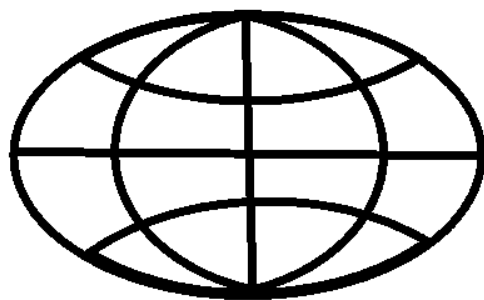

Періодичне видання №2, 2007

Наукові записки

Серія: Географія

Тернопільський національний
педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

ББК 26.8
Н 34

**Наукові записки Тернопільського національного педагогічного
університету. Серія: географія. – Тернопіль. – №2. – 2007. – 224 с.**

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Данилишин Б.М. – доктор економічних наук, професор
Жупанський Я.І. – доктор географічних наук, професор
Заставецька О.В. – доктор географічних наук, професор
Іщук С.І. – доктор географічних наук, професор
Ковальчук І.П. – доктор географічних наук, професор
Позняк С.П. – доктор географічних наук, професор
Свинко Й.М. – кандидат геолого-мінералогічних наук, професор
Сивий М.Я. – доктор географічних наук, професор
Царик Л.П. – кандидат географічних наук, професор

*Збірник входить до переліку наукових фахових видань ВАК України. Свідоцтво
про держреєстрацію: ТР № 241 від 18.11.1997.*

Верстка та технічне редагування Царик П.Л.

ББК 26.8
Н 34

□ Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

ІСТОРІЯ ГЕОГРАФІЇ ТА ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ

УДК 908 (477)

Йосип СВИНКО

ГЕОЛОГО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЮРІЯ ПОЛЯНСЬКОГО В АРГЕНТИНІ

(до 115-річчя від дня народження та 60-річчя еміграції вченого в Аргентину)

Юрій Полянський [8]

Юрій Полянський відноситься до когорти тих українських учених, на долю яких випало пережити дві світові війни, які лавиною прокотилися по нашому краю у ХХ столітті. Ці війни не лише зламали його життєвий шлях, перешкодили здійсненню юнацьких мрій, але й змусили взятися за зброю, щоб захищати свою землю від нападників і врешті-решт покинути рідну Батьківщину та перебратися в далекі чужі краї, рятуючись від жорстокого тоталітарного комуністичного режиму. Але й там, далеко від Батьківщини, серед чужинців, працюючи тривалий час на важких фізичних роботах, він не втратив інтересу до науки і самовідданою працею здобув визнання та відповідні посади в науковому світі чужої країни, написавши кілька десятків книг і наукових статей з геології та географії Аргентини, яка за життя надала йому притулок, а після смерті прийняла у свою землю.

У цій статті ми подаємо основні відомості про важкий життєвий шлях і наукову діяльність визначного українського ученого Юрія Полянського, зібрані і опрацьовані нами на основі відомих нам його наукових праць, літературних джерел та архівних матеріалів, недоступних широкому колу читачів.

Юрій Полянський народився 6 березня 1892 року в с. Жовтанцях тепер Кам'янка-Буського району Львівської області у родині священника. Середню освіту здобув у 1910 р. у старовинному українському місті Ярославі (тепер Польща). У 1911 р. вступив на філософський факультет Віденського державного університету, через рік, у 1912 р. перевівся до Львівського університету, який закінчив у червні 1914 р. за спеціальністю географія, геологія і палеонтологія [3].

На початку Першої світової війни, влітку 1914 р., його мобілізували до австрійської армії, де він служив поручиком у гарматному полку. Влітку 1918 р., коли Австро-Угорська імперія почала розпадатися, Юрій Полянський, разом з іншими українськими патріотами (Д. Паліївим, Л. Огоновським, Д. Вітовським, П. Бубелою, В. Старосольським, Н. Гірняком, І. Рудницьким та ін.) створюють підпільний Військовий Комітет, який за короткий час провів величезну підготовчу роботу і забезпечив здійснення так званого листопадового здвигу і проголошення у Львові Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР). З осені 1918 р. до квітня 1920 р. його батарея гармат в складі Української Галицької Армії (УГА) брала участь в багатьох боях з поляками [1]. На жаль, ця війна не дала бажаної перемоги і не привела до створення української незалежної держави. Після розвалу УГА та розпуску корпусу Січових Стрільців, в червні 1920 р. Ю. Полянський повертається до окупованого поляками Львова, його арештовують, а після звільнення тривалий час тримають під наглядом польської військової жандармерії [2].

У міжвоєнний період Ю. Полянський займається головно науковою і педагогічною діяльністю. Влітку 1920 р. він влаштовується вчителем в Академічну гімназію у Львові, одночасно його зараховують у штат музею Наукового Товариства ім. Шевченка (НТШ) де він впорядковує фонди і експозицію музею [2,6].

Починаючи з 1923 року Ю. Полянський щорічно проводить довготривалі польові дослідження головним чином у Тернопільському Придністров'ї, збирає багатий джерельний матеріал з геології та археології, що ліг в основу усіх подальших його наукових висновків та поповнив фонди і експозиції музею НТШ. Його дослідженням у Придністров'ї значною мірою сприяло те, що тут у с. Новосілка Костюкова Заліщицького повіту він мав можливість часто зупинятися і жити в родині місцевого священика Омеляна Боярського, дочка якого Марія стала його дружиною. У 1927 р. за значні досягнення в науковій роботі Ю. Полянського обирають дійсним членом НТШ. Протягом 1925-1928 рр. він опублікував 14 наукових праць з геології, геоморфології та археології українською та німецькою мовами. У 1929 році виходить його головна праця з геології та геоморфології Західного Поділля „Подільські етюди. Тerasи, леси і морфологія Поділля над Дністром” [4], яку захистив у 1930 році як докторську дисертацію. 31 червня 1930 року йому присвоєно вчений ступінь доктора філософії з географії.

У 1929-1931 рр. Ю. Полянський працював позаштатним геологом у Державному польському інституті у Варшаві і провів знімання постпліоценових відкладів на планшеті Ягольниця-Чернелиця-Заліщики на Поділлі в масштабі 1:100000, а у 1932-1934 рр. як геолог-топограф при Державному Бюро Меліорації Полісся в Бресті-Литовському склав три аркуші геологічної карти Західного Полісся у масштабі 1:100000 (Брест-Литовський, Ветли, частково Любешів).

Паралельно з науковою роботою Ю. Полянський у 20-30-тих роках займався педагогічною діяльністю: з 1920 по 1937 р. він працював на посаді вчителя („професора”) Першої Львівської академічної гімназії, де викладав переважно географію та історію; у 1921-23 рр. читав лекції з географії і проводив лабораторні заняття й екскурсії зі студентами Українського Таємного Університету, викладав основи антропології слухачам Греко-Католицької Богословської Академії у Львові (1937-1939 рр.) [7], працював шкільним візитатором (інспектором). Власне період з 1923 по 1939 рр. був чи не найбільш насиченим і продуктивним у житті Ю. Полянського, саме в цей період він проявив себе як талановитий дослідник в галузі геології, геоморфології, палеогеографії та археології, опублікував 29 наукових праць.

Плідна робота на користь української науки була перервана советською окупацією Галичини у вересні 1939 року. Почалась тотальна перебудова всього до тогочасного життя, арешти українських патріотів. Ю. Полянського арешт обминув мабуть тому, що у 30-ті роки він практично відійшов від політики і займався виключно науковою та педагогічною діяльністю. Навпаки, вже у вересні 1939 р. його призначили заступником завідувача Львівського обласного відділу народної освіти та директором Львівського наукового природознавчого музею АН УРСР, а в грудні цього ж року його, як відомого вченого і педагога з великим досвідом, призначили завідувачем кафедри географії Львівського університету, обрали професором [3].

22 червня 1941 р. почалася війна між Радянським Союзом і нацистською Німеччиною. 30 червня, в перший день німецької окупації Львова, тут було проголошено відновлення Української держави на чолі з Ярославом Стецьком. У цей же день Ю. Полянського призначають Головою Тимчасової Управи (бургмістром) м. Львова, але на цій посаді він пробув недовго, лише до 10 вересня 1941 р. Його звільнили, піддали допитам, але не арештували, а дали можливість працювати у шкільній адміністрації Львова. Водночас він виконував важливу функцію в Українському Центральному Комітеті (УЦК) у Кракові, який очолював В. Кубійович, відповідав за організацію народної освіти в Галичині.

У 1943 р. з наближенням советської армії до Львова Ю. Полянський з сім'єю переїжджає спочатку у Краків, потім у Відень, де очолює представництво УЦК в Австрії. У квітні 1945 р. емігрує у Баварію, проживає деякий час в с. Ауфкірх, а після перенесення Українського Вільного Університету з Праги до Мюнхена стає в ньому професором

географії, а також викладає її в Міжнародному Вільному Університеті (УНРРА) для біженців зі Східної Європи, беручи участь у відновленні діяльності НТШ.

У 1947 р., щоб не потрапити в руки репресивних органів совєтської влади, Ю. Полянський переїжджає до Аргентини у Буенос-Айрес, де вже працював його брат. Чужина зустріла його неласкаво. Європейських дипломів тут не визнавали, потрібно було починати все спочатку, а йому йшов уже 55-й рік. Чотири місяці не міг знайти роботи за фахом, згодом влаштується у Державній геологічній службі, де працював на різних посадах майже десять років (до 1956 р.). Саме в цей період, з кінця 40-их до середини 60-их років ХХ ст. Геологічна служба Аргентини (пізніше Управління гірничої справи і геології) проводили систематичне геологічне картування країни в масштабі 1:200 000. Ця організація випустила ряд геологічних і гірничих звітів і закінчила складання 100 планшетів детальної геологічної карти (площа кожного планшета 4 тис. км²). В 1950 р. була опублікована геологічна карта Аргентини в масштабі 1:2 500 000, уточнена в 1964 р. [9]. У виконанні цих робіт активну участь брав Ю. Полянський. Польові дослідження проводив в основному в Андах (в пустелі Мендоза, та на висоті 2-4 тис. м н.р.м.). Одночасно займався і науковою роботою. В 1956 р. його помітили як відомого знавця геології Аргентини і запросили на посаду звичайного професора престижного в Аргентині державного університету в Буенос-Айресі. На цій посаді він пропрацював ще одинадцять років, тобто до 1967 р., але й після цього, його як визначного спеціаліста залишили на посаді пленарного професора і консультанта з геології в цьому ж університеті до останнього дня життя 19 липня 1975 року.

В Аргентині, як і раніше в Україні, Ю. Полянський винятково важливого значення надавав польовим дослідженням. Займався вивченням стратиграфії, тектоніки і геоморфології окремих регіонів Аргентини, вулканізму та зледеніння в Андах.

У науковому доробку Ю. Полянського в Аргентині особливе місце займають його праці, присвячені вивченню верхнього палеозою цієї країни. Вони охоплюють широкий комплекс різноманітних проблем, від стратиграфії і палеонтології до тектоніки, вулканізму, палеогеографії та зледеніння. Дослідження він проводив по окремих частинах (блоках). Перша публікація з цієї серії „Блок Сан Рафаель у провінції Мендоза” появилася у 1951 р., і вони продовжувались протягом 50-их, 60-их, 70-их років. Підсумок цих досліджень викладено у великій монографії „Карбон і Перм Аргентини” [5], яка вийшла у видавництві університету в Буенос-Айресі у 1970 р., друге видання у цьому ж видавництві – у 1978 р., через три роки після смерті автора (рис. 1.).

Книга складається зі вступу, одинадцяти розділів, бібліографії, списку скам'янілостей, тематичного покажчика та покажчика авторів. У розширеному вступі (8 сторінок), який нумерується як перший розділ, дається короткий історичний огляд дослідження, стратиграфічна таксономія і стратиграфія, хронологічний поділ і кінцева мета. У другому розділі дано детальний опис морських відкладів нижнього карбону за окремими геологічними структурами та регіонами не лише Аргентини, а й суміжних територій (наприклад, Чилі). У третьому розділі охарактеризовано тектонічні рухи в карбоні, моласові відклади і середньоварисційський магматизм. У четвертому – верхній карбон і нижня перм, п'ятому – пізньоварисційські рухи і пермський магматизм. У шостому розділі дано підсумкову характеристику мезо- і верхньоварисційського магматизму. Сьомий розділ присвячений детальній характеристиці пізньопалеозойського суходолу на кожній із 34 ділянок регіону. Восьмий розділ містить окремі замітки стосовно варисційського магматизму, широко розповсюдженого на верхньопалеозойському суходолі, дев'ятий – роздуми про палеогеографію на західних пампах та рівнині Чеко-паранензе, десятий – роздуми про палеогеографію пізнього палеозою, еволюцію і вік осаdkів у внутрішніх котловинах. Останній, одинадцятий розділ стосується зледеніння пізнього палеозою, можливих причин і коливань клімату.

Ми навели перелік назв розділів книги „Карбон і Перм Аргентини” для того, щоби

показати як всесторонньо і детально Ю.Полянський намагався охарактеризувати один з надзвичайно складних етапів геологічної історії Аргентини. У цій книзі він узагальнив дані 440 наукових праць, що стосуються геології верхнього палеозою Аргентини. Скориставшись методом усестороннього контролю в описовій частині і різноманітними гіпотезами у синтетичній частині, він одержав можливість запропонувати читачу свій розв'язок загальних і регіональних проблем. Книга написана у формі монографії, але він розглядав її як навчальний посібник для своїх колег і наступників у цій галузі. Очевидно, саме тому вона була перевидана вдруге через три роки після його смерті, накладом 3000 примірників.

Рис. 1. Титульна сторінка книги Ю.Полянського
„Карбон і перм Аргентини”

На нашу думку заслуговують особливої уваги методичні принципи і поради Ю.Полянського щодо регіональних геологічних досліджень, якими він користувався і рекомендував своїм наступникам. Ось основні з них:

- геологічний аналіз значної площі повинен бути повним і містити всі події, що відбувалися у просторі і часі;

- не можна упускати в синтетичній роботі цикли морського і континентального осадконагромадження, вмісні палеонтологічні рештки, цикли і фази діастрофізму, магматизм, пов'язаний з тектонічними рухами, які часто закладають великі позитивні форми сучасного рельєфу;

- для полегшення сприйняття багатого і різноманітного матеріалу в тексті необхідно використовувати рисунки. Графічна допомога, в таких випадках, не лише зменшує пояснювальний текст, але й полегшує швидко візуальну ідентифікацію одиниць або геологічних подій, що стосуються даної роботи;

- кінцева мета наукового дослідження в геології – пошуки типового, загального, котре переважає в численній різноманітності подій, які об'єднують найбільший об'єкт, яким оперують природничі науки, Землю. Кінцеву мету не цікавить одиничне і чисто місцеве; також каталог і накопичене нагромадження деталей і особливостей, які мають велику цінність на початкових етапах дослідження. Вони – це те, що дає синтезу реальну і тверду

основу. Обидва мають цю ж кінцеву цінність;

- метод всебічного контролю спонукає вивчати кожне утворення або одиницю в закінченому вигляді. Наприклад, досліджуючи петрографію чи седиментацію необхідно вивчати цикли осадконагромадження і виверження, деформації, пов'язані з магматизмом, палеонтологічний вміст і його еволюцію, розташування, ареал, зміни і зв'язки з прилягаючим утворенням;

- вчені часто проявляють слабкість: коли вони знаходяться новий факт, то переконані, що саме він має розв'язати проблему. Метод різноманітних робочих гіпотез дозволяє досліднику виявити приховану небезпеку у нашій звичці пошуку єдиного вирішення, однієї причини для пояснення регіонального геологічного явища;

- кожен дослідник з природничих наук має право на різну обґрунтовану інтерпретацію правильних спостережень іншого автора.

Результати досліджень в Аргентині Ю. Полянський виклав у десятках наукових праць. Крім цього, він написав ряд розділів до підручників, а також виготовив геологічні карти і написав ряд гасел до українського й англійського варіантів „Енциклопедії Українознавства”. Геологічна громадськість й уряд Аргентини високо поцінували дослідження Ю. Полянського. За деякими невідтвердженими свідченнями його було обрано академіком АН Аргентини, почесним членом Асоціації Геологів Аргентини, членом-кореспондентом Асоціації Геологів Мендози, відзначено урядовою нагородою. За інформацією керівника української громади в Аргентині Юрія Іваніка, поданою професору О.І. Шаблію, на надробку Ю. Полянського написано: „Проф. д-р Юрій Полянський. Учителю, вчений, патріот і гуманіст, який боровся за його рідну Україну. Збагатив геологію Аргентини своїми працями про провінцію Мендоза у високих Кордильєрах. Звичайний професор і консультант на факультеті точних і природничих наук. Лауреат національної геології у 1964 р.” [8]. Так високо оцінено його самовіддану працю в Аргентині й, на жаль, майже забуто його ім'я у нас в Україні.

Збір і перевидання українською мовою його наукової спадщини є невідкладним завданням сучасного покоління українських вчених геологів, географів та археологів, щоби зробити її доступною для широкого кола наукової громадськості, вчителів, студентів та учнів шкіл, щоби вони могли пишатися ним як своїм визначним співвітчизником. Він вартий того, щоби про нього знали українці не лише в далекій Аргентині, а й у нас в Україні, де він народився і якій він віддав найкращі роки свого життя.

Література:

1. Демедюк Микола. Дійсний член НТШ – Юрій Полянський // Вісник НТШ. – Львів, 1995.-ч.12-13.-С.10-11,22.
2. Енциклопедія українознавства. – Т.6. – Львів, 1996р. – С.2229-2230.
3. Львівський облархів. Фонд 119. Опис 1.
4. Полянський Юрій. Подільські етюди // Збірник матем.-природописн.-лікарськ. Секції НТШ. –Львів, 1929, т.ХХ. – С.1-165.
5. Свинко Й. Юрій Полянський – учитель, вчений, патріот і гуманіст // Освітязин, ч.5(71). –Тернопіль, 2004. – С.26-28.
6. Свинко Й.М. Юрій Полянський – визначний український геолог, геоморфолог і археолог. // Наукові записки ТДПУ. Серія: географія. –Тернопіль, 2004. №1. –С.3-9.
7. Шаблій О.І. Володимир Кубійович: енциклопедія життя і творення. –Париж-Львів, 1996. – С.298-305.
8. Энциклопедия региональной геологии мира. – Ленинград: Недра, 1980. – С.421-425.
9. Polanski J. Carbónico y Pérmico de la Argentina. – Editorial Universitaria de Buenos Aires, 1978. – 278 p.

Summary:

Yosyp Svyenko. GEOLOGICAL AND GEOGRAPHICAL RESEARCH BY YURIY POLYANSKYI IN ARGENTINA

Main facts about a hard life of a well-known Ukrainian scientist, professor Yuriy Polyanskyi, were shown. His achievements in studies of stratigraphy, paleontology, tectonics, volcanism and geomorphology of some regions of Argentina were characterized. Collection and re-edition of his scientific works in Ukraine is suggested.

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ОСВІТИ ТА РОЗБУДОВИ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ НА ЗЕМЛЯХ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

За останнє тисячоліття територія сучасної української держави зазнала цілого ряду історичних етапів державно-політичного, соціально-культурного і економічного розвитку. Кожний з них сприяв, залежно від потреб і можливостей, формуванню системи навчально-виховних закладів та розвитку освітнього процесу. Сучасний стан, особливості просторової організації і функціонування НОК України тісно пов'язані з минулим, тому історичні аспекти розвитку системи освітніх закладів є вагомим складовим у системі чинників й потребують детального дослідження, осмислення та науково обґрунтованих пояснень і висновків.

Період Княжих часів. *Об'єднання Руських земель навколо Древнього Києва, утворення, процвітання, дроблення і розпад Київської Русі – першого державного утворення на південно-східних Європейських землях. Прийняття християнства, формування історико-культурних передумов формування української нації.*

Завдяки опрацьованим історичним джерелам маємо підстави говорити, що окремі підвалини формування системи освіти України були закладені ще за часів Київської Русі. З літописних джерел відомо, що перші київські князі звертали увагу на освіту. І. Крип'якевич у своїх історичних дослідженнях “Історія України” пише: “Володимир почав брати дітей у значних людей і давати на шкільну науку”. Здебільшого школи організовувались при монастирях, великих церквах і княжих маєтках. Основний зміст навчання у них зводився до засвоєння знань з основ граматики, рахунку, риторики, співу, латинської мови. У майбутніх князів і воїнів важливе місце займало фізичне виховання та військова справа.

Період Середньовіччя. *Активний наступ у XV-XVI ст. Речі Посполитої на українські землі, постійна боротьба українського населення за збереження своєї мови, культури, віри, національних традицій.*

Починаючи з середини XIV ст. активне поширення польської мови, культури, католицької релігії змусили українське культурне і релігійне товариство шукати порятунку у збереженні руських православних культурних традицій і звичаїв. Як наслідок, на теренах тодішніх українських земель почався активний процес розширення мережі народних шкіл. Князь Костянтин Острозький створив школи у Турові (1572), Володимирі (1577), Острозьку (1580). Також іншими князями подібні школи були створені в Смотричі (1579) і Холмі (1582), де вивчалися церковнослов'янська, латинська, грецька і польські мови.

Новий поштовх розвитку освіти українських земель відбувся із створенням братської школи у Львові (1586), Києві (1615), яка у 1632 році перетворилась на Києво-Могилянську Колегію – першу українську вищу школу, Луцьку (1624). Зазначені заклади забезпечили широкий спектр освітніх послуг. На значно вищому рівні стали викладатись філософія, літературне мистецтво, основи багатьох видів ремісництва і будівництва, торгівлі.

Важливим також стало те, що до середини XVII ст. початкова парафіяльна освіта на теренах українських земель стала загальнодоступною. Зі слів Павла Алепського відомо, що “...українці часів держави Б.Хмельницького всі або майже всі вміють читати та знають порядок молитов і співів, ... навіть більшість їхніх жінок і дочок” [1].

Нового поштовху розвиток освіти на *Гетьманських* українських землях зазнав за часів гетьманства І. Мазепи. Він сприяв відродженню Києво-Могилянської колегії, збудував для неї нові будівлі, розширив перелік навчальних програм. У 1701 р. вона отримала статус академії і на протязі всього XVIII ст. лишалась провідним навчальним закладом на теренах українських земель. У 1817 р. Києво-Могилянська академія російським самодержавством

була закрита і на її базі у 1819 р. створена Київська духовна академія. До середини XVIII ст. Гетьманські землі мали досить добре розгалужену мережу парафіяльних шкіл. У 1099 поселеннях, які були охоплені статистичною звітністю, діяло 966 парафіяльних шкіл. Згідно розрахунків на одну школу приходилось 1,2 тис. населення. Також, дві постійно діючі школи, мала Січ.

З числа інших освітніх закладів східно- і центрально-українських земель XVIII ст. можна відзначити створення Чернігівської (1700) і Переяславської колегій (1738), які були реорганізовані у духовні семінарії (1776). Зростаючий духовно-культурний розвиток та просвітительська роль населення *Слобідської України* сприяли відкриттю у 1727 р. колегіуму у Харкові [1; 2].

Розвиток освіти у XVIII ст. на *Правобережній Україні* здійснювався під впливом уніатської церкви і особливо ордену Василіан. У 1769 р. Польська Комісія Національної Освіти наказала “польщити” всі українські парафіяльні школи у Галичині, Волині й Поділлі. Відбувся інтенсивний ріст парафіяльних шкіл на *Закарпатті*. У 1793 р. їх нараховувалось понад 300. У цьому ж часі єпископ М. Ольшанський заснував Мукачівську богословську школу, а єпископ А. Бачинський переніс її до Ужгорода перейменувавши на семінарію [1].

Період імперських поневолень. *Кінець XVIII початок XIX століть на Європейських і в т.ч. на українських землях знаменувався значними політичними і соціально-культурними змінами, формуванням капіталістичних економічних відносин, які зумовили зростання ролі освіти у суспільствах, впровадження нових шкільних і заснування вищих закладів освіти.*

З часу приєднання Правобережних українських земель до російської імперії (1795) і до Польського повстання (1832) на територіях Правобережжя зберігались польські школи, діяв Крем'янецький ліцей. Всі навчальні заклади знаходились під опікою Віленського шкільного округу. З поразкою польського визвольного руху на територіях Правобережжя поширились російські школи, ліквідовано Віленський округ, а шкільництво підпорядковане Київському округу. Для прискорення поширення російського впливу на південні українські землі, отримання оперативного контролю над всіма сторонами життя населення і зокрема освітою російська влада додатково створила Одеський округ.

Система організації та формування шкіл на українських землях регулювалася царськими циркулярами й указами і була представлена від однорічних церковноприходських до п'ятирічних прогімназійних навчальних закладів. Також були впроваджені середні школи на зразок кадетських корпусів. У 1856 р. на всій правобережній Україні їх нараховувалось 1320, які могли охопити навчанням менше 1 % населення. Запроваджені обмеження на навчання українською мовою у шкільних закладах якоюсь мірою компенсувались започаткуванням у другій половині XIX ст. недільних шкіл, що діяли переважно у великих і середніх містах.

На початку XIX ст. відбувається інтенсивний розвиток Вищих шкіл. У 1805 р. відкривається Харківський університет, у 1834 р. на основі ліквідованих Крем'янецького ліцею створено Київський університет і у 1865 р. Рішельєвського ліцею в Одесі – Новоросійський університет, у 1825 р. створено Ніжинський історично-філологічний інститут [1; 2].

Шкільництво на українських землях у другій половині XIX ст. розвивалось під впливом ряду політичних та соціально-економічних аспектів. Інтенсивний процес формування української нації, культури, національного самоусвідомлення населення, спричинив ріст наступу російського царизму на всі прогресивні українські товариства і інституції, в т.ч. на використання української мови. Також зародження капіталістичного виробництва вимагало на всіх його ланках організації залучення значно вищої кваліфікації трудових ресурсів.

У 1864 р. на українських землях імперський російський уряд провів шкільну реформу. Двокласні державні школи було підпорядковано Міністерству освіти, трирічні парафіяльні – Святейшому Синоду. Також на лівобережних і південних українських землях було дозволено земські школи. Їх кількість з близько 1600 у 1877 р. зросла до 4700 у 1910 р. З 1870 р. деякі

земські школи намагались ввести у навчальні процеси українську мову, але безуспішно. Згідно реформи, середні школи ділились на класичні, духовні училища і семінарії. Земства почали організовувати дитячі садочки і ясла.

Швидкий розвиток фабрично-заводського виробництва вимагав значного збільшення підготовки робітників. Починаючи з 1870-х рр. земства почали створювати професійні робітничі школи, і на початок 1917 р. їх нараховувалось 93. На цей період також припадає розвиток вищих технічних шкіл. У 1871 р. у Харкові було створено Ветеринарний і у 1884 р. Технічний інститут, у 1898 р. Політехнічний інститут у Києві, у 1889 р. Вищу Гірничу школу у Катеринославі. У 1915 р. на українських землях російської імперії діяло 19 вищих фахових шкіл.

Починаючи з кінця XVIII і у XIX ст. суттєвих змін зазнав розвиток освіти на українських *галицьких, буковинських і закарпатських землях*. Приєднання Галичини і Буковини до Австрії у 1772-74 рр. тимчасово припинило колонізацію (особливо у галицьких землях) і піднесло рівень української школи. На підставі проведеної шкільної реформи у 1774 р. в Галичині та Буковині було запроваджено, як і по всій імперії, 3 типи державних шкіл: 6-класні нормальні школи (у Львові і Чернівцях з німецькою мовою навчання), 4-класні головні школи (у містах і монастирях з німецькою мовою навчання) і тривіальні (найнижчі народні з польською і українською мовою навчання). До кінця XVIII ст. у Львові було створені греко-католицьку семінарію, університет з латинською мовою викладання, реорганізовано Ставропігійський університет.

Після смерті у 1790 р. цесаря Йосипа II під тиском польської кліри в 1792 р. навчання української (руської) мови було обмежено двома годинами на тиждень, усунуто греко-католицьких священників від навчання релігії. Також у 1805 р. Львівський університет реорганізовано у лицей, у 1812 р. скасоване обов'язкове загальне навчання і поступово у селах почали зникати тривіальні школи.

Новий етап відродження освіти на Галицьких і Буковинських землях розпочався з відкриття у Львові класичного університету з німецькою мовою навчання у 1817 р. і вищої технічної школи у 1834 р., яка з часом отримала назву "Львівська політехніка". У 1843 р. у Галичині нараховувалось 2132 школи, з яких 921 українська, 190 – польські, 81 – німецька і 938 – з мішаною мовами навчання [1; 2].

У 1867 році Австро-Угорські власті віддали владу в Галичині полякам, ті у свою чергу стали проводити антиукраїнську політику у шкільництві і як наслідок змінювати українську мову навчання на польську. І. Франко та інших дослідники свідчили, що станом на 1875 р. галицькі громади мали 1903 тривіальні чи головні школи, в яких навчалось 260 тис. учнів. Середні навчальні заклади діяли у Львові (чотири гімназії і реальне училище), Стрию (гімназія і реальне училище), Бродях, Дрогобичі, Самборі, Тернополі, Бережанах, Станіславові, Коломиї, Рогатині. Як супротив реакції, українська національно-свідома інтелігенція у 1885 році у Львові створила освітнє товариство "Просвіта" [5].

Кінець XIX – початок XX ст. у Галичині стали часом відкриття нових вищих закладів освіти. У 1874 р. відкрито Крайову школу лісового господарства, з 1894 р. як повноцінний заклад став діяти медичний факультет університету. Також у 1891 р. було відкрито ветеринарну школу, яку в 1896 р. реорганізовано у Ветеринарну академію, у 1889 р. Вищу державну торгівельну академію, у 1902 р. музичний інститут А. Нементорської і у 1905 р. Вільну академію мистецтв [4].

Освіта на Буковині до приєднання у 1774 р. до Австро-Угорщини знаходилась на дуже низькому рівні. Австро-Угорські власті у 1777 р. на її території започаткували таку ж шкільну систему як і в Галичині. Початки викладання української мови у Чернівецькій німецькій гімназії припали на 1851 р. На зразок галицькій „Просвіті” у Чернівцях у 1869 р. створилось товариство "Руська трійця", що здійснювало захист і розвивало традиції української громади в краї. У 1885 р. в Чернівцях створено перший на Буковині університет з

німецькою мовою викладання, в якому, за короткий час, були відкриті три українські кафедри. На кінець XIX ст. на буковинських землях діяло 165 українських школи, започатковано створення державних українських або українсько-німецьких гімназій у Чернівцях, Кіцмані, Вижниці та інших містах.

Нова освітня політика Австро-Угорщини сприяла починаючи з 1868 р. інтенсивному запровадженню на Закарпатських українських землях шкільного навчання угорською мовою. З 1881 по 1905 рр. кількість українських (руських) шкіл скоротилась з 353 до 23. Також, починаючи із 1907 р. було ліквідоване навчання українською мовою у гімназіях, вчительських і духовних семінаріях. Як наслідок за цей час частка неписьменного населення Закарпаття значно зросла і складала понад 60 % від загальної кількості [1].

Період Першої світової війни займає час від другої половини 1914 до першої половини 1919 років, є не довготривалим, але дуже насиченим військово-політичними подіями на теренах України, розгортанням національних державотворчих процесів.

Револьюційні події 1917 р. у Російській імперії, невизначений стан військового протистояння між країнами-учасниками Першої світової спричинили могутній поштовх української нації до державотворення. Виданий у червні Універсал Центральної Ради проголосив автономію України і створив перший структурний підрозділ для організації і управління освітою – Генеральний Секретаріат Освіти. Ним було створено Товариство шкільної освіти для друку шкільних підручників. У серпні цього ж року скликано I з'їзд Українських вчителів, створено Українську педагогічну Академію.

Після проголошення у листопаді 1917 р. Української Народної Республіки, спеціальна комісія Міністерства освіти проголосила започаткування в країні 12-тирічної єдиної трудової школи. Літом 1918 р. за уряду гетьмана Петра Скоропадського відкрито понад 50 нових середніх шкіл, Київський університет і педагогічний інститут, Державну драматичну школу, у 1919 р. за сприяння Агатангела Кримського та Володимира Вернадського – Українську Державну Академію мистецтв, у Полтаві Історико-філологічний факультет. Важливим культурно-освітнім центром на правобережній Україні став Кам'янець-Подільський [1].

Міжвоєнний період. Основні історичні віхи – утворення Української РСР у складі СРСР – першої у світі комуністичної держави. Доба НЕПу та подолання післявоєнної економічної розрухи, українське національно-культурне піднесення, індустріалізація та колективізація, масовий голодомор, політичні переслідування та репресії.

Значних змін зазнав розвиток освіти на українських землях у 1920-1941 рр. Остаточна перемога на теренах українських земель більшовицьких комуністичних сил і створення УРСР призвело до цілковитої зміни організації і розвитку освіти. Починаючи з 1920 р. у республіці запроваджено “єдину трудову школу” із завданням подолання безпритульності й безграмотності дітей, поступове запровадження з 1925 р. чотирирічного а з 1930 р. семирічного обов'язкового навчання. За часів Народного комісара освіти М.Скрипника розширилась мережа шкіл та зросла до 88 % частка учнів з українською мовою навчання.

Також було замінено класичну університетську вищу освіту на Інститути Народної освіти. Основне їхнє завдання – навчання студентів і підготовка майбутніх вчителів для семирічних і середніх шкіл. Діяли Інститути Народної освіти у Харкові, Києві, Одесі, Дніпропетровську, Кам'янець-Подільському, Херсоні, Ніжині, Луганську, Полтаві, Житомирі, Луганську.

Проголошений Радянським урядом напрямок на індустріалізацію країни вимагав підготовки фахових спеціалістів. Було запроваджено фабрично-заводські семирічки. Вищими технічними школами стали технікуми.

Проведена в СРСР у 1933-1934 рр. освітня реформа започаткувала створення загальносоюзної освітньої системи. Організація і управління освітою набули централізованого характеру. Серед позитивних моментів її діяльності – відновлення університетів, створення системи вузькопрофільних інститутів на зразок педагогічних,

технічних, сільськогосподарських [1].

На *Західноукраїнських Галицьких землях*, що входили до складу Польщі з 1920 по 1939 рр. скоротилась кількість українських шкіл з 2426 до 352 і Волині з 443 до 23. У 1921 р. було проведено шкільну реформу на зразок польської системи освіти. У 1924 р. міністр освіти О. Грабський зініціював створення унтраквістичних (двомовних польсько-українських) шкіл з обов'язковим референдумом батьків щодо мови навчання дітей. Як наслідок у 1930 р. тільки 7% українських дітей Галичини навчались у одномовних українських школах.

Середня освіта для більшості українського населення була недоступна, тому що переважали приватні школи. З числа державних залишилися тільки окремі гімназії з австрійського часу та одна професійна рільнича школа. В 1930 р. у Львові при Малій Семінарії відкрились Леотуральні курси для учнів старших класів закритих українських гімназій у Тернополі, Рогатині й Дрогобичі [4].

Починаючи з 1920 р. польські власті відновили ряд вищих навчальних закладів. Єдиним дозволеним україномовним навчальним закладом стала заснована у 1928 р. Греко-католицька Академія. На знак протесту щодо обмежень українців на здобуття вищої освіти і навчання українською мовою у Львові створено Український (таємний) університет (1921-1925 рр.) і Українську (таємну) Політехнічну школу (1922-1925 рр.).

До активної освітньо-культурної роботи в Галичині включились громадські просвітницькі організації "Просвіта", "Скала", на Холмщині і Підляшші – освітнє товариство "Рідна хата", однак останню у 1930 р. було ліквідовано польськими властями.

На приєднаних до складу УРСР у 1939 р. Західноукраїнських і у 1940 р. Буковинських землях були здійснені часткові освітні реформи на зразок радянській системі освіти, але через початок у 1941 р. німецько-радянської війни вони лишилися незавершеними.

Після включення у 1919 р. *Закарпаття* до складу Чехословаччини умови розвитку українського шкільництва покращилися. Так на Підкарпатській Русі кількість початкових українських шкіл зросла з 34 у 1919 р. до 492 у 1938 р., утворилось 5 гімназій. Також у краї діяло 132 українські дитячі садки сформувалась мережа учительських семінарій (4), в Ужгороді діяла Греко-католицька духовна семінарія. Учителі Підкарпатської Русі в 1929 р. були об'єднані у Союз Українських Вчителів, який репрезентував себе через українську освітянську газету "Учительський голос". Від 1920 р. позашкільною освітою займалась "Просвіта". Коли у 1938 р. Підкарпатська Русь (Карпатська Україна) створила власний уряд, шкільний референт в Ужгороді перетворено на міністерство шкільництва.

Окупувавши *Буковину* у 1918 р. Румунія ввела так званий стан "облоги" українських шкіл почавши організацію цілковитої румунізації освіти краю і тільки починаючи з 1929 р. дозволила часткове навчання українців рідною мовою у румунських школах, але і ці дозволи скасувала у 1934 р. [1].

Період німецько-радянського воєнного протистояння. *Воєнне протистояння між СРСР і Німеччиною екстремно виснажило територію України. Нація втратила близько 10 млн. населення, майже 70% виробничого потенціалу. По завершенні військових дій загострились протиріччя і переросли у збройну боротьбу між радянськими проімперськими силами і національним рухом опору.*

Від початку військової кампанії 1941 р. і до її завершення у 1944 р. Західноукраїнські Галицькі землі входили до Генерал-Губернаторства. Освітніми справами займався Центральний Комітет з осідком у м. Краків, очолюваний Володимиром Кубійовичем. У 1942-1943 навчальному році на землях діяло 4173 початкові школи, 12 гімназій, 9 учительських семінарій, 330 фахових шкіл. Також у м. Львові діяли різного роду вищі фахові школи – Фахові Державні школи з німецькою мовою навчання і переважаючими українськими студентами [3].

На землях Рейхскомісаріату України, які знаходились у зоні значно довших і

виснажливіших військових дій, були організовані і діяли переважно чотирикласні школи, деякі окремі професійні школи. Також потрібно зазначити, що на більшості земель Центральної і Східної України система закладів освіти зазнала значних руйнувань і потребувала значних зусиль і затрат з відбудови у післявоєнний період.

Післявоєнний радянський період. *Перемога над Німеччиною та політичне піднесення СРСР на світовій арені, придушення національно-визвольного опору на Західних українських землях, відбудова та поступовий розвиток народного господарства України. Період застою та зневіра населення у краще комуністичне майбутнє, політичні переслідування вільнодумців. Суспільно-політичне протистояння і проголошення Української державності.*

Розвиток освіти цього періоду можна поділити на два етапи: а) етап відновлення закладів освіти в системі відбудови народного господарства, вирішення проблем організації освіти та подолання низького рівня освіти у дітей і учнівської молоді воєнного часу (1944-1950 рр.); б) етап розвитку та вдосконалення системи організації освіти відповідно до потреб радянського суспільства.

Відновлення та організація діяльності закладів освіти України здійснювались Міністерством освіти республіки під загальним керівництвом органів комуністичної партії та Ради Міністрів СРСР. Перші повоєнні роки характеризувались поновлення діяльності загальноосвітніх закладів. На початок 1944-1945 навчального року в Україні нараховувалось 12802 школи, в яких навчалось близько 1,8 мільйона дітей. Зростає роль вечірніх шкіл для робітничої молоді, у 1950 р. їх нараховувалось 852, у 1964 р. – більше 2 тис. Поступово відновлено діяльність всіх типів закладів професійного навчання. У перші повоєнні десятиріччя частка студентів денної та вечірньої і заочної форм навчання була приблизно однаковою.

У Західній Україні проведено додатковий перевишкіл учителів, більше половини з яких, на початок 1944-1945 н.р., було визнано не відповідними до роботи у радянських педагогічних закладах. Між 1945 і 1950 рр. до Західної України перш за все із ідеологічних міркувань скеровано понад 35 тис. вчителів із Центральної і Східної України. Також на Західній Волині, Галичині, Закарпатті та Буковині створено 22 нових вищих навчальних заклади, провідними з яких стали Львівський, Чернівецький, Ужгородський університети, Львівський політехнічний, Волинський, Станіславський (Івано-Франківський) педагогічні та інші інститути [4].

Важливим етапом у розвитку освіти в Україні став прийнятий у 1959 р. Верховною Радою СРСР закон “Про зміцнення зв’язку школи з життям і про дальший розвиток народної освіти”, на підставі якого інтенсивно посилювалась русифікація української школи. Цей закон також закріплював обов’язковість вивчення української мови в російських школах, та обов’язок кожного випускника середнього спеціального або вищого закладу освіти відпрацювати 3 роки за визначеним державою місцем.

На середину 60-тих років в українських професійних закладах освіти склалась наступна відповідність фахової підготовки спеціалістів. Близько 47 % студентів навчались промисловим і будівельним професіям, ще близько 40 % – сільськогосподарського виробництва, транспорту, сфери послуг, військових спеціалістів і командирів і лише 13 %, що за прикладом розвинених країн Європи і Америки є дуже низьким показником, торгівлі, права, адміністративного управління і фінансів.

Нових випробовувань українська освіта зазнала на початку 70-тих років ХХ ст. коли із створенням Міністерства освіти СРСР на всесоюзному рівні здійснюється загальне керівництво дошкільним і шкільним навчально-виховним процесом, розвиток педагогічної думки, визначаються напрямки подальшого розвитку освіти, розробка навчальних програм і планів, видавництво уніфікованих підручників та методичних посібників. Головним спрямуванням роботи шкільних закладів стають трудове, військово-патріотичне і інтернаціональне виховання. На цей час також припадає зниження рівня навчання у міських і

сільських школах, зумовлене поганим матеріально-технічним станом закладів, надмірним перевантаженням учнів сільськогосподарськими роботами, вчителів позашкільною громадською роботою.

У плані професійної підготовки в період 60-80-тих років сформувались різного рівня розвитку освітні системи. Їх центрами стали міста-мільйонери Київ, Харків, Донецьк, Дніпропетровськ, Одеса, а також Львів і Запоріжжя, в яких рівень різнофахової підготовки спеціалістів став найвищим, мав загальносоюзне значення. Другу важливу ланку підготовки спеціалістів мали обласні центри та сформовані обласні системи закладів освіти. У більшості обласних центрів функціонували медичні інститути і училища, майже у кожному обласному центрі або одному з міст області – педагогічні ВУЗи, а також інститути, технікуми і училища з підготовки спеціалістів місцевого значення.

Останню спробу реформувати систему організації освіти в СРСР і в т.ч. Україні було зроблено у 1984 р., коли на рівні тодішнього ЦК КПРС було прийнято постанову “Основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи”, у якій йшлося про збереження існуючої в країні системи закладів освіти, однак надання їм і організованому ними освітньому процесу нових імпульсів трудового навчання та оволодіння учнями конструктивними знаннями з технічних, економічних і суспільних наук, наголошувалось на потребі практичного включення учнів до суспільно-корисної продуктивної праці. Також постанова закріплювала поступове зростання і покращення соціальних потреб педагогічних працівників країни.

Новітній період. *Розпад СРСР, проголошення створення і світове визнання Української незалежної держави. Розбудова держави, політична і соціально-економічна кризи, етапи їхнього подолання. Поступове входження української держави у світове співтовариство.*

Розвиток національної освіти в Україні розпочався з проголошенням 24 серпня 1991 р. утворення Української незалежної держави і має сьогоднішнє продовження. За цей період сформувалась національна освітня правова база включно із засадами конституційних гарантій на здобуття освіти кожним громадянином країни. Відбулось реформування організації освіти через призму врахування національних інтересів. Освіта за змістом і духом стала національною.

Складні суспільно-політичні й соціально-економічні процеси у країні цього періоду неоднозначно впливали на розвиток освіти. Відбулось зменшення кількості населення, скорочення народжуваності стало причиною зменшення наповнюваності спочатку дошкільних, а потім шкільних закладів освіти, зміни, особливо у сільській місцевості, мережі цих типів закладів.

Змінилась структура підготовки трудових ресурсів. Скоротилась кількість закладів і фахова підготовка спеціалістів робітничих професій і як наслідок на сучасному ринку праці є їхня нестача. Завдяки зростанню кількості недержавних вищих навчальних закладів та запровадження платної форми навчання у державних закладах, зросла чисельність фахової підготовки спеціалістів з вищою освітою. Через відсутність програм регулювання підготовки спеціалістів з вищою освітою, спостерігається “перевиробництво” фахівців права, менеджменту та організації економічної діяльності, інших окремих престижних спеціальностей. Запроваджені програми отримання другої освіти. Якісно новою сторінкою розвитку української освіти має стати її приєднання до світових програм організації освіти, зокрема широко відомих Болонських угод.

Література:

1. *Бакало І., Маркус В., Плющ Т., Струмінський Б.* Шкільництво на Україні // Енциклопедія українознавства. Т. 10. – Мюнхен: Молоде життя, 1984. – С. 3857-3871
2. *Крип'якевич І. П.* Історія України. – Львів: Світ, 1990. – С. 134-143.
3. *Кубійович В.* Українці в Генеральній Губернії 1939-1944 років. Історія центрального комітету. – Чикаго: Вид-во Миколи Денисюка, 1975. – 664 с.

4. *Стецький В.* Історико-географічні передумови формування освітнього комплексу Львівської області // Наукові записки Тернопільського педагог. ун-ту. Сер. Географія. № 1.– 1999.– С. 17-20.
5. *Франко І.Я.* Середні школи в Галичині 1875-1883 роках / Пов. збір. тв. у 50 т. – К.: Наукова думка, 1985.- Т.46 – С. 418-435.

Summary:

Vasyl' Stetskyi. HISTORICAL AND GEOGRAPHIC ASPECTS OF THE DEVELOPMENT OF EDUCATION AND EXPANSION OF EDUCATIONAL ESTABLISHMENTS ON THE TERRITORY OF MODERN UKRAINE

The level of development of educational establishments and the level of the development of education are exposed on the basis of the studies of historical scientific sources and determined in them historical periods of the formation of Ukrainian territory.

The territory of the Modern Ukraine has experienced a number of historical stages of political, socio-cultural and economic development during the last thousand years. Each of them contributed to the formation of the system of the educational establishments and the development of educational process.

УДК 91.4(091)

Михайло ПОТОКІЙ

НОВЕ БАЧЕННЯ “ПІДНЕБЕСНИХ ГІР” (До 150-річчя експедиції П.П. Семенова на Тянь-Шань)

Створення Імператорського Руського Географічного Товариства (1845 р.) сприяло посиленню географічної вивченості не тільки території самої Російської імперії, а й прилеглих країн, в тому числі й у Середній та Центральній Азії.

У 1856 році Петро Петрович Семенов (1827-1914) добився від Міністерства іноземних справ дозволу на організацію експедиції на Алтай і в “Киргизькі степи” (Казахстан). У ІРГТ Семенов заявив, що проведе експедицію на Алтай і прилеглу до нього частину киргизьких степів, а сам вирішив здійснити подорож на Тянь-Шань, однак побоювся заявити про це публічно, щоб йому не відмовили.

Перед від'їздом П.П. Семенов зустрівся з віце-головою Товариства М.М. Муравйовим і виклав йому план своєї подорожі на Небесні гори. План був загалом схвалений і Семенов навесні 1856 року відправився у подорож. Через Москву, Нижній Новгород, Казань він дістався Уралу, де провів дослідження гірничої промисловості. У червні він прибув у Омськ, де отримав підтримку місцевого генерал-губернатора Гасфорта, зустрівся з випускником місцевого кадетського корпусу Григорієм Потаніним, майбутнім видатним мандрівником і вченим-географом. Отримані від Потаніна відомості П.П. Семенов використав при організації своєї експедиції. П.П. Семенов перетнув Барабу, тричі переправлявся через Об, зібрав відомості про рослинність Бараби, досяг Алтаю, де кілька днів вивчав гірничі заводи, геологічні, палеонтологічні та археологічні колекції Алтайського гірничого округу.

У супроводі чотирьох сибірських козаків Семенов пройшов півтори тисячі верст від берегів Іртиша до Небесних гір через Киргизький степ. Подорож розпочалась 6 серпня 1856 року. Одразу ж П.П. Семенов відмітив значну відмінність зауральського степу від степу європейського (волзького чи донського). Тут степ чергується із “колками” – березовими чи осиковими гаями, які зростають в улоговинах. Мандрівник відмітив велику кількість озер і малу кількість річок. Долиною річки Аягуз мандрівник із супроводом дістався річки Лепси, першої річки Семиріччя. За Лепси степ набув рис напівпустині-пустині.

По дорозі на Тянь-Шань Семенов здійснив сходження на Семирічанський Алатау, де досяг границі багаторічних снігів і зібрав колекцію альпійської флори, однак більшість рослин належала до алтайських та центральноазійських видів.

За річкою Ілі П.П. Семенов вперше побачив засніжені вершини Заїлійського Алатау, в центральній частині якого здіймалась триголова вершина висотою понад 4 500 метрів. У Вірному (зараз – Алмати) у розпорядження Петра Петровича був наданий озброєний козачий загін (із 200 козаків і двох перекладачів), 2 вересня загін вирушив на схід, уздовж

Заїлійського Алатау.

Перший маршрут П.П. Семенова пролягав через східну частину хребта, що підіймається на південь від Вірного – Заїлійський Алатау (назва Семенова). Із перевалу Семенов відмітив на півдні міжгірну котловину басейну річки Чилика (притока Ілі) із декількома паралельними кряжами. Далі експедиція П.П. Семенова вирушила однією з найбільших річок Заїлійського Алатау – Чилик. Дослідник побував на плоскогір'ї, утвореному трьома річками Мерке, за яким знайшли гірський прохід Табульгати і вихід до озера Іссик-Куль. На плоскогір'ї П.П. Семенов встановив наявність флори альпійської, полярної, алтайської та центральноазійської.

Далі загін Семенова перевалив через хребет Кюнгей-Ала-Тоо і вийшов на широку степову долину, утворену річками Тюп і Джаргалан. Навіть під прикриттям озброєного козачого загону П.П. Семенов не зміг приступити до дослідження озера Іссик-Куль: його розмірів, глибини, флори, фауни; він не міг розібратись у складній системі гірських хребтів навколо озера. Все ж дослідник зібрав значну колекцію гірських порід, у якій не було порід вулканічного складу. Це було дуже важливо, бо за однією з версій, якої притримувались вчені Західної Європи, Тянь-Шань вважали вулканічним масивом. Цю версію П.П. Семенов мав перевірити у наступній подорожі на Тянь-Шань. Зворотна дорога загону пролягала через хребет Кюнгей-Ала-Тоо, долину правої притоки Чу, Заїлійський Алатау в його найвищій частині (під 75°50' сх.д.) і військовий пост Вірний.

У вересні того ж року П.П. Семенов брав участь у військовому поході проти казахських племен, що воювали проти російських військ. Під час цього походу мандрівник побував в долині річки Чу і знаменитій Боамській ущелині. Він знову побував на берегах озера Іссик-Куль і мав можливість детально дослідити витoki річки Чу. На першій карті озера (автор Унковський) річка Чу показувалась як окрема річкова система, що не мала зв'язку з озером. Картограф Ренат ототожнював річку Чу із Великим Кебіном; російський дослідник Ісленьєв позначав витoki Чу на західному узбережжі Іссик-Куля; німець Карл Ріттер вважав, що Іссик-Куль має стік – річку Чу. Європейські ж географи притримувались думки Олександра Гумбольдта: стоком Іссик-Куля є річка Кутемалди ("Мокрий зад").

П.П. Семенов дістався великого болотного масиву, де Чу круто повертала у бік від озера. Мандрівник знайшов річище Кутемалди, яка впадала в озеро Іссик-Куль. Таким чином, П.П. Семенов доказав, що озеро Іссик-Куль не має стоку, а річка Чу утворюється із двох потужних водних допливів – Кочкара, який стікає зі схилів Тянь-Шаню, і Кебіна, що стікає із льодовиків і протікає поздовжньою долиною в Заїлійському Алатау.

П.П. Семенов не тільки встановив справжній витік Чу, виправивши цим помилкові здогадки А. Гумбольдта і К. Ріттера, але й пояснив причини сильного зниження рівня Іссик-Куля й походження Боамської ущелини. Повертаючись у Вірний, мандрівник пройшов повз Талгарський пік, за яким відкривались нові, невідомі ще гірські хребти, піки та міжгірні долини, а також величезні льодовики.

Зиму 1856/57 року мандрівник провів у Барнаулі, де опрацював польові матеріали і створив цілу наукову лабораторію, у якій систематизував, визначав і описував зібране за час подорожі на Небесні гори. Уже перші висновки наптовхнули його на думку про наявність чітко виражених висотних поясів. Перша зона простягалась до абсолютної висоти 600 метрів і характеризувалась жарким літом і м'якою зимою, степовою азійською флорою і фауною. Вона використовувалась місцевим населенням під зимові пасовища. Друга висотна смуга досягала висоти майже 1 400 метрів і відзначалась помірним кліматом як взимку, так і влітку. Тут сформувалась європейська флора, з легкою домішкою рослин азійського типу. Вона охоплювала все північне підніжжя Заїлійського Алатау і відзначалась зрошенням. У листі до керівництва ІРГТ мандрівник повідомляв, що саме ця висотна смуга може стати головною для російської колонізації, бо поливні землі тут дають високі врожаї.

Третьою смугою у П.П. Семенова була лісова, яка простягалась до висоти 2 500 метрів і

займала гірські схили. Ця висотна смуга також могла бути заселеною переселенцями з Європейської частини Російської імперії і слугувати для розвитку тут лісового господарства і лісової промисловості, мисливського господарства і бджільництва. П'ята висотна зона манить тільки мандрівників та альпіністів, і непридатна для заселення. Тут беруть початок річки, які стікають у гірські долини і зрошують родючі землі.

Роздумуючи над висотними зонами Заїлійського Алатау, Семенов підкріплював свої висновки спостереженнями над рослинністю. Він зібрав на схилах хребта та в ущелинах 70 видів різних рослин, серед яких були чотири раніше невідомі види, в тому числі нові види клена й горобини. У звіті ІРГТ він показав, що рослинний покрив – явище географічне, і його необхідно розглядати у зв'язку із геологією, гідрографією, кліматичними умовами місцевості. Кожна виділена П.П. Семеновим висотна зона Заїлійського Алатау була географічним цілим у її зовнішньому обліку й у своєму значенні для життя людей. Семенов, по суті, започаткував новий напрям у дослідженнях зонального прояву рослинності в гірських системах. Він не відривав природу від людини і розглядав її у взаємозв'язку із людськими потребами і господарськими інтересами.

У кінці 1857 року П.П. Семенов виїхав із Омська. У Семипалатинську до нього приєднався томський художник Павло Кошаров. У розпорядження мандрівника надали конвой із 50 козаків, а потім великий – до тисячі шабель – загін киргизького султана Тезека. Не встряваючи у міжусобиці місцевих киргизьких племен, П.П. Семенов розробив план походу на південні береги озера. У супроводі 49-ти козаків, 12-ти провідників та художника Кошарова Петро Петрович вийшов на перевал Санташ. Через долину Джаргалана він проник до знаменитого серед киргизів теплої джерела Алма-Арасан, де планував знайти і дослідити вулканічні породи. Він також хотів знайти витoki головного допливу Сирдар'ї – річки Нарин. Ніхто не знав, де знаходиться витік цієї знаменитої річки. Експедиція досягла плато, на якому виднілася велика кількість озер. Вчений відмітив нові види рослин. Із кожного озера витікав струмок, струмки зливалися в один, утворюючи потужний водний потік. Це й був Нарин, витік древнього Яксарта, величної Сирдар'ї.

У середині червня П.П. Семенов із своїм загоном спустився із плоскогір'я на річку Зауку і прибув на Іссик-Куль. Загін зупинився на березі бухти Кизил-Су. Тут мандрівник зайнявся вивченням берегової смуги озера, довідався про існування тут міста, яке зникло під іссик-кульською водою. Він шукав сліди перебування тут племені усунів, яке проживало на берегах озера у II-IV столітті. Такі сліди він знайшов в урочищах Кизил-Джар і Барскаун. Вглядаючись углиб віків, відтворюючи історію кочових племен, досліджуючи залишки їхньої культури, Петро Петрович намагався встановити зв'язок природи й людини. В описах Тянь-Шаню він яскраво і строго науково показав і типові місцевості, і особливості їх природи, і характерні риси господарського життя людей. Його дослідження стали чудовими зразками для російських географів. У нього вчилися бачити загальні картини і деталі світу. Петро Петрович малював Тянь-Шань як вчений, як поет, як художник.

Від місцевих жителів П.П. Семенов довідався про існування величної групи піків, вкритої льодовиками. Він вирішив дослідити високогір'я Тянь-Шаню. Річищем Великої Каркаари він вирушив у район Хан-Тенгри. Прямо на півдні понад тридцять піків висотою до п'яти-шести тисяч метрів здіймалися перед ним величною й неприступною стіною. Подібного він не бачив ще ніколи. У центрі групи здіймалася піраміда, яка була у два рази вищою від інших вершин. Це був пік Хан-Тенгри (місцева назва Тенгри-таг – “хребет духів”). Місцеві жителі порівнюють ці вершини із небесними духами, а Хан-Тенгри – царем небесних духів. Звідси і китайська назва всієї гірської системи – Тянь-Шань чи Небесні гори. Семенов був певен у тому, що Хан-Тенгри є головним орографічним вузлом, головною точкою всього Тянь-Шаню.

Невеликий загін отаборився на березі річки Сари-Джасу. Семенов ретельно оглянув групу Тенгри-таг на всьому її протязі, відмітив річку Сари-Джас, яка належала до басейну

центральноазіатської річки Тарим. Він провів повторне гіпсометричне визначення висоти Хан-Тенгри і Кокджарського перевалу. Хан-Тенгри досягав висоти майже семи кілометрів, а перевал – 3 510 метрів над рівнем моря. До кінця червня мандрівник збирав гербарій – понад 50 рослин, із них тридцять – чисто азіатські форми. У плани вченого входило сходження на вершину і дослідження снігової лінії, висота якої тут сягала 3 950 метрів. Невеликий загін експедиції із охороною вирушив на витoki річки Сари-Джас, яка бере свій початок у льодовиках. Трогова долина була завалена мармуровими уламками, посеред яких виділилися черепи гірських баранів кочкарів. Їх описав ще у XIII столітті Марко Поло, однак тоді йому ніхто не повірив. Лише у першій половині XIX століття англієць Вуд знайшов на Памірі такий череп. Англійські вчені назвали цих баранів кочкаром Поло. До всього, цей вид баранів вважався вимерлим. Група дісталася кінцевої морени, з-під якої виривався один із допливів Сари-Джасу. Через багато років цей льодовик назвуть льодовиком Семенова – на честь першого його дослідника. На фірновому полі льодовика вчений побачив і самих кочкарів. Тут вчений зібрав новий гербарій, у якому були й нові види – богінія та „тюе-уйрюк” (“верблюжий хвіст”).

Від витоків Сари-Джасу Петро Петрович вирушив на річку Чилик – останній пункт своєї Тянь-шанської подорожі. Долина Чилика розділяла два паралельні ланцюги Заїлійського Алатау і здавалася Семенову однією із найширших на Тянь-Шані. Із Чиликської долини, подолавши декілька гірських перевалів, Семенов вийшов на Тапгар, звідки розпочинав свою подорож на Небесні гори. Незабаром він прибув у Вірний.

В експедиції 1857 р. П.П. Семенову першому із європейців вдалося проникнути у внутрішні райони Тянь-Шаню і провести надзвичайно великий обсяг робіт із вивчення будови і природи цих гір. На зворотному шляху П.П. Семенов вирішив побувати на озері Ала-Куль. Він добре знав маршрути багатьох наукових експедицій та дипломатичних поїздок, які пролягали повз озеро. Він хотів переконатися, чи мають сопки поблизу озера вулканічне походження. Разом із козачим супроводом він пройшов широким перешийком, який розділяє озеро на східну та західну частини. Ніяких ознак вулканізму він не знайшов. Таким чином, на зворотному шляху разом із Кошаровим П.П. Семенов дослідив Заїлійський Алатау, Джунгарський Алатау, озеро Алаколь і хребет Тарбагатай. Він відкрив нову породу клена (названу згодом кленом Семенова), споріднену із гімалайською.

Уже по дорозі із Семипалатинська в Петербург вчений став оцінювати результати своїх двох подорожей на Небесні гори. Це були перші сторінки в книзі Тянь-Шаню. Для сучасників подорожі й відкриття Семенова стали величезною науковою подією. Вчений-мандрівник вважав, що під час своїх подорожей розв'язав три важливі землезнавчі питання Азії: а) він встановив висоту снігової лінії на Тянь-Шані; б) він відкрив льодовики біля витоків річки Сари-Джас і ці льодовики виявилися одними із найбільших в Азії; в) довів, що гіпотеза Александра Гумбольдта про вулканічне походження Тянь-Шаню є хибною. Сам П.П. Семенов оцінив свою подорож як розвідувальну (називав своє відкриття „науковою розвідкою північно-західної окраїни Центральної Нагірної Азії”).

Результати подорожі Семенова були вражаючими: він дослідив Кюнгей-Ала-Тоо на протязі 150 км, Терскей-Ала-Тоо на протязі 260 км, дослідив Заїлійський Алатау, пов'язаний, як він виявив, із іншими хребтами Тянь-Шаню. Разом ці хребти утворюють передовий ланцюг Тянь-Шаню. П.П. Семенов відкрив величезну льодовикову область у верхів'ях Сари-Джасу і Тянь-шанські сирти; встановив, що живлення річки Чу не пов'язане із озером Іссик-Куль, навів незаперечні докази відсутності вулканізму в Тянь-Шані і Середній Азії; першим встановив висотні природні пояси Тянь-Шаню і висоту снігової лінії хребтів; вперше дослідив місцевість у витках Нарину, Текеса і Сари-Джасу; відмітив характерну особливість Тянь-Шаню – розчленування на паралельні ланцюги і утворення поздовжніх, широтних, дуже протяжних долин.

П.П. Семенов дав перший і чіткий поділ північних ланцюгів Тянь-Шаню, що базується

на їхніх орографічних і геологічних особливостях. Після подорожі П.П. Семенова жоден із мандрівників не зміг внести нічого нового до даних Семенова. Вчений дослідив понад 20 перевалів, зібрав біля 300 зразків гірських порід, понад 1 000 видів рослин, серед яких були й невідомі до тих пір, значну зоологічну колекцію, визначив висоти 50 гірських вершин. Він дав першу розвідувальну характеристику рельєфу і геологічної будови Тянь-Шаню, відкинув теорію А. Гумбольдта про вулканічну будову Тянь-Шаню. Встановив закономірність в зміні гірських ландшафтів з висотою і відкрив потужне зледеніння при значній висоті снігової лінії, правильно пов'язав це явище із сухістю клімату, зібрав дані про границю вічних снігів.

Слід відмітити значне вміння П.П. Семенова вибрати маршрути, найбільш цінні у географічному відношенні. Суттєвою рисою цих маршрутів було те, що майже всі вони проходили переважно впоперек напрямку гір, а не відносно зручнішими для мандрівників поздовжніми долинами. Завдяки такому вибору маршрутів, головним чином впоперек гірських ланцюгів, експедиції вдалося отримати надзвичайно цінний матеріал про конфігурацію гір.

Головними результатами експедиції сам П.П. Семенов вважав: 1) встановлення висоти снігової лінії в Тянь-Шані; 2) відкриття в ньому альпійських льодовиків; 3) заперечення погляду на вулканічне походження Тянь-Шаню. В результаті досліджень експедиції було встановлено, що Іссик-Куль – безстічне озеро, і проведено його знімання.

З питання висоти снігової лінії Семенову прийшлося полемізувати із А. Гумбольдтом, який прийняв його дані із недовірою. Семенов пояснив Гумбольдту значну висоту границі снігів на Тянь-Шані особливостями кліматичних умов – незвичайною сухістю атмосфери у порівнянні із Альпами і Кавказом. В той час Семенов вмів користуватися порівняльно-географічним методом. Він виявив вертикальний розподіл природних зон (поясів) Тянь-Шаню.

Значною заслугою Семенова було створення ним першої схеми орографії Тянь-Шаню у вигляді широтних хребтів. П.П. Семенов отримав дані про геологічну будову Тянь-Шаню за двома розрізами, вивчив 23 гірські проходи. Особливо детально він вивчив Заїлійський Алатау, дав глибоку характеристику висотної поясності – першу у російській літературі про гірські країни. Загалом вчений започаткував наукове геолого-географічне вивчення Тянь-Шаню. Зробив ряд цікавих етнографічних записів виявив економічні й соціальні відносини населення, історію освоєння цієї території.

Після повернення в Петербург П.П. Семенов опублікував низку наукових статей по всіх цих питаннях. Дорожні записи й особисті спостереження стали основою багатьох його географічних праць: „Поездка из укрепления Верное через горный перевал у Суок-тюбе и ущелье Буам к западной оконечности озера Иссык-Куль в 1856 году”, „Первая поездка на Тянь-Шань, или Небесный хребет, до верховья реки Яксарта или Сыр-Дарья в 1857 году с картой”, „Небесный хребет или Заилийский край”, „Предисловие переводчика” до другого тому праці Карла Ріттера.

Через 50 років після подорожі вчений знову повернувся до своїх дорожніх записів. Він розібрав їх і написав „Путешествие в Тянь-Шань”.

До подорожі П.П. Семенова наявність вулканів на Тянь-Шані ніким не заперечувалася. Карл Ріттер, Абель-Ремюз, Клапрот, Іакінф, А. Гумбольдт вірили у вулканічне походження Тянь-Шаню. Гумбольдт думав, що вулкани продовжують діяти в районі Кульджі, Турфану, Іссик-Куля і Ала-Куля. Дослідження Семенова в Ілійській долині, між Мусартським і Заукінським перевалами, на озері Ала-Куль розвіяли ці хибні уявлення.

Наука відмовилася від уявлень Ріттера та Гумбольдта. Величезне значення мала ця відмова для розуміння геологічної будови Внутрішньої Азії. Визначною подією було дослідження Семеновим гірських проходів на Тянь-Шані. Вони допомагали виявити риси будови гірських хребтів і найзручніші шляхи сполучення. Маршрути обох подорожей Семенова стали прикладом і зразком для нових і наступних географічних експедицій.

В 1840-х роках в науці панувала думка про Тянь-Шань як про систему високих широтних і меридіональних гірських хребтів. Семенов дослідженням поздовжніх долин, Заїлійського Алатау, плоскогір'я Джаналаш, річкових розмивів і відкладів у котловинах річок Мерке, Каркара, Кегена і Чарина заперечив цю орографічну схему.

П.П. Семенов першим із російських вчених застосував комплексний географічний підхід до вивчення невідомої гірської країни, якою є Тянь-Шань. Він увів у наукову географічну літературу нові терміни, серед яких: поперечна долина, нагір'я, річкова область, гірський ландшафт, котловина. Ці терміни швидко увійшли у науковий обіг і стали загальноживаними.

Згодом, оцінюючи роботу ІРГТ за 50 років, П.П. Семенов писав, що діяльність учасників його експедиції не обмежувалась геодезичним знімання і орографічними визначеннями, а сконцентровувалась на дослідженні природи цієї гірської країни, її рослинного покриву, тваринного світу, на результатах діяльності людини. Основу таких експедицій започаткував сам П.П. Семенов.

Після прибуття в столицю Петро Петрович виступив із короткою доповіддю-звітом на засіданні членів Географічного товариства. Він представив на цьому засіданні план третьої подорожі в Тянь-Шань, ще більш граціознішої й ґрунтовнішої. Він планував пройти вздовж південних схилів Тянь-Шаню від озера Іссик-Куль до Урумчі і Кульджі, дослідити Небесний хребет від західного узбережжя Іссик-Куля до Мусартського перевалу – місцевості, практично невідомої географічній науці. Мандрівник ще опрацьовував матеріали своїх двох подорожей, а паралельно уточняв програму третьої експедиції. Він планував відправитися у Внутрішню Азію в 1860 році, однак його мрії не судилося збутися: уряд не зміг відпустити необхідну для організації й проведення експедиції суму. До того ж, уряд уникав безпосередніх конфліктів із Великобританією, яка після Кримської війни всіяко протистояла російському впливу у Внутрішній Азії.

Через 50 років після знаменитих подорожей на Небесні гори указом російського імператора до імені Петра Петровича Семенова приєднано титул “Тянь-Шанський” як відзнаку за заслуги перед наукою.

Література:

1. Алдан-Семенов А. Семенов-Тянь-Шанский. – М., 1965.
2. Антошко Я.Ф. У истоков Яксарта. М. – 1977.
3. Берг Л.С. Очерки по истории русских географических открытий. – М.-Л. 1946.
4. Видатні вітчизняні географи, мандрівники та мореплавці. Том 1. – К., 1951. - С. 122-125.
5. Внуков Н. Великие путешественники: Биографический словарь. – СПб., 2000. – С. 574-577.
6. Козлов И.В., Козлова А.В. Петр Петрович Семенов-Тянь-Шанский. 1827-1914. – М., 1991.
7. Леонов Н.И. П.П. Семенов-Тянь-Шанский. – М., Географгиз, 1957.
8. Люди русской науки. Том 1. – М., 1948.
9. Магидович И.П., Магидович В.И. Очерки по истории географических открытий. В 5-ти томах. – М., 1985. Том 4 (стр. 133-135).
10. Мамытов А.М. П.П. Семенов-Тянь-Шанский и развитие научных представлений о Тянь-Шане. – Фрунзе, 1984.
11. Маринич О.М. Видатний російський географ П.П. Семенов-Тянь-Шанський. – К., 1951.
12. Мукистанов Н.К. От Страбона до наших дней. – М., 1985. - С. 177.
13. Отечественные физико-географы и путешественники. – М., 1959. - С. 284-293.
14. Саушкин Ю.Г. П.П. Семенов-Тянь-Шанский как экономико-географ. В кн.: Отечественные экономико-географы. – М., 1957.
15. Северин Н.А. Отечественные путешественники и исследователи. – М., 1956. - С. 143-154.
16. Сто великих путешественников. Автор-составитель И.А. Муромов. – М: Вече, 2000. – С. 427-434.

Summary:

Mihaylo Potokiy. THE NEW SIGHT “THE HEAVEN’S MOUNTAINS”.

The author demonstrates the course and the results of the expedition of the famous Russian physicist-geographer and traveler Peter Semenov on the Tien Shan (“The heaven’s mountains”).

ІСТОРИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОСВОЄННЯ ТЕРИТОРІЇ ТА ВИНИКНЕННЯ ПОСЕЛЕНЬ ЦЕНТРАЛЬНОГО ПОДІЛЛЯ

Дослідження систем розселення, їх структури та територіальних особливостей є актуальною стороною сучасних суспільно-географічних досліджень. Важливою складовою у вивченні розселення є аналіз та оцінка впливу історико-географічної групи чинників, адже лише за умови детального дослідження процесу формування поселень можна дати обґрунтовану характеристику сучасної системи населених пунктів.

Система поселень Хмельницької області, територія якої відповідає центральній частині Подільського суспільно-географічного району та в значній мірі історико-географічного краю Поділля, є особливо цікавою з точки зору досліджень процесу її формування. Землі які тривалий час мали статус прикордонних, на території яких часто відбувалися збройні сутички та змінювалася державність, стали базою для сучасної системи населених пунктів.

Питання заселення, а особливо процесів його перебігу (відносно різних за значенням та розмірами територій) піднімали в своїх дослідженнях Ю.І. Пітюренко [12], А.І. Доценко, Б.І. Заставецький, Ф.Д. Заставний, В.О. Джаман [4], В.П. Круль [11], Т.Б. Заставецький [7; 15] та ін.

Сучасна мережа поселень Хмельницької області є результатом тривалого процесу заселення території, її господарського освоєння і розвитку суспільного поділу праці. Враховуючи хронологічну протяжність та складність прояву соціально-економічних й історико-політичних чинників перебігу формування поселенської мережі краю, ми поділили його на чотири етапи:

I. Найдавніший етап (відповідає давньому кам'яному віку в археології) виходячи з того, що стоянки перших найдавніших поселень на території Хмельницької області, як і України, відповідають ашельській епосі. Даний етап тривав з 1,5-1 млн. р. тому до IV тис. до н. е. [11].

Сприятливі для життя природні умови були належно оцінені давніми людьми і вже понад 150-100 тисяч років тому у середнє Подністров'я проникли групи найдавніших людей сліди їх поселень виявлено біля села Лука-Врубловецька Кам'янець-Подільського району. Ці люди займалися збиранням рослинної їжі, полювали на дрібних тварин, вели кочовий спосіб життя, жили первісним стадом. Сліди перебування невеликих груп мисливців, рибалок, збирачів, які розбивали на берегах річок свої стійбища у часи пізнього та середнього кам'яного віку (35-8 тис. р. тому) знайдено також поблизу сіл Багновиця, Бакота, Калюс, Сокіл, Стара Ушиця Кам'янець-Подільського району, Кривчик Дунаєвецького та Кужелеве Новоушицького району [2; 5].

II. Давній етап (від IV тис. до н.е. по X ст. н.е.), його початок пов'язаний із появою на території між Дністром і Горинню племен лінійно-стрічкової кераміки, прийшлих із Західної Європи. Проіснували вони відносно недовго (4500-4000рр. до н.е.) в межах українських земель, а на території Хмельниччини знайдені залишки лише однієї стоянки (с. Вільшаниця Білогірського району) [2; 5]. На початок IV тис. до н.е. територію сучасної Хмельницької області заселяли племена двох культур – буго-дністровської і трипільської. Давнє населення епохи неоліту (6-4 тис. р. до н.е.) залишило Буго-Дністровську культуру. Вона представлена на території області неолітичними стоянками поблизу сіл Жванець, Велика Слобідка Кам'янець-Подільського, Вільшаниця Білогірського та Котюржинці Красилівського району.

Матеріальна та духовна культура трипільських племен (IV-III тис. до н.е.) в межах річки Дністра та Горині розвивалася в умовах складних взаємовідносин між населенням Буго-Дністровської культури та переселенцями з Подунав'я, які мали розвинутий землеробсько-скотарський уклад. Перші трипільські поселення нараховували по декілька десятків жителів і господарських споруд. Та з часом поселення розросталися і густо вкрили територію краю. В

межах Хмельницької області представлені трипільські поселення раннього, розвинутого та пізнього етапів.

На II тисячоліття до нашої ери припадає наступний період у давній історії краю – доба бронзи. За цей період у межиріччі Дністра та Горині було поширено декілька археологічних культур. На територіях, які замешкували племена пізнього етапу Трипілья, поширились племена культури кулястих амфор. В межах сучасної Хмельницької області мешкали племена як волинської так і подільської груп, сліди їх знайдено поблизу сіл Кугаївці (Чемеровецький р-н), Голосків (Кам'янець-Подільський р-н), Западинці (Красилівський р-н) та ряді інших. В цей же період на досліджуваній території розвивається культура шнурової кераміки, пам'ятки котрої досліджені біля сіл Коритне (Білогірський р-н), Завадинці (Городоцький р-н), (Студениця Кам'янець-Подільський р-н) [5]. Залишки землеробсько-скотарського населення комарівської культури зафіксовані поблизу Нетішина, Кустівців, Солов'є, а також біля села Дорогоща (на стику Ізяславського й Славутського районів) [5].

Початок залізного віку на Поділлі та Волині співпадає з передскіфським етапом. Найбільш типовими пам'ятками цього часу є залишки білогрудівської культури, яка займала верхнє сточище Південного Бугу і волинські землі сучасної Хмельниччини (с. Калинівка Старокостянтинівського р-ну), та лужицької, племена якої займали землі західніше (с. Соснівка Дунаєвецького р-ну). Значний вплив на місцеве протослов'янське населення краю у VII-III століттях до нашої ери мали скіфи. Під їх впливом відбувається формування специфічної західно-подільської скіфоподібної культури. Її пам'ятками є кургани, які наспіналися із землі та каменю. Їх виявлено поблизу сіл Тарасівна, Гуменці, Панівці на Кам'яничині, Миньківці на Дунаєвичині, Серватинці, Бедриківці на Городоччині [5].

Починаючи з другої половини II століття населення межиріччя Дністра та Горині втягується у сферу впливу провінційно-римської культури. Це яскраво відбито у речах Бережанського скарбу (с. Мережанка Чемеровецького району). Певний вплив на культуру населення краю мали сармати, які витіснили скіфів. Сарматських пам'яток тут мало – це лише поодинокі могильники, що засвідчують короткочасне перебування на території груп сарматів [14]. На основі впливу зарубинецьких племен, фракійських племен із слов'янськими носіями пшеворської культури виникає нова етноісторична спільність, яка представлена археологічними пам'ятками Волино-Подільської групи. З кінця II і до початку IV століття нашої ери старожитності Волино-Подільської групи змінюються пам'ятками черняхівської культури. Землеробські племена перебували в тій фазі соціально-економічного розвитку, коли відбувався перехід до територіально-сусідської общини з відділенням сімей. Черняхівці знали різноманітні ремесла і домашні промисли. Формування народності за матеріалами Черняхівської культури можна пов'язувати з антами та частково зі склавинами, які належали до етнічно спорідненого слов'янського населення. Склавини в краї населяли територію по річці Збруч, Горині, а анти – по Дністру.

За даними археологічних досліджень у Південному Побужжі та середньому Подністров'ї виявлено понад 100 поселень слов'ян. Усі вони належать до однієї археологічної культури – Луки-Райковецької. Найкраще вивчені слов'янські поселення поблизу сіл Бакота, Лука-Каветчинська у Кам'янець-Подільському районі, а також біля Городка. На північному сході Хмельницької області проживали древляни. На захід від древлян – бужани та волиняни, на півдні – уличі та тиверці.

Перехід між II і III етапами процесу заселення освоєння території є не просто кроком до нового етапу в суспільно-історичному розвитку території, це своєрідна межа між методами досліджень та й науками загалом. Описані вище кроки давніх племен до освоєння земель та їх природних багатств є лише узагальненнями результатів археологічних досліджень, а тому даючи характеристику територіальній структурі мережі первісних поселень слід пам'ятати про її відносність (адже нам невідомо реальне число стоянок тієї чи іншої культури і ми керуємося лише наявними матеріалами).

Підсумовуючи археологічні відомості, можна скласти достовірну географію поселень в межах даного регіону. Характерним для поселень давніх часів по території Хмельницьких частин Поділля і Волині була прив'язаність поселень до водних артерій (Дністра з його численними меандруючими допливами, Південного Бугу, Горині, менше Случі та Хомори) і тільки пізніше почали освоюватися вододіли. Переважна більшість селищ займали невисокі тераси по берегах річок, деякі з них містилися на невеликій віддалі одне від одного і утворювали своєрідні гнізда (Сокіл, Бакота Кам'янець-Подільського р-ну, Пашутинці, Вереміївка Красилівського тощо). Розглянувши хорологічне розміщення первісних поселень та їх гнізд по території сучасної Хмельницької області нами виділено три заселенських ареали: південний (лівобережжя середньої течії Дністра і його допливи) – найвагомійший як у хронологічних так і кількісних показниках; північно-західний (басейн Горині у її верхній течії) та центрально-східний (територія басейну Південного Бугу та верхньої течії р. Случ).

III. **Новий** – найтриваліший етап, охопив період від X ст. до 80-х років XX ст. За характером і силою впливу соціально-економічних та політичних чинників на формування мережі поселень його можна розділити на чотири різночасових проміжки:

а). Давньоруський – один із найважчих періодів у історії краю, складний процес політичного формування земель посилювався монголо-татарськими нападами. Підпорядкування Києву племен, що заселяли межиріччя Дністра та Горині, зайняло близько 100 років. 914 року край увійшов до складу Київської Русі, а в період феодальної роздробленості до Теребовлянського, з 1141 – до Галицького, а з 1188 року – до Галицько-Волинського князівств. Але саме за такого перебігу подій закладаються підвалини сучасної територіальної структури населених пунктів – з'являються перші міські поселення (Полонне, Меджибіж, Кам'янець-Подільський, Стара Ушиця), шляхом інтенсивного заселення території формується густа мережа населених пунктів. Цей процес гальмувався нападами татаро-монголів, під час яких руйнувалися і спустошувалися населені пункти.

У XII-XIII століттях на території краю склалося два територіальних об'єднання – Пониззя та Болохівська земля. "Пониззя" – це лісостепова територія між Південним Бугом та Дністром, розташована в гирлі лівих приток Дністра – річок Ушиці, Смотрича, Збруча, Серета. Північна межа проходила приблизно по лінії Бар-Солобківці-Гусятин. Адміністративним і культурним центром Пониззя було місто Бакота (с. Бакота Кам'янець-Подільського району). Крім Бакоти у літописах згадуються ще міста Ушиця й Калиус. Економіка Пониззя була досить розвинутою, тут на високому рівні велось сільське господарство та ремісниче виробництво.

Крім Подністровського регіону важливе місце в давньокиївській період відігравали землі, які лежали між верхів'ями Південного Бугу та Случі, і аж до Тетерева – Болохівська земля. Територія становила собою економічно розвинутий і густо заселений край. Міста Болохівської землі – Болохів (городище під Шепетівкою), Ізяслав, Тихомль, знаходилися на так званому Вольному тракті або транзитній торговій дорозі, що сполучала Київ із Західною Європою. Через територію проходили й інші, не менш важливі торговельно-транзитні шляхи. Так, однією з відгалужених гілок Татарського тракту була та, що зв'язувала Пониззя з Луцьком, Володимиром і Києвом. На цьому шляху стояли міста Божеськ, Меджибіж, Городець і Губин. Зазнала руїни Болохівська земля у період війни з монголо-татарами. Знищено було майже всі укріплені центри та прилеглі до них селища. Життя там більше не відроджувалося. Населеним пунктам Пониззя більше пощастило та у результаті монголо-татарської навали розвиток краю відстав на кілька століть.

б). Період Литовсько-Польського панування (з 1362 р.) пов'язаний із постійною боротьбою за привабливі в економіко-географічному відношенні, землі Хмельниччини між Литвою та Польщею, набігами турецько-татарських орд і подіями визвольної війни 1648-1676 рр. Але поряд із цими політичними подіями триває розвиток краю, відновлюються зруйновані поселення, укріплюються вже існуючі міста, зводяться нові оборонні споруди –

замки. Саме в цей час було завершено будівництво замків у Кам'янці-Подільському, Меджибожі, Старокостянтинові, Полонному. За чотири століття було засновано близько двох третин сучасних міських поселень – опорних центрів сучасної системи розселення області. З розвитком ремісничо-торгових відносин міські населені пункти набувають звичних нам ознак, в цей час міста краю починають отримувати магдебургське право. Найпершим його отримало місто Кам'янець-Подільський (1374р.), решта протягом XV – XVII ст., таким чином розділившись на міста (котрі мали міське самоврядування) і містечка.

Не дивлячись на складні політичні та соціально-економічні процеси у цей період зростає кількість населення у краї, вже на початку XVII ст. густота населення складає 19-21 особу на км². Пересічне місто налічувало приблизно 1500 мешканців, а село – 270 осіб [2].

Важкими для населення краю виявились роки середини XVII – початку XVIII ст. – безперервні війни потягли за собою занепад міст і спустошення сільських поселень. У роки визвольної війни тисячі мешканців, рятуючись від лютих розправ поляків, вимушені були тікати за Дніпро. Сотні сіл та містечок спорожніли, перетворившись на згарища. При поверненні Поділля Польщі після турецького панування, комісія Варшавського сейму 1699 р. констатувала, що „міста і села Подільського воеводства обезлюдніли”. Так, у Зінькові в 1629 р. був 831 двір, а у 1701 р. залишилось тільки 44, у Кам'янці-Подільському в 1670 р. нараховувалось 614 будинків, а в 1700 р. заселені були лише 100 (інші зруйновані) [2]. Відродження і розвиток поселень протягом першої половини XVIII ст. йшло в дуже складних умовах і повільними темпами.

в). Період перебування земель у складі Російської імперії став новою віхою в розвитку поселень сучасної Хмельницької області, розпочався він наприкінці XVIII ст. коли російські війська перейшли межі Речі Посполитої і 2 червня 1793 року взяли Кам'янець-Подільський.

Після входження краю до складу Російської імперії наріжним чинником розвитку у першій половині XIX століття стало його включення в орбіту загальноросійського економічного й суспільно-політичного життя. На той час край був аграрним. Понад 90 % населення проживало у селах і займалося сільським господарством. В усіх містах і містечках активно розвивалася торгівля, найбільшими торговими центрами стають Проскурів, Старокостянтинів, Кам'янець, Ярмолинці. Слід відмітити освітньо-культурний розвиток краю, масово виникають парафіяльні школи, засновують гімназії та училища – це сприяє не лише освітньому росту населення, а й територіального перерозподілу його молодших вікових груп.

Промисловість краю базувалася в основному на переробці сільськогосподарської продукції, саме ці галузі виробляли 98,6 % продукції від загального промислового виробітку. Капіталістичні підприємства, що виникали, розміщувалися переважно поблизу містечок та великих сіл, сприяючи їх розвитку. У 40-50 роки бурхливо починає розвиватись цукрова промисловість. Першою цукроварнею, збудованою в краї, була Вишнівчицька, згодом з'явилися Городоцька, Красилівська, Шепетівська, Антонінська. Другою важливою галуззю було винокуріння, зароджується суконна промисловість, розвивається паперове виробництво (найпотужнішою була Понінківська папірня, були також фабрики в Ізяславі та Славуті). З'являються у цей час машинобудівні заводи і майстерні. Зокрема, у Дунаєвцях, Городку, Проскуріві.

Важливе значення для дальшого розвитку поселенської системи мало завершення у 1870 році будівництва залізничної вітки Жмеринка – Волочиск, а в 1873 – Києво-Брестської залізниці, що пролягала через Полонне, Шепетівку, Слауту.

г). Соціалістичний період розвитку розселенської системи, що відповідає часу перебування території Хмельниччини у складі Радянської України. За його перебігу було проведено ряд адміністративних перетворень (1923, 1925, 1937 рр.), результатом чого є сформована територія області в її сучасних межах. У 1924-25 рр. проведена робота по удосконаленню класифікації поселень, так головною вимогою для переведення населеного

пункту в поселення міського типу була наявність трьох тисяч мешканців і 10 тис. для визнання його містом; термін „містечко” замінено на „селище міського типу”; визначено перелік міст і селищ міського типу, при чому значна кількість раніше міських поселень перейшла до групи смт чи великих сіл.

Перед Другою світовою війною, 3 березня 1941 р., для впорядкування адміністративно-територіального поділу України обласний центр Кам'янець-Подільської області було перенесено із міста Кам'янець-Подільського до Проскурова (з 1954 р. м. Хмельницький), це мало цілий ряд позитивних сторін як для розвитку краю, з огляду на те, що розміщення обласного центру та географічного центру області майже збігалися, так і для подальшого розвитку власне міста Проскурова. Надалі на території області розвивається два потужних центри – місто Проскурів, як адміністративний центр (з усіма перевагами статусу адміністративного) та Кам'янець-Подільський, значення якого для області обумовлене історично.

Події Другої світової війни не просто призупинили, а затримали процес розвитку населених пунктів, і лише ціною неймовірно важкої праці у післявоєнні роки вдалося відбудувати зруйновані поселення і господарства області. Поступово ставали до ладу нові промислові підприємства, нарощувало темпи виробництва сільське господарство і з 70-х років відбувається перетворення області із аграрно-індустріальної в індустріально-аграрну.

Важливим містоутворюючим чинником післявоєнного періоду стало будівництво електростанцій, що було викликано потребою зміцнення енергетичної бази регіону. Так в, на той час, селі Нетішині Славутського району було побудовано атомну електростанцію і, на сьогоднішній день, вже місто Нетішин є одним із найбільших міст області. Із розвитком атомної електроенергетики в області спостерігається трансформування моноцентричної Шепетівської міжрайонної системи розселення у поліцентричну Шепетівсько-Славутсько-Нетішинську. А ось будівництво іншої електростанції (Дністровської ГЕС) мало зовсім протилежний вплив на процеси формування обласної системи розселення – було затоплено ряд населених пунктів, що мали на лише господарську, але й історичну цінність (села Лука Врубловецька, Гарачинці, Теремці, Калнос, Лоївці, Бакота, Нижні Татрани, Студениця, Стара Ушиця).

IV. **Сучасний етап** розвитку поселень Хмельницької області, як складової єдиної загальнодержавної системи розселення Української незалежної держави, розпочався з 1991 року. Його початок пов'язаний із глибокою економічною кризою (з усіма її наслідками), депопуляцією населення та активною еміграцією. Становлення господарського комплексу області в нових ринкових умовах позначилося на спеціалізації поселень та зв'язках між ними, що сприяло подальшому формуванню та розвитку обласної системи розселення і її опорного каркасу зокрема. За цей час не виникло нових поселень натомість зникло ряд сільських населених пунктів (переважна частка з яких просто перейшла до складу міст та селищ міського типу), змінився статус і значення окремих міст області.

Література

1. Арсен Зінченко. Поділля: навчальний посібник з історії рідного краю. – РВЦ "Проза", - К. – 1998.-209с
2. Баженов Л.В. Нариси історії Поділля. – Хмельницький.: облполіграфвидав., 1990.
3. Данилюк А. Подоляни. Наука і суспільство. – 1990. - №5. – С.32
4. Джаман В.О. Регіональні системи розселення: демографічні аспекти. – Чернівці: Рута, 2003. – 391 с.
5. Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. Київ, Наукова думка, 1984. – 221с.
6. Задорожній В.Є. Товарне виробництво і торгівля на західно-українських землях (кінець XVIII – перша пол. XIX ст.). – Львів: Вища шк. Вид-во при Львів. ун-ті, 1989. – 152с.
7. Заставецький Т.Б. Система міських поселень агропромислового регіону в умовах трансформації суспільства. Монографія. – Тернопіль: Ред.-вид. відділ ТНПУ, 2005. – 160с.
8. Івченко А. Містечка України. Довідник – К.: НВП "Картографія", - 2000. – 184с.
9. Івченко А. Міста України. Довідник – К.: НВП "Картографія", - 1999. – 136с.
10. Історія міст і сіл України. Хмельницька область. Головна редакція Української Радянської енциклопедії

академії наук УРСР. – Київ - 1970.- 640с.

11. *Круль В. П.* Ретроспективна географія Західної України: Монографія. – Чернівці: Руга, 2004. – 382 с.
12. *Пітюренко Ю.І.* Розвиток міст і міське розселення в Українській РСР.- К.: Наукова думка.- 1977.- 205с.
13. Поділля / *Артюх Л.Ф., Балушок В.Г., Болтарочич З.Є.*, та ін. – Видавництво НКЦ "Доля". – 1994. – 504с.
14. *Рибак І.В.* Хмельниччина від найдавнішого часу до сьогодення. – Кам'янець-Подільський: Абетка – НОВА, 2002.-156с.
15. *Ткач Д.В., Заставецький Т.Б.* Формування та розвиток міських поселень Поділля // Регіональні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил країни. Збірник наукових праць.-Вип.2.-Тернопіль: Економічна думка, 1998.- С.90-95.

Summary:

Natalia Kryvitska. HISTORICAL PECULIARITIES OF TERRITORY RECLAMATION AND POPULATION ORIGINATION IN CENTRAL PODILLYA.

In the present article some peculiarities of population formulating process in the central part of Podillya are revealed and analyzed. The main points of the regional settlement development system are singled out and settling formulating factors and consequences of their influence are discovered.

УДК 556(477.85).

В. СЕЛЬСЬКИЙ, Леся КОВАЛЬСЬКА

ПРИРОДНО-ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ ФОРМУВАННЯ РУСЛА Р. БИСТРИЦЯ

Західна частина України, зокрема Придністер'я, є регіоном з добре розвинутою річковою мережею. Упродовж останніх десятиліть наукові дослідження щодо впливу різного спектра чинників на розвиток, динаміку цієї мережі головно проводили на прикладі рр. Дністер, Прут, Бистриця, однак недостатньо вивченим залишався вплив тектоніки. З огляду уточнення впливу цього чинника на формування річкової мережі виникає потреба детального його дослідження. Вирішення його неможливе без проведення комплексу польових обстежень, камеральних й картографічних досліджень, спрямованих на виявлення головних напрямів простягання розломів, визначення руслових деформацій, їхніх кількісних показників. Власне комплексний і системний підходи були основою проведених робіт. З'ясування впливу тектонічних процесів на формування річкової мережі Бистриці дасть змогу відтворити істинну картину переформування русла ріки. Тому вивченню просторової та часової динаміки русла шляхом порівняльного аналізу картографічних зображень, а також встановленню впливу тектонічних процесів на формування річкової мережі р. Бистриці і присвячена дана стаття. Фактичний матеріал, покладений в її основу – це результат польових, картографічних і камеральних робіт. Об'єктом дослідження є русло та тераси р. Бистриця, предмет – зміни стану русла ріки під впливом неотектонічних рухів.

На закладання долини Бистриці вздовж лінійних порушень (Волино-Подільської плити та Передкарпатського крайового прогину) вказували Я. Кравчук, М. Іваник, Н. Карпенко (2003). За І. Гофштейном (1995), для зони стикування вище вказаного прогину та плити характерні міграційні тектонічні процеси, які виявлені в зміні обстановок у напрямку паралельно Карпатській дузі, а відповідно і зміні річкових мереж. На простягання рік Придністер'я у вказаному напрямку вказував ще С. Рудницький (1913). І. Гофштейн (1995) стверджував, що поперечні розломи ускладнюють будову дуги і в різних місцях проявляються чимось оригінально і характеризуються своїм розмахом вертикальних та горизонтальних рухів, або часом прояву останньої фази складчастості. Поряд із закладанням долин рік, амплітуда вертикальних тектонічних коливань визначає також глибину врізання ріки. Саме у межах плити вона становить від 5 до 10 мм/рік (Ю. Мещеряков, 1965).

Сучасна ріка Бистриця формується внаслідок злиття Бистриці-Солотвинської і Бистриці-Надвірнянської (біля с. Клузів) і є правим допливом Дністра. Верхня течія ріки закладена вздовж зчленування південно-західного закінчення Східно-Європейської

платформи (Волино-Подільської плити) з Більче-Волицькою зоною Передкарпатського крайового прогину. Ця межа проходить декількома поздовжніми розломами Карпатського простягання, внаслідок яких фундамент платформи східчато опускається у південно-західному напрямку, тобто в бік прогину. У верхній течії ріки одним із таких розломів є Вовчинецький, який співпадає з нижньою течією рік Ворона, Бистриця-Надвірнянська і близько 5,5 км ріки Бистриця. Він простягається за азимутом 340°. Тут амплітуда вертикального зміщення відкладів відносно невелика і змінюється в межах від 30 до 90 м (В. Сельський, 1994). Однак слід зазначити, що вертикальне зміщення одновікових відкладів не є типовим для переходу від платформи до прогину. Вовчинецьке порушення фіксує платформну частину опущену щодо Більче-Волицької зони, в той час, як у рельєфі спостерігається зворотна картина. Тут поверхня Вовчинецького підняття припіднята на 60-70 м вгору відносно русла і лівобережжя нижньої течії Бистриці-Надвірнянської (Станіславська депресія) (В. Сельський, 1994). Такий факт свідчить, що розломи є довгоіснуючими і можуть проявлятися неодноразово. Поряд із порушенням Карпатського простягання фіксуються численні поперечні розломи, які спрямовані до поздовжніх під кутами близькими до прямих. Останні розбивають територію як платформи, так і Карпат з Передкарпатським прогином на систему блоків, припіднятих або опущених одні відносно інших. До числа таких поперечних

розломів відноситься Бистрицько-Солотвинський, який трасується вздовж лівого берега нижньої течії однойменної ріки і пониззя Бистриці. Саме цей розлом доходить у районі злиття двох Бистриць до Вовчинецького порушення, розривається останнім, змішуючись на 4-5 км північно-західніше і знаходить своє продовження у нижній течії Бистриці. При цьому слід зауважити, що зона дроблення у районі стику Бистрицько-Солотвинського розлому з Вовчинецьким очевидно стала причиною розширення заплави до 2,5 км (біля смт. Єзупіль). Однак, при аналізі різновікових топокарт 1877, 1965, 1989 рр пояс меандрування залишався сталим (рис. 1.).

Амплітуда вертикальних зміщень у районі Івано-Франківська вздовж Бистрицько-Солотвинського розлому коливається у межах 40-60 м. (В. Сельський, 1994). Він відмежовує припіднятий блок

Лукви-Бистриці-Солотвинської від опущеної Станіславської депресії (західніше Бистриці-Солотвинської). Слід зазначити,

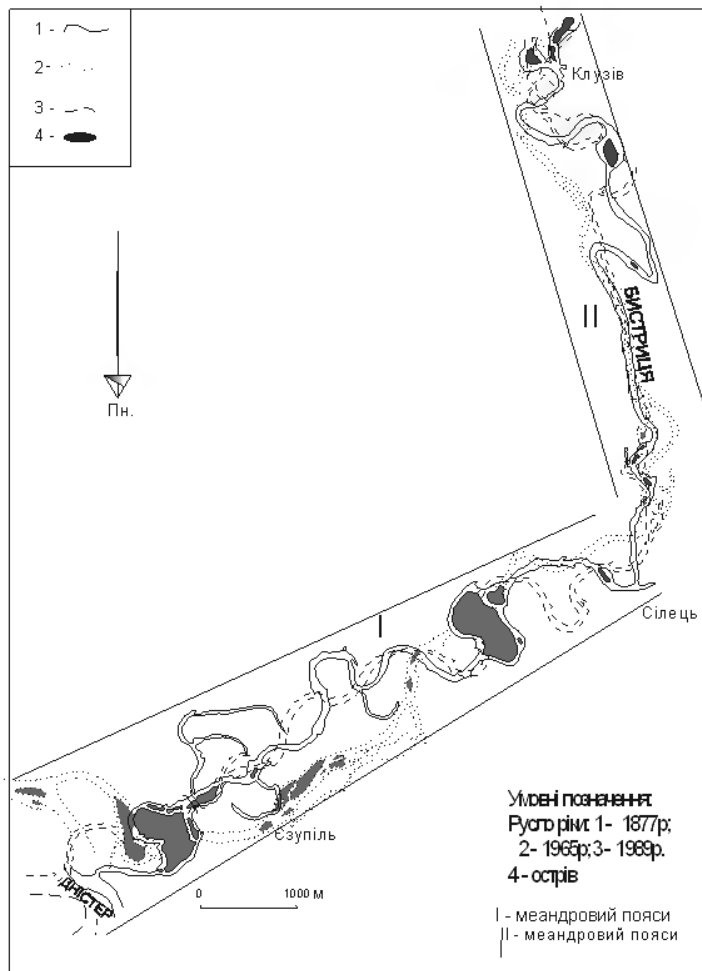

Рис. 1. Горизонтальні деформації русла р. Бистриці

що височина між Луквою і Бистрицею-Солотвинською тягнеться в північно-східному напрямку аж до Дністра і відповідає високому і середньому рівням (4-6) терас Пра-Дністра (К. Геренчук, 1973).

На зміщення у північно-західному напрямку розрваного Бистрицько-Солотвинського розлому вказує Вовчинецьке підняття (Бистрицько-Тлумацька височина). Обривистий схил цього підняття простягається в північно-західному напрямку над Бистрицею-Надвірнянською та перші 5,5 км Бистриці. Після чого різко змінює свій напрямок на північно-східний, як і сама ріка Бистриця (азимут 60°). Тут русло нижньої течії Бистриці підходить до західного схилу Бистрицько-Тлумацької височини, підмиваючи її (район Козакової Долини). Таке різке західне закінчення височини можна пояснити тільки наявністю тектонічного порушення, яке є продовженням Бистрицько-Солотвинського розлому. Сама Бистрицько-Тлумацька височина, на наш погляд, представляє собою колишню поверхню високого рівня (6-7 терас) Пра-Дністра, сильно видозмінену тривалими екзогенними процесами. Фрагменти цих терас тут відзначав у свій час і К. Геренчук, 1973 р.

Карпатські ріки при виході з гір у Передкарпаття неодноразово змінювали напрям русел залежно від тектонічних процесів, які тут відбувалися. Наслідки перебудови гідрографічної мережі не обминули і Бистриці. Як стверджує Р. Бойко (1975) у минулому Пра-Бистриця була лівим допливом ріки Пра-Пруту і протікала через Покуття, займаючи сучасне Хлібичинське пониження, на якому збереглися залишки алювію карпатського походження. У плейстоцені сталися нові підняття південно-західного краю Подільської височини, внаслідок яких Пра-Бистриця, яка до цього часу була лівим допливом Пра-Прута, повертає на північ до Дністра. Сучасне русло ріки Бистриці, очевидно сформувалося у пізньому плейстоцені напередодні виникнення надзаплавних терас нижнього рівня (3-1), на яких розміщене сучасне м. Івано-Франківськ.

Теперішня ріка Бистриця має фактичну довжину близько 17 км. На цій короткій відстані її русло зазнає падіння на 21 м, а ухил ріки складає 1,4 м/км (1989 р.), 1965 року – 1,24 м/км, 1877 р. – 0,9 м/км. (табл. 1.) При вимірюванні фактичної довжини ріки спостерігається систематичне її скорочення. Так, 1877 року вона складала 20 км, 1965 року – 15,75 км, а 1989 року – 15 км (табл. 2). Таке зменшення довжини ріки можна було б пояснити вирівнюванням русла за рахунок зменшення амплітуди меандр (спрямлення, будівництва дамб, тощо). Це підтверджується зниженням звивистості русла Бистриці: у 1877 року вона складала 1,56, 1965 – 1,31, а в 1989 р – 1,23 (див. табл. 2).

Таблиця 1

Падіння, ухил русла ріки Бистриця на ділянках Вовчинецького і Бистрицько-Солотвинського розломів

Роки	Фактична довжина Бистриці на відрізках, км		Абсолютна висота дзеркала води у ріці, м			Падіння русла ріки на ділянках, м		Ухил русла ріки на ділянках, м	
	Вовчинецький розлом (окол. с.Клузів-с. Тязів)	Бистрицько-Солотвинський розлом (с.Тязів-гирло ріки)	с.Клузів	с.Тязів	гирло ріки	Вовчинецького розлому	Бистрицько-Солотвинського розлому	Вовчинецького розлому	Бистрицько-Солотвинського розлому
1877	10,4	9,6	232,0	228,0	212,0	4,0	16,0	0,38	1,6
1965	7,0	8,75	230,0	225,0	208,1	5,0	16,9	0,7	1,9
1989	5,5	9,5	229,2	219,9	206,2	9,3	13,7	1,69	1,4

Наведені дані вказують, що територія по якій протікає р. Бистриця, на протязі 112 років не знала абсолютного спокою, а зазнавала постійних коливань (чергування піднять і опускань) на фоні загального врізання. При цьому врізання відбувалось з наростаючою швидкістю з наближенням до наших днів. Рівночасно воно проходило з неординарною

швидкістю на різних ділянках ріки. На це вказує порівняння відносного перевищення витоку Бистриці над гирлом відповідно до топографічних карт та зміни абсолютних висот дзеркала води у ріці на різних її ділянках (рис. 1).

Таблиця 2

Морфометрія русла ріки Бистриця

Роки	Довжина фактична ріки, км	Найкоротша довжина ріки по прямій, км	Величина зростання довжини ріки за рахунок меандрування	Максимальна амплітуда меандр	Звивистість русла	Скорочення довжини русла в м	Падіння русла ріки, м	Ухил ріки м/км
1877	20,0	12,8	3,75	840	1,56	-4250	18,0	0,9
1965	15,75	12,0		800	1,31		19,5	1,24
						- 750		
1989	15,0	12,2	2,8	500	1,23		21,0	1,4

Характерним для р. Бистриця є врізання ріки з плином часу (для різних її ділянок від 2,3 до 5,7 см на рік в інтервалі 1877-1965 років, а в інтервалі 1965 –1989 років від 2,5 до 21,2 см/рік (табл. 3). Таке пониження слід пов'язувати не тільки з глибинним врізанням, яке відбулось одночасно з поглибленням русла у Дністрі, а й із розробкою кар'єрів, вирівнюванням окремих ділянок (каналізованість) її русла тощо.

Таблиця 3

Зміни абсолютних висот дзеркала води в ріці Бистриця

Роки	Різнця в роках	Абсолютні відмітки поверхні води в руслі біля населених пунктів, м						Врізання русла ріки, см					Врізання ріки за рік, см					Середня величина врізання ріки за рік, см
		с.Корчів	с.Тязів	с.Сілець	с.мт. Єзупіль	гирло Бистриці	с.Корчів	с.Тязів	с.Сілець	с.мт. Єзупіль	гирло Бистриці	Клузів	с.Тязів	с.Сілець	Єзупіль	гирло Бистриці		
1877	88	232,0	228,0	222,0	216,0	212	200	300	500	500	390	2,27	3,4	5,7	5,7	4,4	4,9	
1965	24	230,0	225,0	217,0	211,0	208,1	80	510	100	60	190	3,3	21,2	4,16	2,5	7,9	7,8	
1989		229,2	219,9	216,0	210,4	206,2												

Врізання русла ріки супроводжувались неодноразовим опусканням і підняттям території, внаслідок чого відбувалось накопичення алювію на заплавах терасах, так і його розмивання. При накладанні різновікових топооснов (1877, 1965 і 1989 рр.), чітко простежуються два меандрові пояси, які прямолінійно простягаються у різних напрямках (рис. 2). Перший меандровий пояс відповідає верхній течії ріки і співпадає з Вовчинецьким поздовжнім розломом. Цей пояс простягається у північно-західному напрямку смугою шириною 250-500 м. Другий меандровий пояс відповідає нижній течії і простягається у північно-східному напрямку та співпадає з Бистрицько-Солотвинським поперечним розломом. Ширина останнього поясу в середньому 800 м. При цьому необхідно наголосити, що річкова долина зайнята заплавами є значно ширшою за ці пояси. Однак протягом 112 років русло ріки не вийшло за їх межі. Останнє дозволяє думати, що визначальними у ширині меандрових поясів є Вовчинецький і Бистрицько-Солотвинський розломи, в межах яких дочетвертинні відклади були роздробленими і порівняно легше піддавались розмиву текучою водою ніж оточуючі нероздроблені породи.

На основі досліджень падіння і ухилу русла Бистриці встановлено, що ріка в межах Вовчинецького розлому веде себе зовсім інакше, ніж в межах Бистрицько-Солотвинського. Зокрема на першому порушенні падіння русла Бистриці складає від 4 до 9,3 м, а ухил від 0,4

до 1,7 м/км, відповідно на Бистрицько-Солотвинському – від 13,7 до 16,9 м, й від 1,4 до 1,9 м/км. Очевидно, тут буде інтенсивніше проходити глибинна ерозія.

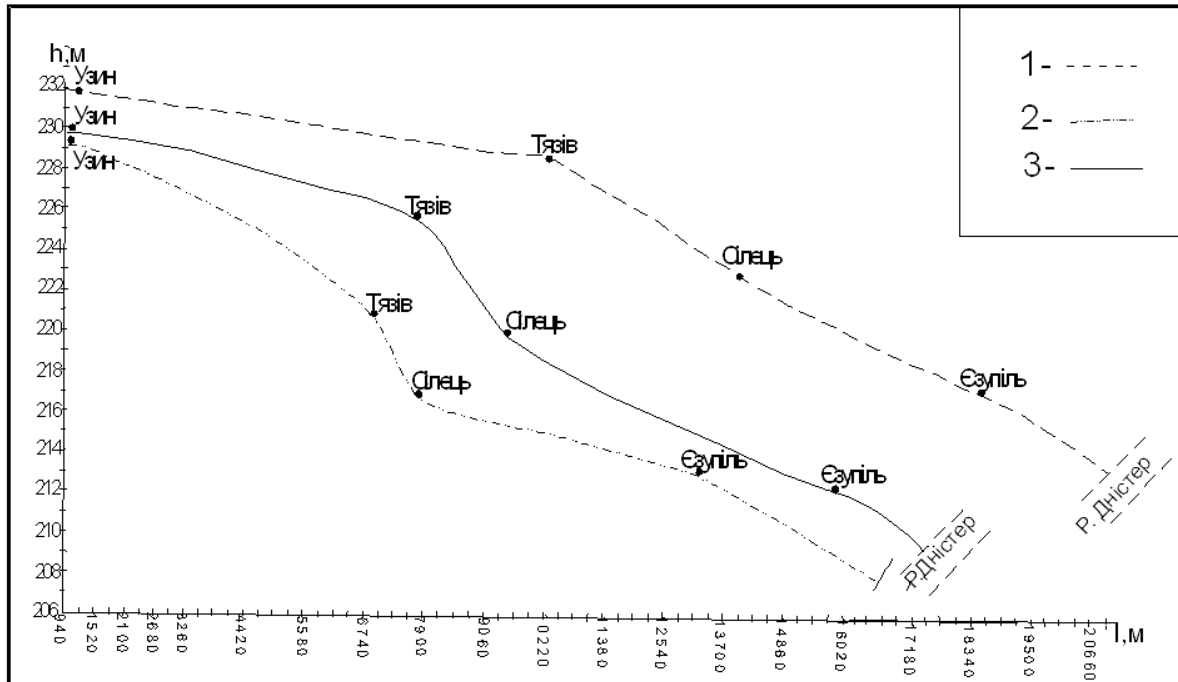

Рис. 2. Повздовжні різновікові профілі дзеркала води р. Бистриця.
(Абсолютні висоти дзеркала води р. Бистриці: 1 – 1877р.; 2 – 1965; 3 - 1989)

Таким чином, на прикладі р. Бистриця ще раз переконуємося, що розломна тектоніка служить основою для закладання річкової мережі не тільки у горах, але й на рівнині. Крім того, неотектонічні рухи по-різному впливають на окремі частини блоків, що приводить до нерівномірного врізання русла ріки на порівняно близьких ділянках.

Література:

1. Бойко Р.Д. Древня долина на Прут-Дністровському межиріччі як елемент пліоценової гідросітки Прикарпаття // Фізична географія та геоморфологія – К.: Радянська школа, 1975. – Вип.14. – С. 54-59.
2. Гофштейн И.Д. Геоморфологический очерк Украинских Карпат – К.: Наукова думка, 1995. – 85 с.
3. Ковальчук І.П., Михнович А. Багаторічна динаміка стоку річок верхньої частини басейну Дністра / Вісник Львів. ун-ту. Сер. геогр., 2003. – С. 136-147.
4. Кравчук Я.С. Геоморфологія Передкарпаття. – Львів, 1999. – 250 с.
5. Ободовський О., Онищук В., Козийкий О. Морфодинамічні особливості різних типів русел гірських річок. // Фізична географія та геоморфологія. – Вип. 44.– К., 2003. – С.106-116.
6. Ресурси поверхневих вод СССР Украина и Молдова / под ред. К. Михайловой – Л.: Гидрометеоздат. – Т – 6, Ч – 4, 1964. – 220 с.
7. Сельський В., Сав'юк М. Особливості геологічної будови району нижньої течії рік Бистриці-Надвірнянської та Бистриці-Солотвинської // Дослідження передкризових екологічних ситуацій в Україні. – К.: Манускрипт, 1994. – С. 59-66.
8. Ющенко Ю. С. Природні умови і закономірності формування русел основних річок Передкарпаття // Періодичний наук. зб. „Гідрологія, гідрохімія і гідроекологія”. – Київ-Луцьк, 2002. – Т.4. – С. 119-123.

Summary:

Selskiy V., Kovalska L. THE NATURAL-HISTORICAL ASPECT OF FORMING THE STREAM OF THE RIVER BUSTRIZHJA.

The paper contains information about the results of channels horizontal deformation in the Bustruzhja. Channel deformations for two periods were analyzed: 1877-1965-1989. Thus on an example Bustruzhja once again argued that tectonics serves as basis for the book-mark of river network not only in mountains but also on a plain. In addition tectonics motions variously influence on separate parts of blocks that brings to the uneven cutting in river-beds over of the river on comparatively near areas.

ФІЗИЧНА ГЕОГРАФІЯ

УДК 556.537+551.482

В'ячеслав ЯВКІН, Наталія ПОЛЮГА

ВПЛИВ ГОСПОДАРСЬКОЇ ОСВОЄНОСТІ ТЕРИТОРІЇ НА ВОДНИЙ РЕЖИМ РІЧОК ЗАХІДНОГО ПОДІЛЛЯ

Стан водного режиму річки визначається як інтегрований результат взаємодії елементів водного балансу її водозбору. Їх співвідношення сформовані фізико-географічними чинниками, які, проте, суттєво змінюються під впливом господарської діяльності людини.

В залежності від природних особливостей території та характеру її господарського використання відбуваються зміни у процесах функціонування ландшафту, а, отже, змінюється і його "продукт" – мала річка.

На сьогоднішній день використання річкових екосистем продовжує носити екстенсивний, руйнівний для них характер. Басейни малих річок практично позбавлені природних біофільтрів, їх водозбори або розорані майже до врізу води, або нещадно експлуатуються іншими способами [8].

Різні фактори шкідливого впливу на річку тільки підсилюють негативну дію один одного.

Одним з основних чинників впливу на річки є господарська діяльність (як пряма, так і опосередкована) на території басейну, що проявляється у повній освоєності річкової долини (лісовирубка, розораність, житлова чи промислова забудова і т. д.), у збільшенні надходження забруднень у річку, у руйнуванні русла річки тощо.

Ця обставина не могла не відбитися на факторах, які формують гідрологічний режим річок та ознак цього режиму – форми гідрографа, розмірів межени, і, зокрема, малих річок урбанізованих територій.

Враховуючи важливість оцінок направленості та ступеню змін водного режиму (норми, мінімального, максимального стоку, транспорту наносів тощо) в сучасних умовах перехідного періоду розвитку економіки на фоні глобальних змін клімату, результати подібних досліджень в практичному відношенні є надто актуальними, оскільки в кінцевому рахунку дозволяють удосконалити та уточнити стратегію розвитку водного господарства і всього народногосподарського комплексу держави на перспективу.

Вивченню, дослідженню та розрахункам характеристик, особливостей проходження дощових паводків на річках України присвячена значна кількість робіт вітчизняних та зарубіжних науковців-гідрологів (А.М. Бефані, П.Ф. Вишневський, Ю.Б. Виноградов, Є.Д. Голченко, Н.С. Знаменська, Б.В. Киндюк, М.В. Лаликін, О.М. Мельничук) [1, 2 та інші].

Цікавим і водночас нелегким завданням при інженерно-гідрологічних розрахунках є моделювання та прогнозування особливостей гідрографа паводку для певного конкретного регіону (О.Г. Іваненко, Л.С. Кучмент, О.І. Лук'янець, М.М. Сусідко та інші). Зважаючи на достатньо високе значення всього Карпато-Подільського регіону у формуванні ресурсів водогосподарського комплексу України, складність процесів гідрологічного циклу в межах окремих приток Дністра та Дністерського водосховища, складні процеси перетворення малих басейнів річок Західно-Подільського регіону вимагають найретельнішої уваги, дослідження еволюції як окремих компонентів балансу енергії, вологи та речовини, так і пошуку певних інтегральних квазіпараметрів, що здатні відчувати сумарні відмінності окремих басейнів.

Мета даного дослідження спрямована на виявлення тенденцій зміни часових характеристик кривої спаду паводкового гідрографа як інтегрального показника антропогенних трансформацій стокоформування в басейнах річок Західного Поділля.

В роботі визначається ряд основних задач, що полягають у покомпонентному аналізі природних умов басейнів, вибору певної методики та відповідного обчислення рівня

антропогенного навантаження на поверхню басейнів річок та оцінці часової зміни водного (паводкового та меженого) режиму річок відповідного регіону під впливом господарського навантаження.

Інтенсивного дослідження ця територія зазнає з 60-х років минулого століття, за рахунок чого відбувається зростання частки розорюваних територій, розширення ділянок з несанкціонованою вирубкою лісів, площ, зайнятих під осушувальною меліорацією, регулювання стоку річок мережею ставків тощо.

Дана територія займає своєрідну значну частину Подільської височини. А дослідження території такого масштабу створює певні обмеження при використанні топографічних карт крупних масштабів. Тому в роботі було використано топографічні карти масштабу 1:200000. Використана методична основа належить до групи підходів з так званою баловою чи індексаційною шкалою оцінки ступеня сучасного антропогенного перетворення території. Остання в межах кожної господарської функції ландшафтів дозволяє диференціювати інтенсивність прояву відповідного виду природокористування шляхом суб'єктивної оцінки. Щоб довести правильність та доцільність досліджень за картами масштабу 1:200000, були виконані контрольні виміри окремих репрезентативних ділянок по картах масштабів 1:25000-1:100000, які показали відносну похибку в 2-4%, що в нашому дослідженні знаходиться в межах допустимої точності.

Керуючись даними проведених досліджень можна сказати, що в басейні приток лівогобережної частини Дністра (Західне Поділля) антропогенне перетворення має виражений зональний характер. Це дозволяє нам припускати існування ряду факторів, що спричиняють перетворення умов формування паводку. Насамперед це історичні, фізико-географічні та соціально-економічні.

Більшу увагу в загальній частці селитебного навантаження території мають сільські поселення, що, в принципі, зумовлено історичними передумовами заселення всієї території Західної України. Поселення в основному розташовані на берегах річок. В силу цього визначається не лише висока ступінь перетворення поверхні, а й вплив на екологічний стан річок, транспорт наносів, руслову ерозію, ритмічність окремих фаз гідрологічного режиму.

Фізико-географічні фактори є визначальними в проявленні зонального розподілу антропогенного перетворення. Із просуванням з північного заходу на південний схід та наближенням ландшафтів до сухих лісостепових змінюється розмір антропогенного навантаження на територію (збільшується площа земель, на яких інтенсивно ведеться орне землеробство, проводяться меліорації, тощо).

Соціально-економічні фактори відіграють важливу роль у формуванні господарського потенціалу території, яким зумовлена оптимальна величина навантаження території промисловими і, в певній мірі, дорожними та селитебними ландшафтами.

Обчислення рівня антропогенного навантаження на басейни річок показав, що найменшого впливу зазнає частина регіону, в значній мірі зайнята лісовими масивами. Максимально антропогенно-перетвореною є крайня східна найбільш розорана ділянка.

Відповідно до теорії класифікування антропогенних ландшафтів [6] бачимо, що на території басейнів значна частка належить саме антропогенному району співвідношення (РС), а природний РС – взагалі відсутній.

Для виявлення впливу господарського освоєння в басейні р.Золота Липа на особливості паводкового режиму річки була використана методика, запропонована Н.С. Знаменською [3] та адаптована у вигляді [9]. Основна концепція базується на ствердженні, що в процесі паводкоутворення після припинення зливи чи сніготанення поверхневий та субповерхневий схилоний стік сягає відповідної ерозійної мережі, – після цього добігає руслової мережі, і нарешті завершує формувати гілку підйому паводку в реальному гідрографі. Наступна водовіддача басейну до замикаючого створу визначається виключно специфікою фізичного комплексу самого басейну.

Снайдер, Тейлор і Шварц вперше застосували метод одиничного гідрографа для водозборів, на яких відбувались зміни стоку. Вони намагались зв'язати параметри одиничного гідрографа з характеристиками водозбору. Як результат цих досліджень виникло поняття про метод синтетичного одиничного гідрографа.

Одиничний гідрограф, як метод, не залишається незмінним. Вибір варіанту розробки залежить від характеру інженерної чи екологічної задачі. Ступінь складності способу аналізу, що застосовується, визначається характером проблеми [3].

Попередній відбір даних про паводки для отримання одиничного гідрографа в заданому створі річки здійснюється з урахуванням наступного:

- вибір одноmodalних паводків, утворених ізольованими зливами;
- інтенсивність дощу за час поступання надлишкових опадів не повинна мати великих часових коливань;
- хід інтенсивності опадів не повинен бути контрастним за площею водозбору.

Крім того, при виборі даних про паводки, що підходять для побудови одиничного гідрографа, необхідно враховувати те, що:

- 1) тривалість опадів приблизно повинна складати від 10 до 30% часу підйому витрат на гідрографі,
- 2) шар стоку за кожний паводок повинен знаходитись в межах 15-40 мм,
- 3) кількість паводків, за якими відібрані дані, повинні бути достатніми для вибору середніх ординат одиничного гідрографа заданої тривалості (не менше 5 паводків).

Ординати гідрографа паводкового стоку повинні бути розраховані так, щоб шар стоку по отриманому гідрографу складав 1 дюйм (25 мм).

Таким чином, розрахунковий одиничний гідрограф певної тривалості, зв'язаної з характером водозбору, отримують осередненням ординат ряду вибраних гідрографів паводкового стоку. Потім ординати осередненого одиничного гідрографа приводяться до стандартного шару паводкового стоку, наприклад 25 мм.

Для врахування впливу сильних злив на форму гідрографа проводиться порівняння максимальних витрат, отриманих за допомогою осередненого одиничного гідрографа, з витратами води дійсних гідрографів від інтенсивних злив. Якщо такий аналіз покаже значний вплив інтенсивності злив на форму гідрографа, то до максимальної ординати треба ввести поправочний коефіцієнт, відповідно перерахувавши інші ординати гідрографу.

Для гідростворів річок Західного Поділля досліджуваний період – з 1946 р. (початок гідрологічних спостережень) по 1998 р. При цьому розрахунки проводились для років з яскраво вираженим типовим паводковим режимом навесні та влітку.

Коефіцієнт виснаження стоку k , як основа для пошуку узагальнених зв'язків, розраховується за формулою:

$$k = Q_2/Q_1 \approx Q_3/Q_2 \approx Q_n/Q_{n-1},$$

де Q_1, \dots, Q_n – витрати води, що послідовно зменшуються та відповідають прийнятому розрахунковому інтервалу часу Δt (як правило 6, 12, 24 години).

Протягом досліджуваного періоду, наприклад для басейну Золотої Липи, спостерігається певна тенденція збільшення значень коефіцієнта виснаження кривої спаду k як для весняних (період весняного водопілля), так і для літніх паводків (період літньо-осінньої фази гідрологічного року). Ці зміни представлені для весняних (рис. 1) та літніх (рис. 2) паводків.

Суттєве розсіювання експериментальних точок не дозволяє пропонувати емпіричні рівняння. Самі відхилення “провокуються” певною мозаїчністю зрошування зливами або помітною часовою мінливістю процесу водовіддачі при сніготаненні.

Аналізуючи дані досліджень бачимо, що середнє значення коефіцієнта виснаження кривої спаду $k_{сер}$ за досліджуваний період для весняних паводків в басейні річки складає 0,66 (Золота Липа - Бережани) та 0,7 (Золота Липа - Задарів), а для паводків літнього періоду ці

показники дещо вищі і складають відповідно 0,69 та 0,71.

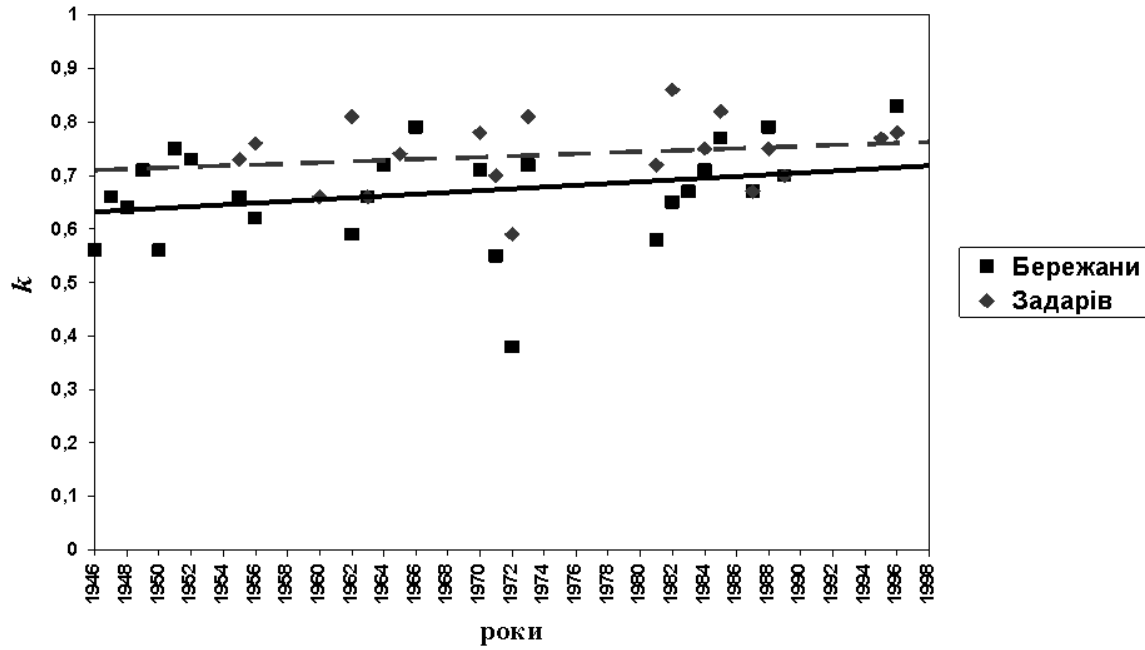

Рис. 1. Багаторічні зміни коефіцієнта виснаження кривої спаду k весняних паводків р.Золота Липа

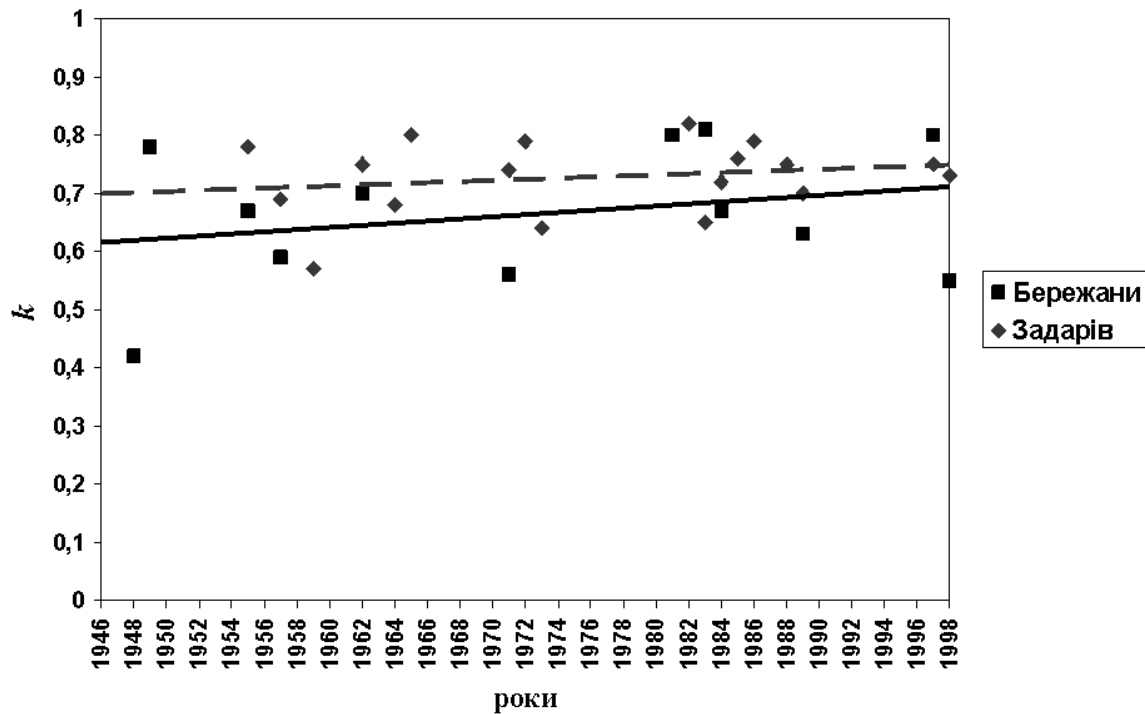

Рис. 2. Багаторічні зміни коефіцієнта виснаження кривої спаду k літніх паводків р.Золота Липа

Для р.Золота Липа спостережувані зміни збільшення значень коефіцієнта виснаження кривої спаду k інтенсивніше проявляються в середній течії річки (гідроствор – Бережани), – ця частина басейну зазнала значного перетворення, починаючи з 60-х рр. минулого століття. Згідно даних земельного управління лише по Бережанському району за останні 15 років площа лісів зменшилась в 1,7 разів, площа під пасовищами зросла у 4 рази, під садами – у 2,5 рази.

У гирловій ділянці басейну (створ – Задарів) зростання значень k є менш різким, що пов'язано з меншою долею господарської освоєності всього басейну протягом 1955-1998 рр.

Намічені тенденції в басейні р.Золота Липа можуть бути спричинені також значною розораністю території.

Тоді розвиток яружної ерозії зменшує розміри первинних схилів, підвищує швидкість утворення нової первинної гідрографічної мережі. Співвідношення швидкості схилового та руслового добігання паводкових вод відрізняється на 2-3 порядки на користь другої. Останнє, очевидно, утворює крутішу гілку підйому паводку. Відповідно швидше розвантажується обсяг другої складової гідрографа (гілки спаду). Звідси можна зробити висновок, що, внаслідок спостережуваних тенденцій певного зростання антропогенного навантаження, значення коефіцієнта виснаження кривої спаду k теж набуватиме більших величин.

Для підтвердження результатів дослідження відповідні розрахунки було проведено і для двох інших річок (річок-аналогів) Західного Поділля.

Таблиця 1

Коефіцієнт виснаження кривої спаду k весняних паводків річок Західного Поділля

Роки	1955	1963	1973	1985	1996
Річка - гідроствор					
Гнила Липа – Рогатин	0,72	0,65	0,75	0,83	-
Гнила Липа -Більшівці	0,75	0,61	0,79	0,73	0,65
Золота Липа – Бережани	0,66	0,66	0,72	0,77	0,83
Золота Липа - Задарів	0,77	0,66	0,81	0,82	0,78
Коропець – Підгайці	0,6	0,71	0,67	0,78	0,79
Коропець - Коропець	0,76	0,72	0,63	0,76	0,77

Зміни в часі коефіцієнта виснаження кривої спаду k весняних паводків р.Коропець та р.Гнила Липа показано на рис. 3 та рис. 4.

Аналіз рис. 3 показує, що зазначена вище тенденція зростання значень коефіцієнта виснаження кривої спаду k чітко простежується і для весняних паводків р.Коропець.

Зростання значень коефіцієнта виснаження кривої спаду k для весняних паводків в басейні р.Коропець протягом 1955-1963рр. може бути пов'язане з роботою греблі вище м.Підгайці, а також з проведенням розчистки та поглиблення дна русла річки від м.Підгайці до гирла в 1959р.

Наступне зростання значень k (з 1973р. по 1996р.) спричинене значною осушувальною меліорацією та інтенсифікацією сільського господарства в басейні річки (рівень розораності території на даний час складає близько 90% від загальної площі басейну).

Зазначені вище причини зростання значень коефіцієнта виснаження k в певній мірі проявились і в басейні р.Гнила Липа (рис. 4).

Як видно з рис. 4, для р.Гнила Липа дана тенденція зростання значень коефіцієнта виснаження кривої спаду k дещо варіює як в часі, так і в межах басейну. Це корелює з певною періодизацією рівня господарювання на даній території, проте надалі потребуватиме детальнішого вивчення.

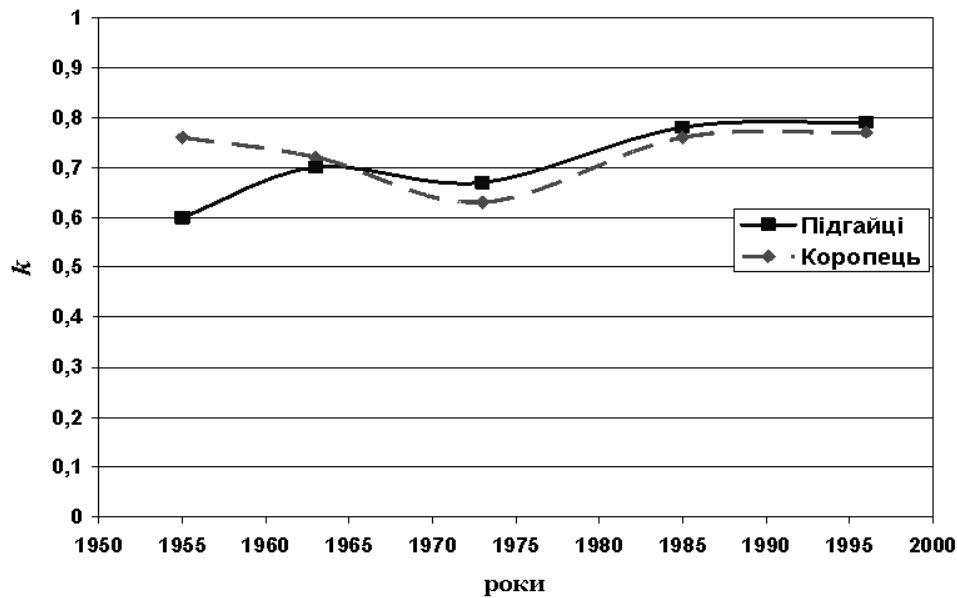

Рис. 3. Багаторічні зміни коефіцієнта виснаження кривої спаду k весняних паводків р.Коропець

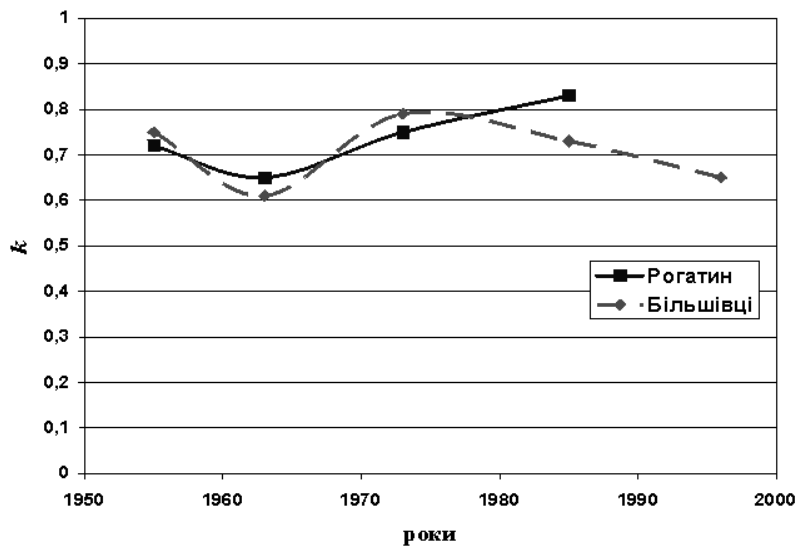

Рис. 4. Багаторічні зміни коефіцієнта виснаження кривої спаду k весняних паводків р.Гнила Липа

Висновки. Зростання антропогенного тиску в межах регіону, що розпочалось з середини 60-х років минулого століття, вплинуло на зміну складових гідрологічного режиму річок:

- спостерігається загальна тенденція зменшення максимальних витрат;
- меженні витрати поступово збільшуються;
- намітилась загальна тенденція збільшення твердого стоку.

Для річок Західно-Подільського регіону намітилась чітка тенденція збільшення значень коефіцієнта виснаження кривої спаду k як для весняних, так і для літніх паводків. Відповідно

до цього деяких нових рис набула і сама форма гідрографа у визначені сезони року внаслідок швидшого розвантаження гілки спаду.

Проявляється певна географічна зональність проміжного діагонального напрямку збільшення перетвореності річкових басейнів з північного заходу на південний схід.

Одним із основних чинників зміни складових гідрографа паводку в межах річкових басейнів Західно-Подільського регіону, поряд із загальною причиною зміни гідрологічного режиму, окрім загального кліматичного тренду, виступає також і господарське навантаження.

Література:

1. Вишневецький В.І., Косовець О.О. Гідрологічні характеристики річок України. – К.: Ніка-Центр, 2003. – 324 с.
2. Знаменская Н.С. Обобщённая зависимость коэффициента истощения стока от длительности паводка // Труды ГГИ. – 1982. – Вып. 284. – С.109-120.
3. Знаменская Н.С. Гидравлическое моделирование русловых процессов. – С.-Петербург: Гидрометеониздат, 1992. – 240 с.
4. Кордюм А.Б. Методологічні проблеми кількісної оцінки змін норми річкового стоку під впливом антропогенної діяльності людини в сучасних умовах // Гідрологія, гідрохімія і гідроекологія: Наук. збірник. – К.: ВГЛ "Обрії", 2006. – Том 10. – С.42-48.
5. Ландшафты. Нагрузки. Норма. (Материалы совещания по теме СЭВИ 2). – М.: Институт географии АН СССР, 1990. – 156 с.
6. Мильков Ф.Н. Человек и ландшафт. Очерки антропогенного ландшафтоведения. – М.: "Мысль", 1973. – 221 с.
7. Пособие по определению расчётных гидрологических характеристик. – Ленинград, Гидрометеониздат, 1984. – 448 с.
8. Хімко Р.В., Мережко О.І., Бабко Р.В. Малі річки – дослідження, охорона, відновлення. – К.: Інститут екології, 2003. – 380 с.
9. Явкін В.Г. Параметри одиничного гідрографу як інтегральні ознаки комплексу басейну // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: Географія, 2008. – №1. – С. 36-45.
10. Явкін В.Г., Березка І.С., Ясенчук В.І. Дослідження параметрів розрахункових моделей дощових паводків // Гідрологія, гідрохімія і гідроекологія. Матеріали III Всеукраїнської наук. конференції 15-17 листопада 2006 р. – К.: Ніка-Центр, 2006. – С.80-81.

Summary:

V. Javkin, N. Poluga. INFLUENCE OF ECONOMIC TO MASTER TERRITORY ON WATER MODE OF RIVERS OF WESTERN PODILLYA.

The estimation determinations with includes the process formation of flooding demands many technological procedures factorial, discrete, fractails the analysis. But in many tasks it is enough to use complex integrated indicators which are capable identification conditions of formation of a river drain in limits natures and antropogenes complexes rivers basins. In the robot it is made the analysis drop-down by a curve of recession of a hydrographer of flooding. It is offered identeficate to estimate from them level antropogens transformations of an environment river basin.

Надійшла 29.10.2008р.

УДК. 911.3

Леонід КИРИЛЮК

ВИСОТНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ПРИРОДНИХ ЛАНДШАФТІВ НА ТЕРИТОРІЇ СХІДНОПОДІЛЬСЬКОГО ВИСОТНО-ЛАНДШАФТНОГО РАЙОНУ У МЕЖАХ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

У наш час важливе значення для раціональної організації екологічної мережі території має дослідження сучасного стану ландшафтів окремих регіонів. Не є виключенням із цього правила і територія Вінницької області. Вона у ландшафтному (фізико-географічному) районуванні з врахуванням особливостей висотної диференціації ландшафтів належить до 3 висотно-ландшафтних областей: Подільської, Придніпровської і Придністровської [9]. В межах Подільської висотно-ландшафтної області на території Вінниччини виділяється

Східноподільський висотно-ландшафтний район. Сучасний стан його ландшафтів, особливо з урахуванням їх висотної диференціації, на нашу думку, є вивченим ще слабо. І тому ми вирішили, в деякій мірі, заповнити цю прогалину.

Значний внесок у розвиток питання висотної диференціації рівнинних ландшафтів зробили ботаніки та зоологи. Серед цих досліджень виділяється праця П.С. Погребняка „Лісорослинні умови Поділля” [11]. Це одне з перших детальних досліджень, де розглянуто розподіл лісових рослин Поділля в залежності від різних природних умов. І хоч автор серед них виділяє, в першу чергу, ґрунтові умови, але, суперечачи самому собі, він вказує на місця, де останні утворилися.

Відповідне значення для розуміння висотної диференціації ландшафтів Поділля мало дослідження К.І. Геренчука, М.М. Койнова, П.М. Цися [5]. У ньому, зокрема, при характеристиці ландшафтів Львівського та Подільського економічних районів, вказується на характер розчленованості території та диференціацію рослинного покриву в залежності від висоти. Пізніше К.І. Геренчук детальніше досліджує цю проблему [4].

На початку 30-х років ХХ ст. подібні дослідження проводив П.П. Кожевников. Він детально описав усі типи лісів Поділля в залежності від їх місцезростання. У дослідженнях П.П. Кожевникова [10] є вказівка на те, що різноманітність складу лісових асоціацій збільшується підвищенням рельєфом Подільської височини, а також враховується кількість опадів та географічна широта.

Логічним продовженням цих досліджень є, хоч і мала за обсягом, але актуальна з погляду висотної диференціації ландшафтів робота Ю.Р. Шеляг-Сосонко [13]. В ній автор приходить до висновку, що залежно від висоти місцевості на території Поділля можна виділити кілька висотних смуг лісової рослинності і, що найкраще, вони виявлені на ділянках з дуже розчленованим рельєфом. У 1985 році Б.В. Заверуха підтверджує, що в основі висотної диференціації рослинного покриву Поділля лежить значна розчленованість рельєфу, а наявність схилів різної експозиції ще більше її підсилює. Подібне ми знаходимо і у монографії „Природа Украинской ССР. Ландшафты”.

Серед останніх публікацій необхідно відмітити роботу Войни І.М. „Висотна диференціація та різноманіття сільськогосподарських ландшафтів Вінницької області”, в якій детально досліджено тільки один клас ландшафтів – сільськогосподарські [1].

До складу *Східноподільського висотно-ландшафтного району* в межах Вінницької області належать західна і центральна частина Уланівського району області Придніпровської височини, а також Летичів-Літинський, Гайсинський і Брацлавський фізико-географічні райони Подільського Побужжя [2]. Тут поширені „молодий” акумулятивний та „типовий” акумулятивно-денудаційний рівні.

Основою цього району є породи Вінницького блоку Українського кристалічного щита, які в багатьох місцях виходять на денну поверхню. Зверху кристалічні породи переkritі пілуватими лесоподібними суглинками під якими інколи зустрічаються глинисто-піщані відклади сармат-балтського віку.

Ці відклади багаті на підземні води, близьке залягання яких призводить до виникнення численних зсувів. Певне поширення в межах району мають піски четвертинного віку. Найбільші їх масиви зосереджені між Літином і Летичевом, між Калинівкою та Турбовом, а також поблизу Дашева.

Абсолютні висоти поверхні Східноподільського ВЛРу становлять 250-300 м, а відносні відмітки рідко досягають 40-50 м. Виключенням є долина Південного Бугу. В цілому Східноподільський висотно-ландшафтний район є хвилястою малорозчленованою височиною. Для району характерний південно-східний нахил, якому підпорядковані течії Південного Бугу та його приток. Складовими частинами Східноподільського ВЛРу є Летичів-Літинська водно-льодовикова алювіальна рівнина та Вінницька денудаційно-акумулятивна слабохвиляста рівнина [6].

Температурний режим району характеризується значною строкатістю. Так, різниця липневих температур між метеостанціями Хмільник і Гайсин становить 1,3 °С. Амплітуда значення середніх січневих температур між метеостанціями Липовець (-5,9 °С) і Гайсин (-5,2 °С) становить 0,7 °С. Ці метеостанції розташовані поряд, а така різниця температур пояснюється їх різним розташуванням в рельєфі. Метеостанція Липовець розташована на вододілі, а значить відкрита для холодних північних та північно-західних вітрів. В той же час метеостанція Гайсин завдяки розташуванню в річковій долині закрита від них. Кількість опадів різко зменшується від 590 мм на метеостанції Хмільник до 460 на метеостанції Гайсин [9]. Як бачимо, спостерігається наростання континентальності клімату вздовж долини Південного Бугу.

На території Східноподільського ВЛР строкатість ґрунтового покриву, порівняно з іншими районами, різко зменшується. Кругом переважають сірі опідзолені ґрунти. Серед них великими островами зустрічаються світло-сірі опідзолені ґрунти. Особливо великі площі вони займають в трикутнику Хмільник-Літин-Вінниця. Часто світло-сірі та сірі опідзолені ґрунти зустрічаються в комплексі [3].

У межах Східноподільського ВЛР є дві ділянки, що за складом ґрунтового покриву помітно виділяються в межах Подільської висотно-ландшафтної області. Це давні прохідні водно-льодовикові долини. Першою з них є Летичівська рівнина, а друга тягнеться по лінії вздовж р. Снівода, через смт. Турбів і далі вздовж р. Соб. На цих ділянках, що характеризується різним ступенем розчленованості, поряд із чорноземами глибокими малогумусними, чорноземами опідзоленими, сірими та світло-сірими опідзоленими ґрунтами зустрічаються й такі, як дернові слабо- та середньопідзолисті піщані й глинисто-піщані, тобто ґрунти, які є типовими для зони Полісся. [3].

На території Східноподільського ВЛР розташовані повністю Літинський і Немирівсько-Тульчинський геоботанічні райони, а також невелика східна частина Жмеринського-Вінковоцького і крайня західна частина Жашківського геоботанічних районів. Натуральна рослинність збереглася майже в таких самих пропорціях, що і в Центральноподільському районі. Ліси займають 11-12 % території, луки, степи та болота 4-6 % [3]. Натуральна рослинність краще збереглася на Летичівській низовині у північній частині району і значно гірше в південній.

У заплавах річок, а також депресіях флювіогляціальних рівнин на болотних, торфово-болотних та мулувато-глеєвих ґрунтах поширені трав'яні (очеретові, рогізні та осокові), чагарникові з верби попелястої (*Salix cinerica*) болота та заболочені вільхові ліси. Поряд з ними, на ділянках, що краще дреноються, зростають справжні луки в комплексі з болотними. Фоновими тут є костриця лучна, мітлиця біла, осока струнка та лепешняк великий [7].

На висотах 260-300 м розташовані дубові та дубово-соснові ліси. Останні приурочені, крім Летичівської рівнини, також до другої тераси Південного Бугу. Вони зростають на дернових середньо- і слабопідзолистих супіщаних й суглинних ґрунтах. Їх масиви тут настільки значні, що часто дослідники називають цю територію „Подільським Поліссям”. За своїм флористичним складом ці ліси подібні поліським. Тут серед лісових масивів, значне поширення мають трав'яні й лісові болота і заболочені луки.

Дубові ліси займають менш обводнені, але оглеєні ділянки терас, а також пологіми схилами піднімаються на межиріччя. Саме тут досліджено висотну диференціацію асоціації дубових лісів Східного Поділля [13]. Дубові ліси формують такий екологічний ряд асоціацій починаючи від найбільш зволжених ділянок: дубові ліси крушиново-молінієві, ліщиново-зірочникові, ліщиново-волосистоосокові, ліщиново-гірськоосокові, татарськокленово-зірочникові, татарськокленово-гірськоосокові. Вище, на межиріччях, вони представлені дубовими лісами свидино-річкогравілатовими, ліщиново-жіночобезщитниковими, ліщиново-яглицевими (рис. 1).

Вузькі та хвилясті межиріччя (290-340 м) зайняті дубово-грабовими та їх похідними

грабовими лісами. Тут, на світло-сірих та сірих опідзолених ґрунтах крутих схилів панує асоціація дубово-грабового лісу волосистоосокового. На більш покатих схилах та вершинах горбів, на ґрунтах такого ж складу, переважають асоціації дубово-грабового лісу яглицевого та грабового лісу яглицевого [3].

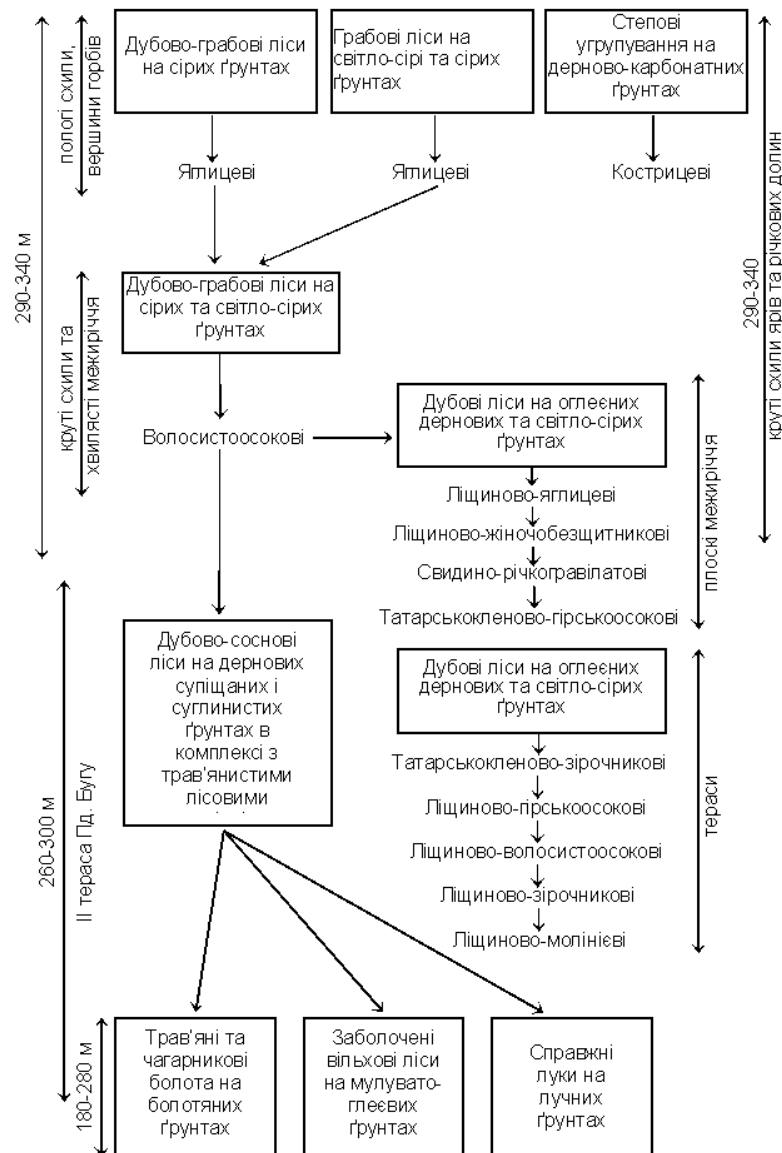

Рис. 1. Схема висотної та мікросхилової диференціації натуральних висотно-ландшафтних комплексів Східноподільського ВЛР.

Степові угруповання збереглися лише на крутих схилах ярів та річкових долин. Ґрунтовий покрив під ними – малопотужні або майже зовсім змиті дерново-карбонатні ґрунти. Серед угруповань переважає костриця пасовищним та польовим типами сільськогосподарських ландшафтів. Серед лучно-пасовищних ландшафтів провідна роль належить лукам. Як пасовища луки використовуються значно рідше. У структурі польових культур переважають зернові (пшениця, ячмінь) та кормові.

У найбільших містах помітна висотна диференціація промислових та житлових зон. На краю заплави та бровці першої надзаплавної тераси розташована промислова зона. Вона

виникла переважно в останні 30 років і представлена АЗС, СТО, електроцентралями, малими приватними підприємствами, а часом і культурно-спортивними комплексами. Безпосередньо на терасі знаходиться перша житлова зона для якої є характерним малоповерховий тип міських ландшафтів з переважанням приватних будинків, або 2-3-х, зрідка 5 поверхових забудов 50-60 років. Сади й городи тут займають 60 % площ.

На переході до другої тераси у першій половині ХХ ст., були збудовані великі промислові підприємства, які на той час знаходились на віддалі 0,5-1,5 км від житлової зони. Пізніше ці території були забудовані як промисловими, так і житловими спорудами.

В 70-х рр. ХХ ст. спостерігається чергова активність в забудові міст. Верхня тераса, а також окраїни плакорів були забудовані у великих містах (Вінниця, Хмільник, Тульчин) висотними (до 9 поверхів) житловими будинками, серед яких знаходяться нові промислові підприємства

На нижньому ярусі (схилі місцевості) „типового” акумулятивно-денудаційного висотно-ландшафтного рівня серед сільськогосподарських ландшафтів панують пасовищні. В результаті масового випасу приватної худоби схили перетворені в терасовані слабозадерновані території. Лише зрідка на схилах зустрічаються сінокоси.

На сільськогосподарських угіддях верхнього ярусу найбільші площі зайняті під зерновими культурами. Масово тут вирощують озиму пшеницю, озимий та ярий ячмінь. Серед інших культур зростають цукрові буряки, кормові культури, а також кукурудзу на зерно, зрідка соняшник. Значно рідше зустрічаються угруповання ковили волосистої та бородача звичайного.

На решті території Східноподільського ВЛРу поширені ландшафти антропогенного походження. Їх висотна диференціація також має свої особливості. Заплавні луки на „молодому” акумулятивному висотно-ландшафтному рівні займають більші площі ніж в Центральноподільському, але менші ніж в Північноподільському районі. Їх частка становить 4-6 %. Здебільшого їх використовуються для випасу худоби, менше під сінокоси. Сінокоси більш поширені в межах населених пунктів. На заплавах місцевостях протягом 80-90 років ХХ ст. активно формувалися дачні селитебні ландшафти.

На верхньому ярусі „молодого” акумулятивного висотно-ландшафтного рівня, який представлений надзаплатно-терасовими місцевостями, помітно переважають антропогенні ландшафти. Виключення становить Летичівська рівнина. Надзаплатні тераси часто простягаються на десятки кілометрів, зокрема, поблизу м. Гнівань. В останні роки значно зменшились площі під озимими, а зросли під ріпаком, соєю, соняшником.

Висотна диференціація сучасних ландшафтів на території Східноподільського висотно-ландшафтного району найбільш чітко простежується у диференціації рослинного покриву, сільськогосподарських ландшафтів та транспортної мережі.

Література:

1. *Война І.М.* Висотна диференціація та різноманіття сільськогосподарських ландшафтів Вінницької області // *Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Сер. Географія – Вінниця, 2006. – Вип. 12. – С. 56-62.*
2. *Воропай Л.І., Кожуріна М.С., Рибін М.М.* Фізико-географічне районування Подільських областей. – Чернівці: Вид-во Чернів. ун-ту, 1982. – 142 с.
3. *Геоботанічне районування Української РСР.* – К.: Наук. думка, 1977. – 302 с.
4. *Геренчук К.И.* Геоморфология Подолии // *Учен. записки Чернов. ун-та. Сер. Геолог.-географ. наук. – 1950. – Т. 8, вып. 2. – С. 89-111.*
5. *Геренчук К.И., Койнов М.М., Цись П.М.* Природно-географічний поділ Львівського та Подільського економічних районів. – Вид-во Львівського ун-ту, 1964. – 221 с.
6. *Денисюк Г.І., Воловик В.М., Кирилюк Л.М.* Нариси з антропогенного ландшафтознавства. – Вінниця: Арбат, 1999. – 150 с.
7. *Денисюк Г.І., Кирилюк Л.М.* Висотно-ландшафтні комплекси Поділля та їх класифікація // *Мат. наук.-практ. конф. „Природничі науки на межі століть” – Ніжин, 2004. – С. 143-144.*
8. *Заверуха Б.В.* Флора Вольно-Подолии и ее генезис. – К.: Наук. думка, 1985. – 192 с.

9. *Кірилюк Л.М.* Висотна диференціація ландшафтів та районування Поділля // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Сер. Географія – Вінниця, 2002. – Вип. 3. – С. 27 - 33.
10. *Кожевніков П.П.* Типи лісу та лісові асоціації Поділля // Лісорослинні умови Поділля. – Харків, 1931. – С. 132-168.
11. *Погребняк П.С.* Лісорослинні умови Поділля. – Харків, 1931. – С. 2-131.
12. *Природа Украинской ССР. Ландшафты.* – К.: Наук. думка, 1985. – 224 с.
13. *Шеляг-Сосонко Ю.Р.* Дубовые леса Подолии // Ботаничний журнал АН СРСР. – 1971. – №55. – С. 4-12.

Summary:

L. Kirilyk. HEIGHT DIFFERENTIATION OF NATURAL LANDSCAPES ON TERRITORY OF EAST PODILLIA HEIGHT-LANDSCAPE DISTRICT WITHIN THE LIMITS OF WINNITCA REGION.

The questions of height differentiation of modern landscapes of East Podillya are examined in the article. The Eastpodillya height-landscape district is selected within the limits of the Podillya landscape region.

Надійшла 13.10.2008р.

УДК 911.3:581.9+911.5

Сергій ЯРКОВ

ПЕРВИННІ СУКЦЕСІЇ ЛАНДШАФТНО-ТЕХНІЧНИХ СИСТЕМ (ВІДВАЛІВ ГЗК) КРИВБАСУ, СКЛАДЕНИХ ПУХКИМИ ПОРОДАМИ КАЙНОЗОЮ

Антропогенні ландшафти в Кривбасі займають майже 98 % площі басейну. Значний відсоток серед них мають гірничо-промислові, де виділяються відвали збагачувальних комбінатів. Вони складаються з різного субстрату, мають різну форму і конфігурацію, висоту, вік та екологічний потенціал. Ми класифікуємо їх за характером субстрату та його властивостями. Так, виділяються три головних типи відвалів: кам'яністі, що складаються з докембрійських кристалічних порід, з пухких порід кайнозою та мішані. Відвали пухких, розкритих порід, що складаються з лесоподібних суглинків, глин, піску, вапняку, своїми фізико-хімічними властивостями найбільш подібні до степових ґрунтів. Сингенез ландшафтно-технічних систем з подібним субстратом має значний інтерес не лише в теоретичному аспекті, а й носить практичне значення для оптимізації навколишнього середовища та збереження біологічного різноманіття степових ландшафтів.

Ландшафтоформуюча роль рослинності, як найбільш активного компонента ландшафту, відома давно. Молоді відвали віком від 1 до 5 років – є новоутвореними геосистемами й умовно „стерильними” від впливу біотичних та абіотичних чинників розвитку. Тому вивчення сингенезу доцільно проводити в двох напрямках:

- формування рослинного покриву на відвалах, визначення ролі флори в розвитку геосистеми, виявлення напрямів та ходу первинних сукцесій;
- дослідження абіотичних факторів впливу на формування та розвиток флори і рослинності, а також процесів пов'язаних з впливом біоти на абіотичне середовище. Виявити закономірності.

Для вивчення флори та рослинності нами використані методи геоботанічних дослідів – стаціонарні та маршрутні. Маршрутні реалізувалися шляхом багаторазового повторення обліків ознак рослинності в одних і тих точках. Для класифікації рослинності за збірним матеріалом використовувався метод Ж. Браун-Бланке.

Реєстрація статистичних даних: видового складу, зустрічаємості, проективного покриття, біомаси та інших показників проводилась з 1988 року, що дозволило виділити визначальні закономірності в розвитку рослинного покриву на основі чотирьох часових стадій сингенезу, починаючи з формування піонерної рослинності. Винесені на поверхню та відсіпані у відвали рихлі породи є найбільш сприятливі субстрати для поселення на них

рослин. Молоді відвали, за фізико-хімічними властивостями, як правило, в незначній мірі відрізняються від чорнозему за вмістом мікроелементного складу, за вмістом фосфору та калію, але досить суттєво різняться за вмістом азоту та гумусу. Стосовно водної витяжки рН, то вона нейтральна чи слабколужна. Таким чином, основними екологічними чинниками на цих відвалах є дефіцит води та поживних речовин. Відвали складені пухкими породами займають близько 30 % усіх відвалів площею 2 тис. гектарів. Дослідження рослинності молодих відвалів проводились на території НКГЗКа та ПівГЗКа, які складені лесоподібними суглинками з невеликим вмістом глин. Опис проводився на 20 пробних ділянках методом стаціонарного дослідження. Пробні площадки підбирались з урахуванням експозиції схилів та різних елементів мікрорельєфу, в найбільш характерних місцях. Насіння та зачатки рослин, що заносяться в основному вітром, різними транспортними засобами, тваринами, в умовах жаркого посушливого клімату Криворіжжя проростають під дією опадів чи вологи, що накопичилась в осінньо-зимовий період. Отже, відвали є специфічними едафотопами, для яких єдиним джерелом вологи слугують опади. Екологічна неоднорідність, зумовлена мікрокліматом, мікрорельєфом, формою та будовою відвалів, несприятливим розташуванням (оточують глибокі кар'єри та промислові площадки) зумовлює жорсткі умови екотопу для поселення на ньому рослинності. Формування рослинного покриву носить випадковий характер. В період від 1 до 5 років нами зареєстровано 61 вид вищих рослин, з яких 56 – трав'янистих та 5 – деревних, які відносяться до 20 родин.

Типовими першопоселенцями на цих відвалах є: мати-й-мачуха, гірчак звичайний, волошка розлога, амброзія полинолиста, сухоребрик мінливий, злинка канадська, татарник звичайний, грінделія розчепірена, лобода біла та інші. Ці види визначають найбільший коефіцієнт зустрічаємості (таблиця 1).

Таблиця 1

Середній показник зустрічаємості видового складу на пробних ділянках 1-3 (5) років різних відвалів в %.

№п п	Назва видів	Заселення				Середня зустрічаємість
		пів-нічна	західна	східна	Південна	
1	2	3	4	5	6	7
1	Амброзія полинолиста <i>Ambrosia artemisiifolia</i> L.	20	25	10	15	20
2	Блекота чорна <i>Hyoscyamus niger</i> L.	-	3	2	-	2
3	Осот польовий <i>Cirsium arvense</i> (L.) Scop.	13	16	10	20	15
4	Волошка розлога <i>Centaurea diffusa</i> Lam.	35	30	60	40	35
5	Волошка дрібноквіткова <i>Centaurea micranthos</i> S. Uj. Ujmel.	-	2	-	4	3
6	Гірчак звичайний <i>Polygonum aviculare</i> L.	60	55	65	35	50
7	Гіркуша нечуйвітрова <i>Picris hieracioides</i> L.	5	12	4	2	6
8	Грінделія розчепірена <i>Grindelia squarrosa</i> (Pursh) Dun.	7	-	6	3	4
9	Сухоребрик високий <i>Sisymbrium altissimum</i> L.	16	14	20	7	14
10	Сухоребрик мінливий <i>Sisymbrium polymorphum</i> (Murr.) Roth.	2	-	4	-	3
11	Буркун білий <i>Melilotus albus</i> Medik.	33	40	37	24	34
12	Буркун жовтий <i>Melilotus officinalis</i> (L.) Pall.	3	6	-	4	3
13	□рому□ба звичайна <i>Xanthium strumarium</i> L.	-	10	-	4	4
14	□рому□ба колюча <i>Xanthium spinosum</i> L.	-	-	2	2	1
15	Лещиця вологиста <i>Gypsophila paniculata</i> L.	4	6	12	5	7
16	Рутка лікарська <i>Fumaria officinalis</i> L.	7	4	2	10	6
17	Хрінниця смердюча <i>Lepidium ruderales</i> L.	18	21	24	7	18
18	Хрінниця пронизанолиста <i>Lepidium pertoliatum</i> L.	12	4	-	3	5
19	Бережа польова <i>Convolvulus arvensis</i> L.	25	30	22	20	24
20	□рому розчепірений <i>Bromus squarrosus</i> L.	6	15	-	2	6
21	Лагук дикий <i>Lactuca serriola</i> Forster	12	2	10	-	6

1	2	3	4	5	6	7
22	Лутига розлога <i>Atriplex patula</i> L.	15	5	8	-	7
23	Люцерна румунська <i>Medicago romanica</i> Prod.	30	7	5	2	11
24	Люцерна хмелевидна <i>Medicago Lupulina</i> L.	8	12	2	-	6
25	Мак дикий <i>Papaver rhoas</i> L.	-	-	2	-	1
26	Лобода біла <i>Chenopodium album</i> L.	35	12	30	20	24
27	Мати-й-мачуха звичайна <i>Tussilago farfafa</i> L.	65	25	30	70	48
28	Злинка канадська <i>Irireron canadensis</i> L.	2	-	10	4	4
29	Молочай польовий <i>Euphorbia arrarie</i> Bieb.	2	6	8	12	7
30	Молочай простерий <i>Euphorbia hunifusa</i> Schlecht.	6	12	4	6	7
31	Лядвинець український <i>Lotus ucrainicus</i> Klok.	2	-	-	-	1
32	Жовтозілля польове <i>Senecio vulgaris</i> L.	4	-	4	-	2
33	Жовтий осот польовий <i>Sonchus arvensis</i> L.	6	3	12	2	6
34	Грицики звичайні <i>Capsella bursa pasteris</i> Medik (L.)	4	6	2	4	4
35	Соняшник однорічний <i>Heliantus annuus</i> L.	-	-	2	-	1
36	Полин австрійський <i>Artemisia austriaca</i> Jacq.	10	6	4	10	8
37	Полин звичайний <i>Artemisia vulgaris</i> L.	-	2	6	-	2
38	Полин однорічний <i>Artemisia annua</i> L.	-	-	-	ед	ед
39	Резеда жовта <i>Reseda lutea</i> L.	6	16	12	4	10
40	Рогачка крейдяна <i>Ceratocarpus</i> L.	-	-	-	4	1
41	Рогіз південний <i>Typha Australis</i> Schum.	-	-	10	-	2
42	Рижій дрібноплідний <i>Camelina microcarpa</i> Andr.	-	-	2	-	Ед
43	Курай іберійський <i>Salsola iberica</i> Sennen et Pau	16	4	10	8	10
44	Татарник звичайний <i>Onopordum acanthium</i> L.	-	6	-	10	4
45	Очерет звичайний <i>Phragmites australis</i> (Car.) Frin.	-	20	-	40	15
46	Деревій степовий <i>Achillea stepposa</i> Klok.	6	-	-	4	2
47	Хондрила ситниковидна <i>Chondrilla juncea</i> L.	6	2	-	4	3
48	Хондрила широколисна <i>Chondrilla latifolia</i> Bieb.	10	-	8	6	6
49	Чорнощир нетреболистий <i>Cyclachaena xanthiifolia</i> (Nutt) Fresen.	2	-	2	8	3
50	Будяк курчавий <i>Carduus crispus</i> L.	-	4	2	4	2
51	Щириця загнута <i>Amaranthus retroflexus</i> L.	10	4	2	7	6
52	Талабан польовий <i>Thlaspi arvense</i> L.	8	6	2	10	7
53	Горошок пононський <i>Vicia pannonica</i> Grantz	30	26	22	12	23
54	Кардарія крупковидна <i>Cardaria draba</i> (L.) Desk.	8	14	10	6	10
55	Кривоцвіт польовий <i>Lycopsis arvensis</i> L.	-	-	-	2	Ед
56	Кульбаба лікарська <i>Taraxacum officinale</i> Webb.	4	2	-	-	1
57	Морква дика <i>Daucus carota</i> L.	6	-	2	-	2
58	В'яз граболистий <i>Umus carpiniifolia</i> Rupp.					
59	Робінія звичайна <i>Robinia pseudoacacia</i> L.					
60	Абрикос звичайний <i>Armenica vulgaris</i> Lam.					
61	Лох вузьколистий <i>Elaeagnus angustifolia</i> L.					
62	Горіх грецький <i>Juglans regia</i> L.					

Домінуючими серед першопоселенців є 4 родини: айстрові – 23 види (37,7 %), капустні – 8 видів (13 %), бобові – 6 видів (9,8 %) та лободові - 4 види (6,5 %). На долю решти приходить 20 видів (32,7 %). 13 родин представлені лише одним видом, 2 родини (молочайні та гречкові) мають по 2 види, а тонконогові – 3 види (таблиця 2). Така картина цілком відображає закономірні процеси на початкових етапах первинної сукцесії. Як видно з таблиці 1, у видовому складі переважають рослини з низькою екологічною спроможністю (експеренти), 73,4 % від загальної кількості видів приходить на долю смітникових редералів. Саме ці види показують найвищий коефіцієнт зустрічаємості при проективному покритті до 5 (Роботнов), перевищує 60 %: мати-й-мачуха звичайна, гірчак звичайний, волошка розлога; до 40 %: буркун білий, лобода біла, амброзія полинолиста, сухоребрик мінливий; до 30 %: лутига розлога, берізка польова, горошок панонський.

Флористичний склад рослин на відвалах від 1 до 3 (5) років

№ п/п	Родина укр./лат.	Кількість	%
1	Айстрові Compositae	23	37,7
2	Капустні Brassicaceae	8	13
3	Бобові Fabaceae	6	9,8
4	Лободові Chenopodiaceae	4	6,5
5	Молочайні Euphorbiaceae	2	3,7
6	Зонтичні Apiaceae	1	1,6
7	Шорстколисні Boraginaceae	1	1,6
8	Тонконогові Poaceae	3	4,9
9	Гречкові Polygonaceae	2	3,7
10	Березкові Convolvulaceae	1	1,6
11	Руткові Fumariaceae	1	1,6
12	Пасленові Solanaceae	1	1,6
13	Макові Papaveraceae	1	1,6
14	Гвоздичні Caryophyllaceae	1	1,6
15	Резедові Resedaceae	1	1,6
	Деревна рослинність		
16	Вязові Ulmaceae	1	1,6
17	Маслинкові Elaeagnaceae	1	1,6
18	Розові Rosaceae	1	1,6
19	Бобові Fabaceae	1	1,6
20	Горіхові Juglandaceae	1	1,6
	Всього	61	100

Завдяки різночасовому заносу насіння різної якості, отже й появи сходів, особи всередині популяції – нерівноцінні. Деякі види формують виключно стійкі, з великою щільністю однovidові популяції, які утримуються протягом багатьох років. Уже на першій стадії заростання відвалів можна виділити популяції за віковими ознаками. До полноцвітних популяцій можна віднести буркун білий, мати-й-мачуху звичайну, а до інвазійних – амбризію полинолистну та волошку розлогу. Найбільш рівномірно на всіх ділянках розміщені: буркун білий, гірчак звичайний, березка польова, хрінниця смердюча, волошка розлога та лобода біла, решта видів зустрічаються рідко. Слід зазначити, що найбільш інтенсивно та рівномірно формується рослинний покрив у підніжжях відвалів, в мікронизидах, впадинах та північних частинах відвалу. Це пояснюється розподілом та збереженням вологи, а також інтенсивністю випаровування та знесенням насіння зі схилів. У зв'язку з великим значенням у степових умовах анемохорних пристосувань більшість піонерних видів відносяться до цієї групи.

Таблиця 3

Способи заносу насіння піонерної рослинності

№ п/п	Способи розповсюдження	Кількість видів	%
1	2	3	4
1	Анемохори	26	42,6
2	Барохори	14	23
3	Антропохори	10	10,6
4	Ендозоохори	12	10,9
5	Автохори	7	10,2
6	Агестохори	11	10,8
7	Зоохори	7	10,2
8	Балісти	6	9,8
9	Епізоохори	5	8,2
10	Спейрохори	4	6,5
11	Мермекохори	3	4,9
12	Ергазохори	3	4,9
13	Автомеханохори	2	3,2

Відносно високий процент антропохорів та автохорів зумовлений заносом спор при перевезенні та відсіпці відвалів, а також механічному нівелюванні поверхні. Значна кількість спор (29 видів) доставляється тваринами, в основному птахами. Решта спор заноситься випадково, можливо при вибухових та інженерно-технічних роботах.

В біологічному та екологічному плані піонерна рослинність відвалів пухких порід є такою: однорічних – 27 видів (44,3 %), дворічних – 11 видів (18 %), багаторічних – 23 види (37,7 %), з яких 5 видів – деревні (8,2 %).

Серед однорічних домінують рослини літньо-осінньої вегетації. Частка дворічних невелика, хоч і значна за масою. За типом кореневих систем трав'янисті рослини діляться на: 1) стержнево-кореневі – 46 видів (82,1 %), 2) коренеотприскові – 6 видів (10,7 %), 3) кистекореневі – 3 види (5,3 %), 4) кореневищні – 1 вид (1,9 %). За відношенням до вологи піонери розділились на: 1) ксеромезофіти – 40 видів (65,5 %), 2) мезоксерофіти – 10 видів (16,4 %), 3) мезофіти – 6 видів (9,6 %), 4) ксерофіти – 3 види (4,9 %), 5) еуксерофіти – 1 вид (1,6 %), 6) гігрофіти – 1 вид (1,6 %). Крім того, більшість трав'яних видів є геліофітами – 46 видів (82 %) та 10 видів сціогеліофіти (18 %). Таке співвідношення форм пристосування характерне для рослин, які ростуть в умовах дефіциту вологи. Особи, що мають коротку кореневу систему гинуть в більшості випадків до періоду цвітіння. Це зумовлено пересиханням верхніх шарів субстрату. Виключення складають лише мезофіти та мезоксерофіти весняної вегетації, а також рослини, які цвітуть в першій половині літа: бромус розчеплений, кардарія крупкоподібна, талабан польовий та інші. Деякі види, такі, як очерет звичайний мають довгу кореневу систему здатну витягувати воду із значної глибини. Нами встановлено, що в товщі відвалів на різних глибинах від 1 до 10 метрів в залежності від часу відсіпки породи формуються глинисті товщі (лінзи) різної спроможності, що здатні затримувати вологу на значний час. Тому наявність очерету може слугувати індикатором наявності таких лінз. Крім того на деяких платоподібних ділянках відвалів у вапно-суглинчастих та глинистих породах формуються тимчасові озерця (накріплення талих та дощових вод), здатних утримувати воду до кінця червня. Тут росте рослинність, що полюбляє воду: рогіз південний, осоти та інші види. З пересиханням цих водозборів у другій половині літа на їх місці формуються засолені ділянки, майже з повністю відсутньою рослинністю.

Серед загальних закономірностей заселення рослин на відвалах варто зазначити, що формування фітоценозів зумовлено специфікою екотопу. Піонерами серед вищих рослин є бур'яни, серед яких багато адвентивних видів. Відносно невеликий набір видів степової флори пов'язаний не лише зі складними умовами заносу насіння, але й майже повною відсутністю насінневого запасу подібних видів, так як відвали знаходяться безпосередньо близько чи в центрі промислових об'єктів (шламо чи шлакосховища, підприємства гірничодобувного, металургійного та будівельного комплексів). Цей факт визначає швидкість розвитку першої стадії, яку можна розділити на декілька часових фаз: 1) швидка – від 1 до 3 років, це відвали, що складаються з лесоподібних суглинків з незначними домішками глини, пісків, вапна. Вони віддалені на достатньо значну відстань від промислових об'єктів, техногенно-антропогенне навантаження невелике; 2) нормальна – від 1 до 5 років, це відвали складені суглинками із значними добавками, а в деяких випадках переважають різні глини та вапняки; 3) довготривала – від 1 до 7 (інколи і більше) років – це відвали складені з важких глини, вапняків, або розміщені в центрі промислових об'єктів. Відвали із швидкою фазою розвитку піонерної рослинності на території Кривбасу небагато, вони займають незначну площу, з нормальною – більшість відвалів пухких, вкритих порід і ще менше – з довготривалою фазою розвитку. В залежності від субстрату та антропогенного навантаження (газопилові викиди, вибухові та інженерно-технічні роботи) знаходиться і проективне покриття, яке в цей період може досягати від 5% до 15 % і більше. Швидше заселяються та заростають рослинністю підніжжя відвалів, мікропониження, північно-західні

схили.

Література:

1. *Денисюк Г.І.* Антропогенні ландшафти Правобережної України. – Вінниця: Арбат, 1998, 292 с.
2. *Определитель высших растений Украины.* – Киев.: Наук. думка, 1987. – 548 с.
3. *Протонапова В.В.* Синантропная флора Украины и пути ее развития. – Киев.: Наук. думка, 1991. – 204 с.
4. *Шенников А.П.* Введение в геоботанику. – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1964. - 446 с.
5. *Ярков С.В.* Геоекологічна характеристика гірничопромислових ландшафтів Криворіжжя// Географічні дослідження Кривбасу: матеріали кафедральних науково-дослідних тем. – Кривий Ріг: КДПУ, 2006. с. 21-26.
6. *Ярков С.В.* Флора та рослинність Криворіжжя, як об'єкт дослідження// Рідна школа. – 2000. - № 9. – с. 48-51.
7. *Карандеев Ю.Т., Шанда В.И., Комиссар И.А., Добровольский И.А., Ярков С.В.* Техногенно-преобразованные урочища Криворожья, как объекты исследования и фиторекультивации// Сборник научных трудов министерства науки, высшей школы и технической политики Рос. Федерации. Экологические проблемы природоиспользования. – Тверь. Государственный университет, 1993., с. 67-77.
8. *Ярков С.В., Завальнюк О.Й., Задорожня Г.М.* Характеристика сучасних біоценозів центральної частини Кривбасу// Проблеми екології та екологічної освіти: Матеріали II Міжнародної наукової конференції. – Кривий Ріг: КДПУ, 2005. – с. 51-56.
9. *Ярков С.В.* Ландшафтно-технічні системи Кривого Рогу: екологічні умови сингенезу// Фізична географія та геоморфологія. Міжвідомчий науковий збірник. – Київ, 2008. – Вип. № 54. – с. 246-254.
10. *Ярков С.В.* Гірниче-промислові ландшафти Кривбасу, як осередки природної рослинності в сучасному суспільстві. Зб. наукових праць. – Київ. 2008. – том № 3. – с. 283-285.

Summary:

Jarkov S. FIRST THE SUCCESSION LANDSCAPE-TECHNICAL SYSTEMS (DUMPS GZC) KRIVBAS, BUILT BY THE SOFT SOIL OF CAYNOZOIC

Syngenesi of the landscape-technical systems of ore mining and processing combines passes in a few stages and phases. On dumps, scalls of cainozoic, primary succession develop on a zonal type.

Надійшла 29.10.2008р.

ЕКОНОМІЧНА ТА СОЦІАЛЬНА ГЕОГРАФІЯ

УДК 911.3+911.5+910.1

Володимир ГРИЦЕВИЧ

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗШИРЕННЯ СФЕРИ ВИКОРИСТАННЯ
ЗАКОНУ ЦІПФА В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІКО-ГЕОГРАФІЧНИХ
ДОСЛІДЖЕННЯХ

Постановка проблеми. "Правило" (або за деякими джерелами "закон", "закономірність", "гіпотеза", "формула") Ціпфа давно використовується в різноманітних наукових дослідженнях, зокрема при вивченні суспільно-географічних систем. Найчастіше його застосовують для аналізу чисельності населення в системі міських поселень.

У практиці суспільно-географічних досліджень дуже часто доводиться мати справу з територіальними суспільними системами, що складаються з певних територіальних елементів, і в них є потреба описати розподіл досліджуваної ознаки у розрізі цих елементів, використовуючи закономірності "типу Ціпфа". Однак, досвід таких досліджень показує, що класичний закон Ціпфа у чистому вигляді зустрічається рідко. Досить часто точковий графік, побудований на підставі спостережень з використанням логарифмічних осей, демонструє криволінійну залежність між логарифмами рангу та результуючої ознаки, яку неможливо або недоцільно апроксимувати прямою лінією. Дослідники, що зорієнтовані на класичний закон Ціпфа, змушені взагалі вилучати з розгляду такі випадки.

Аналіз публікацій. Вважається, що вперше закономірність, виражена формулою (1), була використана Г. Ціпфом у 1949 році [5]. Ця закономірність виявилась настільки загальною і вдалою, що вона дуже скоро стала міждисциплінарним інструментом досліджень. У географії суспільства вона прижилась при вивченні розподілу системи міст за чисельністю населення, хоча сфера її застосування може бути набагато ширшою. Методичних робіт, у яких викладається найпростіший варіант правила Ціпфа достатньо багато. Серед них зокрема варто назвати монографії українських економіко-географів [1], [3], [4]. Математико-географічні основи цього методу з прикладом для 100 найбільших міст України (за матеріалами перепису 2001 року) приведені в [2].

Постановка завдання. Вважаю, що криволінійна залежність між логарифмами рангу та результуючої ознаки свідчить про певну специфіку розподілу ознаки і цілком може бути використана в суспільно-географічних дослідженнях при відповідному науково-методичному забезпеченні, мова про яке піде далі.

Нехай досліджувана територіальна система складається з m територіальних елементів будь-якої геометричної природи (точкових, лінійних, або ареальних). Розглянемо ознаку W , яка характеризує елементи і впорядкуємо їх за спаданням значення цієї ознаки. Отже, перший елемент має найбільше значення $W = W_1$ і ранг 1. Останній елемент має найменше значення $W = W_m$ і ранг m . Ставиться задача побудувати математичну модель залежності $W = W(k)$, де k - ранг елемента. Отже, інформаційною базою дослідження тут служить масив спостережень W_1, W_2, \dots, W_m .

Якщо $\ln W$ залежить від $\ln k$ лінійно, тобто $\ln W = a_0 + a_1 \cdot \ln k$, то звідси шляхом потенціювання визначають W у вигляді залежності $W(k) = C \cdot k^{a_1}$, де $C = e^{a_0}$. На практиці завжди $a_1 < 0$, тому традиційно закон Ціпфа записують так

$$W(k) = \frac{C}{k^{a_1}}, (1)$$

де $b_1 = -a_1$ і $b_1 > 0$. Щоправда, такий вигляд не гарантує бажаної інколи рівності $W(1) = W_1$, тому, при особливій потребі її забезпечення, лінійне рівняння в логарифмах записують так $\ln W - \ln W_1 = a_1 \cdot \ln k$ і визначають лише a_1 (або b_1).

Отримані результати. Припустимо, що точковий графік виявив криволінійну залежність $\ln W = f(\ln k)$, де f - деяка нелінійна функція. Зрозуміло, що f можна апроксимувати безліччю способів, але для широкого загалу дослідників потрібно зупинитися на деяких простих і зрозумілих способах. Найприроднішим є перехід від традиційного лінійного рівняння $\ln W = a_0 + a_1 \cdot \ln k$ до квадратичного $\ln W = a_0 + a_1 \cdot \ln k + a_2 \cdot (\ln k)^2$, а далі аналогічно до кубічного рівняння $\ln W = a_0 + a_1 \cdot \ln k + a_2 \cdot (\ln k)^2 + a_3 \cdot (\ln k)^3$ і так далі. Вони дають змогу описати залежність $f(\ln k)$ набагато точніше ніж лінійне рівняння. Додатковою перевагою цих рівнянь є те, що самі коефіцієнти a_0, a_1, a_2, a_3 входять в них лінійно, а тому процедура їх визначення є найпростішою з усіх можливих і полягає в стандартному застосуванні методу найменших квадратів з наступним розв'язанням системи лінійних алгебраїчних рівнянь. У цій статті зупинимось на квадратичному та кубічному рівняннях, бо досвід показує, що їх достатньо для переважної більшості випадків.

У квадратичному випадку маємо $\ln W = a_0 + a_1 \cdot \ln k + a_2 \cdot (\ln k)^2$, звідки формально можна визначити $W(k) = \exp(a_0 + a_1 \cdot \ln k + a_2 \cdot (\ln k)^2) = C \cdot k^{a_1 + a_2 \ln k}$, де $C = e^{a_0}$. На практиці дуже часто виявляється, що $a_1 < 0$ і $a_2 < 0$, тому квадратична версія закону Ціпфа має вигляд

$$W(k) = \frac{C}{k^{b_1 + b_2 \ln k}}, \quad (2)$$

де $b_1 = -a_1$, $b_2 = -a_2$ і $b_1 > 0$, $b_2 > 0$.

У кубічному випадку маємо $\ln W = a_0 + a_1 \cdot \ln k + a_2 \cdot (\ln k)^2 + a_3 \cdot (\ln k)^3$, звідки формально визначаємо $W(k) = \exp(a_0 + a_1 \cdot \ln k + a_2 \cdot (\ln k)^2 + a_3 \cdot (\ln k)^3)$. Така форма запису є дещо громіздкою і мало подібною на первісний закон Ціпфа, тому доцільно її спростити шляхом перетворень. У результаті отримуємо $W(k) = C_0 \cdot (C_2 \cdot k)^{a_1 + a_3 (\ln k)^2}$, де $C_0 = e^{a_0 - \frac{a_1 \cdot a_2}{a_3}}$, $C_2 = e^{\frac{a_2}{a_3}}$. На практиці дуже часто $a_1 < 0$ і $a_3 < 0$, тому спрощена кубічна версія закону Ціпфа має вигляд

$$W(k) = C_0 \cdot \left(\frac{B_2}{k} \right)^{b_1 + b_3 (\ln k)^2}, \quad (3)$$

де $B_2 = \frac{1}{C_2}$, $b_1 = -a_1$, $b_3 = -a_3$ і $b_1 > 0$, $b_3 > 0$. Для орієнтовного контролю обчислень

можна використовувати співвідношення $C_0 \cdot B_2^{b_1} \approx W_1$. Залежно від конкретної ситуації можуть бути й інші спрощені версії кубічного закону Ціпфа.

Розглянемо конкретні приклади застосування лінійного та узагальненого правил Ціпфа у розрізі регіонів України. Статистичні довідники подають інформацію для двадцяти п'яти областей України і окремо для міст Києва та Сімферополя. Досвід досліджень показує, що в одних випадках можна підпорядковувати правилу Ціпфа всі 27 названих суб'єктів, в інших

випадках доцільно об'єднувати Сімфереполь з Кримом (коли обсяг певного показника в Севастополі непропорційно малий).

Приклади лінійних моделей.

- Кількість суб'єктів ЄДРПОУ на початок 2006 року:

$$W(k) = \frac{195438}{k^{0,7686}}, k = 1, \dots, 27;$$

якщо поставити умову, $W(1) = W_1$ і включити Севастополь у Крим, то отримуємо модель:

$$W(k) = \frac{183866}{k^{0,735}}, k = 1, \dots, 26.$$

- Роздрібний товарообіг у 2005 році, млн. грн:

$$W(k) = \frac{18428}{k^{0,8141}}, k = 1, \dots, 27;$$

при умові, $W(1) = W_1$ і включенні Севастополя до Криму отримується модель:

$$W(k) = \frac{17695,6}{k^{0,7887}}, k = 1, \dots, 26.$$

- Обсяг виробництва послуг у 2005 році, млн. грн:

$$W(k) = \frac{24441}{k^{1,0965}}, k = 1, \dots, 27.$$

- Обсяг реалізованих послуг у 2005 році, млн. грн:

$$W(k) = \frac{25591}{k^{1,1148}}, k = 1, \dots, 27.$$

- Викиди шкідливих речовин в атмосферу в 2005 році, тис. т:

$$W(k) = \frac{2342}{k^{1,2186}}, k = 1, \dots, 27.$$

Приклади квадратичних моделей (Севастополь включений до Криму).

- Постійне населення на 1 січня 2006 року, осіб:

$$W(k) = \frac{4381931}{k^{0,236+0,0686 \ln k}}, k = 1, \dots, 26.$$

- Чоловіки на 1 січня 2006 року, осіб:

$$W(k) = \frac{2004690}{k^{0,2257+0,0711 \ln k}}, k = 1, \dots, 26.$$

- Жінки на 1 січня 2006 року, осіб:

$$W(k) = \frac{2385693}{k^{0,2379+0,0700 \ln k}}, k = 1, \dots, 26.$$

- Особи, молодші працездатного віку на 1 січня 2006 року, осіб:

$$W(k) = \frac{604405}{k^{0,1775+0,0641 \ln k}}, k = 1, \dots, 26.$$

- Особи працездатного віку на 1 січня 2006 року, осіб:

$$W(k) = \frac{2711466}{k^{0,2230+0,0793 \ln k}}, k = 1, \dots, 26.$$

- ВІЛ-інфіковані у 2005 році, осіб:

$$W(k) = \frac{2607}{k^{0,1546+0,2908 \ln k}}, \quad k = 1, \dots, 26.$$

- Хворі на СНІД у 2005 році, осіб:

$$W(k) = \frac{1139}{k^{0,3738+0,3126 \ln k}}, \quad k = 1, \dots, 26.$$

Приклади кубічних моделей (Севастополь включений до Криму).

- Особи, старші працездатного віку на 1 січня 2006 року, осіб:

$$W(k) = 42579 \cdot \left(\frac{65,83}{k} \right)^{0,7967+0,0839 \cdot (\ln k)^2}, \quad k = 1, \dots, 26$$

- Вантажобіг автомобільного транспорту в 2005 році, млн. ткм:

$$W(k) = 448,9 \cdot \left(\frac{25,97}{k} \right)^{0,6498+0,1137 \cdot (\ln k)^2}, \quad k = 1, \dots, 26.$$

- Імпорт у 2005 році, млн. дол. США:

$$W(k) = 0,3839 \cdot \left(\frac{83,93}{k} \right)^{2,3361+0,2263 \cdot (\ln k)^2}, \quad k = 1, \dots, 26.$$

- Обсяг роздрібною торгівлі в 2005 році, млн. грн:

$$W(k) = 4,1613 \cdot \left(\frac{4,711}{k} \right)^{0,2291+0,0371 \cdot (\ln k)^2}, \quad k = 1, \dots, 26.$$

- Кількість малих підприємств у 2005 році, одиниць:

$$W(k) = 802,2 \cdot \left(\frac{79,3}{k} \right)^{0,9459+0,0509 \cdot (\ln k)^2}, \quad k = 1, \dots, 26.$$

- Кількість інвалідів у 2005 році, осіб:

$$W(k) = 18738 \cdot \left(\frac{45,18}{k} \right)^{0,6641+0,0877 \cdot (\ln k)^2}, \quad k = 1, \dots, 26.$$

- Кількість зареєстрованих злочинів у 2005 році, тис. випадків:

$$W(k) = 55,66 \cdot \left(\frac{1,1212}{k} \right)^{0,3012+0,0367 \cdot (\ln k)^2}, \quad k = 1, \dots, 26.$$

Головним параметром, який у першу чергу визначає характер залежності $W = W(k)$ є коефіцієнт при найвищому степені логарифма. У лінійному рівнянні це a_1 , у квадратичному - a_2 , а в кубічному a_3 . Близькі значення головного параметра для різних показників є хорошою евристичною ознакою і можуть свідчити про подібність їх просторового розподілу, а далі про закономірності або навіть закони їхньої територіальної відповідності. Зокрема, для наведених вище кубічних моделей звертає на себе увагу близькість параметра a_3 (або b_3) для таких пар показників:

1. кількість осіб старших працездатного віку і кількість інвалідів;
2. обсяг роздрібною торгівлі і кількість зареєстрованих злочинів.

Розглянемо детальніше останню пару (рис. 1), бо її зміст є достатньо резонансним для суспільства. Наведений точковий графік чітко показує

наявність залежності між показниками. Цю залежність (у поданих одиницях вимірювання)

можна виразити трендовим рівнянням $y = 3,77 \cdot e^{-0,47 \cdot x}$.

Висновки. Із проведених досліджень випливає наступне:

1. Закономірності типу "Правила Ціпфа" є ефективним інструментом суспільно-географічних досліджень.
2. Визначення закономірностей типу Ціпфа є одним із методів математичної географії суспільства.

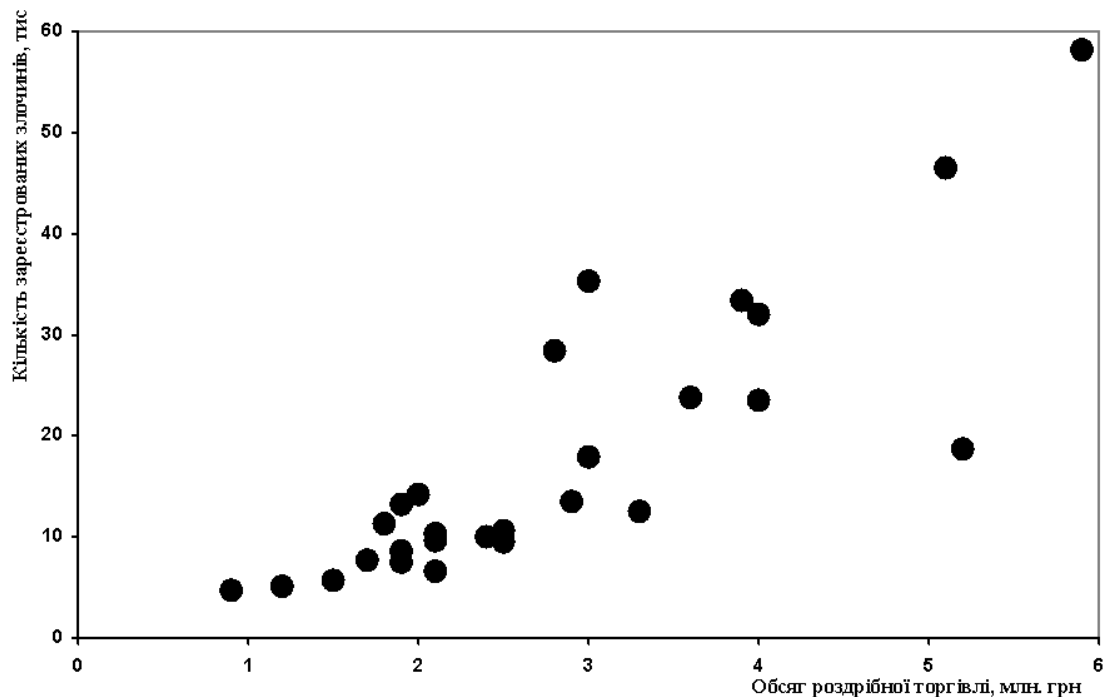

Рис. 1. Залежність між обсягом роздрібної торгівлі та кількістю зареєстрованих злочинів у розрізі регіонів України в 2005 році.

3. Квадратичний і, особливо, кубічний, варіанти правила Ціпфа дають змогу набагато точніше описати реальний розподіл показника, ніж традиційний лінійний варіант.

4. Близькість головних параметрів рівняння, що описує закономірність типу Ціпфа, для різних показників допомагає виявити територіальну відповідність між явищами, які описуються цими показниками.

Література:

1. Голицков А.П., Черванев И.Г., Трофимов А.М. Математические методы в географии. –Харків: Вища школа, 1986.
2. Грицевич В.С. Математичні методи в демогеографії. Текст лекції. -Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. –30 с.
3. Топчієв О.Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методика. –Одеса: Астропринт, 2005.
4. Шаблій О.І. Математичні методи в соціально-економічній географії. –Львів: Світ, 1994.
5. Zipf G.K. Human Behaviour and the Principle of Least-Effort. -Cambridge MA: Addison-Wesley, 1949.

Summary:

V. Grytsevych. THE PROSPECTS OF EXPANSION OF SPHERE OF USE ZIPF'S RULE IN SOCIAL ECONOMICAL AND GEOGRAPHICAL RESEARCHES.

The generalization of Zipf's model is offered for cases, when parameters of social-geographical phenomena are characterized by nonlinear dependence on their grades in a logarithmic scale. Developed concrete method for construction the generalized models of "Zipf's type" for quadratic and cube nonlinear dependence. Shown numerous examples of such mathematical-geographical modeling in regions of Ukraine.

ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ ТА СВІТІ

Актуальність дослідження. Сучасний розвиток суспільства вимагає від соціально-географічних досліджень розв'язання низки проблем, пов'язаних з ефективністю та якістю всіх рівнів системи управління, стабілізацією економіки, налагодженням діяльності медичних, освітніх, правових та інших установ, соціальних інститутів і організацій. Практичне вирішення цих та інших взаємопов'язаних проблем потребує досить надійної та ефективної системи вимірів різних за своєю сутністю соціально-географічних процесів. В цих аспектах і простежується актуальність поданої теми дослідження.

Аналіз попередніх досліджень. Певні дослідження з пропонованої тематики вже є в сучасній українській науці; вони проведені як географами (М. Багровим, Л. Немец, Я. Олійником, О. Шаблієм, Л. Шевчук), так і науковцями інших напрямків (В. Андрущенко, С. Борисюком, Д. Видріним, Л. Губерським, М. Жулинським, В. Кременем, В. Литвином, Ю. Пахомовим, В. Полохало, та ін.), що дає можливість твердити, що подібне питання варто розглядати на міждисциплінарному рівні.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні в напрямку визначення розвитку соціальної географії варто погодитись з думкою М.В. Багорова про те, що "перспективи соціального розвитку визначаються можливостями синергетичних взаємозв'язків технологічних інновацій і людських цінностей, які будуть складати основу майбутньої моделі розвитку, що характеризується високою продуктивністю, гнучкістю, безпекою і відповідальністю за забезпечення соціальної та екологічної стабільності" [1, с. 47].

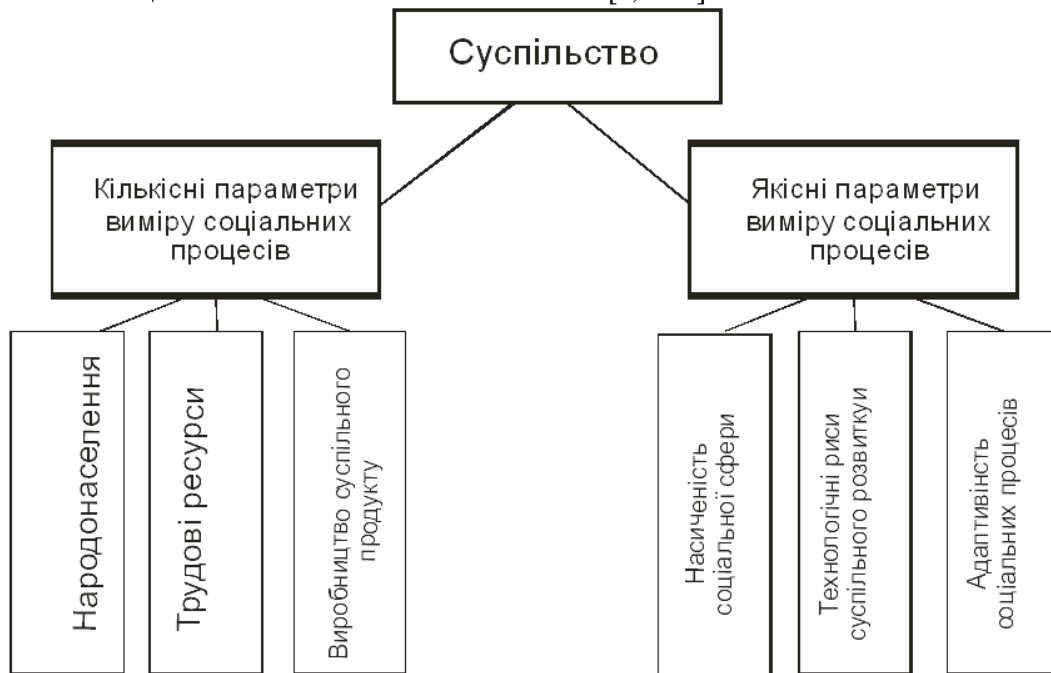

Рис.1. Критерії виміру соціальних процесів

На рівні суспільства чи будь-яких інших соціальних утворень (інститутів, колективів, спільнот) необхідно розрізняти кількісні та якісні параметри виміру ознак перебігу соціальних процесів. До кількісних параметрів виміру характеру становлення і змін суспільства загалом традиційно відносили такі показники: народонаселення, трудові ресурси, національне багатство, виробництво суспільного продукту, зростання національного доходу,

матеріальний добробут населення, рівень заробітної плати та її відповідність витратам населення тощо. Щоправда, більшість з пропонованих кількісних показників ("трудові ресурси", "народ", "маси", "загальний прибуток") надто обмежені за формою і стосуються лише деяких визначальних аспектів життєдіяльності суспільства.

Спроби виокремити економічні, технічні, технологічні, правові, етичні, культурні та інші параметри позбавлені сенсу, так як можуть приховувати у собі загрозу принципово хибних підходів та рішень. Наприклад, за впровадження у виробництво ефективної, на перший погляд, технології без урахування її впливу на екологію, здоров'я працівника, співвідношення з проблемою зайнятості, попиту на продукцію та вірогідних ринків збуту зростає рівень ризику до межі непередбаченості. Навіть якщо нововведення відповідає суспільним інтересам, то його реалізація без урахування сутності процесів, що відбуваються у складових частинах суспільства, може призвести до негативних соціальних наслідків.

Науковці багатьох напрямків (соціологи, політологи, географи) наук про людину і суспільство стараються виробити систему соціальних орієнтованих показників, здатних відображати найбільш суттєві для людства, окремих держав, їх спільнот, а також складових структур цих держав провідні ознаки їх життєдіяльності. Їх діяльність ставить собі за мету підхід до виміру певних показників соціальних процесів, що мали б повинен спиратися на ґрунтовну систему глобальних, загальних спеціальних і навіть окремих параметрів їх перебігу в просторі й часі.

Аналізуючи сучасні останні дослідження [1,2,4,7,8], можна констатувати, що до найбільш суттєвих показників життєдіяльності людства належать: тривалість життя, задоволення головних життєвих потреб (їжа, одяг, житло), умови праці, відпочинку та здобуття освіти. Зміст певного параметра дає змогу визначити кількісні ознаки певного процесу. Так, тривалість життя вимірюється кількістю прожитих років, кількість споживаної їжі – калоріями, кількість води – літрами. Однак існуючий якісний розрив між цими показниками у різних державах і навіть між різними соціальними структурами в межах однієї держави значно ускладнює проблему відображення певними кількісно орієнтованими індикаторами параметрів конкретного соціального процесу. Якщо, скажімо, рівень забезпеченості людини житлом визначати лише належною їй площею, то цей індикатор не завжди адекватно відобразить стан забезпечення людей житлом (порівняймо житлові умови сім'ї у цивілізованій державі та мешканців сільської місцевості: за кількісно однакових показників якісно ці умови значно відрізняються).

Отже, кількісний принцип визначення конкретних індикаторів виміру процесів життєзабезпечення є за своєю сутністю формальним і може, загалом, знецінити емпіричні дані. Перспективнішим є підхід, згідно з яким кожен з параметрів життєдіяльності соціальних утворень вимірюється за декількома взаємодоповнюючими індикаторами. Коли, наприклад, йдеться про забезпечення їжею, то, окрім калорійності, враховують асортимент продуктів, диференціюючи його за порами року, щоб запобігти випадкам, коли достатня калорійність може впродовж усього року забезпечуватися споживанням лише одного або декількох однорідних продуктів.

Згадані параметри варто розцінювати з позиції їх соціальної цінності, тобто, з позиції їх соціологізації та значущості в соціальному досвіді. В найширшому сенсі слова "соціалізація" трактується як процес засвоєння і подальшого розвитку індивідом соціально-культурного досвіду – трудових навичок, знань, норм, цінностей, традицій, що накопичувалися і передавалися від покоління до покоління, а також як процес введення індивіда в систему суспільних відношень і формування у нього соціальних якостей. При цьому передавання усвідомленого досвіду, навчання різним формам і способам діяльності здійснюються через виховання і вплив зовнішнього середовища [6, с. 441]. Соціалізація – це не лише засвоєння соціального досвіду. Це також і його "перерозподіл", і "адаптація" до рівня особистісних установок, орієнтацій.

Основними засобами передавання соціального досвіду є мова і втілені в різноманітні предмети наслідки людської діяльності. Слушною є думка Л.Т. Шевчук, що здійснюючись під впливом такого фактора, як соціальна структура суспільства, соціалізація приводить до кардинальної зміни останньої [8, с.16]. При цьому соціалізація відбувається і через суб'єктивний світ окремих індивідів, і через суспільний менталітет, суспільний інтелект найрізноманітніших верств населення та суспільства загалом. Ось чому міра соціалізації кожної окремої людини чи соціальної групи або навіть суспільства загалом – різна: вона вища при вищій соціальній активності, потреби в творчості та розвитку власних здібностей. Безпосередньою сферою соціалізації індивідів є сім'я, навчальні заклади, установи культури тощо. В процесі соціалізації індивід має певну свободу у виборі конкретних цінностей, які, зазвичай, певною мірою відповідають його власним задаткам, нахилам і можливостям.

Соціалізація відбувається поетапно (і впродовж великого проміжку історичного часу, і впродовж циклу життєдіяльності одного покоління). Розвиток соціалізації протягом циклу життєдіяльності одного покоління зумовлений віковими особливостями опанування цінностей культури. У дитячому віці, тобто ранньому періоді соціалізації, виняткова роль належить сім'ї. В цьому періоді інституалізований вплив суспільства найслабший. З віком ситуація змінюється на кардинально протилежну: інституалізований вплив суспільства стає все сильнішим.

Коли йдеться про конкретні параметри, скажімо, у сфері освіти, то досить важливі, але позбавлені змістовних ознак загальні показники потребують уточнень і роз'яснень. Тобто, якщо спершу важливо знати, чи є взагалі в певній країні система освіти та скільки людей щорічно здобувають там початкову, загальну, середню спеціальну та вищу освіту, то серйознішої уваги потребує з'ясування якісних ознак існуючої там системи освіти. Оцінювати варто не лише кількісний показник людей, що здобувають вищу освіту, а й напрямки їх підготовки та потребу у фахівцях певного рівня в країні чи регіоні загалом. Таким чином, для повноцінної картини загальні параметри виміру навчально-освітніх процесів повинні бути розкриті характеристикою конкретних форм викладання і змістовності бази знань.

Не менш проблематичним є визначення адекватних параметрів виміру виробничих процесів. Якщо раніше виходили з критеріїв валового обсягу виробленої продукції, то нові умови потребують враховування оцінок технологічної, економічної, екологічної та інших ознак конкурентоспроможності продукції. Отже, у сфері виробництва важливо знати не лише, що і скільки виробляють, а й враховувати якісні ознаки продукції, аналізувати кому і навіщо потрібна певна її кількість.

Показники і параметри перебігу таких особливих процесів, як адаптація, соціалізація, урбанізація, зв'язок, комунікація на рівні колективу (навчального, трудового, наукового), соціального інституту можуть стати основою критеріїв виміру закономірностей і тенденцій соціальних перетворень. Невичерпним джерелом конкретних прикладів є життя, в якому диференційовані показники та параметри засвоєння різними верствами населення соціальних норм, звичок, обрядів, традицій, ставлення до різних форм боротьби, змагання або конкуренції і та ін.

Одне з найскладніших завдань – вироблення системи критеріїв, які б достатньо обґрунтовано систематизували практично невичерпний перелік ознак та параметрів виміру перебігу індивідуально неповторних (окремих) соціально-географічних процесів. Унікальність окремих соціальних процесів відображає і зумовлює водночас специфічні ознаки багатьох неповторних суб'єкт-суб'єктних та об'єкт-об'єктних відносин.

Важливою передумовою соціологічного дослідження є встановлення точки відліку змін соціальних чи соціально-географічних процесів. Державна статистика містить дуже багато кількісних (переважно економічних) і вкрай обмежене число соціальних показників. Те, що статистика відносить до соціальних показників, за своєю сутністю віддзеркалює переважно

матеріальний бік справи, предметний зміст процесів розвитку і недостатньо характеризує неоднозначність суспільного становища соціальних угруповань та верств, різні параметри їх інтересів і сенсу діяльності.

Висновки. Сьогодні соціальна географія перебуває на етапі переосмислення підходів до критеріїв якісної та кількісної оцінки соціально-географічних процесів як принципової складової суспільної географії, що прямує в напрямку інформаційних соціально-географічних досліджень.

Література:

1. Багров Н.В. География в информационном мире. – К.: Лыбедь, 2005. – 184 с.
2. Воронкова В.Г. Соціально-економічне прогнозування: Навчальний посібник. – К.: ВД "Професіонал", 2004. – 288 с.
3. Корнев М.Н., Коваленко А.Б. Соціальна психологія: Підручник. – К., 1995. 304 с.
4. Немець Л.М. Стійкий розвиток: соціально-географічні аспекти (на прикладі України): Монографія. – Х.: Факт, 2003. – 383 с.
5. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія: Навч. посібник. – К.: Академвидав, 2005. 448 с.
6. філософський словник / За ред. В.І. Шинкарука. – К.: Головна редакція УРЕ, 1986. – 785 с.
7. Шаблій О.І. Основи загальної сільської географії. Підручник. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 444 с.
8. Шевчук Л.Т. Соціальна географія: Навч. посібник. – К.: Знання, 2007 – 349 с.
9. <http://www.grinchuk.lviv.ua>

Summary:

Andriy Kuzyshyn. PARAMETERS AND CRITERIA OF MEASURING OF SOCIALLY-GEOGRAPHICAL PROCESSES IN UKRAINE AND WORLD.

The modern state of determination of criteria and parameters of count and analysis of socially-geographical process is expounded. Also outlined prospects of perfection of analysis of criteria in socially-geographical researches from position of their high-quality and quantitative descriptions.

УДК: 911.3

Мирослава КНИШ

МІЖНАРОДНА ТОРГІВЛЯ ЯК ФОРМА УЧАСТІ КРАЇН, ЩО РОЗВИВАЮТЬСЯ У ПРОЦЕСАХ ЕКОНОМІЧНОЇ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Постановка проблеми. Однією з важливих особливостей розвитку сучасного світу є швидко прогресуюча глобалізація, яка зачіпає найрізноманітніші аспекти – економічні, політичні, культурні тощо. Економічні виміри глобалізації – багаторазовий ріст за останню чверть століття між країнами потоків товарів, послуг, капіталу, праці, інформації. Прихильники глобалізації стверджують, що ріст міжнародної торгівлі відкриває великі можливості для всіх країн світу. При дотриманні певних умов вона здатна скоротити бідність і нерівність, подолати невідповідність в рівнях соціально-економічного розвитку між розвиненими країнами і країнами, що розвиваються. Однак у більшості країн, що розвиваються такі умови ще не створені.

На думку експертів ООН, міжнародна торгівля зробила великий вклад у соціально-економічний розвиток країн, що розвиваються, надавши їм можливість скористатися благами глобалізації. Вони отримали доступ до нових ринків і технологій. Деякі країни, що розвиваються наздоганяють розвинені країни, але багато з них ще залишаються в стороні від цього процесу, оскільки затрати і вигоди, отримані від торгівлі, розподіляються між країнами нерівномірно.

Наукова розробка даної теми для України нині є особливо актуальною, тому що вона, як і країни, що розвиваються, прагне увійти в об'єктивно обумовлені, але водночас і суперечливі процеси глобалізації.

Публікації, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми. Вагомий внесок у розробку даної проблеми зробили провідні західні вчені І. Валерстайн, З. Бжезинський,

С. Велтон, Д. Гелд, П. Друкер, Д. Медоуз, П. Ратленд, Д. Сорос та інші. Свою позицію з цього питання виявили російські вчені М. Гузев, В. Іноземцев, В. Кузнецов, Н. Чишков, Ю. Шишков та інші. Важливу роль у теоретичних та емпіричних дослідженнях впливу міжнародної торгівлі на розгортання процесів глобалізації відіграли праці вітчизняних вчених: О. Білоуса, О. Власюка, В. Клочка, Є. Маруняка, С. Соколенка, А. Філіпенка та інших.

Формування цілі статті. В публікації ставляться такі завдання: а) розкрити значення міжнародної торгівлі у процесі глобалізації; б) запропонувати показники для оцінки процесів економічної глобалізації; в) показати ступінь і якість участі різних регіонів і країн, що розвиваються у процесі глобалізації.

Виклад основного матеріалу. Динаміку процесів економічної глобалізації можна дослідити опосередковано через динаміку міжнародної торгівлі, зокрема експорту товарів і послуг. За розрахунками російського економіста Б. Болотіна, за період 1900-2000 років експортний потенціал товарів зріс у 35,5 раза, тобто з 255 млрд. доларів у 1900 році до 9040 млрд. доларів у 2000 році. За першу половину століття експортний потенціал зріс у 3 рази, а за наступні 50 років – майже у 12 разів [6, с. 598]. Високі темпи росту товарного експорту у другій половині ХХ ст. і особливо наприкінці ХХ ст. засвідчують про зростання процесів економічної глобалізації за цей період.

За останні 100 років темпи росту експортного потенціалу в країнах, що розвиваються в 3,5 рази перевищували аналогічний показник у розвинених країнах. Зокрема, якщо за період 1900-2000 років експортний потенціал товарів зріс у 95,5 рази, то в других – тільки 27,6 раза [6, с. 598].

За допомогою частки товарного експорту різних типів країн і регіонів в загальному експорті світу можна дослідити рівень їхньої активності у процесі глобалізації. Незважаючи на високу загалом динаміку експортного потенціалу упродовж ХХ ст., між розвиненими країнами і країнами, що розвиваються спостерігалася значна диференціація за цим показником. За 100 років (1900-2000 рр.) частка розвинених країн у формуванні світового експорту товарів зменшилася з 72,9 % у 1900 році до 56,8 % у 2000 році, а країн, що розвиваються за цей період зросла з 15,3 % до 41,2 % відповідно [6, с. 598].

Таблиця 1

Найдинамічніші країни-експортери товарів світу за 1900-2000 рр.

Країни	Ріст експорту, число разів, 1900=1	Країни	Ріст експорту, число разів, 1900=1
Таїланд	700,0	Мексика	118, 1
Республіка Корея	202,0	Колумбія	114,2
Індонезія	153,8	Китай	87,5
Філіппіни	137,5	Бразилія	77,2
Японія	130,0	Перу	72,0

Джерело: Мировая экономика: глобальные тенденции за 100 лет / Под ред. И.С. Ковалева. – Москва: Юристъ, 2003, С. 598–599.

Перше місце за часткою у світовому експорті товарами займає Європа, далі підуть Азія та Північна Америка. В Азії основну частку формування експортного потенціалу товарів забезпечують передусім Японія, Китай, НІК та країни-експортери нафти Перської затоки. Невисока концентрація експортного потенціалу товарів простежується в інших регіонах – Латинській Америці, Африці на південь від Сахари та Океанії.

Упродовж ХХ століття відбувся перерозподіл ролі регіонів третього світу в експорті товарів. Зокрема, з 80-х років ХХ століття зменшилася частка країн Африки на південь від Сахари завдяки стійкому зростанню експорту товарів з країн Азії. За нашими розрахунками, головне місце у формуванні експортного потенціалу товарів першої десятки країн належить розвиненим країнам, на які припадає 86 % експортного потенціалу цієї групи країн. Крім

того, у першу десятку країн найбільших експортерів товарів увійшли Індія, Китай, Індонезія, Мексика, Таїланд і Бразилія.

Упродовж XX ст. під впливом міжнародного географічного поділу праці і науково-технічного прогресу значних змін зазнала структура експорту країн, що розвиваються. Знизилася частка сировини, палива, продовольчих товарів і зросла частка продукції обробної промисловості. Незважаючи на таку стійку тенденцію на світовому ринку, країни, що розвиваються і сьогодні є переважно постачальниками мінеральної, енергетичної і сільськогосподарської сировини та продуктів харчування. Зокрема, у 29 країнах Африки в експорті переважають три провідні сировинні товари, хоч останніми десятиліттями відзначено тенденцію до підвищення ступеня обробки сировини у загальному обсязі виробництва та експорту [5, с.587].

Наприкінці XX ст. в результаті науково-технічних інновацій світовий ринок базових товарів відокремився від ринку готових виробів. У свою чергу ринок готових виробів представлений декількома рівнями, які мають свою специфіку і свої закономірності [1, с.113].

На найвищому рівні світового ринку відбувається торгівля аерокосмічною технікою, автоматизованим та інформаційним устаткуванням, електронікою та фармацевтичними товарами. Частка цього ярусу в світовій торгівлі постійно збільшується і нині становить 20% світового товарообігу [1, с. 114]. На ньому конкурують в основному розвинені країни, які не зацікавлені у появі нових конкурентів.

НК домінують в основному на ринку середньотехнологічних товарів, який представлений капіталомісткими товарами – верстатами, транспортними засобами, продуктами основної хімії і деревообробки. Країни, що розвиваються, які перебувають на ранніх стадіях індустріалізації і мають у своєму розпорядженні дешеву робочу силу низької кваліфікації, добре представлені на ринках низькотехнологічних готових виробів.

Країни, що розвиваються також добре представлені на найнижчому рівні світового ринку, де обертаються базові товари – природні ресурси або продукція з них (паливо, деревина, мінеральна і сільськогосподарська сировина, продовольство). На цьому рівні якісні параметри в цілому більш-менш схожі, тому головною формою конкурентної боротьби виступає цінова конкуренція. Ціни таких товарів визначаються умовами залягання мінеральних ресурсів, якістю ґрунтів, умовами транспортування тощо. При цьому великий вплив на формування ціни справляє кон'юнктура світового ринку. Так, за даними СОТ, динаміці цін на сировину протягом останніх років були властиві різкі коливання, тоді як світові ціни на сільськогосподарську сировину і готову продукцію залишалися більш стабільними.

При цьому скорочення цін на ресурси не відображає зниження їх фізичного споживання. Динаміка фізичних обсягів споживання продукції свідчить про те, що попит не знизився. За останні сорок років при скороченні удвічі частки низькотехнологічної продукції в міжнародній торгівлі фізичний обсяг її споживання збільшився у сім разів [8, с. 47].

Країни, що розвиваються нині забезпечують більшу частину потреб розвинених країн в головних видах мінеральної сировини. За оцінками Світового банку, вони на 90 % забезпечують імпортні потреби ЄС щодо нафти та уранової руди, на 60 % – бокситами і фосфоритами, на 50 % – марганцевою і залізною рудою.

На думку експертів ООН, доходи отримані від експорту нафти та інших корисних копалин заважають встановленню демократії і не сприяють розвитку людини. В 34 країнах, що розвиваються, де нафта і природний газ дають понад 30 % всіх доходів, отриманих від експорту, близько половини населення живе менше, ніж на 1 долар в день, 2/3 цих країн є недемократичними [3, с. 140].

Міжнародна торгівля сільськогосподарськими товарами зростала повільніше порівняно з іншими товарними групами. Унаслідок цього частка сільськогосподарських і продовольчих

товарів на початку XXI ст. впала до 10 %. Скорочення частки у світових поставках сільськогосподарської сировини і продовольства торкнулося всіх макрорегіонів третього світу за винятком Азії. В Африці на південь від Сахари, не дивлячись на високу частку сільського господарства в експорті, частка в світовому сільськогосподарському експорті порівнялася з Північною Африкою і Близьким Сходом і становила 2,4 %. В такому традиційному регіоні експорту сільськогосподарської сировини як Латинська Америка ця частка зменшилася до 10,2% [7, с. 34]. Серед країн, що розвиваються до першої десятки найбільших експортерів сільськогосподарської сировини належить тільки Бразилія, яка займає 10-е місце.

В структурі сільськогосподарського експорту країн, що розвиваються спостерігаються наступні закономірності. В експорті різко виділяються овочі і фрукти – 25 %, а також риба і рибопродукти – 16 %. При цьому для країн Африки на південь від Сахари характерна велика частка кави – 20 %, а також какао – 19 %, для країн Латинської Америки кави – 16 %, риба – 8 %. В країнах Північної Африки і Близького Сходу різко домінують овочі і фрукти – 46 % [7, с. 38].

Загалом простежується тенденція до того, що сільськогосподарський експорт для багатьох раніше залежних від нього країн втрачає своє значення як засіб фінансування імпортованих потреб. Однак у країнах Латинської Америки і Африки на південь від Сахари аграрний експорт все ще є одним з важливих джерел отримання валютних надходжень. В окремих країнах залежність від сільськогосподарського експорту залишається дуже великою. До таких країн належать деякі африканські – Ефіопія, Бурунді, Малаві, Судан, Уганда, Коморські о-ви і латиноамериканські країни, зокрема Парагвай і деякі острівні країни Карибського басейну [2, с. 238-239].

Країни, що розвиваються і надалі сильно залежать від імпорту продовольчих товарів з розвинених країн. На розвинені країни припадає 60% сільськогосподарського експорту і така сама частка імпорту. Найбільша орієнтація агропродовольчого експорту на розвинені країни в Латинській Америці і Близькому Сході та Азії й Океанії – менше ніж 50 % [7, с. 39].

За останні десятиліття простежується тенденція постійного скорочення частки сільськогосподарського експорту, країн що розвиваються на ринках розвинених країн, за рахунок того, що посилюється внутрірегіональний обмін агро продовольчими товарами. Зокрема, якщо в 70-х роках XX ст. у країнах Африки на південь від Сахари залишалося тільки 5 % агропродовольчого експорту, то зараз він становить вже 12 %. В інших регіонах третього світу частка внутрішньорегіонального експорту є значно вищою [7, с. 39].

Низькі і нестабільні ціни на сільськогосподарську сировину сповільнюють темпи економічного росту в країнах, що розвиваються. Так, вже більш як 10 років падають ціни на каву. В кінці 1980-х років XX ст. країни-експортери кави отримали 12 млрд. доларів. В 2003 році експорт кави зріс, але експортери кави заробили удвічі менше – 5,5 млрд. доларів. У той час як в розвинених країнах за цей період роздрібні продажі кави зросли з 30 до 80 млрд. доларів. Низькі ціни збільшили доходи 6 компаній, яким належать 50 % світової торгівлі кавою [3, с. 157].

В 9 африканських і центральноамериканських країнах кави дає ¼ надходжень від експорту. Так, в Ефіопії кави – єдина найважливіша культура, яка дає 60% надходжень від експорту. Якщо у 1998 році ціна за 1 кг кави на світовому ринку становила 1 долар, то в 2003 році – 0,30 доларів. Для Ефіопії це означає втрату 400 млн. доларів за рік [3, с. 158].

Для пом'якшення платіжного балансу країнам що розвиваються надають компенсацію у вигляді фінансової допомоги і списування боргів. Так, в МВФ створено Фонд компенсаційного фінансування, але його надають на умовах, які неприйнятні для більшості країн, що розвиваються. З 2000 року існує Програма ЄС "Флекс", яка надає бюджетну допомогу у вигляді грантів. Але правила в ній настільки строгі, що відповідати їм можуть небагато країн. За 2000–2003 роки в рамках цієї Програми було виділено 12 млн. доларів в

рік всього шести країнам з 51, що подали заяву [3, с. 160].

Однією з головних проблем в торгівлі сільськогосподарською сировиною є високий рівень протекціонізму. Причому найбільший протекціонізм характерний для розвинених країн, тоді як ринки країн, що розвиваються практично відкриті.

За даними ООН, затрати на підтримку сільського господарства у 2004 році в розвинених країнах становили 279 млрд. доларів. На розвиток сільського господарства в країнах, що розвиваються розвинені країни щороку виділяють 1 млрд. доларів за рік [3, с.146]. У зв'язку з цим успіхи на ринку сільськогосподарських товарів визначаються не порівняльними перевагами, а доступом до субсидій. Субсидювання сільського господарства в розвинених країнах підтримує становище країн, що розвиваються на світовому і внутрішньому ринках, знижує доходи фермерів і зарплату сільськогосподарських робітників. Недавні підрахунки експертів ООН показали, що через протекціонізм і сільськогосподарські субсидії в розвинених країнах, країни, що розвиваються щорічно втрачають 24 млрд. доларів з доходів від сільського господарства.

В 1994 році на Уругвайському раунді переговорів ГАТТ вперше в історії цієї організації розглядалися проблеми міждержавних протиріч, пов'язаних з торгівлею сільськогосподарською продукцією. В результаті вимог цієї організації загальний рівень субсидій сільського господарства в розвинених країнах знижується. Так, якщо в Новій Зеландії він становить 3 %, США – 18 %, то в ЄС досягає 33 %, а в Японії – 56 %.

Важлива тенденція структурних змін експорту на початку ХХІ ст. в країнах, що розвиваються – поступове зростання частки у світовому промисловому експорті. Зокрема, якщо у 1960 році ця частка становила 3,9 %, то у 2000 році вона зросла у 7,6 разів і становила 29,8 %. З 1988 року продукція обробної промисловості зайняла головне місце в структурі експорту країн, що розвиваються [8, с. 25]. Це дало їм змогу розширити свої позиції на ринку промислових товарів і закріпитися на ринках машинобудівної продукції – верстатів, автомобілів, суден, а також чорних металів і швейних виробів.

На початку ХХІ століття частка експорту промислових товарів у структурі загального експорту була найбільшою у країнах Східної і Південно-Східної Азії, а найменшою у країнах Північної Африки і Близького Сходу. В окремих країнах частка промислових товарів є дуже високою. Цей показник коливається у широких межах, сягаючи максимального значення у Бангладеші – 91 %, а мінімального – в Нігерії – 1 % [3, с. 298–299].

У структурі промислового експорту продукція високих технологій відіграє незначну роль. Найбільших успіхів країни третього світу досягли в експорті електронних виробів. До таких країн належить НІК Східної і Південно-Східної Азії, Латинської Америки. Серед країн третього світу експорт високих технологій досягає максимального значення в Малайзії – 59 % [3, с. 297]. Більшість країн, що розвиваються вносять поки що невеликий вклад у збільшення експорту високих технологій, а в країнах Африки на південь від Сахари ця стаття експорту взагалі відсутня.

На думку експертів ООН, промислова політика в країнах, що розвиваються повинна бути спрямована на формування технологічного потенціалу для підвищення продуктивності праці, щоб добитися успіхів від участі в міжнародній торгівлі і розкрити власні конкурентні переваги. Вона має бути націлена на ті види діяльності, які здатні залучати інвестиції і поширення сучасних технологій [3, с. 151].

На початку ХХІ століття торгівля послугами стає все вагомим і швидкозростаючим сектором міжнародної торгівлі. Відповідно до даних СОТ, у 2000 році торгівля послугами досягла 2675 млрд. доларів і становила $\frac{1}{2}$ світового торгового обігу. Темпи росту торгівлі послугами удвічі перевищували темпи росту торгівлі товарами.

Головними видами міжнародних послуг є транспортні, туристичні та інші. Найчисельнішою є група інших послуг, до яких належать банківські, фінансові, страхові, інформаційні, освітні, медичні, технічні будівельні. Форми надання послуг теж можуть бути

різними: консультаційні, документальні, програми для комп'ютерів, кінострічки та ін. Ще донедавна в структурі торгівлі послугами переважали транспортні послуги, банківські і страхові операції, поштовий та телеграфний зв'язок, туризм. Сьогодні все більше значення отримують нові види послуг, зокрема інформаційні, телекомунікаційні, ділові (консультаційні, управлінські).

Головна торгівля послугами відбувається на ринках розвинених країн: 90 % світового експорту і 80 % світового імпорту. Країни, що розвиваються експортують близько 10 %, а імпортують близько 20 % всіх послуг [4, с. 96]. Загалом вони є передусім імпортерами послуг з розвинених країн.

В географічному розподілі торгівлі послугами серед регіонів склалися такі закономірності. Найбільший експортний потенціал послуг зосереджений у Західній Європі – 49 %, Азії – 23 % і Північній Америці – 18 %, тільки 10 % експортного потенціалу послуг світу припадає на решту регіонів – Латинську Америку, Африку і Океанію [4, с. 96].

Для торгівлі послугами характерний високий рівень концентрації в окремих країнах. Перша десятка найбільших експортерів послуг представлена винятково розвиненими країнами, на які припадає 65 % світового експорту і 67% світового імпорту послуг. Серед країн світу лідером на світовому ринку послуг є США. Сьогодні на цю країну припадає 16 % світової торгівлі послугами [4, с. 15].

Серед країн, що розвивається до головних експортерів та імпортерів послуг належать, головню, азійські країни і тільки Бразилія та Мексика представляють латиноамериканські країни (табл. 2).

Спеціалізація країн на тих чи інших видах послуг залежить передусім від рівня їхнього соціально-економічного розвитку. Розвинені країни на світовому ринку послуг зберігають провідні позиції в експорті всіх видів послуг, але перевагу надають фінансовим, телекомунікаційним, інформаційним і діловим послугам. Країни, що розвиваються спеціалізуються на транспортних, туристичних і фінансових послугах. У міжнародній торгівлі послугами вони мають від'ємне сальдо, однак деякі з них є важливими експортерами послуг. Так, Республіка Корея спеціалізується на інженерно-консультаційних та будівельних послугах, Мексика – на туризмі, Сінгапур – на фінансових послугах.

Таблиця 2

**Головні експортери та імпортери у міжнародній торгівлі послугами
серед країн, що розвиваються**

Експортери	Обсяги, млрд. дол.	Частка у світі, %	Імпортери	Обсяги, млрд. дол.	Частка у світі, %
Республіка Корея	25,0	1,9	Республіка Корея	26,7	2,0
Сінгапур	22,9	1,7	Сінгапур	19,3	1,4
Туреччина	16,0	1,2	Індія	17,3	1,3
Таїланд	14,1	1,1	Таїланд	13,6	1,0
Індія	13,2	1,0	Мексика	13,5	1,0
Мексика	11,6	0,9	Малайзія	13,0	1,0
Малайзія	10,8	0,8	Бразилія	11,6	0,9

Джерело: [4, с. 15].

На початку ХХІ ст. в середньому 65 % всіх міжнародних туристичних поїздок припадало на Європу, 20 % – на Америку і близько 15 % – на інші регіони світу. У країнах, що розвиваються туризм став провідним напрямком розвитку ринку послуг. У цих країнах на туристичні послуги припадає 35,8 % загального експорту послуг (для порівняння, у світі тільки 15,7%) [4, с. 97].

Індустрія туризму належить до найпрацездатніших галузей. В умовах зростаючого безробіття країни, що розвиваються зацікавлені в розвитку цієї галузі для створення нових робочих місць і збільшення валютних надходжень. У загальних обсягах експорту цих країн частка надходжень від туризму становить близько 10 %, а в окремих країнах вона є

переважаючою. Зокрема, на Барбадосі і Сейшелах – 30-35 %, на Бермудах – 40 %, а на Багамах досягає максимального значення – 80 %. Найбільші доходи від туризму отримують такі країни, як Сінгапур (5-е місце в світі) і Таїланд (12-е) [4, с. 97].

Висновки. Отже, міжнародна торгівля є важливою формою участі країн, що розвиваються в процесах економічної глобалізації. А ступінь і якість участі цих країн в процесах глобалізації залежить від просування продукції, що виробляється в них, на світовий ринок.

Література:

1. Довгаль О.А. Протекціонізм і лібералізм у процесі глобалізації світової економіки (Питання теорії і методології). – Х.: Вид-во НУА, 2004. – 320 с.
2. Доклад о мировом развитии. Нью-Йорк – Москва, 2003.
3. Доклад о развитии человека за 2005 / пер. з англ. – Москва, 2006.
4. Коваленко Ю.О., Румянцев А.П. Міжнародна торгівля послугами. – Київ: 2003.
5. Ломакин В.К. Мировая экономика. – Москва: Финансы, 1998. – 727 с.
6. Мировая экономика: глобальные тенденции за 100 лет / Под. ред. И. С. Ковалева. – Москва: Юристъ, 2003.
7. Тихунова И.Н., Фомичев П.Ю., Чканикова Н.Ю. Географические проблемы международной торговли сырьем и продовольствием. // Вестн. Моск. ун-та, Сер. 5., География, № 6, 1999, С. 34–40.
8. Устинов И.Н. Мировая торговля: статистико-аналитический справочник. – Москва: Экономика, 2002.

Summary:

Knysh M. M. INTERNATIONAL TRADE AS FORM OF INTEGRATION OF DEVELOPING COUNTRIES INTO PROCESSES OF ECONOMICAL GLOBALIZATION.

Importance of international trade in processes of globalization has been considered. Indices for measurements of economical globalization and for determination of level of developing integration into processes of globalization have been analyzed.

УДК 911. 3

Ярослав ІВАХ

УКРАЇНА В СУЧАСНИХ ПРОЦЕСАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Максимальне загострення різних видів глобальних проблем спостерігалось у 1960-1980-их роках. Тоді людство стояло на грані ядерної катастрофи, енергетичної, сировинної та екологічної криз, а основним шляхом виходу із цієї ситуації вважалося призупинення розвитку всіх регіонів світу. Це знайшло відображення у першій доповіді Римському клубу 1972р. “Межі росту” (Д. Медоуз). У великій мірі завдяки алярмістським рухам (від “алярм” тривога), наполегливій праці громадських організацій, вчених, окремих політиків була розроблена нова стратегія розвитку людства, яка пройшла кілька етапів. Її цілком можна відслідкувати за доповідями Римському клубу у хронологічному порядку: “Людство на роздоріжжі” М. Месаровича і Е. Пестеля (1974 р.); “Перегляд міжнародного порядку” Я. Тінбергена (1976 р.); “Цілі для людства” Е. Ласло (1977 р.); “Поза межами росту” Е. Пестеля (1987 р.). Остання доповідь пропагувала ідею “органічного росту”, яка пізніше сформулась як концепція “сталого розвитку”.

Зміни у світовій економіці та політиці кінця 1980-их – 1990 рр. здавалося повністю відповідали запропонованим теоріям. Відбулося зменшення військового протистояння між США та СРСР, що дозволило у кілька разів понизити рівень ядерної загрози. Через високі ціни на сировину та енергію більшість розвинених країн перейшли до енергоощадної та матеріалозберігаючих технологій. Крім того була проведена дорозвідка родовищ і вишукані додаткові можливості видобутку сировини у районах з екстремальними природними умовами (Канада, північ США, Австралія). Почався швидкий перехід до залучення альтернативних джерел енергії і повторного використання побутових відходів.

Неефективна система господарювання у комуністичних країнах призвела до її стагнації, краху командно-адміністративної системи і зникнення з політичної карти світу так

званого “соціалістичного табору”. Розвалилась “імперія зла” – Радянський Союз, різко послабилося військово-політичне протистояння у світі, розроблялась ідея єдиної Європи “від Атлантики до Уралу”.

Апофеозом всіх цих подій стала конференція ООН з проблем стійкого розвитку у Ріо-де-Жанейро у 1992р., на яку прибули більшість глав держав світу. Форум прийняв цілий пакет важливих рішень, серед яких “Порядок денний на ХХІ ст.” Цей документ був складений на основі того, що людству вдалося частково вирішити політичну, енергетичну та сировинну кризи і головні зусилля світового співтовариства доцільно спрямувати на вирішення екологічних та соціальних проблем. Основний фінансовий тягар щодо розв’язання цих проблем повинні були взяти на себе багаті країни, дотуючи слабозрозвинені регіони приблизно на 100 млрд. долл. річно. Але багаті держави не захотіли поділитися з бідними і тому наступна конференція ООН у Нью-Йорку в 1997р., яка повинна була вирішити саме фінансові проблеми між різними регіонами світу, завершилася повним провалом, що до певної міри поховало ідею стійкого розвитку в глобальному масштабі.

Тому необхідно ще раз звернутися до поняття “сталого розвитку”, що стало надзвичайно популярним в українській науковій літературі. Існує вже безліч праць щодо стійкого розвитку всієї держави [1,3,5], окремих галузей господарства, регіонів і, вже навіть, окремих поселень. Проте сам термін “сталий розвиток” сформувався як калька з російської, де він звучить як “устойчивое развитие”. Але жодне з цих понять не зовсім правильно відображає англійську версію “sustainable development”, яке швидше можна перекласти як “підтримуваний, зрівноважений чи збалансований розвиток”. Між іншим, українське слово “сталий” чи іншомовне “стабільний” має дослівний відповідник в англійській мові “stable”. У російській науковій літературі терміни “устойчивый” і “стабильный” до цього часу є дискусійними, про що свідчить словник “Природопользование” за ред. М.Реймерса [7, с.536].

Які б не були трактування поняття стійкого розвитку, але, насамперед треба зазначити, що розроблялося воно для глобальних масштабів, і не може механічно переноситися на нижчі регіональні рівні. Основними завданнями стійкого розвитку була зупинка сповзання людства на грань політичної, екологічної, економічної та соціальної катастроф. Запропонована на початку 1970-их років ідея нульового розвитку була неспроможною і реакційною через те, що довелось би законсервувати слабозрозвинуте господарство і злидні у більшості регіонів світу. Після довгих дискусій, десь до кінця 1980-их років, був розроблений сценарій, при якому різні регіони світу можуть мати відмінні темпи розвитку, але при цьому вони не повинні швидко збільшувати споживання ресурсів та порушувати екологічну рівновагу. Досягнутий на той час рівень науки і техніки дозволяв відсталим країнам розвивати промисловість і транспорт на нових енерго- та матеріалозберігаючих технологіях. До того ж, найбільш неефективна економіка СРСР та Східної Європи зазнала краху і виробництво тут впало майже вдвічі. Тому стабілізація світового розвитку здавалась цілком реальною.

Проте вже у кінці 1990-их років у глобальних економічних та політичних процесах почали спостерігатись процеси, що суперечили ідеї збалансованого розвитку. У світі, який із двополюсного перетворився в однополюсний, виникали нові центри сили, які не хотіли визнавати верховенство США. Відносне здешевлення палива і сировини після криз 1970-их років підвищило споживчий попит у розвинених країнах, сприяло розвитку багатьох країн нової індустріалізації. Надзвичайними темпами характеризувалось економічне зростання країн Східної, Південно-Східної та Південної Азії, яке інколи досягало 10% на рік і більше. Економіка Китаю вийшла на четверте місце у світі, а Індії – на сьоме, відповідно роль азійсько-тихоокеанського регіону у світовому господарстві різко збільшилась.

Оскільки ці країни мають велику потребу в енергії та конструкційних матеріалах, швидко зростало споживання палива, виробництво чорних і кольорових металів, цементу, мінеральних добрив. Наприклад, виробництво сталі у 1980-95 рр. майже не зростало,

зупинившись на межі 800 млн. т, але до 2004 р. воно перевищило 1 млрд. т і продовжує збільшуватись на кілька відсотків щорічно. В останні роки зафіксовані безпрецедентні для ринкової економіки тенденції, коли при значному збільшенні видобутку сировини швидкими темпами зростала її ціна. Так ціна на нафту з 2000 по 2005рр. виросла з приблизно 20-25 до 50 і більше доларів за барель, а у 2006р. вона перевищила за 75 доларів за барель, а 2007 році досягла ціни понад 90 доларів за барель. Унікальне зростання ВВП України у 2004р. (понад 15% на рік) при уряді В. Януковича пояснюється не його ефективною роботою, а тридцятивідсотковим збільшенням цін на чорні метали у світі і збільшенням їх експорту.

Нарощування виробництва енергії у світі відбувалось переважно за рахунок викопного палива, а не альтернативних джерел. Такі країни, як Китай, Індія, Австралія, ПАР продовжують базувати свою енергетику на кам'яному і бурому вугіллі, яке дає багато шкідливих викидів. Все це призвело до перекосів у світовій політиці та економіці, наростання конфліктів, загострення екологічної ситуації.

В геополітичному плані зростає роль регіонів світу, які володіють покладами нафти або мають експортноорієнтовану економіку, що базується на дешевих трудових ресурсах. Надлишок нафтодоларів в арабських країнах сприяє нарощуванню гонки озброєнь і постійно підживлює міжнародний тероризм. Враховуючи роль країн Близького Сходу у світовому нафтовому балансі, США і колишній СРСР старались мати тут своїх сателітів, яким постачали озброєння і надавали фінансову допомогу. Після розпаду СРСР, адміністрація США захотіла самостійно контролювати регіон і спровокувала ряд кровопролитних конфліктів (Ірак, Афганістан). Але високі доходи нафтодобувних країн дозволяють проводити їм більш незалежну політику. Крім того, тут зміцнилися позиції ісламського фундаменталізму, який не хоче визнавати жодних західних цінностей.

Зростання цін на паливо та сировину зміцнила позиції Росії, яка хоче повернути собі статус наддержави, тепер вже енергетичної. Монополізація Росією газового і нафтового ринку країн СНД загрожує економічній і політичній стабільності в Європі. Крім того, кремлівська адміністрація де тільки може шукає можливість зашкодити політичній ролі США у світі. Підтримка іранської ядерної програми, зближення з Китаєм та Індією і навіть контакти з палестинським рухом "Хамас" яскраво свідчать про це.

Яскравим прикладом зростання ролі нафтовидобувних країн є Венесуела, президент якої Уго Чавес пішов на відкриту конфронтацію із США. Він економічно підтримує режим Ф. Кастро на Кубі, зміг порушити гегемонію США в Латинській Америці. Більше того, після чергових виборів Уго Чавес заявив про побудову особливо "венесуельського соціалізму".

Некерований розвиток економіки та ріст споживання ресурсів знову загострив екологічні питання, серед яких на перше місце вийшла проблема глобального потепління клімату. Вироблений важкими зусиллями у 1997р. Кіотський протокол до цього часу не підписаний багатьма країнами, і лише ратифікація його Росією у лютому 2006р. дозволила ввести його в дію. Проте Китай, Індія, Австралія, які мають енергетику, що базується на вугіллі, навідріз відмовляються підписувати протокол, а США відкликала свій підпис, пообіцявши натомість різко збільшити площу лісонасаджень.

І хоча сучасна кліматологія не може стовідсотково довести, що глобальне потепління повністю спровоковане діяльністю людини, проте зростання контрастності різних типів погод, збільшення сили тропічних ураганів свідчить про негативну роль хижацького природокористування. Географічні підходи дозволяють це чітко зафіксувати. Руйнівні урагани, повені та інші природні катаклізми мають найбільше поширення в регіонах з великим споживанням енергії та викидами парникових газів (США і Карибський басейн, Південно-Східна і Східна Азія, Західна Європа). Надлишок тепла антропогенного походження, яке тут концентрується, природа старається вивільнити у вигляді механічної енергії, що завдає грандіозних збитків населенню і господарству.

Всі ці факти свідчать про те, що розумні виважені рішення міжнародного

співтовариства ("Порядок денний на XXI ст." 1992р., Кіотський протокол 1997р. та ін.) на даний час практично не виконуються, тому існує постійна загроза руйнівних екологічних, економічних і навіть політичних криз. Тому українським вченим, зокрема географам, треба детально вивчати сучасні глобальні процеси, які можуть загрожувати національній безпеці України.

Зрозуміло, що першочерговою проблемою нашої держави є її енергетична незалежність. Здобувши самостійність де-юре у 1991р., Україна на жаль залишається у сфері економічного та політичного впливу Росії. Деяко зменшила цю залежність "помаранчева революція" 2004-2005рр., але наступний коаліційний уряд знову пішов на угодовську політику з Кремлем і був готовий поступитися національними інтересами України.

Росія змирилась із втратою країн Східної Балтії, але хоче зберігати свій контроль над усіма країнами СНД, не гребуючи ні політичним ні економічним шантажем. Можливо, кращим прикладом ніж Україна у цьому випадку є Грузія, яка чітко заявила про свою євроантлантичну інтеграцію. На думку більшості політологів (наприклад З.Бжезінський, "Велика шахівниця"), без контролю над Україною Росія втрачає свій статус світової держави та риси європейськості, і буде все більше орієнтуватися на Азію. Щоб посилити свій вплив у Європі і світі російське керівництво створює концепцію енергетичної наддержави. Економіко-географічні чинники повністю цьому сприяють, оскільки Росія сама є найбільшим виробником газу, а в останні роки, і нафти у світі, а країни Туркестану (Казахстан, Туркменистан, Узбекистан) у сучасних умовах можуть здійснювати транзит нафти і газу до Європи виключно через російську територію. Росія вже керує нафтогазовим ринком середньоазійських країн і Казахстану, внаслідок шантажу їй вдалось виторгувати контрольний пакет акцій "Белтрансгазу" і лише відсутність контролю над українською газотранспортною системою з її підземними газосховищами заважає "Газпрому" повністю монополізувати постачання газу в Європу. Але, при сучасних обсягах споживання газу, втрата Україною газотранспортної системи фактично означає втрату її економічної і політичної незалежності.

На щастя, газовий шантаж Росії викликав різкий спротив всієї Європи, і вона зараз планує здійснити ефективні заходи щодо енергозбереження і допомогти у цьому Україні. Завданням української влади і науки є термінова розробка дієвих програм економії палива та енергії. Але сучасне міненерго та НАК "Нафтогаз" для чогось вишукують можливості експлуатації родовищ нафти і газу у різних країнах світу (Лівія, Єгипет, Алжир, Туркменистан, Росія), хоча ніхто не прорахував економічну доцільність цих проектів. Для прикладу, видобутий у північній Африці газ неможливо транспортувати трубопроводами, а перевозити у зрідженому вигляді дуже дорого. Звичайно, що працівники "Нафтогазу" отримають додаткову роботу, але проконтролювати скільки ця структура видобуває палива, кому і за яку ціну його продає не зможе жодна з українських державних структур. Значні перепони створюються для населення при заміні старих джерел обігріву на сучасні енергозберігаючі. Замість того, щоб максимально спростити цей процес, бюрократичний апарат для підвищення своєї ролі створює все нові і нові вимоги. Так, для того щоб встановити газовий конвектор чи котел потрібно зібрати більше десяти дозволів і оплатити за проектну документацію від 500 до 2000 грн. Тому науковцям зараз доцільніше пропонувати свої розробки приватному бізнесу, який швидше вловлює сучасні тенденції і може мати вигоду від запровадження енергозберігаючих технологій. Географи можуть долучитися до цієї роботи провівши регіональний аналіз енергоринку та запропонувати шляхи використання альтернативних джерел енергії у різних природно-господарських зонах країни.

Найбільш загально можна окреслити такі можливості для використання відновлюваних джерел енергії:

У Карпатах, на Подільській та Придніпровській височинах більшу увагу треба

приділити розвитку малої гідроенергетики. Зараз у цьому напрямку вже дещо робиться, але на примітивному рівні. Треба наголосити на тому, що потрібно будівництво не окремих мікроГЕС, а їх каскадів. Тоді можна буде максимально зарегулювати стік річок і використати їх енергію. При цьому у Карпатах можна отримати великий економічний ефект за рахунок зменшення руйнівної сили паводків а також створення нових рекреаційних зон біля водосховищ;

На узбережжі морів, у Криму та Карпатах вже зараз розвивається вітроенергетика, але через нестабільність сили вітру вона має малу економічну ефективність. Тому у Карпатах використання сили вітру доцільно було б поєднати з використанням сили води, а у південних районах ВЕС можна було б комбінувати з невеликими електростанціями, що працюють на біогазі. При цьому можна створити стабільні комплекси (для прикладу ВЕС-ГЕС-ГАЕС), які б дозволили забезпечити безперебійне постачання електроенергії;

На заході і півночі держави варто комплексно використовувати відходи лісового господарства на основі шведської технології виробництва мікродров. Відмова великої частини населення України від дров пояснювалась дешевизною газу а також великими затратами ручної праці при їх заготівлі і спалюванні. У Швеції розробили технології, при яких невеликі спресовані брикети з відходів деревини можна спалювати в автоматичному режимі, завантажуючи бункер котла максимально раз на добу, а той раз на кілька діб. У невеликих сільських поселеннях Полісся і Карпат такі способи виробництва і спалювання дров могли революційно змінити побут населення.

Враховуючи високу біопродуктивність українських ландшафтів варто більшу увагу приділити переробці органічних відходів на біогаз, чим можна замінити велику частку імпортованого газу. Основною сировиною для біогазових установок можуть бути відходи тваринництва та рослинництва, харчові залишки, гілки і листя дерев у великих і середніх містах, які вивозяться на сміття. На Поліссі та в Карпатах вони можуть компонуватися із відходами лісозаготівель, а у лісостепу та степу як сировину можна використовувати сапропелі, якими замулені днища ставків та річок. При виробництві біогазу можна отримати ще й сухі органічні добрива, які так потрібні для бідних дерново-підзолистих і сірих лісових ґрунтів, що займають майже третину території України.

Зростання цін на нафту і газ у світі може мати для України і негативні екологічні наслідки. Сучасний уряд форсує розвиток вугільної промисловості і ширше використання вугілля в електроенергетиці, що без глибокого технологічного переобладнання ТЕС може призвести до збільшення шкідливих викидів. Поряд з тим, згідно Кіотського протоколу, в якому на щастя для України викиди парникових газів зафіксовані на 1990р., ми маємо досить велику квоту "чистого повітря", яку можемо продавати іншим країнам. Сума квоти оцінюється у майже 0,5 млрд. доларів, тому варто добре задуматись над тим чи варто експортувати електроенергію вироблену на вугіллі, чи краще продавати "чисте повітря", а виручені за це кошти вкладати в розвиток альтернативної енергетики.

Західні сусіди України (Польща, Чехія, Німеччина) також мають достатні поклади кам'яного і бурого вугілля, і в умовах нестабільного нафтогазового ринку, будуть збільшувати його частку у паливно-енергетичному балансі. Низькосортне енергетичне вугілля завжди має досить багато домішок, які у результаті окислювання при спалюванні і фотохімічних реакцій в атмосфері спричиняють кислотні опади. За прогнозами вчених саме території Центрально-Східної Європи, поряд з окремими регіонами Китаю та Індії можуть мати найвищу кислотність опадів на початку ХХІ ст.

Сучасне загострення геополітичних процесів робить безальтернативним вступ України до загальноєвропейських структур. В умовах нестабільності у глобальних масштабах доцільним стало створення великих регіональних інтеграційних об'єднань, які дозволяють сформуванню відносно замкнуті ринки сировини, робочої сили, збуту продукції і т. ін. (ЕС, НАФТА, АСЕАН, МЕРКОСУР). Євросоюз здійснив безпрецедентне збільшення своєї

території 1 травня 2004р., залучивши до сфери свого впливу десять країн, а на початку 2007р. доповнив їх Болгарією та Румунією. Особливістю цього розширення стало те, що в ЄС ввійшли країни, які мають вдвічі-втричі нижчий рівень економічного розвитку, зате відносно дешеві природні (особливо земельні) і трудові ресурси. Лише так старі члени Євросоюзу зможуть витримати конкуренцію з боку нових динамічних регіонів світу.

Проте площа всіх країн нової “дванадцятки” ЄС складає лише 1088,1 тис км², а населення близько 105 млн. осіб, причому найменш розвинуті Болгарія і Румунія дали майже третину приросту площі і населення. Якщо порівняти ці показники з параметрами України, то стає зрозумілим що наша держава просто необхідна для формування повноцінної європейської інтеграційної системи. Це, як засвідчили результати опитування у 2005-06рр., розуміють більшість мешканців Європи, тому ЄС тримала “напіввідкриті двері” для України приблизно півтора року.

Але у 2006р. відбулося величезне розчарування європейської громадськості українською дійсністю. Низький економічний розвиток, всепроникаюча корупція, неможливість чесно придбати промислові об’єкти, а особливо землю, зменшили інтерес європейського бізнесу до нашої держави, що майже синхронно відобразилося в урядових рішеннях. На ринку нерухомості України відносно добре себе відчують лише українські та російські компанії, для яких створюються преференції при приватизації майна (відкритий продаж “Криворіжсталі” можливо єдине виключення з цього правила).

Багато підприємств, які приватизовані російськими власниками, перебувають зараз у жалюгідному стані (наприклад Чорноморський суднобудівний, Львівський автобусний заводи і т.п.). Це наводить на думку, що вони були придбані з метою банкрутства і усунення конкурентів для російської промисловості. Існує небезпека, що обладнання і будівлі цих підприємств будуть демонтовані а земля під ними розпродана по частинах.

Зате російські мережі супермаркетів (“Ельдорадо”, “Евросеть”, “Буква”), мобільних операторів (“Билайн”, „МТС”) зрозуміли, що мільярдні перекази українських заробітчан формують достатньо потужний споживчий ринок, і пришвидшено освоюють українські терени. Справа не лише у чималій сумі прибутків, які вивозяться до Росії, адже за законами ринку таке робили б інші іноземні компанії. Біда в тому, що відбувається тотальна русифікація бізнесу, навіть у західних областях України, через те, що ділова документація а часом і спілкування у філіях цих фірм ведеться російською мовою.

Економічна та екологічна кризи спричинили масові процеси трудової міграції з усіх регіонів України, які мають дуже різновекторну спрямованість від Далекого Сходу Росії до Південної і Західної Європи а також до США і Канади. Такі активні міграційні процеси, переважно нелегальні, дозволили тимчасово вирішити ряд соціально-економічних проблем: зменшилось офіційне безробіття, зріс матеріальний достаток багатьох українських сімей, зайняті за кордоном набули нових трудових навиків, познайомилися з іншою культурою праці, можливостями ведення бізнесу, новітньою технікою і технологіями.

Проте негативні наслідки масового виїзду населення України є значно більшими. Частина мігрантів назавжди осідає у країнах перебування тим самим посилюючи демографічну кризу в Україні. Виїжджають за кордон переважно молоді високоосвічені люди (науковці, інженери, вчителі, лікарі), на підготовку яких наша держава затратила величезні кошти. Для прикладу, у США вважається, що кожен іммігрант який має якісну вищу освіту, економить для бюджету країни щонайменше 100 тис дол. Якщо Україні вдасться подолати економічну кризу, то масовий виїзд висококласних фахівців буде стримувати темпи її розвитку. Вже зараз відчувається брак кваліфікованих інженерів у багатьох галузях промисловості, а особливо у будівництві.

Кількість трудових мігрантів має безпосередній вплив на формування регіональних ринків споживчих цін, особливо ринку нерухомості. Часто у депресивних, з точки зору офіційної статистики [3,с.45,47], регіонах (Чернівецька, Тернопільська, Закарпатська,

Волинська обл.) рівень життя населення, а особливо ціни на житло, набагато вищі ніж у промислово-розвинутих Луганській, Полтавській чи Миколаївській областях.

Надходження великих сум коштів із-за кордону часто приводить до викривлення структури господарського комплексу багатьох регіонів, коли при повному занепаді галузей виробництва, динамічно розвивається сфера послуг. Яскравими прикладами є Чернівецький і Хмельницький оптові ринки, які стали основним місцем роботи і отримання доходів великої кількості жителів цих обласних центрів. Чималі проблеми створюються у системі вищої освіти, коли надмірна кількість студентів платної форми, не дозволяє проводити якісний навчальний процес, оскільки академічні групи у вузах зараз більші ніж класи у школах. Тривала еміграція одного, а то і двох батьків із сім'ї створює багато проблем із вихованням дітей, які матеріально забезпечені, але не мають батьківської уваги, а перебувають під опікою родичів а часом і знайомих. Часто підлітки із таких сімей попадають під вплив наркоманів і злочинців.

Внаслідок високої смертності та еміграції, окремі регіони України вже зараз відчувають дефіцит трудових ресурсів, який поповнюється переважно вихідцями із Південно-Східної та Середньої Азії, кавказьких, а часом, і африканських країн.

Надзвичайно складна проблема трудової міграції, як з України так і в Україну, вже стала об'єктом парламентських та урядових рішень, але вони виявилися малоефективними. На наш погляд, можна запропонувати кілька основних напрямів подолання цієї проблеми:

- потрібна активніша співпраця урядових структур з країнами ЄС, США і Канадою для офіційного працевлаштування громадян України. При цьому особливу увагу потрібно звернути на платні форми стажування випускників середніх спеціальних і вищих навчальних закладів у сфері агробізнесу, лісового господарства, житлового і дорожнього будівництва, енергетики, комунального господарства та інших галузей, що потребують сучасних підходів для вирішення проблем. Потрібно легалізувати і вихідців з України, що виконують малокваліфіковану працю у сільському господарстві, будівництві та сфері послуг. Це дозволить їм офіційно проводити свої відпустки в Україні, і тим самим брати участь у вихованні дітей. Зайнятість на основі міждержавних договорів, створює також можливості для більш ефективного контролю заробітної плати і надходження податків до державного і місцевих бюджетів.
- для зменшення міграційних процесів потрібне створення постійних робочих місць в Україні з досить високою оплатою праці (щонайменше 1500 грн. в місяць), оскільки привабити заробітчанина, який звик отримувати 500 євро, ставкою у 500-700 грн. дуже важко. Велике значення мало б також спрощення умов ведення малого і середнього підприємництва. Тоді багато наших співвітчизників, що на практиці вивчили ази бізнесу у європейських країнах, активніше вкладали б свої капітали в українську економіку;
- негативні процеси нелегальної імміграції в Україну, які зараз пов'язані з міжнародною злочинністю та наркоторгівлею, хоч і з великими зусиллями, можна повернути на користь держави. Звичайно, що з України виїжджають переважно креативні громадяни, але так само і в нашу державу прибувають мігранти, що готові до ризику і активних змін у своєму житті. Більшість з них має на меті потрапити у високорозвинуті країни ЄС, проте, затримуючись на певний час в Україні, знаходять собі роботу і місце проживання, переважно у столиці, на Донбасі та Придніпров'ї. Тут вони спілкують майже виключно російською мовою, що посилює негативні процеси деукраїнізації. Але процедура надання громадянства передбачає знання претендентом на нього української мови та історії. Слід просто чітко дотримуватися букви закону про громадянство, і домогтися від претендентів реального знання мови. Варто також заохочувати створення районів компактного проживання іммігрантів, наприклад у депресивних сільськогосподарських чи промислових районах, де всі заклади освітньої інфраструктури (дитсадки, школи) послуговувались би переважно українською мовою. Досвід у цьому напрямку легко

запозичити в Ізраїлю, який за якихось півстоліття зміг відродити старовірську мову – іврит.

Орієнтація на Європу дозволить Україні вирішити також чимало проблем культурного розвитку. Урядові кола Росії для збереження України у своїй зоні впливу, крім політичних та економічних засобів, активно використовують експансіоністську культурну політику. У цьому їх підтримують російські засоби масової інформації та представники “попкультури”, які не бажають втратити великий ринок збуту. Практично всі великі московські мас-медіа мають дочірні видання, або телеканали в Україні (наприклад “Комсомольская правда в Украине” чи “Известия в Украине” і т.п.). Активно співпрацюють вони з нібито українськими телеканалами (“1+1”, “Інтер”, ІСТВ), використовуючи їх технічні можливості, знімальні майданчики і навіть українських акторів для створення серіалів і телепередач виключно російською мовою. Російська популярна музика, що абсолютно неконкурентноздатна на світовому ринку, активно поширюється на українських теренах. Багато українських митців, для того щоб потрапити в елітне коло виконавців, з легкістю переходять на виконання російських пісень.

Проте, як показує досвід останніх “Євробачень”, українська популярна музика отримала вищий рейтинг ніж російська. Чималих успіхів досягнули у європейських конкурсах українські письменники (Марина і Сергій Дяченки, Ю. Андрухович та ін.), повільно виходить із забуття українське кіномистецтво. Важливо, що для визнання у Європі, чи навіть у цілому світі, знання російської мови непотрібне, натомість треба добре володіти своєю рідною і однією із світових мов, найкраще англійською. Вихід на краще захищений від неліцензованих підробок світовий культурний ринок, дозволить покращити матеріальний стан наших митців і зупинить їх міграцію до Москви (навіть важко уявити, як би виглядала сьогодні російська культура, якщо б з неї забрали всіх вихідців з України).

У нашого парламенту та уряду є достатні важелі впливу на формування культурно-мовного середовища в державі, проте вже більше десяти років блокується прийняття законів про захист української книжки, української пісні, українського кіно. Як свідчить досвід видання І. Малковичем книжок про Гаррі Поттера, чи дублювання окремих фільмів і мультфільмів українською мовою, попит на таку продукцію, навіть у російськомовних регіонах нашої країни, досить високий. Тому міфи про “другосортність” української мови є абсолютно безпідставними.

Проведений короткий аналіз свідчить про те, що Україна, так як і всі держави світу, вступила в епоху глобалізації. Збереження її політичної, економічної та культурної ідентичності у великій мірі залежить від спільної праці уряду, бізнесу, наукових кіл та широкої громадськості нашої країни. Особливістю геополітичного положення України є її буферне розташування між країнами НАТО-ЄС і Росією, яка прагне відновити своє світове значення. Головні політичні, економічні та культурні загрози для формування повноцінної української нації надходять саме зі сходу. Російська Федерація швидко втрачає слов’янське населення, існує небезпека її швидкої ісламізації, та заповнення незаселених просторів вихідцями з Азії. Тому кремлівській адміністрації зараз потрібна навіть не територія України з її унікальними транзитними можливостями, а великий людський потенціал нашої держави. Тому створюються міфи про історичну єдність трьох братських народів (хоча у єдиній державі вони перебували максимум два-три століття), про необхідність тісної економічної інтеграції між ними. Адепти Єдиного економічного простору обґрунтовують це нібито неконкурентноздатністю нашої економіки і необхідністю шукати ринки збуту саме в РФ і Середній Азії. Але майже ніхто не говорить про те, що Україна і Росія у першу чергу є конкурентами на світовому ринку щодо збуту чорних металів, мінеральних добрив, окремих видів продукції машинобудування, зокрема зброї, зерна та ін. На словах виступаючи за економічну інтеграцію, кремлівська адміністрація робить все для того щоб знищити українську промисловість і сільське господарство (достатньо згадати заборони на ввезення

до РФ десятків видів продукції харчової промисловості, чорної металургії, машинобудування). Росія проводить агресивну культурно-мовну політику, різними способами заохочуючи окремі політичні сили в Україні до прийняття законів про двомовність. Через незахищений східний кордон до нас потрапляє основна маса контрабандної продукції та нелегальних мігрантів.

Все це робить безальтернативним європейський вибір України. Євросоюз – це зараз найбільше міждержавне утворення, що базується на основах демократії і має величезний споживчий ринок. Високий рівень доходів більшості його членів дозволяє запроваджувати ефективні загальноєвропейські програми, підтримувати реформування економіки посткомуністичних країн. Тому нам дуже важливо де пройде східна межа ЄС – по західному кордону України, відділивши нас від стабільної і багатой Європи і утворивши нову “залізну завісу”; чи по східному кордону, що дасть можливість його облаштування, призупинить потік нелегальних мігрантів і, нарешті, надасть можливості повноцінно використовувати транспортно-географічне положення держави.

Наближення до ЄС дозволить залучити інвестиції потужних ТНК, що поряд із ефективним використанням коштів наших фінансово-промислових груп і населення дозволить модернізувати українську економіку у найближчі 10-15 років. При цьому зміниться структура промисловості, у якій дотепер переважають паливно-енергетичні і металургійні галузі, різко зменшиться використання сировини і енергії, ефективніше буде використовуватися трудовий потенціал України, зменшаться екологічні та соціальні проблеми.

Українським вченим та урядовцям необхідно більшу увагу приділяти співпраці нашої держави з країнами Азії, Африки та Латинської Америки. У цих частинах світу з'явилися нові регіони зростання, яким бракує традиційної української продукції – металовиробів, мінеральних добрив, відносно дешевої і нескладної техніки, інструментів, зерна та окремих інших видів продукції. Варто активніше і наполегливіше просувати свої експортні товари на ринки країн, що розвиваються, використовуючи будь-які економічні чи політичні можливості. Наприклад, заборона на експорт української молочної продукції до Росії у 2006р. співпала із “карикатурним скандалом” між ісламськими та європейськими країнами і призвела до бойкоту багатьох товарів з країн Північної Європи. Це була унікальна можливість для того, щоб утвердитися на динамічно зростаючому ринку молочних продуктів у державах Перської затоки, проте наші урядовці упустили цей шанс.

Динамічний і, на жаль, незбалансований сучасний розвиток людства ставить перед кожною державою нові завдання і виклики. І лише ті країни, які швидко пристосовуються до нових політичних та економічних умов, зможуть зайняти достойне місце у міжнародному співтоваристві. Зрозуміло, що давати відповіді на складні запитання щодо перспектив розвитку національного комплексу України в цілому, та його окремих складових повинні у першу чергу науковці. Географія загалом, а соціально-економічна географія зокрема, мають давно вироблений апарат наукових досліджень розміщення населення і господарства, економічних, екологічних та соціальних проблем. Тому слід якнайширше використовувати конструктивні напрацювання географів, але на жаль, ні загальнодержавна ні місцева бюрократія поки що не розуміє роль територіальних підходів у вирішенні тих чи інших проблем соціально-економічного розвитку держави.

Література:

1. Багров Н.В. Региональная геополитика устойчивого развития. – Київ: 2002.
2. Заставний Ф.Д. Проблеми репресивності в Україні соціально-економічної, екологічної, демографічної. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І.Франка, 2006. – 348с.
3. Герасимчук З.В. Сталий розвиток держави: теоретичний аспект // Регіональна економіка. – 2000р. - №3.
4. Голиков А.П., Казакова Н.А., Шуба Е.А. Экономика Украины: факторы, производство, отраслевая структура, размещение, тенденции развития. – Х., 2003.
5. Долишній М.І., Садова У.Я., Семів Л.К. Глобалізація та її регіональні виміри // Регіональна економіка. – 1998. - №1.

6. *Немец Л.И.* Устойчивое развитие: социально-географические аспекты (на примере Украины). – Х.: Факт. – 383с.
7. *Пестель Э.* За пределами роста: Пер. с англ./ Общ. ред. и вступ. ст. Д.М. Гвишиани. – М.: Прогресс, 1998, - 272с.
8. *Реймерс И.Ф.* – Природопользование. М.: Мысль, 1990, - 637с.

Summary:

Yaroslav Ivakh. UKRAINE IN MODERN PROCESSES OF GLOBALISATION.

Problem of sustainable development of modern society has been analyzed. Causes of misbalance in social and economical development and causes of emphasizing world political and ecological problems have been explained. Ways of solving political, energy, ecological, and ethic cultural problems of Ukraine in globalization circumstances have been considered. Absence of alternatives for European choice of Ukraine has been argued.

УДК: 631.115.1 (477.8)

Петро СУХИЙ

ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОГО РОЗПОДІЛУ ТА ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ В ОБЛАСТЯХ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ

Вступ. Із поміж усіх інших компонентів довкілля, які використовують для виробництва матеріальних благ виключно важливу роль відіграють земельні ресурси. Саме їх багатопільове використання сприяло тому, що земля є головним засобом виробництва не тільки у сільському та лісовому господарствах, але й виступає територіальним базисом розміщення і розвитку продуктивних сил, поєднуючи в собі властивості та функції предмету і засобу праці. Земельні ресурси були і залишаються важливими механізмом формування продовольчої безпеки країни і надійним ресурсом її економічного зростання. Ринкова трансформація процесів землекористування, та розвиток земельних відносин в аграрному секторі в значній мірі залежать від сформованих форм власності на землю в кожному окремо взятому регіоні.

Постановка мети та завдання. Територія областей Західної України належить до однієї з найбільш інтенсивно використовуваних в аграрному та лісгосподарському природокористуванні регіонів України. На відміну від решти території Західноукраїнський регіон був приєднаний до складу колишнього СРСР перед початком Другої світової війни (1939-1940 рр.), а Закарпатська область лише у 1945 році, саме тому почуття "господаря-власника", у тому числі і на землю, закріпилося на цих теренах міцніше ніж у східних та південних областях України. Зазначене вище формулює мету дослідження, а саме – розкриття територіальних особливостей сучасного використання земельного фонду різними власниками та землекористувачами.

Недостатній рівень розвитку саме земельних відносин у соціалістичній моделі функціонування сільськогосподарського виробництва призвів до фактичного занепаду аграрного сектору економіки. Саме тому розвиток земельних відносин у пострадянський період для країни та Західноукраїнського регіону зокрема не спричинив основного – достатності їх відтворення, через що виникла потреба наукового обґрунтування сучасного сільськогосподарського землекористування.

Попередній досвід. Земельно-ресурсний потенціал у сільськогосподарському виробництві країни, або ж окремо взятого регіону виступає в якості базису, головного засобу виробництва, насамперед в розміщенні і функціонуванні галузей рослинництва. Сьогодні практично не можливо знайти альтернативу землі та її ресурсному потенціалу в агровиробництві. Саме тому наукові дослідження земельного фонду та його складових є

предметом постійних наукових дискусій і суперечок багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених. Із запровадженням земельної реформи в Україні досить актуальним видається питання не тільки розподілу землі за категоріями власників і землекористувачів, але й дослідження безпосередніх властивостей землі як товару. Витоки таких досліджень пов'язані з іменами економістів: У. Петті, Д. Рікардо, А. Смітта, К. Маркса. Варто зазначити, можливо і суперечливі з позиції сьогодення погляди на землю та земельні відносини представників відомої французької школи фізіократів – Ф. Кенне, А. Тюрго, В. Мірабо, Г. Летрона. Ґрунтовий та земельний покрив, земельні відносини в сільському господарстві у ХІХ на початку ХХ ст. досліджували відомі географи: В. Докучаєв, М. Туган-Барановський, В. Каразін, С. Подолинський та ін.

Трансформаційні процеси земельних угідь досліджували і досліджують відомі вчені: В. Барановський; Н. Болгарова, [2]; В. В'юн, О. Семикін [4]; П. Гайдучський [5]; О. Герасименко [6]; Г. Голік [7]; А. Даниленко, І. Манько [8]; Б. Данилишин, В. Міщенко [9]; Т. Євсюков, А. Мартин [12]; В. Заєць [13]; М. Заячук; М. Козоріз; Ю. Махотров [14]; І. Лукинов; С. Мочерний; В. Мессель-Веселяк; В. Павлов [16]; Б. Пасхавер; В. Руденко [18]; П. Саблук [3]; П. Сухий; В. Юрчишин [3]; А. Третьак; М. Щурик [21].

Виклад основного матеріалу. Із запровадженням земельної реформи відбулися кардинальні зміни в організаційній структурі товарного сільськогосподарського виробництва. На зміну колгоспам та держгоспам з єдиною державною власністю на землю прийшли агроформування (кооперативи, товариства, спілки), фермерські та селянські (індивідуальні та сімейні) господарства, засновані на приватній власності на земельні ділянки й об'єкти нерухомого майна на них. У селян вперше виникла можливість не тільки вільного вибору земельних але й майнових, господарських і трудових відносин із різними суб'єктами господарювання, а між самими власниками землі на селі почала зароджуватись здорова господарська конкуренція. Виникла нова форма господарювання – фермерські господарства, в яких частина земель перебуває у безпосередній власності членів цих господарств, а інша частина в оренді.

Станом на 01.01.2006 року в Західноукраїнському регіоні в усіх власників землі та землекористувачів знаходилось – 11462,6 тис. га. земель (19,0 % до загальної площі України), у тому числі сільськогосподарських угідь – 5873,2 тис. га (14,0 %), з яких ріллі – 3879,6 тис. га (12,0 %). За останні роки значні зміни відбулися в перерозподілі земельної власності на користь недержавного сектора. Нині найбільшу частку у земельному фонді регіону займають землі, що знаходяться у державній власності – 6923,3 тис. га (60,4 % до загальної площі земель по регіону та 23,4 % до загальної площі земель України). У приватній власності перебуває – 4116,5 тис. га. (13,4 % від загалу по Україні), а в колективній (згідно з державними актами) понад – 22,8 тис. га. (19,5 %). Найбільші площі земель в усіх власників та землекористувачів у Волинській – 2414,4 тис. га, Львівській – 2183,1 тис. га та Рівненській – 2005,1 тис. га областях, на які припадає майже 58 % земель регіону. За правами приватної власності на землю лідирують чотири області, (до вище згаданих приєднується Тернопільська), де їх частка становить – 74,3 %. Стосовно земель, що перебувають у колективній власності (згідно з державними актами) то в Івано-Франківській, Львівській та Чернівецькій областях на сьогодні цей вид власності не зберігся (Таблиця 1).

До початку аграрноземельної реформи основними землекористувачами в регіоні були колективні сільськогосподарські підприємства, які здійснювали господарсько-виробничу діяльність на 2/3 площ земель сільськогосподарського призначення. Ситуація істотно змінилася в останні десять років з розвитком різноукладності на селі. Сьогодні в користуванні сільськогосподарських підприємств, перебуває близько – 1632 тис. га (8,4 %) земель, у тому числі сільськогосподарських угідь – 1394,1 тис. га (7,5 %), з яких ріллі – 1149,2 тис. га (що становить 6,9 % до загалу по Україні). Найбільшу частку земельного фонду колективних господарств займають землі, що перебувають у державній власності

(постійне користування) – 283,2 тис. га або ж 14,8 % до площ в Україні, в колективній (згідно з державними актами) перебуває 22,6 тис. га, (20,5 %), а у приватній перебуває лише 0,1 тис. га. Стосовно земель із загальної площі, які перебувають у власності, та передані у тимчасове користування, у т. ч. на умовах оренди (-) та (+) відповідно 2,6 і 2656,4 тис. га. (Табл.1).

Таблиця 1

**Розподіл земель за формами власності в межах адміністративно-територіальних одиниць в Західноукраїнському регіоні
(у всіх власників землі та землекористувачів)**

Назва адміністративно-територіальних одиниць	Загальна площа земель (в тис. га.)			землі, які перебувають у власності (в тис. га.)					
	всього	у т.ч. с/г угідь		Державній					
		всього	з них ріллі	всього		у т.ч. с/г угідь		з них ріллі	
				всього	% до загальної площі земель	всього	% до загальної площі с/г угідь	всього	% до загальної площі ріллі
Волинська	2414,4	1054,1	675,0	1271,9	63,1	324,3	30,8	150,0	22,2
Закарпатська	1275,3	454,3	200,6	996,6	78,1	187,6	41,3	35,0	17,4
Івано-Франківська	1392,7	633,5	374,4	969,6	69,6	225,6	35,6	47,7	12,7
Львівська	2183,1	1269,7	797,7	1382,4	63,6	484,1	38,1	187,9	23,6
Рівненська	2005,1	936,1	647,4	1286,6	64,2	227,5	24,3	111,9	17,3
Тернопільська	1382,4	1052,7	846,7	562,7	40,7	258,7	24,6	125,5	14,8
Чернівецька	809,6	472,8	337,8	453,5	56,0	124,2	26,3	49,8	14,7
Західна Україна	11462,6	5873,2	3879,6	6923,3	62,2	1832,0	31,6	707,8	17,5
Україна	60354,8	41722,2	32451,9	29595,6	49,0	11369,3	27,3	5986,4	18,4

Продовження таблиці 1

Назва адміністративно-територіальних одиниць	землі, які перебувають у власності (в тис. га.)											
	приватній						колективній (згідно з державними актами)					
	всього		у т.ч. с/г угідь		з них ріллі		всього		у т.ч. с/г угідь		з них ріллі	
	всього	% до загальної площі земель	всього	% до загальної площі с/г угідь	всього	% до загальної площі ріллі	всього	% до загальної площі земель	всього	% до загальної площі с/г угідь	всього	% до загальної площі ріллі
Волинська	738,3	36,7	728,5	69,1	524,0	77,7	4,2	0,2	1,3	0,1	1,0	0,1
Закарпатська	277,6	21,8	265,7	58,5	165,3	82,5	1,1	0,1	1,0	0,2	0,3	0,1
Івано-Франківська	423,1	30,4	407,9	64,4	326,7	87,3	-	-	-	-	-	-
Львівська	800,7	36,7	785,6	61,9	609,8	76,4	-	-	-	-	-	-
Рівненська	718,4	35,8	708,6	75,7	535,5	82,7	0,1	-	-	-	-	-
Тернопільська	802,3	58,0	786,7	47,7	718,6	84,9	17,4	1,3	7,3	0,7	2,6	0,3
Чернівецька	356,1	44,0	348,6	73,7	288,0	85,3	-	-	-	-	-	-
Західна Україна	4116,5	37,6	4031,6	64,4	3167,9	82,4	22,8	0,5	9,6	0,3	3,9	0,2
Україна	30642,1	50,8	30310,1	72,6	26441,6	81,5	117,1	0,2	42,8	0,1	23,9	0,1

Розвиток приватного землекористування є важливим аспектом здійснення земельної реформи. Тому одним із завдань дослідження є вивчення змін та динаміки землекористування стосовно площ земель які надані громадянам для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, особистого підсобного господарства (присадибні ділянки), колективного та індивідуального садівництва та городництва, а також угідь, що належать громадянам і використовуються для сінокосіння та випасання худоби. Приватні господарства населення із другорядного виробника аграрної продукції на початку 90-х років минулого століття (виробляли 24,8% валової продукції) із 1996 року перетворилися на монополіста з виробництва продукції землеробства в Україні. В областях Західноукраїнського регіону нині склалася ситуація відмінна від пересічної в державі, тут господарства населення в окремих областях виробляють до 80% продукції рослинництва.

Загальна площа земель наданих громадянам для ведення товарного сільськогосподарського виробництва на початку 2006 року становила понад 1570 тис. га. у тому числі на сільськогосподарські угіддя припадало 1563,8 тис. га, при пересічній частці

ріллі в їх складі близько 69,8%. Зросла і загальна кількість господарств до 873 тис. одиниць. Найбільша кількість господарств у Львівській 221867, яким належить 386,5 тис. га сільськогосподарських угідь та Тернопільській – 154051 власник – (312,0 тис. га угідь) областях. Із поміж областей регіону найменша кількість господарств, що ведуть товарне сільськогосподарське виробництво у Закарпатській – 95528 (Табл.2.). Сьогодні пересічний розмір ділянки в регіоні збільшився до 1,8 га (в Україні 3,93 га). Майже вдвічі менший пересічний розмір земельного наділу, що припадає на одне господарство в Західноукраїнському регіоні пояснюється низькою землезабезпеченістю. Пересічно на одного мешканця в Україні на початок 2007 року припадало по 0,89 га сільськогосподарських угідь, тоді як на досліджуваній території лише 0,58 га на особу. В Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській та Чернівецькій областях показники землезабезпеченості є одними з найнижчих в Україні і становлять відповідно 0,33; 0,36; 0,41 та 0,5 га на особу. На стан існуючої ситуації в зазначених вище областях безпосередньо впливають два чинники: орографічний та демографічний (висока щільність населення та обмеженість площ продуктивних земель через вплив гірської системи Карпат).

Таблиця 2

Площа земель які надані громадянам для ведення товарного сільськогосподарського виробництва та особистого підсобного господарства (присадибні ділянки) (тис.га)

Назва адміністративної територіальної одиниці	Землі надані для ведення підсобного господарства			Землі надані для ведення товарного сільськогосподарського виробництва			
	всього земель	у т.ч. сільгоспугідь		кількість господарств (одиниць)	всього земель	у т.ч. сільгоспугідь	
		всього	з них ріллі			всього	з них ріллі
Волинська	187,8	177,7	164,8	134269	341,0	338,2	202,5
Закарпатська	142,2	128,3	87,4	95528	116,0	115,8	60,5
Івано-Франківська	258,7	244,2	193,4	102876	102,8	102,4	67,7
Львівська	266,5	250,4	228,7	221867	388,2	386,5	268,2
Рівненська	250,5	240,4	200,8	61989	173,9	173,8	116,2
Тернопільська	219,2	214,2	192,0	154051	313,3	312,0	270,4
Чернівецька	131,7	123,1	101,7	102069	135,4	135,1	105,6
Західний регіон	1454,6	1378,3	1168,8	872649	1570,6	1563,8	1091,1
Україна	5074,1	4722,9	4189,5	2127334	8413,0	8351,4	6368,9

За останні 5 років відбулося суттєве збільшення площ земель, що надані громадянам для ведення особистого підсобного господарства (присадибних ділянок). Станом на 01.01.2006 року загальна площа земель становила 1454,6 тис. га, у тому числі сільськогосподарських угідь – 1366,7 тис. га. Приріст землеволодінь у цій категорії в період 2001– 006 рр. склав майже 126 тис. га. Понад 90% приросту площ присадибних ділянок припадає на Рівненську – 87,5 тис. га, та Волинську – 26,9 тис. га області, незначне збільшення присадибних ділянок відбулося у Львівській +4,3 тис. га, Чернівецькій +3,3 тис. га, Тернопільській +11,0 тис. га та Закарпатській 8,3 тис. га областях [Таблиця 2].

Одним із важливих джерел наповнення продовольчого фонду є виробництво агропродукції власниками колективних та індивідуальних садів і городів. Загальна кількість громадян, що володіють садовими ділянками в Західному регіоні становить близько 283 тис. осіб, а площа колективних садів – 20,7 тис. га (10% до загального показника в Україні). Із загальної земельної площі безпосередньо багаторічними насадженнями зайнято 15,9 тис. га, що становить 76,8 % до загальної площі. Найбільша кількість власників садових ділянок у Львівській – 101874 громадян, Волинській – 45381 та Закарпатській – 29390 областях. За період 2000–2006 років значних змін у динаміці землекористування цієї категорії

землекористувачів, не відбулося. Загальне збільшення площ становило лише 0,4 тис. га, за рахунок Закарпатської (+ 0,2 тис. га), Львівської (+ 0,1 тис. га) та Волинської (+ 0,1 тис. га) областей (Таблиця 3).

Таблиця 3

Динаміка площ земель, наданих для колективного та індивідуального садівництва в областях Західної України, (тис. га)

Назва адміністративно-територіальних одиниць	Наявність на 01.01.2006 р.				Зміни за період з 01.01.2001 р. по 01.01.2006 р. +, -			
	кількість громадян (осіб)	всього земель	у т. ч. с/г угідь		кількість громадян (осіб)	всього земель	у т. ч. с/г угідь	
			всього	з них багаторічних насаджень			всього	з них багаторічних насаджень
Волинська	45381	3,5	3,0	2,9	716	0,1	0,1	-
Закарпатська	29390	2,1	1,9	1,3	256	0,2	0,1	-
Івано-Франківська	34510	2,5	2,3	1,7	1489	-	-	-
Львівська	101874	6,8	6,0	5,9	4642	0,1	0,1	0,1
Рівненська	20423	1,6	1,3	0,8	635	-	-0,1	-0,1
Тернопільська	25543	2,3	2,0	1,7	836	-	-0,1	-
Чернівецька	25811	1,9	1,6	1,6	298	-	-	-
Західний регіон	282932	20,7	18,1	31,2	8872	0,4	0,1	0
Україна	2728468	212,6	180,8	152,3	-18812	0,2	0,5	-

Городництвом в регіоні займаються понад 407 тис. осіб, яким належить 55,2 тис. га землі (пересічно на одного власника 0,135 га). Найбільша кількість земельних ділянок, які використовуються під городи у Львівській області – 145214, які займають 22,2 тис. га землі (40,2 % від загальної площі в регіоні). Безперечно, що кількість землекористувачів даної категорії безпосередньо залежить від чисельності населення та рівня урбанізації регіонів, тому у Чернівецькій, Закарпатській та Івано-Франківській областях городництвом займаються лише 30-35 тис. громадян. У сучасний період спостерігається стійка тенденція до зменшення кількості громадян які виявляють бажання займатись городництвом. У період 2001–2006 років їх число в Західному регіоні зменшилась на 94263 особи, при загальному скороченні площ земельних ділянок під городами на 18 тис. га (Таблиця 4).

Таблиця 4

Динаміка площ земель, зайнятих городництвом та кількість землевласників в областях Західноукраїнського регіону, (тис. га; осіб)

Назва адміністративно-територіальних одиниць	Наявність на 01.01.2006 р.			Зміни за період з 01.01.2001р. по 01.01.2006 р. (+, -)		
	кількість громадян	всього земель	з них ріллі	за весь період		
				кількість громадян	всього земель	з них ріллі
Волинська	51039	7,6	7,5	-21365	-6,2	-5,9
Закарпатська	34474	4,4	4,1	-3372	-1,1	-1,3
Івано-Франківська	32081	3,0	3,0	885	-0,3	-0,3
Львівська	145214	22,2	22,2	-39091	-7,7	-7,7
Рівненська	77223	10,8	10,6	-21538	-2,4	-2,4
Тернопільська	37003	3,7	3,7	-2084	-0,1	-0,1
Чернівецька	30601	3,5	3,5	-1109	-0,2	-0,2
Західний регіон	407635	55,2	54,6	-87674	-18,0	-17,9
Україна	2024432	229,2	226,4	-551920	-72,6	-71,5

Земельна реформа в Україні передбачає не тільки проведення заходів, щодо удосконалення процесів землекористування, але й зміну організаційно правових форм господарювання. Однією із прогресивних організаційно правових форм господарювання в усьому світі є сімейні фермерські господарства. Зародження фермерського руху в Україні саме припадає на перші роки незалежності і впровадження земельної реформи. На 1 січня 1991 року в Україні нараховувалось лише 82 фермерських господарств, яким належало тільки 2,0 тис. га сільськогосподарських угідь.

Найбільш активно фермерський рух почав розвиватися саме в Західному регіоні України, де на відміну від її решти території почуття господаря (приватного власника) не було достатньо знівельовано колгоспно-радгоспною системою, через більш пізніше приєднання регіону до Радянської України. На початок 1991 року в областях Західної України уже було створено 48 приватних фермерських господарств (59 % від загальної кількості в Україні). Інтенсивне зростання кількості фермерських господарств в регіоні припадає на період стагнації колгоспно-радгоспної системи (1995-2000 рр.), коли їх чисельність в регіоні зростає в декілька разів. У період 2000-2006 років відбулося несуттєве збільшення кількості фермерів – на 147 господарств, при збільшенні їх площі землекористування на 40,2 тис. га, в тому числі орних земель на 36,6 тис. га. Невизначеність державної аграрної політики, відсутність дієвої підтримки товаровиробників, та значна трудова міграція активно працездатного населення за межі країни при диспаратності цін на основні засоби виробництва та вироблену сільськогосподарську продукцію призвели до уповільнення темпів “фермерезації”, в окремих областях і до скорочення кількості ферм. Так при загальному зростанні кількості в Західному регіоні України, за останні 5 років від’ємний приріст спостерігається в Івано-Франківській області (-118), Львівській (-14) та Чернівецькій (-4) областях. Варто зазначити, що дане явище має стійку негативну тенденцію не тільки в Західному регіоні, але й в межах держави загалом. У період 2001-2004 років кількість господарств в регіоні зростає на 189 в основному за рахунок Волинської (+115) та Рівненської (+67) областей, при збільшенні загальних площ землекористування на 36,5 тис. га. Існують суттєві відмінності у розмірах фермерських господарств. Найбільші пересічні розміри приватних ферм у Рівненській – 102,7 га (у тому числі ріллі – 81,9 га), Волинській – 43,2 га (38,4 га) та Тернопільській 42,9 га (42,1 га) областях. Найменші земельні наділи у фермерів Закарпатської – 7,2 га (6,1 га) та Чернівецької – 17,4 га (15,3 га) областей. Пересічно на одне господарство в регіоні припадає 41,3 га сільгоспугідь, з яких 35,6 га ріллі. На початок 2006 року кількість приватних ферм становила 6073 які здійснювали свою діяльність на площі в 222,3 тис. га

Таблиця 5

Динаміка кількості та площі земель селянських (фермерських) господарств областей Західної України

Назва адміністративно-територіальних одиниць	Наявність на 01.01.2006 р.				Припадає на середньому на господарство, га						
	К-ть господарств	всього земель (га)	у т.ч. сільгоспугідь		Зміни за період з 01.01.2001 р. по 01.01.2006 р. +, -		К-ть господарств	всього земель	у т.ч. сільгоспугідь		
			Всього (га)	з них ріллі (га)	с/г угідь	з них ріллі			всього	з них ріллі	
Волинська	662	29,0	28,6	25,4	43,2	38,4	115	16,0	15,9	14,5	
Закарпатська	1563	11,5	11,2	9,5	7,2	6,1	74	0,8	0,7	0,6	
Івано-Франківська	619	20,9	20,1	17,7	32,5	28,6	-118	-4,8	-4,8	-4,4	
Львівська	1201	52,5	51,6	43,8	43,0	36,5	-14	8,3	8,1	7,8	
Рівненська	563	61,0	57,8	46,1	102,7	81,9	67	3,8	3,9	2,3	
Тернопільська	837	36,1	35,9	35,2	42,9	42,1	27	12,3	12,3	12,6	
Чернівецька	628	11,3	10,9	9,6	17,4	15,3	-4	3,8	3,4	3,2	
Західний регіон	6073	222,3	216,1	187,3	41,3	35,6	147	40,2	39,5	36,6	
Україна	46592	3641,6	3591,1	3367,5	77,1	72,3	4367	1261,7	1248,9	1222,9	

Висновки. Аналіз регіональних відмін у землекористуванні різноукладних типів господарств областей Західноукраїнського регіону засвідчує, що найбільші площі земель, які перебувають у використанні сільськогосподарських підприємств, знаходиться у Рівненській – 465,3 тис. га, Тернопільській – 372,9 тис. га, Волинській – 282,5 тис. га та Львівській – 217,4 тис. га областях, що становить майже 82 % в регіоні. При цьому в державній власності перебуває більшість земель, які належать сільськогосподарським підприємствам, менше у колективній власності згідно з державними актами та майже немає у приватній.

У власності громадян знаходиться – 3857,4 тис. га (20,2 % до загалу по Україні), у тому числі сільськогосподарських угідь – 3742,8 тис. га, (20,2 %), з яких ріллі – 2520,7 тис. га. За останні п'ять років відбулися зміни в перерозподілі власності на землю. Найбільшу частку в земельному фонді регіону займають землі, що знаходяться у приватній – 4114,1 тис. га, державній – 343,8 тис. га (15,7 %) власності, тоді як в колективній перебуває менше 0,2 тис. га. Спостерігаються певні регіональні відмінності стосовно даного виду власності та користування землею. Найбільше земель, перебувають у власності громадян Львівської – 869,5 тис. га, Тернопільської – 649,0 тис. га та Волинської – 620,2 тис. га областей, що становлять понад 55 % до загальної площі регіону.

Загалом варто зауважити, що пріоритетне місце серед основних форм власності на землю та інші засоби виробництва в майбутній моделі агроекономіки ринкового типу буде займати приватна (індивідуальна – сімейна) форма власності, однією із різновидів залишиться приватно-спільна, насамперед, корпоративна, а державна і колективна не набудуть помітного розвитку.

Література:

1. Богдан А. Справляння плати за землю // Вісник податкової служби України. - 2005. - №3. - С. 11.
2. Болгарова Н. К. Розвиток земельних відносин на сучасному етапі // Економіка АПК. -2004. -№2 - С. 29-33.
3. Власність у сільському господарстві / За редакцією Юрчишина В. В., Саблука П. Т. - К.: Урожай, 1993. - 348 с.
4. В'юн В. Г., Семикін О. М. Закономірності та наукові принципи розвитку раціонального землекористування // Землепорядний Вісник. 2003.-№4.-С.4-9.
5. Гайдучук П. І. Аграрний сектор: від реформи до стратегії розвитку (питання власності та господарювання) // Економіка АПК. -2003. -№2. -С. 29-32.
6. Герасименко О. А. Економічна оцінка сільськогосподарських земель як інструмент підвищення ефективності використання приміських територій // Землепорядний Вісник. -2003.-№3.-С. 95-97.
7. Голік Г. К. Правові засади реформування земельних відносин в АПК // Економіка, фінанси, право. - 2004. - №2. - С. 26-31.
8. Даниленко А. С., Манько І. П. Вдосконалення земельного законодавства та реформування земельних відносин в умовах ринкової економіки // Регіональна економіка. -2004.- №3.- С. 147-153.
9. Данилишин Б., Мітенко В. Реформування відносин власності на природні ресурси // Економіка України. - 2003. - №9. - С. 34-42.
10. Данилишин Б.М., Дорогунцов С.І., Міценко В.С., та ін. Природно-ресурсний потенціал сталого розвитку України. К.: РВПС України, 1999. с. 232-215.
11. Довкілля України. Статистичний щорічник за 2004 р. – К.: Мінстат України, 2005.-260 с.
12. Євсюков Т. О., Мартин А. Г. Деякі підходи до екологічної оцінки стану землекористування на основі даних земельного кадастру // Землепорядний Вісник. -2004. -№4. -С. 65-69.
13. Засць В. М. Оцінка земель підприємств агропромислового комплексу на сучасному етапі // Економіка АПК. - 2004. —№2. —С. 19-22.
14. Махатров Ю. О. Земельні відносини та їх реформування // Економіка АПК.-2004.- №2 - С.3-5.
15. Новаковський Л. Я., Канаши О. П., Леонець В. О. Консервація деградованих і малопродуктивних орних земель України // Вісник аграрної науки. -2000. -№11. -С. 54-59.
16. Павлов В. Регулювання земельних відносин в умовах становлення ринку нерухомості в Україні// Регіональна економіка. -2004. -№3.-С. 53-60.
17. Розвиток різноукладності на селі: особливості, проблеми / В.В. Юрчишик, Л.М. Шевченко, В.Х. Брус, та ін; За ред. В.В. Юрчишина. – К.: ННЦ ІАЕ, 207. – 466 с.
18. Руденко В.П. Довідник з географії природно-ресурсного потенціалу України К.: Вища школа, 1993. – 180 с.
19. Структура, динаміка та розподіл земельного фонду України (за станом на 1 січня 2006 року) К.: Держкомзем України, 2006. – 136 с.
20. Теоретичні основи державного земельного кадастру: Навчальний посібник за ред. М.Г. Стуленя – 2-ге

видання, стереотипне – Львів: "Новий Світ – 2000". 2006. – 336 с.

21. *Щурик М.В.* Трансформація земель сільського господарства Карпатського макрорегіону: Монографія. – Чернівці: Книги – ХНІ, 2005.- 325 с.

Summary:

The main aspects of the private land tenure in some regions of the Western part of Ukraine at the beginning of the 21-st century are discussed. Certain aspects of land partition according to the kind of ownership and land provision of the settlement in the west Ukrainian region are investigated.

УДК 911.3.477

Микола БАРАНОВСЬКИЙ

МЕХАНІЗМИ ФОРМУВАННЯ ТА ЧИННИКИ РОЗВИТКУ ДЕПРЕСИВНИХ АГРАРНИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ

Актуальність дослідження. Регіональні проблеми, у т.ч. й проблеми депресивності, за змістом є багатоаспектними. Вони формуються під впливом низки різноманітних факторів – соціального, суспільно-політичного, економічного, географічного тощо. Пізнання механізмів формування депресивних територій має важливе науково-практичне значення, оскільки дозволяє спрогнозувати їх виникнення та сприяє розробці запобіжних заходів для уникнення соціально-економічної напруги в регіонах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення механізмів формування депресивних аграрних територій, на жаль, лишається поза увагою науковців, що працюють в царині суспільної географії та регіональної економіки. У дослідженнях українських учених питання виникнення депресивних територій розглядаються частково лише в контексті загальної характеристики проблемних регіонів або аналізу регіональних проблем окремих територій. Найбільш ґрунтовні результати досліджень цих аспектів формування депресивних територій мають Ф.Д. Заставний [1], В.С. Коломійчук [2]. Серед російських дослідників варто відзначити наукові здобутки В. Лексина, А. Швецова [3], І. Тургель [4]. У більшості зазначених праць йдеться переважно про характеристику чинників, які обумовлюють виникнення депресивних територій, тоді як пускові механізми їх формування лишаються поза увагою.

Головним завданням даного дослідження є обґрунтування механізмів та чинників формування депресивних аграрних територій України.

Виклад основного матеріалу. У науковій літературі на сьогодні відсутні єдині підходи до трактування дефініції “депресивна територія”. Принципова відмінність позиції різних авторів полягає у тому, що одні під депресивними розуміють насамперед промислові території, які в минулому мали значні масштаби розвитку, потужну виробничу базу [5], інші – різні типи проблемних територій, де відбувається занепад практично всіх сфер людської діяльності [1, 6]. При цьому у багатьох наукових дослідженнях визнається, що депресивними можуть бути як промислові, так і сільські райони.

Пускові механізми їх виникнення очевидно різні, але враховуючи об’єкт даного дослідження основна увага буде приділена характеристиці саме аграрних територій. За діючим Законом України “Про стимулювання розвитку регіонів” аграрними вважаються ті адміністративні райони, де частка зайнятих у сільському господарстві перевищує частку зайнятих у промисловості.

Пошук механізмів формування депресивних аграрних територій має базуватися на розумінні їх економічної сутності. Традиційно депресивними аграрними (за означенням ЄС – проблемними, структурно-слабкими) вважаються території, де низькі показники ВВП, висока частка зайнятих у сільському господарстві та високий рівень безробіття. Відповідно виникнення депресивних аграрних територій є наслідком насамперед негативних тенденцій у розвитку аграрного сектору економіки. Про це зокрема вказується у дослідженнях [7,8], а

Ф.Д. Заставний взагалі вважає сільське господарство найдепресивнішою галуззю економіки України [1]. Не ставлячи під сумнів цей факт, варто зазначити, що пускові механізми виникнення депресивних територій вочевидь мають більш глибинну природу. Їх поява стала наслідком кумулятивного ефекту відразу кількох причин: циклічності економічного розвитку, руйнації усталених форм та методів управління економікою, економічної кризи, зламу старих виробничих і господарських структур в аграрному секторі, невідповідності факторів виробництва вимогам сучасної НТР.

Виникнення депресивних територій загалом відповідає таким закономірностям регіонального розвитку як циклічність та стадійність.

Ще на початку ХХ ст. відомий економіст Микола Кондратьєв обґрунтував теорію “довгих хвиль”, згідно якої економічні кризи, у т.ч. й регіональні, є наслідком циклічності економічного розвитку. Інтервали таких криз становлять 45-50 років, що приблизно відповідає періоду життєвого циклу дієздатності основних засобів виробництва. Поява нових технологій вступає у протиріччя з існуючими виробничими фондами, що породжує кризу з її класичними стадіями – стагнації, депресії, відродження. Чим більше кризових виробництв та галузей на певній території, тим вищим буде і рівень депресивності. За визначенням В.І. Захарченка, який розробив періодизацію промислового розвитку, своєрідним осьовим часом економічних перетворень новітнього періоду можна вважати початок 1990-х років, коли передові країни вступили у постіндустріальну епоху, а постсоціалістичні – у період ринкових перетворень [9, с.10]. Враховуючи те, що більшість основних виробничих фондів промисловості та аграрного сектору України були створені у 60-х роках ХХ ст., технології вирощування сільськогосподарських культур також базувалися на здобутках цих років, проникнення в країну нових технологій на початку 90-х років ХХ ст., поряд із іншими чинниками, обумовили економічну кризу. Відповідно виникнення регіональних депресій цілком вписується в теорію “довгих хвиль” М. Кондратьєва.

Частковим підтвердженням вищезазначеного є результати досліджень австрійського вченого Й. Шумпетера [10], які також датуються початком ХХ ст. На його думку зміна стадій економічного розвитку відбувається під впливом технологічних та фінансових механізмів, а період депресії є пошуком нової рівноваги, адаптації до відносно швидких та істотних змін господарського розвитку. Депресії при цьому охоплює значно більше галузей, ніж економічний підйом. Тривалість періоду депресії визначається часом, необхідним для встановлення певної відповідності між затратами та цінами [10, с. 245].

Стадійність економічного розвитку характеризується почерговою зміною його фаз. Традиційно в динаміці економічних процесів виділяють стадії підйому, рівноваги, депресії, відновлення (пожвавлення).

Описані вище особливості циклічності та стадійності економічного розвитку стосуються насамперед загальних економічних процесів. Проте останні зазвичай обумовлюють і регіональні тенденції. Саме ця обставина дає підстави вважати циклічність економічних процесів одним із механізмів формування регіональних депресій.

Формування депресивних територій можна розглядати і як складову суспільно-просторового процесу, який включає регіональну стагнацію та деградацію. Функціональною формою прояву останньої, за означенням К.В. Мезенцева [11, с. 94], є виникнення депресивних територій, міграційний відтік населення та обезлюднення території.

Вагомим механізмом формування депресивних аграрних територій стала руйнація усталених форм та методів управління аграрним сектором. Тут варто відзначити такі негативні механізми дії як відмова від держзамовлення на сільськогосподарську продукцію, порушення диспаритету цін на промислову та сільськогосподарську продукцію, ліквідацію колгоспів як основної форми організації сільського господарства, невіршеність питань ринку землі, зниження товарності сільськогосподарського виробництва тощо (рис. 1). Оскільки традиційно розвиток не лише сільських поселень, а й сільської місцевості загалом

був тісно пов'язаний з аграрним сектором економіки, трансформація останнього стала одним із головних пускових механізмів виникнення депресивних аграрних територій.

На думку М.І. Долішнього, "Найголовнішим фактором формування негативних тенденцій у розвитку господарського комплексу України та економіки окремих її регіонів стала деформація суспільно-господарських відносин, що мало місце у соціально-економічних процесах та в переважній більшості сфер діяльності практично всіх верств населення [12, С.491]. Перехід від традиційної, упродовж багатьох років командно-адміністративної системи, до ринкових методів господарювання у 90-роках ХХ ст., позначився на розвитку усіх сфер людської діяльності. При відсутності чіткої позиції у "центрі", регіональні еліти виявилися у скрутному становищі. Глибина регіональних депресій значною мірою визначалася особливостями галузевої структури економіки та спроможністю регіональної влади запобігти руйнівним соціально-економічним процесам. У найскрутнішій ситуації виявилися аграрно-індустріальні регіони, де основою економічного потенціалу були сільське господарство, машинобудування та легка промисловість. У 1999 р. обсяги виробництва сільськогосподарської продукції в Україні становили лише 48,7 % рівня 1990 р., у 2000 р. – 53,4%. Найбільший спад сільськогосподарського виробництва спостерігався в Волинській, Закарпатській, Івано-Франківській, Рівненській та Чернівецькій областях.

Рис. 1. Механізми формування депресивних аграрних територій

Окремого пояснення потребує оцінка зміни факторів виробництва. Основна частина матеріально-технічної бази економіки України відноситься до третього технологічного укладу, що не відповідає сучасним вимогам НТР. За таких умов багато підприємств України, не витримавши конкуренції на світових ринках, суттєво знизили обсяги свого виробництва, що поглибило кризові явища в економіці. Зміна економічної системи сприяла також переоцінці факторів виробництва. Традиційні фактори, як-от сировинний, паливно-енергетичний, споживчий в нових економічних реаліях поступово втрачають своє

пріоритетне значення. Більшої ваги набувають такі фактори як якість робочої сили, зручне суспільно-географічне та геополітичне положення, можливості розвитку транскордонного співробітництва тощо.

Розвиток депресивних територій відбувається під впливом дії кількох чинників. Вони тісно взаємозв'язані між собою і складають єдину цілісну систему.

Аналіз чинників регіонального розвитку, вужче виникнення депресивних територій, представлений у наукових дослідженнях К.В. Мезенцева [11], В.С. Коломійчука [2], експертів Інституту реформ [13,14]. Так, К.В. Мезенцев до основних чинників регіонального розвитку пропонує включити: а) передумови регіонального розвитку; б) управлінські чинники; в) чинники самоорганізації [11, с. 98]. У свою чергу передумови регіонального розвитку він пропонує об'єднати у три групи: а) ресурсні фактори; б) фактори місця; в) умови розвитку.

Досить детально, з позицій функціонування господарського механізму та стратегії соціально-економічного розвитку адміністративних районів, аналіз факторів регіонального розвитку здійснив В.С. Коломійчук [15]. Зокрема ним було детально проаналізовано дію таких факторів як особливості географічного положення району та його центру, фактору території, природно-ресурсного, трудового та економічного потенціалів. Особливої уваги заслуговують зроблені В.С. Коломійчуком висновки стосовно причин руйнації економічного потенціалу адміністративних районів України. Такими він вважає: недосконалість сфери державних фінансів, деформацію податкової системи і політики, невиправдане вилучення обігових коштів підприємств, низька платоспроможність споживачів, наявність значної кількості збиткових підприємств, збереження великих обсягів внутрішньої і зовнішньої заборгованості [15].

Якщо дослідження К.В. Мезенцева та В.С. Коломійчука стосувалися головню характеристики загальних механізмів дії чинників на особливості регіонального розвитку, то експерти Інституту реформ здійснили предметне вивчення чинників, що зумовлюють депресивний стан території. Їх дослідження були приурочені до обговорення законопроекту "Про стимулювання розвитку регіонів" і здійснювалися упродовж 2003 р. шляхом анкетування. Загалом анкетуванням було охоплено 553 представники регіональних та місцевих органів влади різних регіонів України та представники деяких комерційних структур. На думку респондентів найбільш вагомими чинниками, що зумовлюють депресивний стан території, є неефективність діяльності місцевих та регіональних органів влади (23 %), історичний чинник (23 %), висока частка сільського господарства в структурі економіки (20 %) [13, с. 9]. Менш вагомими виявилися такі чинники як неефективність регіональної політики та віддаленість від великих населених пунктів і шляхів сполучення.

Не менш цікавими, з позицій розуміння механізмів формування депресивних територій, є результати другого етапу анкетування, проведеного Інститутом реформ під час громадських слухань відносно законопроекту "Про стимулювання розвитку регіонів" у 16 регіонах країни. Анкетуванням було охоплено 457 представників регіональних, місцевих органів влади, бізнесу, громадськості та засобів масової інформації. Результати анкетування, відображені на рис. 2, свідчать про неоднозначне трактування різними категоріями населення чинників, що зумовлюють наявність депресивних територій у регіоні.

Так, на думку представників державних органів управління найголовнішими чинниками депресивності є висока частка сільського господарства у структурі економіки та віддаленість від великих населених пунктів і шляхів сполучення. У той же час, представники громадськості вважають головними чинниками депресивності неефективність діяльності органів влади різного рівня, недосконалість регіональної політики та причини історичного характеру [14, с. 36]. Приблизно ж такої точки зору притримуються і представники бізнесу.

Якщо оцінка економічних та історичних чинників регіонального розвитку загалом добре відома, то аналіз ефективності діяльності різних органів влади залишається для

суспільної географії відносно новим завданням, яке потребує детального осмислення.

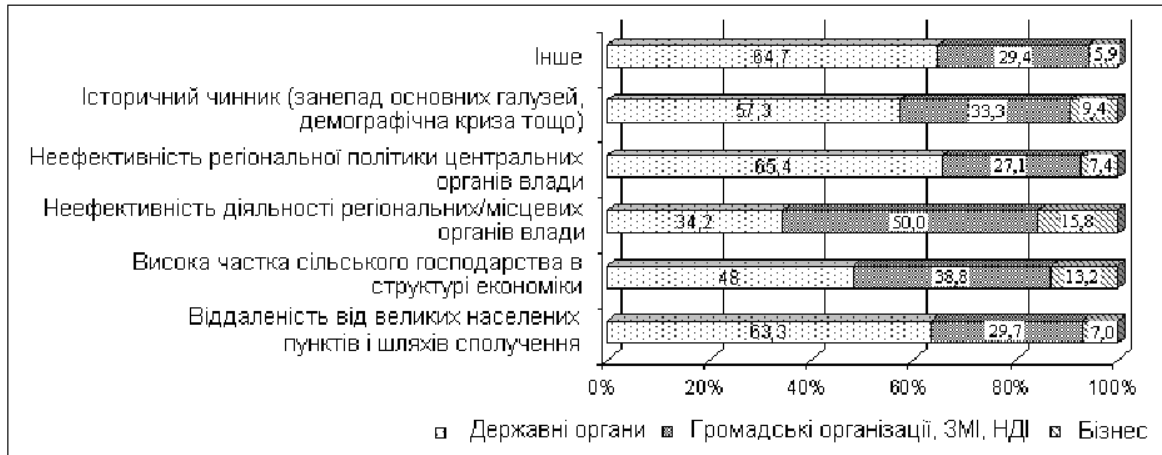

Рис. 2. Чинники, що зумовлюють наявність депресивних територій в регіоні (за даними Інституту реформ)

Конкретні дослідження з оцінки факторів впливу на розвиток та рівень депресивності аграрних територій, здійснені автором статті [16, 17], дають підстави стверджувати, що найбільш важливими з них є особливості демографічної ситуації, ринку праці та розселення, рівень економічного розвитку території та доходи населення.

Враховуючи вищезазначене, узагальнюючу систему факторів розвитку депресивних аграрних територій можна представити у такому вигляді (рис. 3).

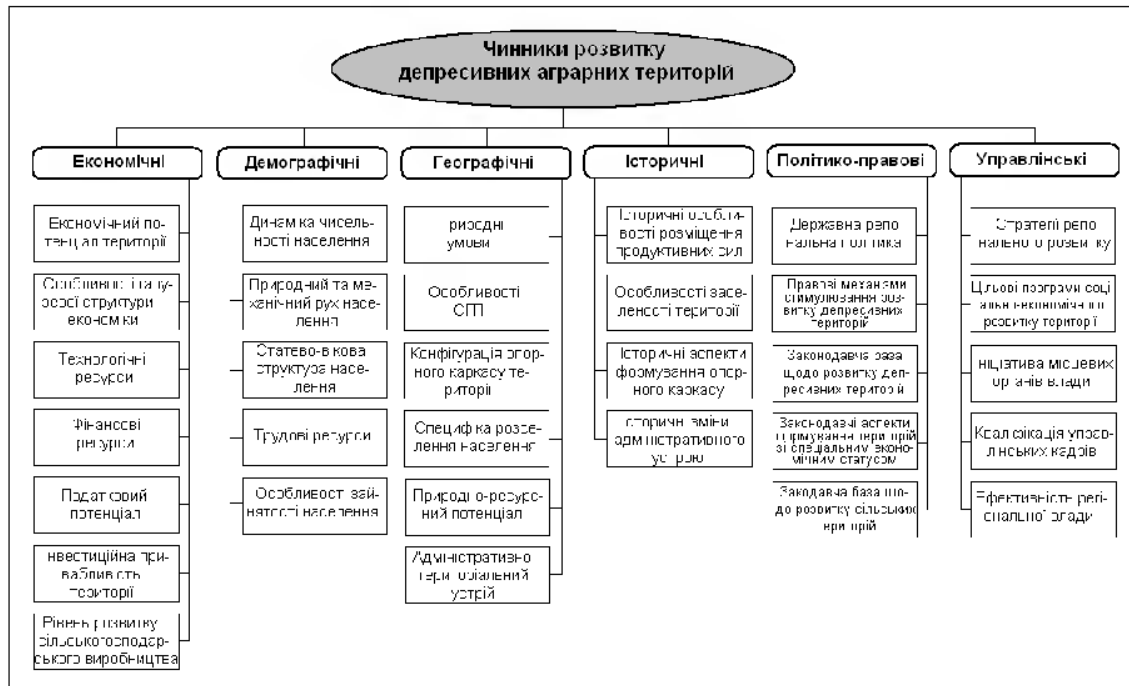

Рис. 3. Система чинників розвитку депресивних аграрних територій

Більшість із факторів розвитку депресивних аграрних територій мають кількісне представлення, тобто можуть бути відображені певними статистичними показниками. У залежності від того, посилюють чи послаблюють фактори явища депресивності, вони класифікуються на чинники-стимулятори та чинники-дестимулятори. Це має враховуватися як при проведенні економіко-статистичних обрахунків, так і при інтерпретації їх результатів.

Висновки. Першим важливим кроком у розробці державної стратегії соціально-економічного відродження депресивних територій є осмислення механізмів формування та чинників їх розвитку. Під механізмами формування регіональних депресій слід розуміти економічні закони та процеси загальнодержавного характеру, що виступають своєрідним стартовим майданчиком поширення негативних тенденцій в соціально-економічному розвитку регіонів. На думку автора статті головними пусковими механізмами формування депресивних аграрних територій в Україні стали перехід до нової економічної системи, економічна криза середини 90-х років ХХ ст., реформування аграрного сектору економіки та погіршення факторів виробництва. Водночас виникнення депресивних територій можна трактувати і як результат циклічності економічного та технологічного розвитку.

У системі чинників, що впливають на рівень гостроти, стан та наявність депресивних територій у регіоні, провідні позиції посідають традиційні демографічний, економічний, історичний чинники. Недостатньо вивченими залишаються політико-правові та управлінські фактори. Втім специфіка оцінки впливу факторів на регіональну депресивність полягає у тому, щоб у їх складі виокремити ті аспекти та критерії, які дають можливість найбільш повно розкрити специфіку цього складного об'єкту дослідження.

Література:

1. *Заставний Ф.Д.* Проблеми депресивності в Україні (соціально-економічні, екологічні, демографічні): Монографія. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – 348 с.
2. *Коломійчук В.С.* Соціально-економічний розвиток адміністративного району в умовах перехідної економіки (підходи до вивчення, стратегії розвитку). - Тернопіль: Укрмедкнига, 2001. – 440 с.
3. *Лексин В., Швецов А.* Общероссийские реформы и территориальное развитие. Ст. 8. Депрессивные территории: прежние проблемы и новые варианты их решения //Российский экономический журнал. - №2 2001. – С. 35-63.
4. *Тургель И.Д.* Региональная экономика и управление. Курс лекций. - Лекция 6. Проблемные регионы. – www.humanities.edu.ru/db/msg
5. *Хвесик М.А., Горбач Л.М., Вишневецька Н.В., Хвесик Ю.М.* Стратегія соціально-економічного розвитку регіону (на прикладі Волинської області): Монографія. – К.: Кондор, 2004. – 376 с.
6. *Шевчук Я.В.* Механізм санації депресивних територіальних суспільних систем в контексті формування регіональної політики. – Львів, 2004. – 63.
7. *Гнатюшин Й.* Комплексний розвиток сільських територій і модельні параметри доходів сільського населення Львівської області // Вісник Львівського державного аграрного університету. – Серія: економіка АПК. - №11 (1), 2004. – С. 217-222.
8. *Янишин С.* Пріоритетні напрямки розвитку процесів реформування в сільських районах // Вісник Львівського державного аграрного університету. – Серія: економіка АПК. - №11 (2), 2004. – С. 114-122.
9. *Захарченко В.І.* Процеси ринкової трансформації промислових територіальних систем України: теорія, методологія, економічний аналіз і практика. – Автореф. дис. ... докт. екон. наук. – К., 2006. – 36 с.
10. *Шумпетер Й.* Теория экономического развития. – М., 1982.
11. *Мезенцев К.В.* Суспільно-географічне прогнозування регіонального розвитку: Монографія. – К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2005. – 253 с.
12. *Допішній М.І.* Регіональна політика на рубежі ХХ-ХХІ ст.:нові пріоритети. –К.:Наукова думка, 2006. - 512 с.
13. Місцевий економічний розвиток: моделі для успіху. Бібліотека державного службовця /Вітер О., Дациків Р., Дацишин М. та ін.- К.: Інститут реформ, 2003. – 41 с.
14. Бібліотека державного службовця. - Інститут реформ. – Випуск 4. - www.ir.org.ua. - С. 36.
15. 15. Коломійчук В.С. Соціально-економічні механізми управління адміністративним районом в системі регіонального розвитку. – Автореф. дис. ... докт. екон. наук.- Львів, 2000. – 39 с.
16. *Барановський М.О.* Методичні підходи до визначення депресивності аграрних регіонів Полісся //Сіверянський літопис. - №2, 2007. – С. 165-168.
17. *Барановський М.О.* Методичні підходи до визначення індикаторів депресивності аграрних регіонів України // Ф ормування ринкових відносин в Україні. - №4, 2007. – С. 121-129.

Summary:

Mikola Baranovsky. GEAR OF FORMING AND FACTORS OF DEVELOPMENT OF THE DEPRESSED AGRARIAN TERRITORIES OF UKRAINE.

Possible gears of forming of depressed agrarian territories are divulged, the assessment of existed approaches to reasons definition of depressions of development of the regional is done, the general system of factors influencing the presence and condition of the depressed territories in a region is worked out.

КРИТЕРІЇ ДЕПРЕСИВНОСТІ АДМІНІСТРАТИВНОГО РАЙОНУ

Відповідно до Стратегії економічного та соціального розвитку України на 2004 – 2015 роки одним із завдань є вироблення офіційних критеріїв надання регіонам статусу депресивних для забезпечення їх сталого розвитку. Тому і виникає потреба наукового обґрунтування виокремлення депресивних регіонів для всебічного дослідження кризової ситуації і вжиття дійових заходів щодо її подолання.

Слід відзначити, що сучасні наукові розробки з проблем депресивних територій сьогодні є надзвичайно актуальними в Україні, в першу чергу це стосується критеріїв депресивності, використання яких дало б змогу належно визначити регіони з економічними, соціальними, екологічними негараздами з метою забезпечення конкретної допомоги та стимулювання соціально-економічного розвитку держави, виведення її зі стану депресивності.

Проблеми виокремлення депресивних регіонів*¹, підбір індикаторів виявлені в дослідженнях вітчизняних і зарубіжних вчених географів і економістів [1;2;4;5;6;7;8;9;10;12;13]. У них висвітлюються теоретичні питання розвитку депресивних регіонів, причини депресивності, умови її подолання, критерії виділення депресивних територій тощо.

Український географ Ф.Д.Заставний [4,с.38] вважає, „...нагальним завданням є не лише визначення депресивних територій, а й рівня їх депресивності”.

Заслужує уваги також детальне вивчення рівня депресивності в окремих сферах суспільства адміністративних районів: економічній, соціальній, екологічній, демографічній, інфраструктурній, інформаційній.

Вітчизняні вчені вважають, доцільно посилатись на досвід Європейського Союзу лише за умов критичного його аналізу та адаптації в Україні [4, 9,10,13].

У науковій літературі є різні підходи до визначення поняття “депресивні території”. У ЄС виділяють чотири групи проблемних регіонів: слабозвинуті, промислового спаду (депресивні), провінційні аграрні, малозаселені [1,с.142]. Російські науковці виділяють: а) райони вибіркової господарської освоєності; б) відсталі аграрні райони; в) старопромислові райони з переважанням добувної промисловості; г) старопромислові райони з високим рівнем обробної промисловості [8,с.21].

В Україні на відміну від ЄС проблемні території мають назву „депресивні”. Цей термін офіційно зафіксований у Концепції державної регіональної політики, в якій йде мова про стимулювання розвитку регіонів чи їх частин, у межах яких показники економічного розвитку та соціального забезпечення громадян за критеріями, визначеними законодавством, значно нижчі, ніж відповідні середні показники в державі [2].

В Україні зарубіжний досвід використано в законі “Про стимулювання розвитку регіонів”, який визначає правові, економічні та організаційні засади реалізації державної регіональної політики щодо стимулювання розвитку регіонів та подолання депресивності територій. Стимулювання розвитку регіонів здійснюється з метою забезпечення їх сталого розвитку в інтересах усієї України, підвищення рівня життя населення, подолання бідності та безробіття, створення рівних умов для динамічного, збалансованого, соціально-економічного розвитку регіонів України, забезпечення додержання визначених державою соціальних гарантій для кожного громадянина, подолання депресивного стану окремих територій [11].

¹ Примітка* Термін „регіон” не має єдиного значення. В нормативно-правових документах України він стосується першого політичного і адміністративного щабля нижче національного рівня (область). Саме в такому значенні набув поширення в наукових публікаціях. В даній статті термін “регіон” є синонімом терміну „район”.

Автори закону відзначають проблемність адаптування „імпортних” рішень до вітчизняних реалій.

Зауважимо, що країни Західної Європи суттєво вдосконалили механізми з підтримки найбільш депресивних, відсталих регіонів із застарілою структурою виробництва, високим рівнем безробіття, периферійним розміщенням тощо. Суттєвими є відмінності між цими країнами й нашою державою в підходах до визначення оцінки депресивності. З позицій розвинених зарубіжних країн вся Україна, в тому числі її “недепресивні” регіони, оцінюються як депресивні. Усе це зумовлює необхідність комплексного вивчення прямих і опосередкованих впливів окремих чинників та їхніх складових елементів на депресивність з огляду на суто українські соціально-економічні, екологічні та демографічні реалії [4, с.36].

Стосовно виділення критеріїв у науковців єдиної точки зору немає. Розмитість критеріїв депресивних територій ускладнює їх виділення [1, с.142].

Отже, узагальнивши напрацювання українських науковців і зарубіжний досвід, в даній публікації ми ставимо завдання – виділити критерії депресивних адміністративних районів. Нами пропонуються оцінювати рівень депресивності в різних сферах суспільства.

Зауважимо, що термін “депресивність” в нашому лексиконі став досить поширеним і набув таких синонімів: застійність, занепад, стагнація, деградація, депресивна територія, депресивний регіон, депресивний населений пункт, територія із застійною економікою, бідний район тощо [5, с.7], часто використовується у широкому колі науковців. Кожен із цих термінів відображає певний аспект поняття депресивності.

Слід зазначити, поняття “депресивна територія” – це регіон чи його частина (район, місто обласного значення або кілька районів, міст обласного значення), рівень розвитку якого (якої) за показниками, визначеними Законом, є найнижчим з-поміж територій відповідного типу [11].

Відзначимо, що критерій у перекладі з грецької мови означає мірило. В енциклопедичній літературі термін “критерій” трактується у двох значеннях: 1) мірило для визначення, оцінки предмета чи явища; 2) ознака, взята за основу класифікації [14, с.525]. У нашому дослідженні використовується друге значення терміну, тобто критерій розглядається як ознака, взята за основу тих складових, які найбільше впливають на депресивність і визначають її рівень. Вибір критеріїв є одним з важливих етапів оцінки депресивності. Згідно з Законом України “Про стимулювання розвитку регіонів” депресивними визнаватимуться:

- регіони, в яких протягом останніх п’яти років зафіксовано найнижчі середні показники валової доданої вартості на одну особу;
- промислові райони, в яких протягом останніх трьох років зафіксовано найвищі середні показники рівня безробіття, зайнятості у промисловості та найнижчий обсяг промислового виробництва на одну особу;
- сільські райони, в яких протягом останніх трьох років зафіксовані найнижчі щільність сільського населення, природний приріст населення, найвища частка зайнятих у сільському господарстві та найнижчий обсяг виробництва сільськогосподарської продукції на одну особу;
- міста обласного значення, в яких протягом останніх трьох років зафіксовано найвищі середні показники рівня безробіття, зокрема довготривалого, та найнижчий рівень середньої заробітної плати [11].

Депресивними визнаватимуться промислові та сільські райони, а також міста обласного значення, відповідні показники розвитку яких відповідають одночасно всім критеріям, визначеним вище [11]. Слід зауважити, що серед критеріїв депресивності сільських територій в Україні найвагомим є зменшення чисельності сільського населення, яке відбувається здебільшого внаслідок його природного скорочення, що спричиняє обезлюднення сіл і разом з постарінням жителів частина поселень втрачає можливість самовідтворення на власній демографічній базі. Подальша доля таких сіл – деградація і повне відмирання [10].

Наукові підходи до виокремлення критеріїв депресивності регіону

	Павлов Ю.М. (1973)	Артеболевський С.С. (1989)	Лилевська Н.М. (1994)	Купершох В.Л., Ягольниць М.А., Соколов В.М., Суєшцін С.А. (1995)	Лексін В.М., Швецов О.М. (1995)	"Концепція державної регіональної політики України" (2001)	Розробки Міністерства економіки України (2000)	Ванда І.В. (2004)	Заставний Ф.Д. (2006)	Новикова А.М. (2000)	Прокопа І., Шеголько Л. (2003)	Токарчук Т.В. (2004)	Закон України, "Про стимулювання...", 2005	Кількість авторів, які виокремили даний критерій
Висока частка осіб старших вікових груп	+						+							2
Високий рівень безробіття	+	+		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	12
Високий ступінь дотаційності бюджету														5
Від'ємний природний приріст населення	+					+			+					4
Гіпертрофована (моногалузева) структура господарства		+	+					+				+		4
Значний спад виробництва (за 5-10 років)	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	13
Міграційний відтік населення	+	+		+	+	+	+	+	+	+	+			9
Незадовільний стан довкілля			+	+	+		+	+	+				+	7
Низька щільність населення	+			+					+			+	+	5
Низька забезпеченість населення соціальним обслуговуванням			+	+		+	+	+						5
Низька продуктивність праці	+													1
Низький рівень особистих доходів	+	+	+	+	+	+	+	+	+		+			10
Низький рівень безпеки життя				+	+		+	+						2
Низький рівень інвестицій	+	+	+	+	+	+	+	+						9
Низькі темпи економічного росту	+	+		+	+	+	+	+			+	+	+	9
Висока криміногенна ситуація											+	+		1
Низька частка зайнятості населення у галузі промисловості									+			+		2
Валова додана вартість										+		+	+	3
Низький рівень оплати праці									+	+		+	+	4
Висока частка зайнятості населення у сільському господарстві											+	+	+	3
Забезпеченість житлом										+				1
Демогуляція сільського населення											+	+		2
Забезпеченість автомобілями										+				1
Вартість житла в регіоні										+				1
Рівень забезпеченості місцевого бюджету щодо виконання соціальних потреб території										+				1
Рівень медичного обслуговування										+				1
Забезпеченість населення громадським транспортом										+				1
Рівень телефонізації										+				1
Кількість критеріїв, виокремлених окремими авторами	10	7	7	10	8	7	11	10	6	3	7	11	7	

Розробка Ванди І., Кузняк Л.

Надзвичайно важливим у дослідженні депресивних територій є відбір показників, які дають можливість належним чином оцінити такі території, зосередити увагу на виконанні найважливіших завдань. Інформація про депресивні території повинна забезпечувати

всесторонню оцінку депресивності, давати змогу виявляти найсуттєвіші явища і процеси, бути об'єктивною і нагромадженою протягом досить тривалого часу [5, с.43].

Заслугує на увагу наукові підходи до виокремлення критеріїв депресивності, розроблені І.Вандою в 1990-х роках. Спеціалісти виділяють від 1 до 28 рис, наявність яких є ознакою депресивності регіону. При аналізі продовженої нами таблиці (див. табл.1), спостерігається певне спільне бачення на феномен депресивного регіону. Ознака спаду виробництва, низькі темпи економічного росту (або їх відсутність), низький рівень особистих доходів, що є нижчий за встановлену межу бідності – наведені в усіх проаналізованих джерелах.

Названі суспільно-географічні критерії зумовлені генезом економічно депресивних регіонів (структурні зміни в економіці чи вичерпання потенціалу для саморозвитку призводять до падіння економічної активності і безпосередньо впливають на появу економічно депресивних регіонів), а також особливостями соціально-економічних процесів, які наявні в регіоні. Спад та зупинка виробничого процесу на підприємстві призводить до скорочення доходів внаслідок зменшення і невиплат заробітної платні, вивільняють працівники, які втрачають джерело доходів. Це веде до звуження місцевого споживчого ринку [2, с.84], на нашу думку – і до низької купівельної спроможності населення, падіння обсягів виробництва в сфері обслуговування. Ще однією з найяскравіших характеристик соціально-економічного стану регіону вказано високий рівень безробіття, оскільки праця людей є запорукою добробуту, його купівельної спроможності, тобто чинником економічного зростання. Лише деякі вчені вказують, що збільшений рівень безробіття характерний для усіх регіонів нових незалежних держав, і тому не може розглядатися як особливість притаманна тільки депресивним регіонам [8].

У 9 із 13 досліджень як наявна ознака наведено міграційний відтік населення. На нашу думку, міграційні процеси вигідні країні (якщо вони в законному руслі на підставі угод та домовленостей). Люди з депресивних регіонів, які виїжджають на роботу за кордон, забезпечують своє існування і існування сім'ї. Це забезпечення здійснюється за рахунок грошових переказів. Надіслані гроші вкладаються в розвиток української економіки, українського споживчого ринку, тобто вони працюють на Україну.

Низькі темпи або відсутність економічного росту і прибутку економічної сфери, сповільнюють розвиток соціальної інфраструктури, створюють так звану ланцюгову реакцію: незадовільні умови загальної і професійної освіти призводить до відставання росту кваліфікації кадрів, низький рівень соціального обслуговування – складність залучення кваліфікованих кадрів, низька кваліфікація кадрів в свою чергу зумовлює невисоку продуктивність праці, отже, гальмується можливість економічного росту [2, с.85]. Такі негативні причини динамічно посилюють одна одну.

Важливими критеріями визначення депресивності регіонів є погіршена екологічна ситуація внаслідок взаємодії природи і людини, тобто незадовільний стан довкілля негативно впливає на стан здоров'я людини.

Наступний аспект проблеми стосується низького рівня капіталовкладень у господарство регіону, оскільки депресивні регіони є непривабливими для інвестування і не можуть забезпечити собі мінімально необхідних потреб без державної допомоги.

На нашу думку, інші представлені у таблиці ознаки є похідними від вищезгаданих і необов'язковими. Велика кількість другорядних показників не забезпечує належні результати, що може призвести до зосередження уваги на неважливому. Універсальним міг би бути показник валової доданої вартості (ВДВ). Але оскільки висока тінізація вітчизняної економіки – його рекомендується використовувати як допоміжний [4, с.36]. Найбільш прийнятним є оплата праці й доходи населення в розрахунку на одну особу. Грошові доходи населення фіксують усі види грошових надходжень (у вигляді оплати праці, пенсій, стипендій, доходів від власності, надходження від продажу продуктів сільського

господарства тощо)[2].

Матеріали статистики, а також відповідна література, дозволили розробити систему критеріїв, субкритеріїв, показників, які дають комплексну картину депресивності адміністративних районів.

Доведемо до відома, що у науковій літературі „суб...” означає: а) розташований поблизу, нижче, або під чим-небудь; б) підпорядкований, підлеглий; в) не основний, другорядний; менший.

На основі матеріалів Закону України „Про стимулювання розвитку регіонів” в таблицю 2 подаємо критерії, субкритерії, показники депресивності адміністративних районів, у якій критерії розкриваються за допомогою субкритеріїв і показників. При цьому субкритерії розуміються як сукупність часткових критеріїв, які розкривають головний критерій.

В таблиці 2 подається авторське бачення критеріїв депресивності адміністративних районів, які утворюють шість блоків: економічний, соціальний, екологічний, демографічний, інфраструктурний, інформаційний.

Таблиця 2

Критерії, субкритерії, показники депресивності адміністративних районів *

	Критерії	Субкритерії	Показники
економічні	Рівень економічного розвитку Рівень розвитку промисловості Рівень розвитку сільського господарства Рівень розвитку інвестиційної діяльності Рівень розвитку малого бізнесу (МБ)	Масштаби виробництва і споживання; динаміка спаду ВДВ; Масштаби промислового виробництва; Масштаби виробництва сільськогосподарської продукції; Масштаби вкладених коштів у сферу послуг, промисловість Масштаби зайнятості в МБ; Масштаби діяльності; Масштаби поширення МБ;	Валова додана вартість на одну особу; Обсяг промислового виробництва на одну особу, в грн.; Обсяг виробництва сільськогосподарської продукції на одну особу, в грн.; Кількість інвестицій в основний капітал на одну особу; Частка зайнятих в МБ, %; Виробництво продукції на одного жителя; Кількість суб'єктів МБ на 10 тис. жителів;
	Рівень доходів населення	Обсяг нарахованої заробітної плати;	Середньомісячна заробітна плата на одну особу, грн.;
	Рівень зайнятості населення	Масштаби зайнятості у промисловості; Масштаби зайнятості у сільському господарстві;	Частка зайнятих у промисловості; Частка зайнятості у сільському господарстві, %; Частка безробітних у загальній чисельності економічно активного населення, %
	Рівень безробіття		
соціальні	Рівень розвитку сфери послуг	Забезпечення населення закладами культури; Забезпеченість населення дошкільними закладами; Освіченість населення; Стан охорони здоров'я; Стан забезпечення населення житлом	Кількість місць у клубах на 100 осіб; книжковий фонд у бібліотеках на 100 осіб; Кількість дітей на 100 місць; Частка осіб з вищою освітою, %; Кількість жителів на одне лікарняне ліжко; кількість лікарів на 10 тис. осіб; Кількість м ² загальної площі на одного жителя;
екологічні	Екологічний стан довкілля	Якість повітряного простору; Якість води в с/ектві; Якість ґрунтів	Обсяги викидів шкідливих речовин у повітря на одну особу; шумове забруднення; Частка у загальному обсязі забруднення вод, м ³ на одну особу; Частка забруднення ґрунтів м ² , на одну особу

демографічна	Демографічний розвиток, розміщення населення	Природний рух; <i>Механічний рух;</i> Щільність сільського населення;	Коефіцієнт смертності; Коефіцієнт народжуваності; Коефіцієнт міграції на 100 жителів; Кількість осіб на один км ²
інфраструктурні	Рівень забезпечення населення транспортом Рівень забезпеченості автошляхами	Забезпечення населення громадським транспортом; Забезпечення приватними легковими автомобілями; Щільність та якість автошляхів	Обсяг перевезення пасажирів на 100 км.; Кількість автомобілів на 1000 осіб; Довжина шляхів сполучення на 1000 км ² території; Частка доріг з твердим покриттям, %
інформаційні	Поширення інформаційних технологій Рівень забезпечення організацій засобами обчислювальної техніки	Доступ населення до цільникового зв'язку; Доступ населення до мережі Інтернет; Забезпеченість населення основними домашніми телефонними апаратами; Забезпеченість персональними ЕОМ	Кількість абонентів цільникової мережі на 1000 осіб; Користувачі мережі Інтернет на 1000 осіб; Кількість телефонів на 100 сімей; Кількість ЕОМ на одну особу

* Шрифтом виділено критерії депресивності згідно Закону України „Про стимулювання розвитку регіонів”; курсив – пропозиції автора.

Слід зазначити, що одним серед важливих показників депресивних територій є відсутність, на нашу думку, розвитку малого бізнесу, який здійснюється шляхом створення розгалуженої системи малих підприємств, без яких, як свідчить світовий досвід, економіка не може ефективно розвиватися. Більше уваги потрібно приділяти розвитку саме виробничого підприємництва, а не торговельного. Адже вирішення всіх соціально-економічних проблем не можливе доти, доки не запрацює виробництво. Малі підприємства не потребують для створення і розгортання діяльності значних в Україні початкових капіталовкладень, забезпечують при цьому високу оборотність капіталу і гарантують прибуток, який знову можна використовувати на розширення зайнятості.

Проаналізувавши праці з питань розвитку депресивних територій, ми можемо підсумувати, що науковці виділяють широке коло критеріїв дослідження їх депресивності. Але з великого обсягу інформації потрібно вибрати ті складові, які мають найвагомійший вплив на депресивність і визначають її рівень. До категорії найрезультативніших показників визначення депресивності території можемо віднести грошові доходи населення, рівень зайнятості населення, кількість безробітного населення, екологічний стан довкілля та інвестиції в основний капітал.

Закон “Про стимулювання розвитку регіонів” пропонує визнавати території депресивними за такими критеріями: рівень економічного розвитку, рівень розвитку промисловості, сільського господарства, рівень доходів населення, рівень зайнятості, безробіття, демографічний розвиток, розміщення населення. Нами пропонується значно ширше коло показників для визначення депресивності в економічній, соціальній, екологічній, демографічній, інфраструктурній та інформаційній сфер адміністративних районів. Закон виділяє найбільше показників в економічній сфері: ВДВ на одну особу, обсяги промислового та сільськогосподарського виробництва, рівень середньомісячної заробітної плати, частка зайнятих у промисловості, сільському господарстві, частка безробітних. В економічній сфері ми додатково пропонуємо такі критерії: рівень розвитку інвестиційної діяльності (кількість інвестицій в основний капітал на одну особу), рівень розвитку МБ (частка зайнятих, кількість суб'єктів МБ, виробництво продукції на одного жителя). У демографічній сфері Закон пропонує: демографічний розвиток, розміщення населення (природний рух, щільність населення; ми додатково пропонуємо механічний рух).

Ми пропонуємо не менш важливий і актуальний критерій – екологічний стан довкілля (обсяги викидів шкідливих речовин у повітря, шумове забруднення, частка забруднення вод,

грунтів). А також заслуговують уваги критерії, які ми виділили у соціальній сфері – рівень розвитку сфери послуг; інфраструктурній – рівень забезпечення населення транспортом, рівень забезпеченості автошляхами; в інформаційній – поширення інформаційних технологій, рівень забезпечення організацій засобами обчислювальної техніки.

Виділення критеріїв дасть змогу дати комплексну оцінку в усіх сферах депресивних регіонів. Слід зазначити, що внаслідок значної диференціації економічного розвитку регіонів, критерії депресивності, які використовуються в Україні, за своєю суттю різняться з аналогічними критеріями розвинутих країн Західної Європи та ін., і є неприйнятними для України. Тому необхідно виробляти свою систему критеріїв віднесення регіонів до депресивних.

Література:

1. Барановський М. Суспільно-географічне вивчення депресивних аграрних територій України (на прикладі Чернігівської області). /Наукові записки Тернопільського педагогічного університету. – Серія: Географія. №2. 2005.-С.142 – 146.
2. Ванда І.В. Суспільно-географічні особливості економічно депресивних регіонів / Наукові записки Тернопільського педагогічного університету.- Серія: Географія. №1. 2004.-С.83-87.
3. Великий плумачний словник сучасної української мови. –Київ, - 2004.-1427 с.
4. Заставний Ф.Д. Депресивні регіони, поселення й галузі економіки України: проблеми, оцінка й прогнози /Географія й основи економіки в школі. №5. -2004.-С.35-38.
5. Заставний Ф.Д. Проблеми депресивності в Україні (соціально-економічної, екологічної, демографічної. – Львів.-2006.-с.347.
6. Коломийчук В.С. Соціально-економічні механізми управління адміністративним районом в системі регіонального розвитку: Автореферат дис. ... докт. економ. наук: 08.10.01; 08.10.03.Лн-т регіональних досліджень.-Львів, 2000.-52с.
7. Лексин В.Н., Швецов А.Н. Приоритеты региональной политики. Депрессивные территории и механизмы их санации // Российский экономический журнал.-№1.-1995.-С.31-39.
8. Ляшевская М.Н. Проблемы выделения депрессивных районов России // Вест. Моск. Ун-та. Сер.5.География. 1994. №2.-С.16-22.
9. Нагребецька І. Європейський досвід і наші реалії. „Урядовий кур’єр” від 28 листопада 2001 р.
10. Новикова А.М. Депресивні території: європейський досвід та проблеми України // Стратегічна панорама.- №2-4. 2000 //http: www niisr gov ua / vydana / panorama / 2000 3-4 php.
11. „Про стимулювання розвитку регіонів”. – Закон України. -2005. – www. rada. com. ua
12. Прокопа І., Шепотько Л. Депресивність аграрних територій: український вимір // Економіка України.- 2003.-№7.-С.59-66.
13. Токарчук Т.В. Визначення депресивних регіонів в Україні з урахуванням європейського досвіду / Наукові записки національного університету „ Києво-Могилянська Академія”. Економічні науки.-2004.-С.70-77.
14. Українська радянська енциклопедія. – Київ: УРЕ, 1980.- Т.5. – 620с.

Summary:

Lidia Kyzniak. CRITERIA OF DEPRESSED OF ADMINISTRATIVE REGIONS.

In the article are considered Scientifics to the selection of criteria of depressed of region. It was offered the system of criteria, sub-criteria and indices in the economical, social, ecological, demographical infrastructures and informative spheres of administrative regions.

УДК 338:91.312.90

Леся ЗАСТАВЕЦЬКА

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК СІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ – ВАЖЛИВА ПЕРЕДУМОВА ВДОСКОНАЛЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО ПОДІЛУ РЕГІОНУ

В умовах проведення нової адміністративно-територіальної реформи важливим є докладне вивчення різних територій держави для врахування їх особливостей, рівня їх соціально-економічного розвитку для створення нової досконалої територіальної системи розселення. Особливої уваги заслуговують так звані “депресивні” регіони, до яких належить Поділля.

Вивчення елементів первинних систем розселення, тобто поселень, дозволяє відзначити такі особливості на території цього регіону:

- 1) стійка тенденція до зменшення людності поселень, до занепаду багатьох населених пунктів;
- 2) звуження функціональної структури поселень внаслідок кризових процесів та зміни відносин власності;
- 3) послаблення розселенських територіальних зв'язків між населеними пунктами, що належать до різних сілрад, переважання т. з. вертикальних зв'язків у первинних системах розселення.

Для того, щоб нові системи функціонували оптимально, необхідно, у першу чергу, зберегти ту поселенську мережу, яка вже склалася. Формування територіальних громад, які охоплюватимуть територію декількох сілрад вже само-собой є чинником депресії (занепаду) т. з. периферійних сіл. Існує загроза того, що люди все більше селитимуться у центральних селах, які зосереджуватимуть управлінські, виробничі, соціальні, інформаційні функції. А інші села, зважаючи на демографічну ситуацію та старіння сільських жителів, поступово занепадатимуть. Щоб цього не сталося, необхідні заходи з боку держави і органів місцевого самоврядування щодо соціально-економічного розвитку поселень та їх систем.

В Україні існує декілька концепцій розвитку і збереження поселенської мережі. Одна із них – економістів Л. Шепотько, Д. Мотруніч, І. Прокопи, О. Максим'юк (1998), які роблять акцент на необхідності підтримки занепадаючих поселень з боку держави, особливо в депресивних регіонах. Ця концепція вже вимагає доповнення: зараз вся сільська місцевість в Україні є депресивною, депопуляція сільського населення є повсюдною, тому заходи повинні торкатися всіх сільських поселень. Саме на цьому базується пропозиція Я.Б. Олійника і А.В. Степаненка (2003) щодо розвитку сільської місцевості, яка передбачає її загальноекономічне і соціальне піднесення на основі такої структурної політики, що сприяла б розвитку сільського господарства та сфери послуг.

На нашу думку, розвиток поселень в Україні необхідно здійснювати з огляду на їх роль у системах розселення. Кожне з поселень виконуватиме певну функцію у територіальній системі (громаді), яка може бути представлена як кластер, що відзначається посиленням горизонтальних зв'язків. Перехід від строгої ієрархічності до мереженої просторової виробництва, що спостерігається у інформаційно-організованій економіці, зумовить перетворення територіальних систем розселення у нові соціально-економічні системи, або кластери. У розселенні кластери – це мережі поселень, які тісно пов'язані між собою різними видами виробничих і соціальних зв'язків для отримання взаємних переваг та реалізації спільних програм соціально-економічного розвитку на певній території.

Про розвиток економічної бази сільських поселень окремих регіонів в сучасних умовах йдеться у наукових дослідженнях українських географів В.О. Джамана (2003), О.І. Шаблія (2003), А.І. Доценка (2003), Я.Б. Олійника і А.В. Степаненка (2003), Ф.Д. Заставного (2004), В.П. Круля (2004), М.О. Барановського (2005), П.О. Сухого (2005), М.Д. Заячука (2005), І.М. Пушкара (2005), М.Д. Пістуна (2005) та ін. Вони наголошують на необхідності реструктуризації сільського господарства як основи розвитку сільських поселень, розвитку переробних галузей, транспорту та соціальної інфраструктури.

У сільському господарстві відбулося становлення нових господарських відносин на принципах приватної власності на землю і майно. Це привело до посилення ролі домогосподарств, відродження великих товарних підприємств на нових засадах, створення нових видів господарських об'єктів – акціонерних товариств, приватних підприємств у сільському господарстві. Необхідна загальноекономічна і ринкова база для перебудови великих сільськогосподарських підприємств, сектор дрібних, приватних ферм стримується відсутністю капіталу. В міру його накопичення відбудеться розвиток дрібного фермерства. Як відзначає П. Сухий, дуже важко передбачити, яка структура сільського господарства

складеться. Але це буде структура, що складається з дрібних і сімейних господарств, великих фермерських господарств корпоративного типу, різноманітних кооперативів і об'єднань орендарів, що виникнуть на основі існуючих колективних господарств [2, С.136]. Їх основою стане наявна поселенська мережа, невеликі, середні і великі сільські поселення. Невеликі за людністю села можуть бути основою сімейних ферм, але вони розвиваються повільно через невеликі доходи селян. Підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва є важливим чинником “закріплення” людей у селах, запорукою стабілізації людності поселень.

Розвитку соціально-виробничих, особливо трудових, зв'язків між поселеннями сприяє наявність у селах підприємств з ремонту автомашин і сільгосптехніки, з переробки сільськогосподарської сировини та виробництва будматеріалів. За роки економічної кризи такі підприємства, що раніше функціонували у колгоспах (чи радгоспах), припинили свою діяльність. Тільки деякі з них відроджено на основі приватної власності. Зараз у сільській місцевості Тернопільської області, що належить до Подільського агропромислового регіону, є понад 100 підприємств з виробництва продуктів харчування, тари, будматеріалів, деякі з них відомі далеко за межами області (“Добра вода” у с.Млинівці Зборівського району, підприємство з розливу мінеральної води у с.Глібів Гусятинського району, фабрика меблів у с. Біла Тернопільського району та ін.). Але більшість підприємств – це невеликі заводи і цехи, де зайнята невелика кількість населення. Розширення мережі малих підприємств у сільській місцевості дозволить рівномірніше впродовж року зайняти сільське населення, забезпечити його товарами народного споживання. При цьому важливо розвивати підприємства не тільки у центрах територіальних громад, а й у селах т. з. “периферії”.

Важливу роль у розвитку економічної бази сільських поселень відіграватимуть філіали великих компаній, які були б конкурентноздатними у ринковому середовищі. Це, перш за все, ті, які можуть надавати послуги з обслуговування агро бізнесу, ремонту сільськогосподарської техніки і автомобілів. Внаслідок розширення інформаційності господарства поступово набуватимуть чинності виробничо-наукові інформаційні пункти.

Важливою сполучною ланкою у системах розселення є транспорт і зв'язок. Для успішного функціонування територіальних громад необхідне регулярне транспортне (автобусне) сполучення між їх центрами і всіма іншими поселеннями громади, а також між центрами громад та адміністративних районів. Це першочергове завдання, поза-як відстані між центром, де можна буде отримати різноманітні послуги, і “периферійними” селами збільшиться. При цьому необхідно враховувати демографічний центр, а особливо те, що вже зараз у селах регіону понад 28 % населення – люди пенсійного віку, а у найближчі роки їх буде ще більше. Це ж стосується і розвитку зв'язку. Рівень забезпеченості людей телефонними апаратами в області становить 48 одиниць в розрахунку на 100 сімей. Але кількість незадоволених заяв у селах ще велика – понад 27,5 тис. апаратів. Поступово збільшується у селах кількість абонентів мобільного зв'язку, користувачів Internet та ін. Це значною мірою підносить доступність сільських жителів до досягнень цивілізації, наближає умови їх життя і діяльності до міських.

Важливе системоутворююче значення у сільській місцевості має сфера послуг, передусім освіта, культура, медичне обслуговування та торгівля, а також розвиток систем газо-, водо-, тепlopостачання. Ця галузь мусить бути перебудована відповідно до перебудови систем розселення. На зміну ступінчастій територіальній організації цієї галузі поступово прийде організація логістично-мережевої структури видів обслуговування, що орієнтуватиметься на потреби верств населення з відповідним рівнем доходів [3, с.66]. У сучасних умовах ступінчаста система обслуговування населення ще збережеться, але зазнає певних змін. Так, ця система найбільше виявлена в освіті, охороні здоров'я і передбачає розподіл послуг між різними видами поселень у системах розселень. За умови формування територіальних громад у їх центрах буде сконцентровано набір об'єктів соціальної інфраструктури, які забезпечуватимуть повсякденні і періодичні потреби жителів громади:

амбулаторії чи поліклініки, лікарні, середні школи, бібліотеки, клуби, пошта, відділення зв'язку та банків, спеціалізовані торговельні заклади, майстерні з ремонту, ринки та ін. А у т.з. периферійних селах, що входять до складу громади, розміщуватимуться ті заклади, які забезпечують повсякденні потреби людей: фельдшерсько-акушерські пункти, магазини, початкові чи неповні середні школи, дитсадки, пошта та ін.

У селах області вже склалася мережа освітніх установ, яка загалом відповідає системному розселенню. Проте, нерідко, особливо в тих районах, де територіальні громади великі за площею, лише центр громади має повну загальноосвітню школу. Жителі громади, добираючись сюди, змушені долати великі відстані, зазвичай пішки, польовими дорогами. Така ситуація характерна для громад Шумського особливо північної його частини), Підгаєцького, Терехівського, Бережанського, Зборівського районів.

Нерідко жителі "периферійних" поселень відвідують навчальні заклади поселень не тільки сусідніх громад, а й сусідніх районів, оскільки туди їм добиратися ближче і краще, ніж до центру своєї громади (наприклад, с.Мирне і с.Юстинівка Підгаєцького району, жителі яких відвідують школу в с.Кальне Козівського району; жителі с.Йосипівка, с.Цеценівка і с.Годів Зборівського району – школу в с.Августівка Козівського; жителі с.Галушинці Підволочиського району – школу в с. Романове Село Збарзького; жителі с.Волощина, с.Квіткове, с.Божиків Бережанського району – в с. Литвинів Підгаєцького).

Жителі поселень, розміщених поблизу районних і обласного центрів зазвичай відвідують навчальні заклади (дитсадочки, школи, училища) цих центрів. Наприклад, жителі с.Біла, с.Острів, с.Велика Березовиця, с.Петриків, які розміщені поблизу обласного центру і мають свої школи і дитячі садочки, надають перевагу навчальним закладам м. Тернополя. Тим більше, що транспортна доступність тут висока.

Забезпеченість ймовірних громад закладами медицини і охорони здоров'я (лікарнями, поліклініками, аптеками тощо) є вкрай низькою. Лікарні розміщені, переважно, в м.Тернопіль і в районних центрах. Деякі селища міського типу теж мають свої лікарні, куди звертається населення навколишніх територій. Є лікарняні заклади у деяких містах області – м.Почаїв, м.Скалат, м.Копичинці, м.Хоростків.

Медичне обслуговування у селах здійснюється переважно фельдшерсько-акушерськими пунктами, амбулаторіями. Внаслідок значної економічної кризи лікарняні заклади в багатьох селах області було закрито. Сьогодні функціонують вони лише в с. Язловець Бучацького району і с.Білобожниця Чортківського району. Ці поселення мають високу людність і знаходяться на значній відстані від районного центру, тому розміщення тут лікарняних закладів дуже доцільне.

Особливо гостро склалася ситуація з закладами медичного обслуговування в громадах Шумського, Кременецького, Підгаєцького, Лановецького районів, в яких лікарняні заклади є лише в районних центрах, а в багатьох поселеннях відсутні фельдшерсько-акушерські пункти.

Територіальна організація закладів охорони здоров'я ще не відповідає майбутній системі розселення області і її трансформація має відбуватися у напрямку збільшення кількості лікарняних, поліклінічних, амбулаторних закладів у центрах первинних систем розселення. Для цього необхідно створити додатково близько 100 лікарняних установ.

Важливою галуззю, яка у майбутньому може деякою мірою активізувати соціально-економічний стан сільських, передусім невеликих, поселень на Поділлі, може стати сільський зелений туризм. При відносно невеликих матеріальних затратах селяни можуть отримувати значні доходи за рахунок використання природних рекреаційних ресурсів. Такі ресурси є на всій території Поділля, а в Тернопільській області найбільші – на Опіллі, Кременецькому горбогір'ї, Медоборах, Придністров'ї. Залучення до відпочинку у сільській місцевості міських жителів сприятиме підвищенню рівня життя селян, благоустрою сільських садиб. Для розвитку зеленого туризму необхідно розвивати в сільській місцевості

транспортну мережу, сферу послуг, зацікавити селян в успіху справи. Стримує розвиток цієї галузі в області низький рівень урбанізації, значний зв'язок міщан (переважна більшість – недавні вихідці із сіл) із сільською місцевістю. В області є поки-що тільки 5 садиб (в Гусятинському і Терехівлянському районах), які приймають людей на відпочинок.

У процесі організації територіальних громад і формування на їх основі первинних систем розселення необхідно виходити із того, що будуть формуватися нові “полюси соціально-економічного росту” – центри громад і т. з. “периферія”. Між ними формуватимуться нові багатоманітні зв'язки і відношення у всіх сферах життєдіяльності населення. Для цього необхідно відібрати найвигідніше розташовані відносно інших поселення – великі села чи селища міського типу, що мають сприятливі умови для подальшого розвитку і, порівняно, високі показники функціональної сформованості.

Таблиця 1

Коефіцієнт стійкості груп сільських поселень Тернопільської області

Групи сіл із жителів	Коефіцієнти стійкості	
	1979-1989	1989-2001
до 50	0,0	0,0
51-100	0,2	0,1
101-200	0,7	0,5
201-500	11,9	11,5
501-1000	33,2	33,7
1001-2000	45,1	47,2
2001-3000	6,9	6,2
3001-5000	2,0	1,8

На основі методики Ф.Д.Заставного [1, С.53-60] нами визначено села з найвищими коефіцієнтами стійкості, в яких можуть концентруватися об'єкти нового будівництва, які найбільше підходять для центрів громад (табл.1). Ними є села з людністю понад 200 жителів, але найбільші перспективи мають села з кількістю населення 500-1000 жителів та 1000-2000 жителів. Населені пункти цих, а також вищих розмірних груп можуть бути опорними ядрами сільського розселення і сфери територіального управління.

Розвиток таких поселень як центрів громад підвищить рівень організації території та управління первинними системами розселення.

Загалом, формування нових одиниць адміністративно-територіального поділу, яке здійснюватиметься у процесі адміністративної реформи в нашій країні, має оптимізувати територіальну організацію систем розселення різних рівнів, що сприятиме комплексному соціально-економічному розвитку територій.

Сучасні науковці (А.Доценко, А.Новікова, І.Негребецька, Л.Шепотько, І.Прокопа, О.Максим'юк та ін.) застерігають управлінців від дій щодо підтримки розвитку перспективних сіл і невідповідності т.з. неперспективних. Вони наголошують на тому, що ті села, які вимагають найбільшої підтримки, можуть її не отримати зовсім через відсутність представництва в органах місцевого самоврядування та відсутність виробничих формувань у цих селах. Ця загроза посилюється у процесі формування територіальних громад, де основна увага з боку держави буде спочатку спрямована на розбудову центрів цих громад. Недостатньо обгрунтовані межі, неправильно вибрані центри – все це може бути причиною подальшого занепаду малих сіл.

Для подолання депресивності аграрного регіону, до якого належить Поділля, необхідне задіяння економічних інструментів державного стимулювання таких територій. Вони включають: фінансову підтримку суб'єктів господарювання, котрі відновлюють або започатковують на цій території виробничу діяльність, зокрема на засадах малого підприємництва; державне інвестування виробничої та соціальної інфраструктури; видачу державних замовлень суб'єктам господарювання; направлення коштів фонду зайнятості на створення робочих місць; надання населенню цільових кредитів на житлове будівництво;

Література:

1. *Заставний Ф.Д.* Депресивні регіони, поселення й галузі. Економіка України: проблеми, оцінки, прогнози.- Географія та основи економіки в школі.- №5-6, 2004.
2. *Сухий П.* До питання про сучасні регіональні особливості реформування сільського господарства // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: Географія.- Тернопіль, 2005.- №2.- С.133-137.
3. *Прокопа І., Шепотько Л.* Депресивність аграрних територій: український вимір. – Економіка України.- №7, 2003.- С.59-66.
4. *Шепотько Л.О., Прокопа І.В., Максимюк О.П.* Типологія як наукова основа державної політики підтримки села // Українське село: вихід з кризи. – К.: ІЕНАНУ, 1994. –130 с.

Summary:

Lesya Zastavetska SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF RURAL SETTLEMENTS IS IMPORTANT PRE-CONDITION OF PERFECTION OF ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL DIVISION OF REGION

The role of development of socially-production sphere is in-process reflected in forming of new administrative-territorial device in Ukraine (on the example of region of Podillya)

УДК 338;91(447)

Марія СМАКУЛА

ФОРМУВАННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ ТРУДОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ У СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ

Перехід до ринкових відносин, структурні реформи в економіці, які відбуваються в нашій державі ще надто повільно, трансформація відносин власності та їх декларативний характер, особливо в аграрному секторі економіки, відбуваються на фоні глибокої та затяжної соціально-економічної кризи. Сучасний стан функціонування економіки України, обсяги промислового і сільськогосподарського виробництва аж ніяк не відповідають масштабам її природо-ресурсного і трудового потенціалу. Однак, якщо природні умови та ресурси можуть бути залучені у виробництво для задоволення потреб суспільства, то за рахунок живої праці забезпечують матеріальні основи життєдіяльності людини. Фактично ефективне використання живої праці є запорукою відповідного рівня життя населення, який безсумнівно відіб'ється на процесі його відтворення. Інакше кажучи, якісні і кількісні параметри відтворення населення, і в т. ч. його працездатної частини, залежать у першу чергу від здатності суспільства забезпечити нормальні умови його життєдіяльності.

Особливо це помітно у сільській місцевості, тобто у всій населеній території країни та її регіонів, що знаходяться за межами міських населених пунктів, з її природними та агропромисловими ландшафтами, населенням, населеними пунктами сільського типу тощо.

Більшість теоретичних, методологічних і методичних положень концепції повної і раціональної зайнятості, яка існувала в радянській економіці, вимагають перегляду, переосмислення з огляду на зміну суспільних відносин. Особливо актуальними і найменш розробленими є питання, що стосуються закономірностей формування трудового потенціалу регіонів та функціонування регіональних ринків праці. Такі дослідження необхідні для визначення основних напрямів комплексного соціально-економічного розвитку регіонів. Вони повинні стати основою базою для розробки механізму управління ринком праці, що здійснював би контроль його стану, знімав соціальне напруження, підтримував гармонію між попитом і пропозицією робочої сили.

У першому значенні категорії "трудоий потенціал" фіксується її якісний аспект: констатується той факт, що у того чи іншого індивіда є працездатність і що на основі цієї працездатності може бути сформована робоча сила. Цей вид трудового потенціалу ми

назвемо "трудовий потенціал індивіда". Кількісна сторона цього виду потенціалу виявляється тоді, коли визначається чисельність людей, які володіють працездатністю, - людські ресурси суспільства (регіон, область, район, колектив і підприємство тощо). Це екстенсивна кількість трудового потенціалу.

У другому видовому значенні категорії "трудовий потенціал" розкривається інтенсивна кількісна сторона даної категорії. Вона виражається рівнем продуктивної здібності чи продуктивної потенції одного працівника, потенціальним рівнем продуктивності праці, який на даний час може бути забезпечений працівником. Трудовий потенціал у даному випадку показує ту частину людських ресурсів, яка реально може бути використана в продуктивній діяльності в умовах, що склалися.

Нарешті, третій вид трудового потенціалу, який виникає на основі розвитку робочої сили, що вже зайнята в сфері продуктивної діяльності, можна назвати "трудовим потенціалом працівника" (на відміну від трудового потенціалу індивіда"). Трудовий потенціал працівника характеризує резерви інтенсивної кількості робочої сили працівника, резерви його людського потенціалу.

Питання формування і використання трудового потенціалу регіонів знаходять дедалі більшого відображення в науковій економічній літературі, однак для повного (комплексного) вирішення поставленої проблеми слід зосередити багато зусиль. Так, при дослідженні ринків праці недостатня увага надається їх територіальній структурі, інфраструктурним агломеративним зв'язкам, що відображають процес взаємодії структурних елементів систем виробництва та розселення. На стадії становлення перебувають дослідження локальних ринків праці.

Проблема відтворення населення і особливо його працездатної частини набула державної ваги і стала об'єктом уваги президентської адміністрації. Про це свідчить Указ Президента України "Про Основні напрями розвитку трудового потенціалу в Україні на період до 2010 року" від 3.08.1999 р. № 958/99, який зобов'язує Кабінет Міністрів України у шестимісячний термін розробити і подати на розгляд Верховної Ради України проект Державної програми розвитку трудового потенціалу в Україні на 2000-2010 рр.

Результатом трансформації форм власності і структури суспільного виробництва, що відбувалися в Україні протягом останнього десятиліття, став перерозподіл трудових ресурсів за видами зайнятості. Відбулося зростання різних форм безробіття, посилення трудових міграційних процесів.

У сучасних умовах ситуація в подільському регіоні склалася досить складною, хоча деякі її аспекти на фоні держави не дають підстав для категоричних тверджень. Так, у Тернопільській, Хмельницькій і Вінницькій областях показники народжуваності й смертності порівняно із середньо-республіканськими є сприятливішими і свідчать про те, що формування трудового потенціалу в цих областях відбуватиметься в кращих умовах. Тому для того, щоб трудовий потенціал розвивався, в практичних заходах щодо його збереження і створення умов для відтворення необхідно в першу чергу враховувати регіональні особливості демографічної ситуації, рівень життя населення, сучасний стан ринку праці і тенденції його розвитку на перспективу.

Трудові ресурси села – це частина сільського населення, що володіє здібностями до суспільне корисної праці в усіх сферах людського буття, включаючи демографічний аспект, тобто здатність селян до самовідтворення. Критерієм кількісного визначення трудових ресурсів виступають встановлені законодавством межі працездатного віку населення. Згідно з чинним законодавством, за віковим критерієм до трудових ресурсів належать чоловіки віком 16-59 років і жінки віком 16-54 років, за винятком інвалідів I і II груп цього віку. З 1992 р. Верховна Рада України встановила для трактористів-машиністів, доярок і свинарок нижчу на 5 років верхню вікову межу працездатності. Така ж пільга надається жінкам, що народили і виховали п'ятеро і більше дітей. У законодавчому порядку на 5-10 років (залежно

від групи інвалідності) знижена верхня межа працездатності для учасників ліквідації Чорнобильської аварії та для осіб, що проживають на забруднених радіонуклідами територіях України. Виходячи з цього для визначення абсолютної кількості трудових ресурсів сільського населеного пункту, сільської ради, адміністративного району, області, країни в цілому за віковим критерієм необхідно чисельність чоловіків і жінок працездатного віку, що постійно проживають у сільській місцевості, зменшити на кількість інвалідів I і II груп, трактористів-машиністів віком 55-59 років, доярок і свинарок віком 50-54 років, учасників аварії на Чорнобильській АЕС, що мають пільгові умови виходу на пенсію. Інформаційною базою для визначення абсолютного розміру трудових ресурсів села на мікрорівні (населений пункт – сільська рада – адміністративний район) виступає сільрадівська звітність (форма № 9 "с") про чисельність наявного сільського населення станом на 1 січня року, а також дані оперативного обліку населення в сільських радах, підприємствах і організаціях, розташованих у сільській місцевості, про чисельність працівників. Розподіл трудових ресурсів села за сферами зайнятості.

За сферами зайнятості трудові ресурси села поділяються на дві основні групи: зайняті в усіх сферах економічної діяльності та зайняті поза суспільним виробництвом (особи індивідуальної трудової діяльності, служителі релігійних культів та ін.). Зайняті в усіх сферах економічної діяльності у свою чергу поділяються на зайнятих у галузях економіки і зайнятих в інших сферах економічної діяльності. Перші включають працівників сфери матеріального виробництва та невиробничої сфери. До зайнятих у сфері матеріального виробництва належать працівники промисловості, сільського та лісового господарства, будівництва, транспорту і зв'язку, торгівлі, громадського харчування, матеріально-технічного постачання, збуту і заготівлі. До зайнятих у невиробничій сфері належать працівники житлово-комунального господарства та невиробничих видів побутового обслуговування населення, охорони здоров'я, фізкультури і соціального забезпечення, освіти, культури, мистецтва, науки і наукового обслуговування, фінансування, кредитування і страхування, апарату органів державного та господарського управління кооперативних і громадських організацій.

Територіальний перерозподіл здійснюється шляхом міграції населення. Він може бути стаціонарним, якщо мешканці села змінюють постійне місце проживання, сезонним - за умов тимчасового (сезонного) переміщення селян з метою сезонної трудової діяльності без зміни постійного місця проживання. Якщо кількість трудових ресурсів одного населеного пункту збільшується або зменшується за рахунок носіїв робочої сили інших населених пунктів, але в межах сільської ради, – це внутрішньосільрадівський перерозподіл, якщо між населеними пунктами району (районів) – внутрішньорайонний (міжрайонний), між населеними пунктами області (областей) – внутрішньообласний (обласний), між населеними пунктами зони (регіону) – внутрішньозональний (міжзональний), або внутрішньорегіональний (міжрегіональний) перерозподіл трудових ресурсів. Якщо зміна кількості трудових ресурсів села стосується території інших країн – це міждержавний перерозподіл трудових ресурсів. Він пов'язаний з міждержавною міграцією населення. Територіальний перерозподіл трудових ресурсів села – важливий критерій регіонального розміщення продуктивних сил.

Міжгалузевий перерозподіл трудових ресурсів характеризується кількісною зміною носіїв робочої сили різних галузей. Він, як і територіальний перерозподіл, здійснюється на всіх рівнях управління народним господарством. На макрорівні – коли працівники однієї галузі переходять працювати в іншу галузь, наприклад, працівники аграрної сфери переходять працювати в несільськогосподарські галузі народного господарства. Міжгалузевий перерозподіл на макрорівні зі зміною постійного місця проживання працівників і без неї, а на мікрорівні – кількісною зміною працівників різних галузей в межах одного господарства, наприклад, кількісною зміною працівників рослинництва, тваринництва, підсобних підприємств і промислів. Він здійснюється, в основному, без зміни

місця проживання працівників. Міжгалузевий перерозподіл трудових ресурсів села – важливий інструмент оптимізації забезпеченості галузей робочою силою. Формування та якість трудових ресурсів аграрної сфери. Природною основою формування трудових ресурсів аграрної сфери є сільське населення. За рахунок молодого покоління (осіб, що досягли працездатного віку) воно, в основному, наповнює трудовий потенціал сільського господарства. Крім сільського населення, джерелом формування трудових ресурсів аграрної сфери виступають кваліфіковані робітничі кадри і спеціалісти сільського господарства, що проходили професійну підготовку в ПТУ, на курсах, у середніх спеціальних та вищих навчальних закладах, включаючи вихідців з міста. Якість трудових ресурсів аграрної сфери характеризується такими основними показниками: фізичним здоров'ям працівників, середньою тривалістю їх життя, статеві-віковою структурою, загальноосвітнім та професійно-кваліфікаційним рівнями, міграційною та соціальною мобільністю та ін. Кожен з цих показників вимірюється відповідними величинами.

До основних показників, що характеризують використання трудових ресурсів у сільськогосподарських підприємствах (СП), належать такі: коефіцієнт залучення членів СП до громадського господарства (відношення кількості працівників СП до наявної їх чисельності), трудова активність працівників (кількість днів, що працює член СП в громадському господарстві протягом певного проміжку часу: рік, квартал, місяць). Дані показники доцільно обчислювати щодо основної робочої сили СП - осіб працездатного віку. На основі цих показників обчислюються похідні вимірники використання ресурсів живої праці в СП, зокрема коефіцієнт сезонності використання фонду робочого часу протягом року, місяця, зміни, продуктивність праці та інші показники, що в сукупності та взаємозв'язку становлять систему використання трудових ресурсів. Їх можна обчислювати як стосовно всіх працівників, так і щодо їх статево-вікових і професійно-кваліфікаційних груп. На їх основі можна визначити невикористані цілорічні або сезонні резерви робочої сили підприємства, галузі в результаті неповного залучення членів СП до громадського господарства або неповного використання фонду їх робочого часу. Що стосується маломобільних для суспільного виробництва груп трудових ресурсів – підлітків та осіб похилого віку, то такі показники – допоміжна характеристика використання трудових ресурсів у СП. Інформаційною базою для визначення показників використання трудових ресурсів у СП на мікрорівні є оперативний облік та звітність цих підприємств, на макрорівні – матеріали офіційної статистики.

Основними показниками сезонної зайнятості сільського населення та працівників аграрної сфери виступають: коефіцієнт сезонності залучення селян або працівників аграрної сфери до суспільного виробництва, що визначається як відношення кількості зайнятих у суспільному виробництві в період "пік" до середньорічної їх чисельності. Він може бути обчислений і як співвідношення кількості відпрацьованих селянами або працівниками-аграріями людино-днів у суспільному виробництві відповідно до їх середньорічних показників. Розмах (амплітуда) сезонної зайнятості сільського населення (працівників аграрної сфери) – це різниця між чисельністю зайнятих або кількістю відпрацьованих людино-днів у суспільному виробництві в період "пік" та у період мінімального праценапруження. Вона вимірюється натуральними величинами – кількістю осіб або відпрацьованих людино-днів із урахуванням коефіцієнта нерівномірної зайнятості селян (працівників аграрної сфери), що визначається як відношення кількості зайнятих або відпрацьованих людино-днів у звітному періоді до попереднього. На основі цих показників необхідно розробляти й реалізувати заходи щодо пом'якшення сезонної зайнятості сільського населення та працівників аграрної сфери, спрямовані на зниження коефіцієнта сезонності та зменшення амплітуди сезонності використання праці.

Важливою умовою соціально-економічного розвитку України та її регіонів в період переходу до ринкових відносин є проведення раціональної політики регулювання ринку

праці. Вона передбачає регулювання попиту на робочу силу внаслідок проведення ряду заходів. В умовах праценадлишковості вони можуть бути такими: збільшення пропозицій робочих місць у різних галузях; стимулювання малого бізнесу; розширення часткової зайнятості (неповний робочий тиждень, гнучкий графік роботи, збільшення тривалості відпусток); регулювання процесів вивільнення робочої сили на основі цілеспрямованого здійснення структурних зрушень в Україні та її регіонах; перепідготовка кадрів на замовлення підприємств для забезпечення їх потреб з врахуванням майбутнього економічного піднесення; тимчасове працевлаштування персоналу підприємств, які перебувають на реконструкції і зацікавлені у збереженні кваліфікованої робочої сили, на новостворених малих підприємствах, що випускають товари широкого вжитку, надають послуги населенню і виробництву; управління міграційними процесами населення та інше. Заходи могли б пом'якшити негативні соціальні явища, які виникають у перехідний період до ринку і пов'язані з різким збільшенням непрацевлаштованого населення.

Досягнення найбільш економічно ефективної зайнятості населення можливе лише за умови підвищення рівня соціально-економічного розвитку України та її регіонів. Останній є головною умовою створення додаткових робочих місць, повнішого використання трудового потенціалу. Для здійснення цієї умови доцільно здійснити структурну перебудову в економіці, яка передбачатиме ефективне використання трудового потенціалу. При її здійсненні необхідно враховувати, що додаткові робочі місця можуть бути створені за таких умов: активізації діяльності наявних промислових підприємств шляхом їх перепрофілювання, диверсифікації та технічного переозброєння виробництва; створення малих підприємств для переробки місцевої (сільськогосподарської, будівельної) сировини у малих міських поселеннях та великих селах; розширення мережі підприємств, які займаються виготовленням товарів широкого вжитку, ремонтом сільськогосподарської техніки і транспортних засобів, виготовленням запасних частин до них, наближення цих підприємств до споживачів (в сільській місцевості); активного розвитку нових форм господарювання, зокрема збільшення кількості кооперативів, спільних підприємств із залученням іноземного капіталу у різних галузях господарства; розширення можливостей для індивідуальної трудової діяльності населення, у першу чергу, в населених пунктах із значним надлишком трудових ресурсів; розширення асортименту послуг, головним чином, у сільській місцевості та малих міських поселеннях; реформування відносин власності у сільському господарстві шляхом створення фермерських господарств.

Література:

1. Броч В.Я. Трансформація ринку праці та проблеми підвищення життєвого рівня населення. Методологія, практика, шляхи вирішення: Монографія. – Тернопіль: Економічна думка, 2003.
2. Качан Є.П. Розвиток трудового потенціалу регіону: сучасні тенденції та інтереси суспільства // Регіональні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил України. – Випуск 3. – 1999. – С.18-21.
3. Про основні напрями розвитку трудового потенціалу в Україні на період до 2010 р.: Схвалено Указом Президента України від 3 серпня 1999 р. № 958/99 // Офіційний Вісник України. – 1999. - №31. – Ст. 1608.

Summary:

Smakula M. TO THE QUESTION HAVE FORMING AND REALIZATION OF LABOUR POTENTIAL IN RURAL MISTSEVOSTI.

Considered questions of forming and realization of labor potential in rural locality in the modern terms of development of the Ukrainian state. The basic constituents of part and aspects of forming of labor potential are analyzed in rural settlements.

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ ПОВОДЖЕННЯ З ВТОРИННИМИ РЕСУРСАМИ У ХАРКІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Актуальність теми. В організації системи ресурсозбереження регіону раціональне поводження з вторинними ресурсами займає одне із найважливіших місць. Завдяки повноті та ефективності переробки відходів виробництва досягається економія сировини та природних ресурсів, знижується антропогенне навантаження на навколишнє природне середовище, покращується екологічна ситуація в регіоні. Наближення до найбільш повної переробки відходів дозволить констатувати створення умовно безвідходного виробництва, що відповідає вимогам розвитку постіндустріального суспільства.

За останні роки в Харківській області спостерігаються тенденції до погіршення ситуації з переробки вторинних ресурсів, що потребує негайного удосконалення програми розвитку даного напрямку господарювання. Методи регіонального аналізу, які отримали найбільший розвиток в межах суспільної географії, дозволяють розробити цільові програми для кожної територіальної одиниці області з урахуванням специфіки географічного положення, виробництва, обсягів та структури утворення відходів.

Аналіз попередніх досліджень. Питання дослідження відходів як вторинної сировини для використання у виробництві отримало широкий розвиток в економічній, екологічній та географічній науковій літературі. Серед економічних досліджень в Україні слід відзначити роботи Н.І. Іванова, Б.М. Данилишина, А.М. Близнюка, Р.З. Берлінг [1, 2, 3, 5]. В галузі екології проблему поводження з відходами вивчали Ю.П. Лебединський, А.Г. Шапар, А.С. Парфенюк [6, 12, 17]. Географічні дослідження проблеми здійснювались О.М. Паламарчуком, Л.Г. Руденком, В.П. Руденком, С.А. Лісовським, В.С. Люкшиним, Ж.С. Камзистом [7, 8, 11, 13].

Безпосередньо дослідженням шляхів раціонального поводження з відходами в Харківській області займалися науковці Інституту екологічних проблем, Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, Північно-Східного наукового центру НАН України. В галузі економіки опублікували роботи А.І. Зайцев, І.В. Коринько, Л.Я. Шубов [3]. Географічний підхід було розвинуто в працях Є.Л. Макаровського, О.В. Соловйова, Є.А. Максировського, О.В. Клімова [9, 10]. Проте роботи зазначених авторів, на нашу думку, мають недостатній рівень аналітичного узагальнення інформації та інтеграції результатів в практичну господарську діяльність.

Постановка завдання та мета даного дослідження. Удосконалення системи переробки і поводження з відходами в Харківській області сприяє наближенню її до засад збалансованого розвитку і підвищенню економічного потенціалу регіону. Метою дослідження є визначення критеріїв створення обласної програми удосконалення поводження з вторинними ресурсами в районному розрізі. Завданнями дослідження є визначення територіальної структури використання, динаміки та концентрації вторинних ресурсів в межах Харківської області, визначення ефективності використання вторинної сировини в районному розрізі, виділення районів області з низькою ефективністю поводження з вторинною сировиною та обґрунтування шляхів її підвищення.

Виклад результатів дослідження. Діяльність у сфері поводження з відходами здійснюється в Україні на основі Закону України "Про відходи", від 5 березня 1998 р. В законі отримали визначення наступні терміни:

Відходи – будь-які речовини, матеріали і предмети, що утворюються у процесі людської діяльності і не мають подальшого використання за місцем утворення чи виявлення та яких їх власник повинен позбутися шляхом утилізації чи видалення.

Небезпечні відходи – відходи, що мають такі фізичні, хімічні, біологічні чи інші

небезпечні властивості, які створюють або можуть створити значну небезпеку для навколишнього природного середовища і здоров'я людини та які потребують спеціальних методів і засобів поводження з ними.

Вторинні ресурси нарівні з первинними є однією з складових сировинної бази економіки, тому важливим завданням ресурсозабезпечення повинно стати комплексне рішення проблеми утворення і використання вторинних ресурсів.

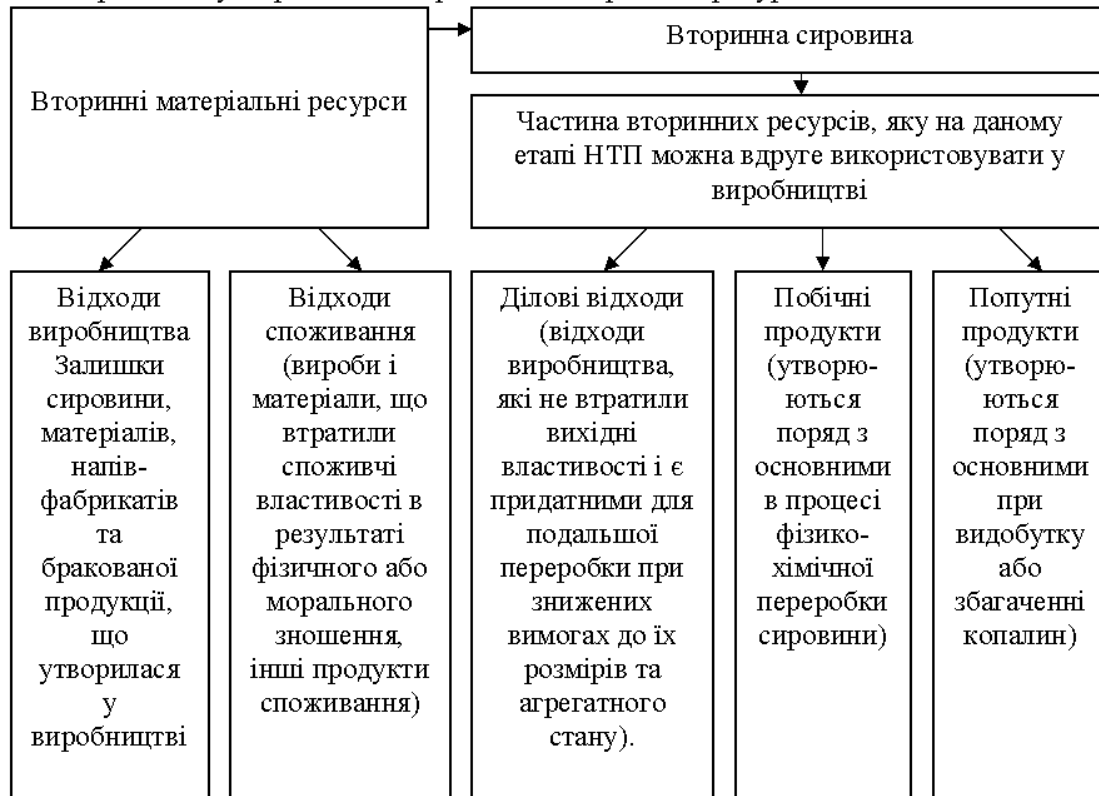

Рис. 1. Утилітарна структура вторинних ресурсів та вторинної сировини [15].

В умовах сировинного і енергетичного дефіцитів вторинні ресурси мають розглядатися як додаткове джерело сировини. Проте, загальний рівень використання вторинних ресурсів в Україні останнім часом значно знизився.

Вторинні ресурси – сировина, матеріали, вироби і відходи виробництва, які утворюються в процесі виробництва і можуть бути надалі використані при випуску нової продукції.

Звіт про використання вторинної сировини (форма 14-НТП) вміщує номенклатуру з 57 позицій. Згідно цієї форми, за останні роки середній рівень використання вторинної сировини в Україні складав близько 30% від обсягу їх річного утворення. Головними джерелами утворення відходів є підприємства хімічного, металургійного, паливно-енергетичного, будівельного, агропромислового комплексів, побутовий сектор.

Індустрія переробки та утилізації відходів в контексті інноваційної моделі економічного зростання виглядає як система науково-технічної, виробничої та обслуговуючої діяльності, що спрямована на зменшення обсягів утворення і підвищення рівня використання відходів на основі впровадження досягнень науково-технічного прогресу, формування інноваційних структур та інфраструктури поводження з ними.

При аналізі кількісних показників утворення та використання вторинної сировини у Харківській області виявлено тенденцію до збільшення утворення відходів вторинної сировини в регіоні, проте у період від 2000 до 2004 рр. цей показник характеризується

значними коливаннями.

Нагальною проблемою в області залишається стан поводження з вторинною сировиною. Обсяги використання вторинної сировини зменшуються, водночас частка видаленої сировини стабільно зростає. Серед вторинної сировини, яка видаляється, найбільший відсоток складають формові суміші, дефекат, молочна сироватка, відходи деревини. Обсяги утворення та використання брухту чорних металів значно знизились у порівнянні з 1990 р., але в останній час спостерігається тенденція до їх зростання.

Територіальний аналіз процесу утворення вторинної сировини та токсичних відходів I–III ступенів небезпеки по районах і містах області виявляє наступні результати: за показником кількості наявних відходів серед районів та міст обласного значення лідирують Зміївський, Дергачівський, Золочівський райони, а також м. Харків і Куп'янськ. Низьким рівнем складування відходів вирізняються Печенізький, Первомайський, Ізюмський, Куп'янський райони.

За обсягами утворення відходів перші позиції в області мають Нововодолазький район, м. Харків, Зміївський, Харківський, Барвінківський райони. Найнижчий рівень відходів мають м. Чугуїв, Ізюмський, Близнюківський райони області.

Найвищий рівень використання відходів мають наступні адміністративні одиниці: м. Харків, Нововодолазький, Харківський, Дергачівський, Барвінківський райони. Низькими показниками вирізняються Золочівський район, м. Лозова, Первомайський, Люботин, Чугуїв.

Для визначення ефективності поводження з вторинними ресурсами отримано відношення кількості використаних відходів до суми утворених та отриманих зі сторони. За цим показником усі райони області ми систематизували на чотири групи. Перша група – сировини використано більше ніж утворилось протягом року. Вона включає лише один район – Дергачівський. Друга група – кількість використаних відходів наближається до кількості утворених. Сюди входять Нововодолазький, Барвінківський, Куп'янський, Близнюківський, Ізюмський райони, м. Харків, Валківський, Дворічанський, Зачепилівський райони. Третя група включає райони з низьким рівнем використання відходів. До неї відносяться 19 районів області. Четверта група включає райони, які вивозили відходи у більшій кількості, ніж складає обсяг їх річного утворення: Коломацький, Сахновщинський, Богодухівський, Кегичівський, Чугуївський райони.

За показником видалення відходів перші позиції мають м. Харків та Харківський район, Куп'янськ, Краснокутський, Богодухівський райони. Низькі показники видалення відходів мають м. Чугуїв, Первомайський та Ізюмський райони. За відношенням видалених та використаних відходів перші місця мають Золочівський, Краснокутський, Богодухівський райони, м. Первомайський, Красноградський район та м. Куп'янськ. Ці райони потребують удосконалення переробки відходів. Найбільший обсяг відходів ввозився та вивозився з м. Харкова та Харківського району, м. Куп'янськ, Богодухівського та Балаклійського районів. Найменш включеними в систему розподілу відходів є Близнюківський, Печенізький, Шевченківський, Борівський райони.

За станом на 2005 р., усі райони Харківської області диференціюються за динамікою накопичення відходів відносно 2003 р. Найбільше зростання кількості відходів відбулося в Зміївському районі, м. Харкові, Харківському, Золочівському районах, м. Ізюмі. Значне збільшення кількості відходів відбулось також в 11 районах та містах області. Кількість відходів залишилась майже незмінною в 7 територіальних одиницях, а зменшення кількості відходів спостерігалось в 15 територіальних одиницях. Найбільш зменшилась кількість відходів в м. Куп'янську, Богодухівському, Дергачівському районах.

При розгляді структури накопичених відходів потрібно виділити поводження з токсичними відходами I–III класу небезпеки і вторинною сировиною. Загальна кількість накопичених у області токсичних відходів на початок 2005 р. склала 5880,986 т, а утворилося за рік в області 75646,749 т.

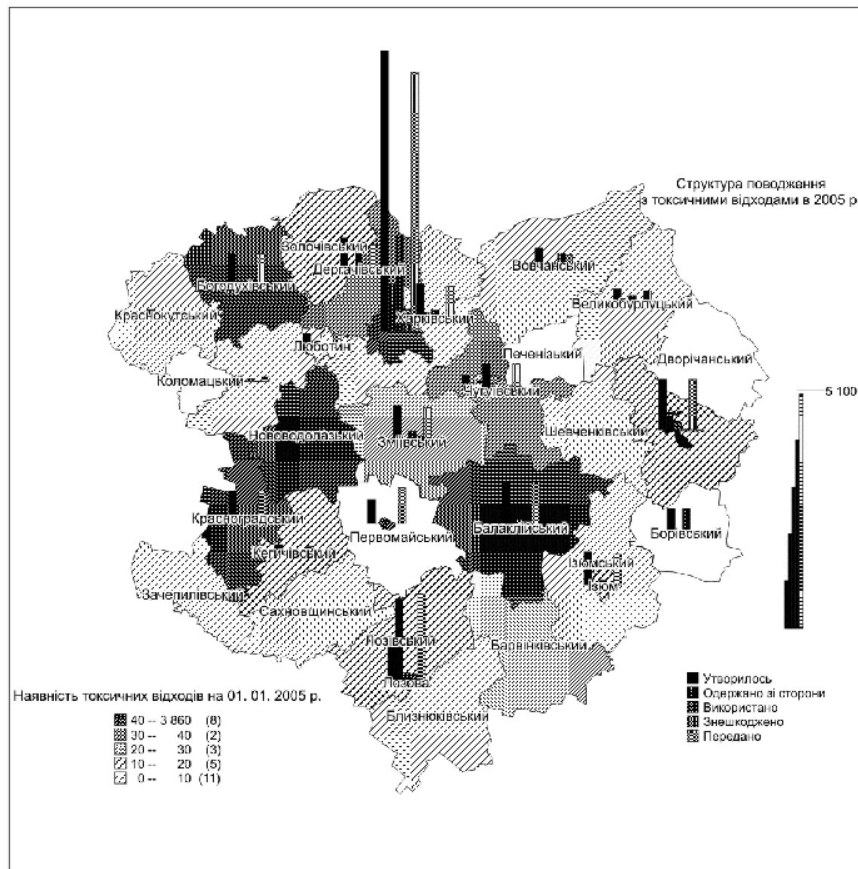

Рис. 2. Наявність токсичних відходів та поводження з ними в 2005 р. [16].

В 2005 р. найбільша кількість токсичних відходів на території Харківської області знаходилась у м. Харкові, Балаклійському районі, м. Лозова, Красноградському районі [Рис. 2]. Токсичні відходи статистично були відсутні в Дворічанському, Печенізькому, Первомайському, Коломацькому, Борівському районах. За 2005 р. найбільша кількість токсичних відходів утворилась в м. Харкові – 75,7 % від загальної кількості, м. Куп'янську, Балаклійському районі, м. Лозовій, Зміївському районі – близько 12 % від загальної кількості. Відсутність утворення токсичних відходів була статистикою зафіксована в Печенізькому і Коломацькому районах.

Найбільша кількість токсичних відходів була використана в м. Харкові, Борівському, Дергачівському, Зміївському районах. Відношення використаних відходів до загальної кількості утворених відходів в 2005 р. показує, що найбільш повне використання токсичних відходів відбувалось в Борівському, Сахновщинському, Зачепилівському, Дворічанському районах, а також слід відзначити Дергачівський та Великобурлуцький райони, в яких накопичуються значні обсяги токсичних відходів. Серед районів з низьким рівнем використання токсичних відходів слід назвати м. Первомайський, Богодухівський, Чугуївський райони. За рівнем знешкодження токсичної сировини перші місця мають Вовчанський район, м. Харків, Богодухівський, Зміївський райони. У 13 районах області рівень знешкодження токсичної сировини є незначним. Відношення знешкоджених токсичних відходів до використаних показує значення цього показника більше одиниці в Вовчанському, Богодухівському, Ізюмському, Красноградському районах. Найбільша різниця між прибуттям та вибуттям відходів за рік спостерігалась в м. Лозовій, м. Харкові,

Харківському районі. В 13 районах області вибуло більше токсичних відходів, ніж утворилося протягом року.

На кінець 2005 р. найбільше вторинної сировини було накопичено в Зміївському, Дергачівському районах, м. Харкові, Золочівському районі. Найменша її кількість знаходилась в м. Первомайський, м. Люботин, Печенізькому районі [Рис. 3]. В 2005 р. найбільша кількість вторинної сировини була утворена у Нововодолазькому районі, м. Харкові, Зміївському, Харківському, Барвінківському районах. Найменша кількість вторинної сировини була утворена в Ізюмському районі, м. Чутуєві, Печенізькому районі.

За використанням вторинної сировини райони та міста області займають наступні позиції: найбільша частка вторинної сировини перероблена в м. Харкові, Нововодолазькому, Харківському, Дергачівському, Барвінківському районах, найменша кількість сировини була використана в м. Лозова, Золочівському, Печенізькому районах.

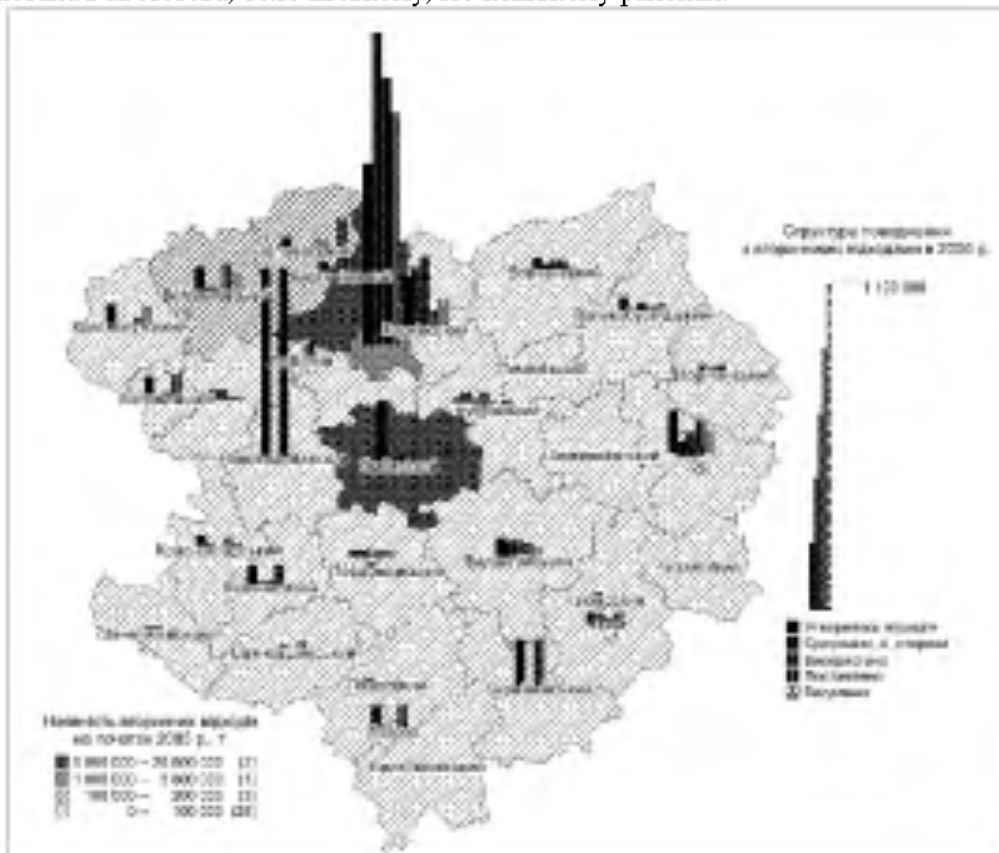

Рис. 3. Наявність вторинної сировини та поводження з нею в 2005 р. [16].

Показник ефективності використання вторинної сировини, який розраховується як відношення кількості переробленої вторинної сировини до загальної кількості утвореної за рік та ввезеної показує, що найбільш повно в 2005 р. переробка вторинної сировини відбувалась в Дергачівському районі, де загальна кількість переробленої вторинної сировини в 27 разів більша за річний приріст, що пояснюється залученням запасів вторинної сировини попередніх років та поставкою з інших районів. Також більше, ніж 0,9 використання вторинної сировини становило в Нововодолазькому, Барвінківському, Куп'янському, Близнюківському, Ізюмському районах, м. Харкові, Валківському, Дворічанському, Зачепилівському районах. Показники близько нуля мають Зміївський, Краснокутський, Золочівський район, де є необхідною організація переробки вторинної сировини. Показник менше нуля мають 5 районів Харківської області, в т. ч. Кегичівський, Чугуївський, де вивіз вторинної сировини перевищував річний обсяг її утворення.

За кількістю видаленої вторинної сировини перші місця мають м. Харків, Харківський район, м. Куп'янськ, Краснокутський район; останні місця належать Близнюківському, Ізюмському, Первомайському районам та м. Чугуєву. Відповідно до цього, райони та міста зі значними показниками видалення вторинної сировини потребують удосконалення процесу переробки вторинної сировини.

За показником відношення видаленої вторинної сировини до використаної райони та міста області розподіляються наступним чином: складна ситуація в Золочівському, Краснокутському, Богодухівському районах; найкраще становище мають Ізюмський, Нововодолазький, Первомайський райони та м. Чугуїв.

Серед районів та міст-акцепторів вторинної сировини можна назвати м. Харків, м. Куп'янськ, Богодухівський район, м. Лозова; реципієнтів – Харківський, Балаклійський райони. За загальним включенням в потоки транспортування вторинної сировини найбільше виділяються м. Харків, Харківський район, м. Куп'янськ; найменше – Шевченківський, Печенізький, Близнюківський райони.

Таблиця 1

Ефективність поводження з вторинними ресурсами у районах та містах обласного значення в Харківській області в 2005 р.

Райони та міста обласного значення	Е використання	Е постачання	Видалення	Індекс	Концентрація відходів
Печенізький	0,000	0,000	67,791	-67,791	0,000
Золочівський	0,018	9,516	70,926	-61,392	0,288
Краснокутський	2,587	24,093	85,156	-58,475	0,284
Зміївський	3,854	5,153	0,545	8,462	28,277
м. Первомайський	8,814	70,444	53,210	26,048	0,026
Великобурлуцький	49,524	17,860	36,741	30,643	0,183
Лозівський	38,822	36,948	23,577	52,194	0,015
м. Куп'янськ	25,650	66,096	27,400	64,346	0,971
Красноградський	4,805	85,304	21,386	68,723	0,112
Богодухівський	6,038	108,278	44,954	69,361	0,499
Борівський	82,455	5,243	17,555	70,143	0,010
Харківський	73,530	15,944	15,965	73,509	1,355
Шевченківський	76,312	13,894	11,501	78,705	0,014
Первомайський	47,730	39,043	0,000	86,773	0,016
Вовчанський	49,959	49,021	9,214	89,766	0,148
Балаклійський	49,228	69,138	19,900	98,465	0,315
м. Люботин	2,516	96,954	0,980	98,489	0,175
Близнюківський	82,575	16,458	0,258	98,775	0,009
Барвінківський	99,632	0,320	0,094	99,858	1,111
Нововодолазький	99,954	0,020	0,005	99,969	11,992
Зачепилівський	74,031	50,437	24,023	100,445	0,011
Дворічанський	73,785	33,116	5,200	101,702	0,041
м. Лозова	0,396	101,893	0,031	102,258	0,350
Куп'янський	98,438	6,094	0,554	103,978	0,012
Валківський	91,349	23,378	9,018	105,709	0,021
м. Ізюм	21,758	93,259	0,823	114,194	0,104
Кегичівський	11,031	110,993	2,748	119,277	0,282
Коломацький	5,499	121,389	0,168	126,720	0,317
Чугуївський	16,504	164,208	0,146	180,566	0,040
Ізюмський	57,978	129,835	0,056	187,757	0,007
м. Харків	54,763	152,455	1,569	205,649	12,207
Сахновщинський	36,601	277,124	21,405	292,320	0,021
м. Чугуїв	12,345	853,610	0,000	865,955	0,013
Дергачівський	800,166	99,009	6,240	892,935	5,893

За динамікою утворення та використання вторинної сировини райони та міста області розподіляються наступним чином: в 2005 р. в порівнянні з 2003 р. збільшилось утворення вторинної сировини в 16 районах та містах області, в т.ч. найбільше зріс обсяг в Нововодолазькому районі, м. Харкові, Харківському та Барвінківському районах; зменшились показники утворення вторинної сировини в 18 районах та містах області, в т.ч.

найбільше зменшення відбулось в Краснокутському, Балаклійському, Зміївському районах. Показники динаміки використання вторинної сировини в 2005 р. у порівнянні з 2003 р. свідчать про те, що обсяги переробки вторинної сировини збільшились у 18 районах та містах області. Найбільше зростання відбулося в Нововодолазькому, Дергачівському, Барвінківському, Харківському районах. Зменшення обсягів використання вторинної сировини відбулося в 15 районах та містах області, в т. ч. найбільше скорочення відбулося в Балаклійському, Зміївському районах та м. Харкові. Це свідчить про негативні тенденції у поводженні з вторинною сировиною в районах з найбільшим обсягом утворення відходів.

Для виявлення проблемних територій за показниками поводження з відходами в Харківській області автором пропонується методика індексного аналізу ефективності використання вторинних ресурсів з поділом адміністративних одиниць за проблематикою поводження з відходами.

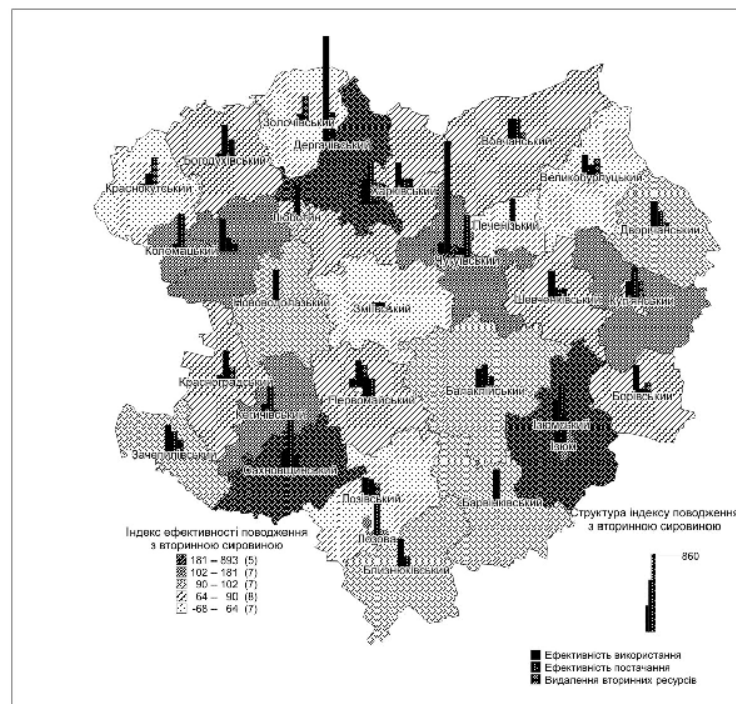

Рис. 4. Структура індексу ефективності поводження з вторинною сировиною у районах та містах обласного значення в Харківській області в 2005 р. [16].

Таблиця 2

Поводження з вторинними ресурсами в проблемних районах Харківської області в 2005р.

Райони та міста обласного значення	Індекс ефективності використання	Токсичні відходи, тон				Вторинна сировина, тон			
		Нааявність	Утворення	Використання	Знешкодження	Нааявність	Утворення	Використання	Знешкодження
Золочівський	-61,39	17,79	33,813	4,872	0,035	184788	37188	2	26400
Краснокутський	-58,48	0,29	34,233	7,04	0,035	39279	86928	2244	74091
Зміївський	8,46	22,11	1325,49	118,003	46,639	26794580	616619	24274	3405
Великобурлуцький	30,64	1,45	253,325	69,323	0,53	3575	63406	32974	24514
Купянськ	64,35	96,53	2497,74	71,25	1,61	124344	297945	84374	90205
Красноградський	68,72	153,16	785,695	9,932	10,722	888	38478	2172	9700
Богодухівський	69,36	53,73	1041,8	6,352	55,787	103641	139400	8831	65741

Загальний індекс використання відходів складається з нормалізованих показників відношення використаних відходів до загальної кількості утворених та отриманих зі сторони; поставлених, як відношення поставлених відходів до кількості утворених; видалених, як відношення видалених відходів до загальної кількості утворених та отриманих зі сторони [Рис. 4]. При цьому видалення відходів розглядається як від'ємний показник.

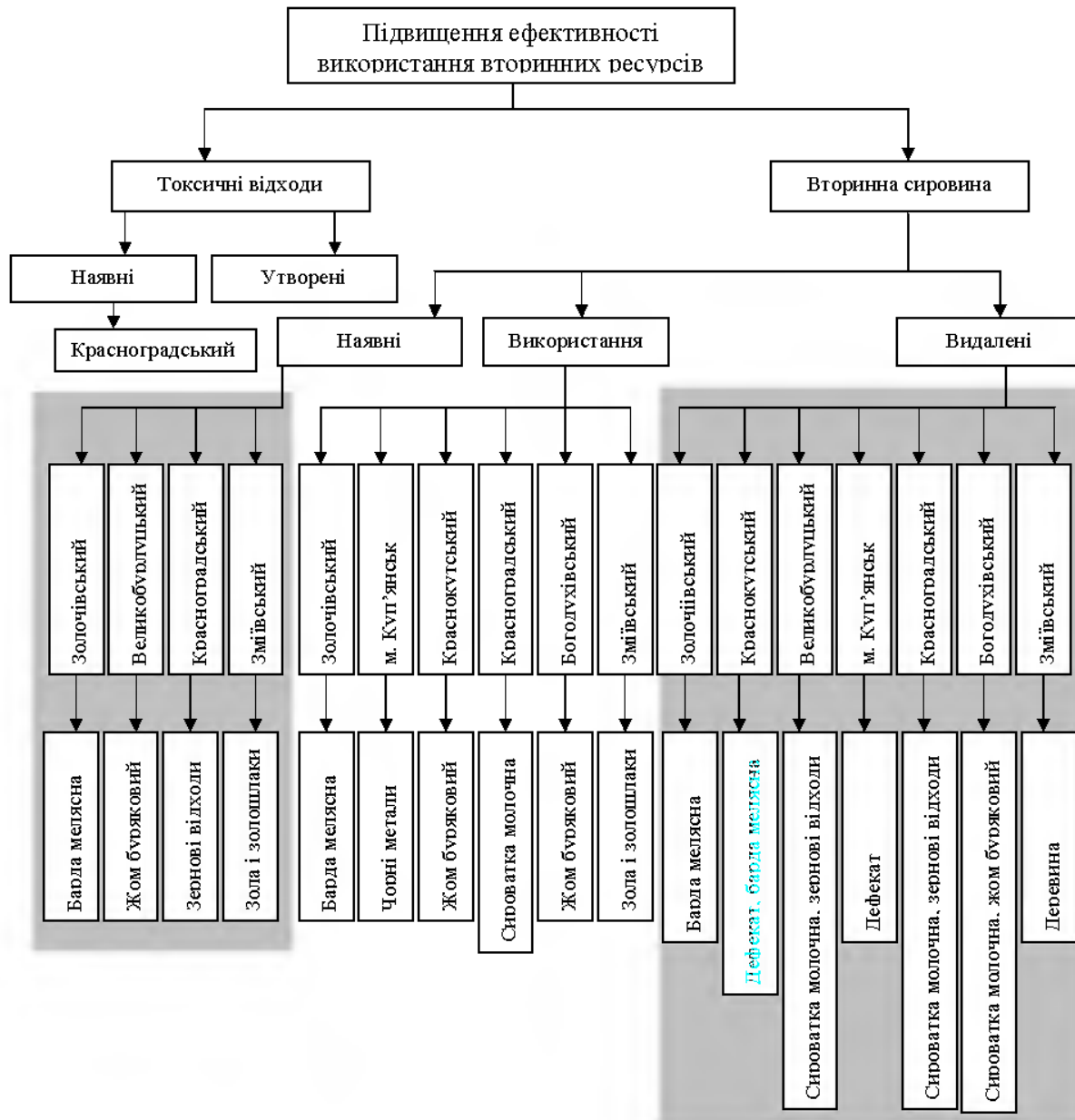

Рис. 5. Поділ районів та міст обласного значення Харківської області за проблематикою поводження з вторинними ресурсами в 2005 р.

За підсумками обрахунків було отримано 10 районів та міст, де використання вторинної сировини потребує удосконалення [табл. 1]. Проте, визначені райони та міста області мають різну частку утворення відходів в загальному обсязі виникнення відходів в області, тому на основі ранжування індексу концентрації відходів було визначено шість районів та одне місто обласного підпорядкування, які мають найбільші обсяги накопичення та утворення відходів. Ці райони було виділено сірим кольором [табл. 1].

В подальшому дослідженні аналіз результатів проводиться за методом поділу адміністративних одиниць за проблематикою поводження з відходами [табл. 2]. На верхньому шаблі поділу адміністративні одиниці досліджено за співвідношенням у структурі відходів вторинної сировини та токсичних відходів. В результаті, тільки Красноградський район потребує удосконалення поводження з токсичними відходами, які вже накопичено на території району, у структурі інших адміністративних одиниць токсичні відходи займають незначні обсяги. Подальший аналіз виявив наступне: необхідність підвищення рівня використання відходів в Золочівському, Краснокутському, Красноградському, Богодухівському, Зміївському районах та м. Куп'янськ; зменшення видалення відходів в усіх районах та м. Куп'янськ; залучення в процес переробки вторинної сировини, яка вже накопичена в Зміївському, Золочівському, Богодухівському, Красноградському районах.

В структурі вторинних відходів зазначених адміністративних одиниць слід приділити увагу наступним видам сировини: Богодухівський район – жом буряковий, сироватка молочна; Краснокутський – дефекація, барда мелясна, Красноградський – сироватка молочна, зернові відходи; Золочівський – барда мелясна; Великобурлуцький – сироватка молочна, а також відходи будівництва, утворення чорного металобрухту; Зміївський – зола і золошлаки, відходи деревини, кольоровий металобрухт; м. Куп'янськ – дефекація, жом буряковий, металобрухт чорних та кольорових металів. У всіх районах та містах області потребує організації система переробки твердих побутових відходів.

Висновки. Переробка вторинних ресурсів відіграє все більшу роль в економічному розвитку регіонів та стає підґрунтям формування нової галузі з рециклінгу відходів. Динаміка поводження з вторинними ресурсами в Харківській області показує підвищення обсягу утворення відходів та зменшення обсягів переробки вторинних ресурсів, що є негативною тенденцією. Аналіз територіальної концентрації, перерозподілу та структури поводження з вторинними ресурсами дозволив встановити особливості накопичення та використання вторинної сировини та токсичних відходів по районах області. Було встановлено високий ступінь концентрації токсичних відходів в межах м. Харкова та переважання у структурі вторинної сировини відходів енергетики, сільського господарства і металобрухту. Аналіз ефективності використання вторинних ресурсів дозволив виявити 10 адміністративних одиниць з низьким рівнем ефективності переробки відходів, серед яких 7 вирізняються високими показниками накопичення відходів. Поділ цих адміністративних одиниць за проблематикою поводження з вторинною сировиною дозволив розробити для кожної цільову програму покращення поводження з відходами з врахуванням особливостей структури вторинних ресурсів. Подальші дослідження потребують розробки бізнес-планів рентабельної переробки та транспортування визначених видів вторинної сировини.

Література:

1. Берлінг Р.З. Переваги і недоліки замкнутого виробництва в системі управління відходами // Регіон. економіка. — 2001. — № 4. — С. 231-233.
2. Близнюк А. М. Стратегія формування індустрії переробки відходів в управлінні екокризовими промисловими регіонами: Автореф. дис... канд. наук з держ. управління : 25.00.04 / Донецька держ. академія управління. — Донецьк, 2002. — 19 с.
3. Данилишин Б.М., Дорогунцов С.І., Міщенко В.С., Коваль Я.В., Новоторов О.С., Паламарчук М.М. Природно-ресурсний потенціал сталого розвитку України. — К., РВПС України. 1999. — 716 с.
4. Зайцев А.И., Коринько И.В. Шубов Л.Я. Мировой опыт регионального управления твёрдыми бытовыми отходами (ТБО) и перспективы его применения в г. Харькове. 2 Международный конгресс по управлению отходами Вэйст – ТЭК – 2001, Москва, 5 - 8 июня, 2001: Тезисы докладов. — М.: СИБИКО Инт., 2001. — с. 100 – 101.
5. Иванов Н. И., Бреславцев А. В., Хижняк Л. Т., Левина Е. В., Михальская В. А. Ресурсообеспечение промышленных предприятий / НАН Украины, Институт экономики промышленности. - Донецк: ИЭП НАН Украины, 1999. - 356с.
6. Лебединский Ю.П. Ресурсосбережение и экология / Ю. П. Лебединский, Ю. В. Склянкин, П. И. Попов. — Киев: Политиздат Украины, 1990. — 221 с.

7. Лисовський С.А. Економіко-географічні засади збалансованого розвитку України: Автореф. дис... д-ра геогр. наук: 11.00.02. – К., 2004. – 36 с.
8. Люкишин В. С., Камлист Ж. С., Коваленко А. В. Рациональное природопользование: Учеб. пособие для студ. спец. "Прикладная экология". — К., 1997. — 488с.
9. Макаровский Е.Л., Соловьёв А.В. Об информационном обеспечении управления обращением промышленных отходов региона. Картографическое и геоинформационное обеспечение управления региональным развитием: Материалы 7 научной конференции по тематической картографии, Иркутск, 20 – 22 нояб., 2002. – Иркутск: Из-во ИГ СО РАН, 2002. – с.151 -150.
10. Максимовський Є.А., Соловійов О.В., Клімов О.В. Екологічний атлас Харківської області. – Х.: ТОВ «Майдан», 2001. – 80 с.
11. Паламарчук А.М. Общественно-территориальные системы (логико-математическое моделирование). - К.: Наук. думка, 1992. - 270 с.
12. Парфенюк А.С., Антонюк С.И., Топоров А.А. Альтернативное решение проблемы твердых отходов в Украине // Экотехнологии и ресурсосбережение. — 2002. — N 4. — С. 36-41.
13. Руденко В.П. Географія природно - ресурсного потенціалу України: Підручник для студ. географ., екон. та еколог. спец. вищ. навч. закладів України; У 3-х ч. / Інститут змісту і методів навчання; Чернівський держ. ун-т ім. Ю.Федьковича. — К.: К.-М. Академія, 1999. — 567 с.
14. Стратегія соціально-економічного розвитку Харківської області на період до 2011 року. – Х.: ІНЖЕК, 2004. – 447с.
15. Сухоруков А.І. Організація матеріальних потоків : Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Держ. податк. адмін. України, Акад. держ. податк. служби України. — Ірпінь, 2000. — 105 с.
16. Харківська область у 2004 році (Статистичний щорічник). – Х., Головне управління статистики у Харківській області, 2005. – 650 с.
17. Шапар А.Г., Ємець М.А., Копач П.І., Попіщук С.З., Тяпкін О.К. Методичні вказівки з розробки регіональних стратегій сталого розвитку. — Д. : Моноліт, 2003. — 132 с.

Summary:

The features of geographical differentiation of placing, concentration, dynamics of formation and structure of handling are studied the second raw material and toxic waste in the Kharkov region. On the basis of data analysis recommendations are given on the increase of efficiency of the use of the second raw material in the Kharkov region.

УДК 911.3

Іван РУДАКЕВИЧ

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ЕЛЕКТРОТРАНСПОРТУ ВЕЛИКИХ МІСТ ЗАХІДНОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ

Проблема пасажироперевезень є однією з найважливіших у господарстві сучасного великого міста. Зручне й надійне транспортне сполучення вважаються важливим чинником функціонування міських комплексів. В останні десятиліття важливим чинником розвитку міського транспорту є рівень забруднення довкілля. Тому переваги у пасажиро перевезеннях все частіше надаються електротранспорту як екологічно чистому. Водночас електричний транспорт економічно вигідний, а також має велику провізну здатність (кількість перевезених пасажирів за певний час).

Проблеми функціонування і розвитку електротранспорту великих міст досліджували багато науковців, зокрема Гайдукевич В., Мазур В., Мокрицький Г., Савченко В., Тархов С., Шевченко В. та інші.

У всіх великих містах Західної частини України, крім м. Ужгорода, діє електричний транспорт. У них працює головно тролейбусний транспорт, а у м. Львові також діє трамвайна мережа.

Першою системою електротранспорту в Західному регіоні став електричний трамвай у Львові, який запрацював тут ще у 1894 р. До речі, львівський трамвай є першим на території сучасної України, де вагони отримували струм з контактної мережі, а не по рейках. Дещо пізніше трамвайний транспорт почав працювати у Чернівцях – у 1897 р. Але чернівський

трамвай пропрацював лише 70 років. У 1967 р. його повністю замінив тролейбус.

У 1939 р. на теренах Західної України введена в дію перша тролейбусна система у м. Чернівці. Рух тут починали чотири машини німецького виробництва [3]. Лише через тринадцять років (у 1952 р.) запрацював тролейбус у найбільшому місті Західного регіону України – Львові. У 1970-их рр. введені в експлуатацію тролейбусні лінії у Луцьку (1972 р.), Рівному (1974 р.) і Тернополі (1975 р.) [1]. У 1983 р. тролейбус запрацював в Івано-Франківську, який є „наймолодшим” у цьому виді транспорту серед обласних центрів України.

Загальна довжина електротранспортної мережі великих міст Заходу України становить понад 560 км, з яких 73,5 км трамвайних ліній [2] та майже 493 км тролейбусних ліній. Трамвайні колії та відповідна контактна мережа діють лише у Львові. Натомість тролейбусні мережі працюють у всіх великих містах Заходу України (крім Ужгорода). Найдовша тролейбусна контактна мережа діє у Львові (117,3 км) та Луцьку (109,2 км), дещо менша – у Чернівцях (80,7 км) і Тернополі (70,5 км), а найкоротша – у Рівному (58 км) та Івано-Франківську (57,4 км).

Електротранспортні мережі великих міст регіону також відрізняються своєю планувальною структурою. Саме тому прокладання трамвайних і тролейбусних маршрутів залежить від розвитку вулично-дорожньої системи міст. У всіх великих містах Західної України помітне головно-радіальне планування мережі електротранспорту. Щоправда у кожному місті є певні планувальні особливості розвитку тролейбусних і трамвайних (у Львові) ліній.

Наприклад, у Львові та в Івано-Франківську яскраво виражена радіально-поліцентрична структура електротранспортної мережі (рис.1). У центральній частині цих міст сформовані трамвайні та тролейбусні кільця, від яких прямують лінії в окраїнні міські масиви.

Натомість у Тернополі та Луцьку у радіальній структурі електротранспортної мережі також виражені великі цикли, які утворені значними житловими масивами (рис.2). Межами даних циклів є тролейбусні лінії, які оточують певний район міста. Своєю чергою у Рівному та Чернівцях радіальне планування тролейбусних маршрутів „пронизують” потужні транспортні хорди, які збігаються із головними вуличними магістралями (рис.3).

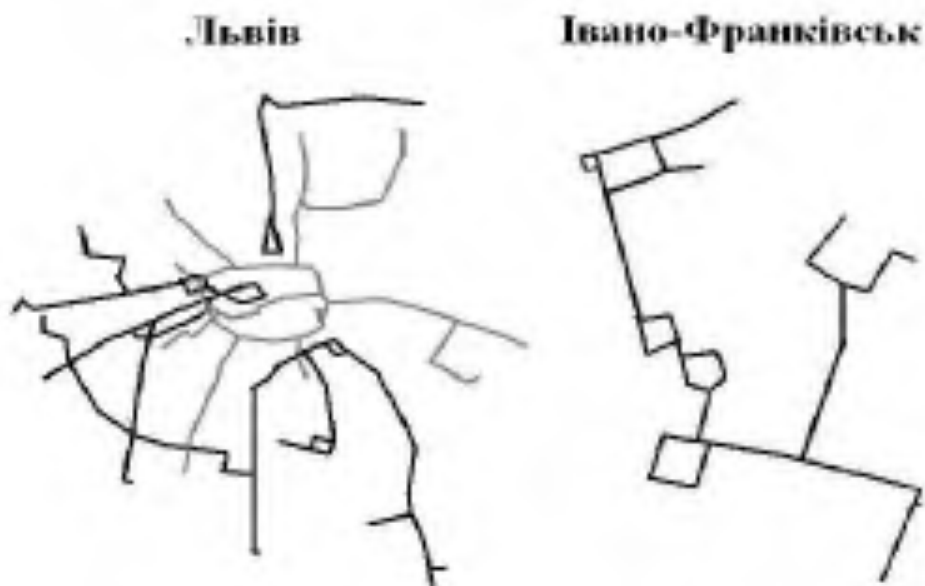

Рис.1. Радіально-поліцентрична структура мереж електротранспорту Львова та Івано-Франківська

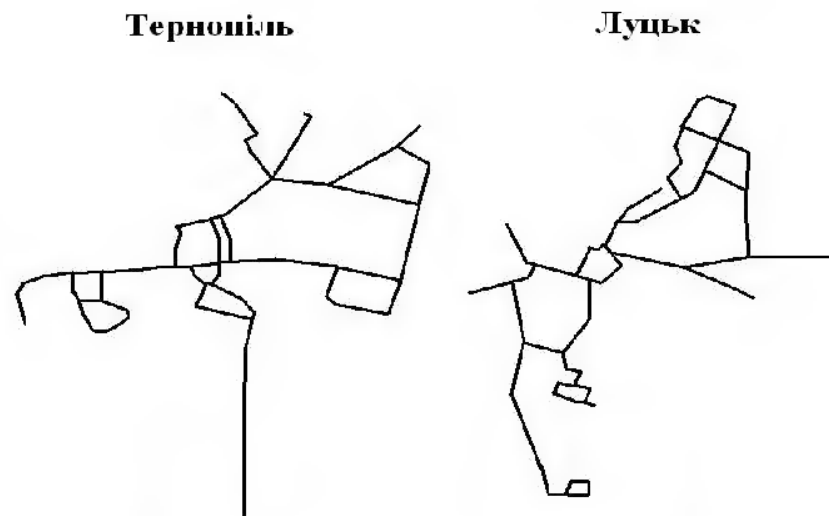

Рис.2. Радіально-циклічна структура мереж електротранспорту Тернополя і Луцька

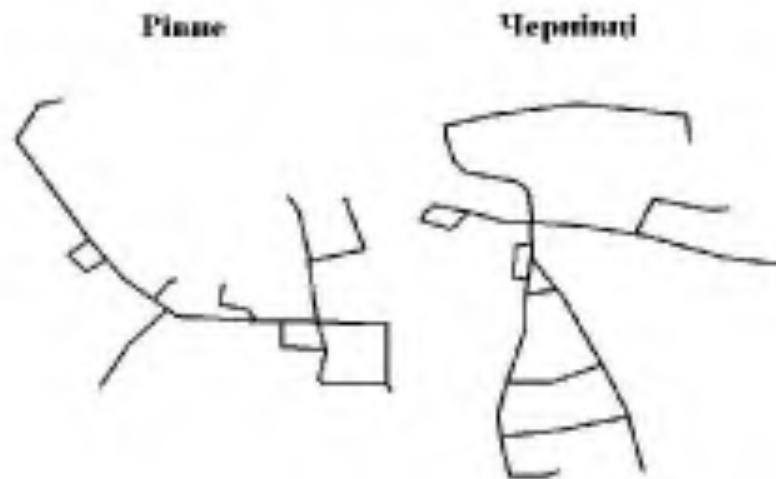

Рис.3. Радіально-хордова структура мереж електротранспорту Рівного та Чернівців

Системи електротранспорту великих суттєво відрізняються розвиненістю маршрутної мережі. Найбільше електротранспортних маршрутів діють у м. Львові: 10 трамвайних і 11 тролейбусних. Натомість у Луцьку функціонують 13 тролейбусних маршрутів – найбільше серед сусідніх великих міст. У Тернополі, Рівному, Івано-Франківську та Чернівцях діють по 9-10 маршрутів електричного транспорту.

Водночас у деяких містах (Рівне, Івано-Франківськ) розбудовуються нові маршрути електротранспорту, а в інших, навпаки, скорочуються і закриваються. За останні 5-7 років у Рівному та Івано-Франківську ввели по три нові тролейбусні маршрути, у Тернополі, Луцьку, Чернівцях – по одному. Своєю чергою у Тернополі відмінили шість тролейбусних маршрутів, а у Львові – два. Однак у Львові відкрили два нові трамвайні маршрути, які є поки що пробними. Останнім часом відновлюється позитивна тенденція створення нових тролейбусних маршрутів.

У великих містах регіону у 2005 р. електричним транспортом перевезено понад 280 млн. пасажирів. Найбільший обсяг пасажироперевезень у м. Львові – 96,5 млн. пасажирів, з яких лише 36,5 млн. пасажирів перевезли тролейбуси [2]. Незважаючи на велику протяжність тролейбусної мережі у Львові (117,3 км) та Луцьку (109,2 км) перевезено лише

відповідно 36,5 млн. і 39,7 млн. пасажирів (табл. 1.). Слід врахувати також великий тролейбусний парк у цих містах – 105 машин у Львові та 83 у Луцьку. Водночас найефективнішими були тролейбусні пасажироперевезення у Чернівцях та Івано-Франківську. Чернівецьке тролейбусне управління (об'єднує 2 депо) на 80,7 км мережі 95 машин перевезли 60,3 млн. пасажирів. ДКП “Електроавтотранс” (м. Івано-Франківськ) на 57,4 км мережі 32 машини перевезли 25,2 млн. пасажирів. Звідси й помітно, що ефективність роботи електротранспорту (особливо, тролейбусного) залежить головно від стану його рухомого складу.

Таблиця 1

Головні показники роботи тролейбусного транспорту великих міст Заходу України, 2005 р.

Міста	Довжина мережі, км	Кількість перевезених пасажирів, млн. осіб	Кількість тролейбусів	Випуск тролейбусів на лінію	Коефіцієнт випуску, %
Львів	117,3	36,5	105	70	67
Чернівці	80,7	60,3	134	95	70,9
Рівне	58	31,6	72	55	76,4
Івано-Франківськ	57,4	25,2	45	32	71,1
Тернопіль	70,5	26,8	69	55	79,7
Луцьк	109,2	39,7	83	60	72,3

У великих містах Заходу України станом на 1.01.2006 р. нараховувалося 172 трамваї і понад 500 тролейбусів. Всі трамваї працювали у Львові, а тролейбуси ще у всіх інших 5 великих містах. Найбільше тролейбусів у Чернівцях (134) і Львові (105), а найменше – у Івано-Франківську (32) (табл.1). Водночас щоденно випускаються на лінії менше машин, оскільки близько третини з них у ремонті або вже непридатні для експлуатації. Для розрахунку ефективності експлуатації рухомого складу електротранспорту розраховують коефіцієнт випуску:

$$K_{\text{в}} = \frac{N_{\text{в}}}{N_{\text{н}}} \cdot 100,$$

де $K_{\text{в}}$ – коефіцієнт випуску у %, $N_{\text{в}}$ – середня кількість щоденно випущених на лінію машин, $N_{\text{н}}$ – кількість наявних машин у депо. Найвищим коефіцієнт випуску був у тролейбусних депо Тернополя і Рівного – відповідно 79,7 % і 76,4 % (табл.1.). Найнижчим цей показник був у Львові – 67%, що й пояснює низьку ефективність тролейбусних перевезень.

У великих містах Західного регіону України експлуатується рухомий склад електротранспорту різних типів і виробників. Однотипним за рухомим складом є тільки трамвайний парк м. Львова. Тут експлуатуються вузькоколіїні (ширина колії 1000 мм) чеські трамваї „Татра-Т4” і „Татра-КТ4” [4].

У містах із складним рельєфом (Львів, Рівне, Чернівці, Тернопіль, Івано-Франківськ) основу тролейбусного парку складають потужні теж чеські тролейбуси „Шкода”. У більш рівнинному Луцьку у рухомому складі електротранспорту переважають російські (совєцькі) тролейбуси ЗиУ. Від середини 1990-их рр. були масово закуплені тролейбуси вітчизняного виробництва ПМЗ (всі електротранспортні міста Західної України, крім Львова) і ЛАЗ (Львів, Чернівці, Тернопіль). З 2006 р. електротранспортні підприємства Львова, Тернополя, Івано-Франківська та Чернівців закупили по кілька сучасних тролейбусів ЛАЗ-Е183, які відповідають європейським стандартам пасажироперевезень.

Рухомий склад електротранспорту великих міст є дуже зношеним. Амортизаційний термін відпрацювали всі трамваї і майже 90 % тролейбусів. Середній термін експлуатації трамваїв наближається до 25-27 років, а тролейбусів – до 20 років. Найбільш зношеними є трамвайний парк Львова і тролейбусний у Рівному та Луцьку. Невеликі темпи оновлення рухомого складу не дають суттєвого покращення ситуації. Необхідне комплексне оновлення електротранспортних засобів та інфраструктури із залученням великих обсягів державних і муніципальних інвестицій.

Виходячи із вищеописаного можна виділити наступні проблеми функціонування і розвитку електротранспорту великих міст Західного регіону України:

- 1) постійне недофінансування міського комунального транспорту;
- 2) висока зношеність рухомого складу та інфраструктури обслуговування;
- 3) недостатня кількість машин на багатьох маршрутах;
- 4) скорочення маршрутної мережі (що зумовлює зменшення прибутків);
- 5) недосконале проектування маршрутів, що зумовлює скупчення електротранспорту у центрі міста та його недоступність на віддалених масивах;
- 6) неузгодженість маршрутів автотранспорту з електротранспортом, що зменшує його прибутковість.

Незважаючи на проблеми й перешкоди електротранспорт залишається важливим засобом внутрішньоміської комунікації. Враховуючи екологічну чистоту електричного транспорту, фахівці прогнозують подальший активний його розвиток у майбутньому. Великі перспективи матиме застосування т.зв. дуобусів, які за містом чи на його окраїнах працюють на дизельному паливі (чи біопаливі), а у центральній частині живляться від електричної контактної мережі. Особливо такий вид транспорту знайде застосування на потужних приміських пасажиропотоках. Хоча у великих західноукраїнських містах вже діють приміські тролейбусні лінії: Івано-Франківськ – Ямниця, Луцьк – Гаразджа, Рівне – Обарів. Існують також плани тролейбусного сполучення м. Львова з деякими його передмістями (Брюховичі, Рудно, Винники).

Важливим завданням також буде проведення електротранспортних маршрутів до віддалених житлових масивів великих міст (наприклад, Рясне у Львові). Водночас мерії більшості великих міст Західної України планують поступово обмежувати та замінювати екологічно небезпечний автобусний транспорт на чистіший електричний. Створення нових мереж електротранспорту в місті є вигідною інвестицією, оскільки створюються нові робочі місця та збільшуються доходи у міській казні.

Література:

1. Мельник І. Транспорт міста // Місто. – 2004. – № 4.
2. Статистичний щорічник Львівської області за 2005 рік. Ч. I-II. – Львів, 2006.
3. Тархов С. А. Історія електротранспорту Чернівців. – Чернівці: Прут, 1997. – 288 с.
4. Тархов С. А. Історія львівського трамваю. – Львів: Фенікс, 1994.
5. www.oblstat.rivne.com
6. www.ukrelectro.h11.ru
7. www.trolley-lutsk.iatp.org.ua

Summary:

Ivan Rudakewych. HUMAN GEOGRAPHICAL PROBLEMS IN DEVELOPMENT OF ELECTRIC TRANSPORT IN BIG CITIES OF THE WEST REGIONS OF UKRAINE.

The main problems in development of electric transport of big cities in the Western Ukraine have been considered. The great attention is paid to the human geographical aspects, in other words to the analysis of modern state of electric transport in big cities.

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ ЕФЕКТИВНОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ СФЕРИ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я ЛЬВІВЩИНИ

Вступ. Дослідження суспільно-географічних аспектів ефективності функціонування сфер суспільства має важливе науково-практичне значення, оскільки дає розуміння трансформаційних процесів, що відбуваються у них. Це підтверджує і сфера охорони здоров'я, в якій останнім часом відбуваються досить значні структурні перебудови.

Вивченню суспільно-географічних аспектів ефективності функціонування сфери охорони здоров'я присвячено багато наукових праць, авторами яких є проф. В.Шевченко [7,ст.64-105], проф. В.Москаленко [3,ст.95-98], проф. Ю.Вороненко [1,ст.45-53], проф. Л.Шевчук [8,ст.121-136], у яких здійснений суспільно-географічний аналіз ефективності функціонування сфери охорони здоров'я різних регіонів України. Також питання ефективності функціонування сфери охорони здоров'я висвітлені у працях І.Мартусенко [2,ст.79-81] та Г.Трілленберг [4,ст.32-34], у яких автори розкрили теоретико-методичні основи суспільно-географічного дослідження регіонального медичного комплексу. У статті І.Мартусенко [2,ст.79-81] головним критерієм оцінки функціонування сфери охорони здоров'я є захворюваність населення. У публікації Г.Трілленберг [4,ст.32-34] основна увага при аналізі ефективності функціонування сфери охорони здоров'я звернута на характеристику показників використання матеріально-технічних ресурсів сфери охорони здоров'я.

Метою дослідження є виявлення, вивчення та аналіз суспільно-географічних аспектів ефективності функціонування сфери охорони здоров'я.

Результати дослідження. Вважаємо, що ефективність функціонування конкретної сфери визначається зіставленням результатів її діяльності з ресурсами, витраченими на її досягнення. Ефективність функціонування сфери охорони здоров'я ми розглядаємо в таких аспектах.

1. Функціонування сфери охорони здоров'я як соціальної системи, яка сприяє розвитку економіки шляхом збереження працездатності трудових ресурсів (на противагу захворюваності, інвалідності та смертності населення).

2. Застосування окремих заходів (проектів, програм) щодо зниження чи запобігання захворюваності, кількості пролікованих хворих, планування сім'ї, поліпшення довкілля, показники використання матеріально-технічних ресурсів, видатки місцевих бюджетів.

3. Використання ресурсів системи у сферах життєдіяльності суспільства (забезпеченість медичною допомогою).

У процесі дослідження суспільно-географічних аспектів ефективності функціонування сфери охорони здоров'я нами були проаналізовані показники діяльності цієї сфери, а також окремі складові та фактори, які визначають ефективність функціонування. До таких компонентів, на нашу думку, належить: забезпеченість населення лікарями, лікарняними ліжками, лікувально-профілактичними закладами, рівні захворюваності за окремими нозологічними групами, рівень дитячої смертності, видатки місцевих бюджетів на охорону здоров'я, кількість пролікованих хворих.

Нами виявлені, вивчені та проаналізовані територіальні аспекти ефективності функціонування сфери охорони здоров'я за окремими її параметрами.

Для успішного вирішення питань управління здоров'ям у сучасному суспільстві важливе значення має пізнання загальних закономірностей формування здоров'я, динаміка основних його показників. У тому числі такої важливої характеристики, як захворюваність населення.

Захворюваність населення є важливим показником, який характеризує рівень

ефективності функціонування сфери охорони здоров'я. Важливими нозологічними факторами, які визначають рівень ефективності функціонування сфери охорони здоров'я є захворюваність на соціально-небезпечні інфекційні хвороби: ВІЛ/СНІД, туберкульоз, а також дитяча захворюваність та смертність [5, ст.37-36].

В динаміці загальної захворюваності всього населення Львівської області з 1995 року спостерігається тенденція до зростання, як абсолютного числа захворювань, так і показників у розрахунку на 10 тис. населення, що зумовлено рядом причин, і значною мірою, наслідками соціально-економічної нестабільності.

Показник загальної захворюваності на 10 тисяч населення у 2005 році по області становив 6967,0 (по Україні близько 70138), найвищим він був у Дрогобицькому (8712,5), Миколаївському (8259,3) та Старосамбірському (7465,6) районах, найнижчим – у Пустомитівському (4358,6) [5, ст.40-41].

Сьогодні структуру захворюваності населення Львівської області на 50,5 % визначають хвороби органів дихання, на 5,6 % – хвороби системи кровообігу, на 5,3% - сечостатевої системи, на 4,1 % – хвороби органів травлення, на 3,9 % – травми та отруєння та інші [5, ст.36-42]. Практично за всіма класами хвороб в 2004-2005 роках (в порівнянні з 1995 роком) відзначається зростання рівня первинної захворюваності. Крім зазначених вище захворювань, особливе занепокоєння в стані здоров'я населення Львівської області викликають швидкі темпи зростання захворювань на ВІЛ/СНІД, туберкульоз.

Статистична інформація про загальну захворюваність хворобами системи кровообігу у районах Львівської області свідчить, що в 2005 році остання була високою повсюдно, особливо у Городоцькому, Жовківському, Пустомитівському та Яворівському районах.

Невпинно зростає загальна захворюваність населення області на хвороби органів дихання. Крім соціального фактору на захворювання цього класу, впливають атмосферні забруднювачі. Вони діють на всі органи і системи організму, а в першу чергу на органи дихання, що призводить до різких хронічних захворювань (тонзиліт, фарингіт, риніт, пневмонія, бронхіальна астма тощо). Високі показники захворювань органів дихання зафіксовані у Городоцькому, Пустомитівському та Самбірському районах.

Великого занепокоєння викликає ріст захворюваності населення на злоякісні новоутворення (ЗН). У 2005 році захворюваність на ці недуги, порівняно з 2004 роком, збільшилась з 7,5 у 2004р. до 7,6 у 2005 р. на 1000 дорослих. Суспільні наслідки розповсюдження ЗН обумовлені економічними втратами, змінами демографічних та біологічних показників.

Важливим показником ефективності функціонування сфери охорони здоров'я є кількість пролікованих хворих, яка має тенденцію до збільшення. Найвищий рівень цього показника на 1000 хворих (191 і більше осіб) у 2005 р. зафіксовано на територіях Турківського, Стрийського, Сокальського районів. Натомість найменша кількість пролікованих хворих на 1000 хворих (менше за 150 осіб) спостерігалась на територіях м. Львова, Сколівського, Радехівського, Миколаївського, Пустомитівського, Городоцького, Яворівського, Жовківського, Золочівського, Кам'янка-Бузького та Мостиського районів (рис.1). Існування такої особливості пояснюється, на нашу думку, низькою забезпеченістю населення цих територій лікарняними ліжками, що спричинює наявність великої кількості хворих, які очікують лікування.

Особливу роль у формуванні рівня здоров'я населення відіграє травматизм. Його частка у загальній структурі захворюваності становить 3,9%. Він є однією з основних причин інвалідності та смертності населення, спричинює великі економічні збитки і зумовлює значні витрати на медичну допомогу, соціальні виплати та утримання інвалідів. У цілому рівень травматизму за 2005 р. збільшився на 1,4%. Найвищий рівень травматизму зареєстрований на територіях Сокальського та Жидачівського районів [5, ст.42-43].

Таким чином, захворюваність населення є індикатором і стимулятором функціонування

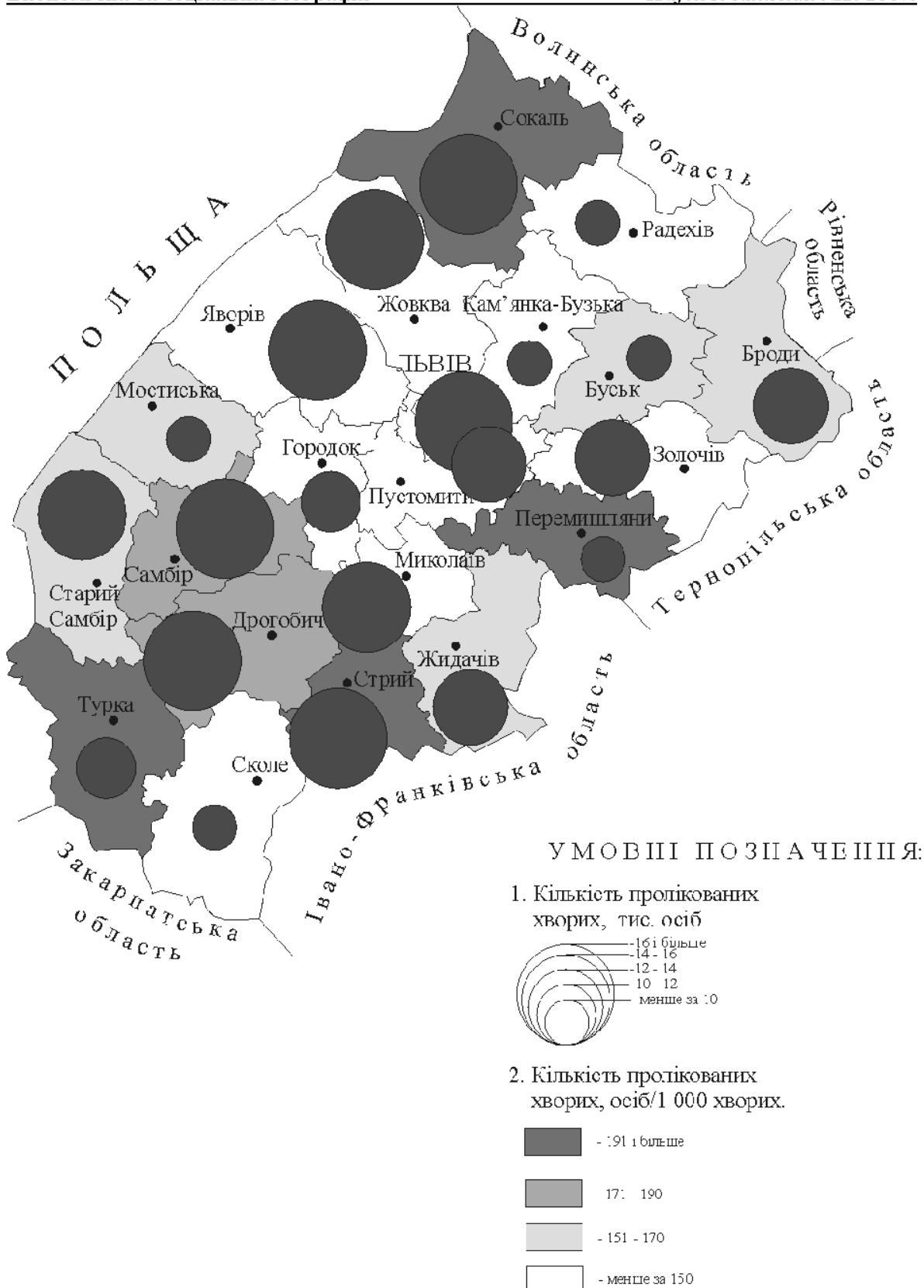

Рис. 1. Проліковані хворі у Львівській області в 2005 році

сфери охорони здоров'я. У структурі захворюваності хвороб серед населення Львівської області послідовно наростає частка ендогенної патології у вигляді хвороб системи кровообігу, новоутворень внаслідок невисокого рівня якості життя і значної поширеності чинників ризику.

Важливим показником ефективності функціонування сфери охорони здоров'я є показник видатків місцевих бюджетів на охорону здоров'я. Нами проаналізовані видатки місцевих бюджетів відносно планової ємності лікарських амбулаторно-поліклінічних закладів, середнього числа днів роботи лікарняного ліжка, кількості відвідувань до лікарів, кількості лікарів, кількості пролікованих хворих, середнього перебування хворого на ліжку, кількості середнього медичного персоналу. Виявлені наступні особливості:

1. Найефективніше кількості відвідувань до лікарів співвідносяться з видатками місцевих бюджетів на територіях Сколівського, Яворівського та Самбірського районів та по області в цілому. Мостиський та Пустомитівський райони потребують посиленої уваги з боку органів управління щодо кількості відвідувань до лікарів для підвищення ефективності функціонування сфери охорони здоров'я у них.

2. Середнє число днів роботи лікарняного ліжка, планова ємність лікарських амбулаторно-поліклінічних закладів, кількість лікарів, кількість пролікованих хворих, середнє перебування хворого на ліжку неефективно співвідносяться з видатками бюджетів. Районами, які потребують інвестицій для підвищення ефективності функціонування сфери охорони здоров'я з точки зору видатків місцевих бюджетів, є: Сколівський, Турківський та Перемишлянський.

Аналіз забезпеченості лікарями всіх спеціальностей у сфері охорони здоров'я Львівської області показує, що вона має постійну тенденцію до збільшення: якщо в 1995 р. показник становив 14,2, то в 2005 р. – 14,5 на 10 тис. населення.

У 2005 р. в охороні здоров'я Львівської області було зайнято понад 44,5 тис. працівників усіх спеціальностей, що становило 4,9 % чисельності економічно активного населення. Кадровий потенціал характеризується великими професійними групами лікарів (14,4 тис. осіб) та середнього медичного персоналу (30 тис. осіб) [5, ст.72-73].

Водночас рівень забезпеченості лікарями у Львівській області залишається нижчим, ніж в середньому по Україні (47,9 на 10 тис. населення), та має яскраво виражені просторові відмінності. Найвище значення цього показника спостерігається у м. Львові (114,3 на 10 тис. населення у 2005 р.), що коливається від 17,9 у Турківському районі до 71,5 у Дрогобицькому [5, ст.36-39].

Важливим показником, який впливає на стан розвитку сфери охорони здоров'я, є забезпеченість населення лікарняними ліжками. Максимальна кількість лікарняних ліжок на 10 тис. населення становить 112,1 (Миколаївський район), мінімальна – 39,2 (Пустомитівський район).

Таким чином, Львівська область потребує значних змін у системі забезпеченості населення компонентами сфери охорони здоров'я. Причому весь спектр проблем неможливо розв'язати на рівні області. Збалансований розвиток спеціалізованої та загальнопрофільної медицини на відповідних організаційних рівнях медичної допомоги, інтенсифікація праці, перерозподіл професійних функцій різних категорій медперсоналу, оптимальне їх співвідношення в рамках сфери, а також спеціальні програми розвитку сфери охорони здоров'я, розроблені з урахуванням специфіки кожного з районів, на наш погляд, дозволить підвищити ефективність використання та забезпеченості населення компонентами сфери охорони здоров'я.

Висновки.

1. Вивчення суспільно-географічних аспектів ефективності функціонування сфер суспільства має важливе науково-практичне значення, оскільки дає розуміння трансформаційних процесів, що відбуваються у них.

2. Визначення ефективності функціонування сфери охорони здоров'я потрібно розглядати з різних позицій: соціальної, економічної та медичної.

3. Захворюваність населення є важливим показником, який характеризує рівень ефективності функціонування сфери охорони здоров'я. У Львівській області, аналізуючи статистичні дані, можна стверджувати, що рівні загальної захворюваності та захворюваності за окремими нозологічними групами зросли, що показує неефективність функціонування сфери охорони здоров'я.

4. Важливим показником ефективності функціонування сфери охорони здоров'я є кількість пролікованих хворих, яка має тенденцію до збільшення. Найвищий рівень цього показника на 1000 хворих (0,19 і більше осіб) у 2005 р. зафіксовано на територіях південних та північних районів області. Натомість найменша кількість пролікованих хворих на 1000 хворих (менше за 0,15 осіб) спостерігалась на територіях м. Львова, Сколівського, Радехівського, Миколаївського, Пустомитівського, Городоцького, Яворівського, Жовківського, Золочівського, Кам'янка-Бузького та Мостиського районів.

5. Важливим показником ефективності функціонування сфери охорони здоров'я є показник видатків місцевих бюджетів на охорону здоров'я. За допомогою математичних методів виявлені наступні особливості:

- Найефективніше видатки місцевих бюджетів співвідносяться з кількостями відвідувань до лікарів на територіях південних, західних районів та по області в цілому. Мостиський та Пустомитівський райони потребують посиленої уваги з боку органів управління щодо кількості відвідувань до лікарів для підвищення ефективності функціонування сфери охорони здоров'я у них.

- Планова ємність лікарських амбулаторно-поліклінічних закладів, кількість лікарів, кількість пролікованих хворих, середнє перебування хворого на ліжку співвідносяться неефективно з видатками бюджетів. Районами, які потребують інвестицій для підвищення ефективності функціонування сфери охорони здоров'я з точки зору видатків місцевих бюджетів є: Сколівський, Турківський та Перемишлянський райони.

6. Аналіз забезпеченості медичною допомогою та окремими її компонентами свідчить про збільшення кількості лікарів, лікарняних ліжок, середнього медичного персоналу, які визначають ефективність функціонування сфери охорони здоров'я.

Література:

1. *Вороненко Ю.В.* Соціальна медицина та організація охорони здоров'я. - Тернопіль: Укрмедкнига, 2002. - 628с.
2. *Мартусенко І.В.* Проблеми територіальної організації медичного комплексу адміністративної області. Матеріали всеукр. наук. конф. «Географічні проблеми розвитку продуктивних сил України». К. 2007.- С.79-81.
3. Панорама охорони здоров'я населення України / За заг. ред. А.В.Підаєва, В.Ф.Москаленка, О.В.Возіанова. К.: «Здоров'я». -2003. -390с.
4. *Тріппенберг Г.І.* Аналіз можливостей національної системи охорони здоров'я України. // Наук. записки. Зб. наук. пр. Вип. 12. Ч.2 - Тернопіль: Ек. думка, 2003. -С.165-170
5. Статистичний довідник показників стану здоров'я населення та діяльності лікувально-профілактичних закладів Львівської області за 2005 р. -Львів. 2006.
6. *Шевченко В.А.* Медико-географическое картографирование территории Украины. -К.: Наук. думка,1994.
7. *Шевчук Л.Т.* Основи медичної географії. - Львів, 1997.

Summary:

Podvirna H. HUMAN AND GEOGRAPHICAL ANALYSIS OF EFFECTIVENESS OF FUNCTIONING OF LVIV REGION BY MEDICAL SPHERE.

Human and geographical analysis of effectiveness of functioning of medical sphere in Lviv region in aspects of providing of the population by services of this sphere was made in article. Cost local budgets of medical sphere and morbidity of the population are investigated. Parameters of functioning different medical establishments areas as a whole and in districts analyzed. Spatial differences effectiveness of functioning of medical sphere are shown.

ПОНЯТТЯ ПРОМИСЛОВОГО РАЙОНУ ТА ІСТОРІЯ ЙОГО ВИВЧЕННЯ (НА ПРИКЛАДІ ЛЬВІВСЬКО – ВОЛИНСЬКОГО ВУГІЛЬНОГО БАСЕЙНУ)

Постановка проблеми в загальному вигляді. Промисловість - провідна галузь народного господарства, що визначає розвиток, розміщення і територіальну організацію всіх інших галузей матеріального виробництва, невиробничої сфери і населених місць. Під впливом промисловості виникають нові міста, селища міського типу, освоюються нові джерела сировини, палива й енергії, розвивається система шляхів сполучення. Саме тому районування промисловості необхідно розглядати як засіб вдосконалення територіальної організації продуктивних сил суспільства і метод наукового вивчення системи індустріальних районів, вузлів, центрів.

Львівсько-Волинський вугільний басейн зароджувався в контексті економічної політики тодішнього Союзу і пов'язувався для створення паливної бази для потреб західних областей України, Прибалтики, Білорусі, Молдови. Раніше вугілля сюди доставляли з Донбасу і Польщі. Зараз басейн є паливною базою виключно Західної України і потребує реорганізації. Отже, основною проблемою є трансформація і реорганізація структури промисловості Львівсько-Волинського вугільного басейну.

Ситуація яка склалася з Львівсько-Волинським вугільним басейном є мало вивчена і потребує втручання науковців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Головним районоутворюючим фактором прийнято вважати географічний поділ праці, в результаті якого кожна галузь закріплюється за певними районами країни. Географічний розподіл праці глибоко проаналізовано М.М.Баранським, який розглядав цей процес як просторову форму суспільного розподілу праці. [1]

На думку С. І. Іщука, важливий фактор промислового районоутворення - територіальна концентрація. На відміну від галузевої концентрації, що виражається у зосередженні виробництва на великих підприємствах, територіальна концентрація - це процес зосередження промислових підприємств на певній території (в межах мікрорайону, мезо- або макрорайону). [5, с. 117].

У 2001 році виходить з друку книга Володимира Вербиценка "Львіввугілля: тепло "сонячного каменю". Це праця є унікальною своїми фотографіями, картосхемами і статистичними даними. У ній розповідається як про Львівсько-Волинський вугільний басейн загалом так і про кожну шахту окремо.

Постановка завдання Практичне вирішення завдань промислового районування великою мірою пов'язане з формуванням промислових районів і вузлів та прогнозування їх розвитку. Метою створення промислових комплексів районного і вузлового виду є раціональне освоєння території, природних, матеріальних і трудових ресурсів, а також досягнення додаткового економічного ефекту за рахунок взаємозв'язаного розміщення промислових об'єктів та інфраструктури. Слід розглянути еволюцію Львівсько-Волинського вугільного басейну, прослідкувати зміни які відбулися, запропонувати трансформувати і реорганізувати структуру промисловості Львівсько-Волинського басейну, адже в такому стані як зараз басейн не може функціонувати. Для того щоб змінити структуру промисловості басейну потрібні інвестиції, як вітчизняні так і з-за кордону. Також потрібне втручання держави загалом і міністерства палива та енергетики зокрема, тому що самі підприємства басейну не зможуть вийти із скрутного становища.

Основний матеріал дослідження: Процес концентрації промислового виробництва тісно пов'язаний з його комбінування - розвитком стійких технологічних зв'язків у системі

підприємств-комбінатів та між різними підприємствами, що розміщені блоками. Комбінування сприяє комплексуванню промислового виробництва завдяки розвитку технологічних зв'язків в разі послідовної обробки сировини та виробничих відходів, а також зв'язків між взаємодіючими галузями. Комбінування і концентрація промисловості тісно взаємопов'язані, бо в ряді галузей (чорна металургія, хімія, текстильна промисловість) завдяки розвитку виробничих зв'язків на основі комбінування зростає концентрація виробництва, формуються потужні локальні промислові комплекси.

Важливими факторами промислового районоутворення є спеціалізація і кооперування виробництва. Спеціалізація викликає значні зміни у розміщенні промисловості: з одного боку, вона розділяє підприємства з певним виробничим профілем, а з іншого - приводить до концентрації спеціалізованих підприємств у межах промислового комплексу. Якщо спеціалізація диференціює розміщення промислових підприємств, то кооперування, навпаки, інтегрує спеціалізовані підприємства у промислових центрах, вузлах і районах. Очевидно, що спеціалізація і кооперування виконують важливу комплексуючу роль в процесі формування промислових районів.

Промислове районоутворення перебуває під впливом природних факторів завдяки яким промислові підприємства тяжіють до джерел мінеральної сировини, водних, гідроенергетичних, лісових та інших ресурсів. Так, завдяки заляганням покладів мінеральної сировини сформувалися відомі промислові райони - Донбас, Придніпров'я, Львівсько-Волинський. Якщо мінерально-сировинні ресурси відіграють ключову роль у формуванні будь-якого району, то такі утворення називаються промисловими комплексами мінеральної орієнтації.

Необхідно також враховувати демографічні фактори промислового районоутворення (чисельність населення, його функціональну структуру, трудові ресурси і рівень їх кваліфікації) [1, с. 118]. В районах з високою густиною населення і значними трудовими ресурсами створюються сприятливі передумови для розвитку трудомістких галузей промисловості, а в районах з дефіцитом трудових ресурсів, навпаки, трудомісткі виробництва розвивати недоцільно.

Оцінюючи найважливіші фактори промислового районоутворення, необхідно зазначити, що промислові райони формуються у певних соціально-економічних умовах, які мають вирішальний вплив на їх розвиток. Природні умови і ресурси - це та об'єктивна основа промислового районоутворення, завдяки якій формуються промислові центри і вузли ресурсної орієнтації. Вони опосередковано впливають на районоутворення, однак у багатьох випадках цей вплив буває досить сильним. Зокрема завдяки природним мінеральним і сільськогосподарським ресурсам складається виробничий напрямок спеціалізації господарства, формується структура вивезення і ввезення певних видів продукції.

Промислове районоутворення базується на основних принципах (загальноновизнаних положеннях, правилах), якими необхідно керуватися. Дотримання основних принципів промислового районування - це обов'язкова умова наукового і практичного напрямків дослідження. Принципи промислового районування розроблюються на основі об'єктивних закономірностей районоутворення і виступають як конкретна форма їх прояву. Закономірності є критеріями більш загального порядку. На основі їх виявлення формуються певні закони.

Загальним принципом промислового районування, на думку С.І. Іщука, є принцип об'єктивності. Його суть зводиться до того, що будь-який промисловий район має об'єктивну основу - територіально-промисловий комплекс. Використання цього принципу дозволяє виділити райони, що існують у реальній дійсності, тобто об'єктивно [1, с. 118]. Отже, завдання дослідника полягає в тому, щоб на основі об'єктивної картини розміщення промислового виробництва виявити форми його територіального зосередження - центри, вузли, райони.

Одним а важливих принципів промислового районування є економічний. Він передбачає досягнення економічних вигод шляхом підвищення продуктивності праці в системі виділення районів, вузлів і центрів за рахунок найбільш раціонального використання їх матеріальних, природних і трудових ресурсів, а також вигод економіко-географічного положення. Економічний принцип передбачає комплексний розвиток промислових районів і вузлів, їх спеціалізацією в масштабах усієї країни.

Виділяючи промислові райони, необхідно враховувати три періоди їх формування - минулий, сучасний і майбутній. До цього зобов'язує нас принцип розвитку. Відомо, що цьому принципу велику увагу приділяв М.М. Колосовський, який виділив п'ять ступенів розвитку господарства економічних районів: резервні території, райони піонерного (в початковій стадії) економічного розвитку, райони розвитку великих осередків господарства, райони потужних осередків господарського розвитку, сформовані райони. Принцип розвитку не входить у протиріччя з принципом об'єктивності, бо промислові райони завжди проходять певні стадії в процесі свого становлення [6, с. 221].

Виключно важлива роль в разі виділення промислових районів надається принципу промислового тяжіння (гравітації). Територія промислового району завжди формується навколо районуутворюючого ядра. Особливо це характерно для промислових вузлів, що мають зону впливу ядра на периферію. Ядрами промислових районів виступають великі районуутворюючі центри - локальні промислові комплекси. Поблизу великих центрів розміщені міста, селища міського типу, що входять, як правило, в зону абсолютного тяжіння (мають інтенсивні трудові, виробничі, побутові зв'язки з ядром). Часто вони виконують роль супутників великих промислових міст із значною маятниковою міграцією. Однак границі промислових районів проводяться за межами зони переважного тяжіння, бо вони складаються з урахуванням адміністративних кордонів. Виділення промислових районів у межах обласних адміністративних утворень сприяє раціональному територіальному управлінню і прогнозуванню їх розвитку [5, с. 119]. Адміністративне оформлення промислових районів вказує на необхідність врахування єдності адміністративно-територіального поділу і промислового районування.

Слід зазначити, що адміністративний принцип виділення промислових районів може бути застосований лише для інтегральних (багатогалузевих) утворень. Відносно галузевих спеціалізованих районів він не діє, бо вони можуть охоплювати ареали підприємств спеціалізованих галузей, що виходять далеко за межі адміністративних одиниць. На основі промислового тяжіння виділяється також принцип локалізації (компактності) промислових районів і вузлів. Локалізоване розміщення промислових об'єктів веде до зниження витрат енергії, сировини, транспорту, інфраструктури. За відповідної сумісності промислових підприємств можна говорити про ефективність локальних і регіональних промислових комплексів.

Промисловий район – це інтегральний економічний район з переважаючим значенням промислового виробництва як головної галузі виробничої спеціалізації [7]. Територіальну структуру промислового району складають промислові вузли, промислові центри і промислові пункти з розвинутою інфраструктурою.

Таксономічна система промислового районування охоплює такі одиниці: промисловий пункт, промисловий центр, промисловий вузол і промисловий район.

Окремі таксони відрізняються один від одного кількістю і якістю. Однак між всіма таксономічними одиницями від промислового пункту до промислового району існують взаємозв'язки. Так, промисловий пункт у міру насичення виробничими об'єктами може перерости у промисловий центр, а останній з часом за сприятливих умов розвитку переростає у промисловий вузол. Система взаємопов'язаних пунктів, центрів і вузлів утворює промисловий каркас територіальної структури промислових районів.

Слід зауважити, що промисловий район розглядають також як галузевий економічний

район, який утворюється поєднанням і виробничими взаємозв'язками підприємств однієї або кількох галузей промисловості. В Україні чітко визначилися вугільно-металургійний, металургійний, залізорудний, нафтогазовий, лісопромисловий, бурякоцукровий, олійницькі, плодоовочеконсервні та інші галузеві промислові райони.

Спробуємо розглянути територіальну структуру промислового району. Як зазначалося вище, територіальну структуру промислового району складають промислові вузли, промислові центри і промислові пункти. На думку Е. Алаєва, промисловий вузол – блок промислових підприємств, які мають між собою виробничі зв'язки[8, с. 12].

Промисловий вузол – зосередження на обмеженій території виробничо-територіального поєднання підприємств, що склалося історично або формується планомірно. Підприємства промислового вузла об'єднані між собою економічними і виробничими зв'язками, єдиною виробничою та соціальною інфраструктурою.

Це забезпечує в межах промислового вузла ефективніше використання економічних і природних ресурсів, застосування ресурсозберігаючих і безвідходних технологій і в кінцевому результаті – ефективніший випуск промислової продукції порівняно з окремо розміщеними підприємствами.

Промисловий вузол охоплюють один значний або кілька близько розташованих промислових центрів і промислових пунктів у межах локальної системи розселення. Економічні та виробничо-технічні зв'язки між підприємствами промислового вузла проявляються у спільності використання місцевих природних і трудових ресурсів, єдності допоміжних підприємств, комунікацій, кооперуванні, комбінуванні виробництва. В Україні склалися історично і формуються понад 70 промислових вузлів у всіх економічних районах. Найбільшими промисловими вузлами є Донецько-Макіївський, Криворізький, Запорізький, Дніпропетровський, Дніпродзержинський, Київський, Харківський.

Промисловий центр – місто або селище міського типу, де зосереджено кілька промислових підприємств, які є основною спеціалізованою містоутворюючою галуззю; одна з територіальних форм промислово-територіальних комплексів[7].

Промисловий центр і промислові пункти в економічній географії розглядаються як точкові територіально-виробничі комплекси (ТВК) або їхні зародки, які виникають на основі елементарних виробничих комплексів. Поряд з основною промислою центри виконують і інші народногосподарські функції – адміністративні, політичні й організаційно-господарські відносно навколишньої території (торговельно-розподільчі, управлінські, культурно-освітні тощо). Промислові центри бувають великі, середні і малі. критерії визначення цих груп – обсяг промислової продукції, чисельність зайнятих у промисловості, вартість основних промислових виробничих фондів. Застосовують і показник кількості жителів. За галузевою спеціалізацією розрізняють гірничопромислові, металургійні, машинобудівні, лісопромислові та інші центри.

Серед них виділяють більш диференційовані види промислових центрів за належністю підприємств до тієї чи іншої конкретної галузі промисловості. Промислові центри бувають одногалузеві, малогалузеві, а також багатогалузеві, які часто стають промисловими вузлами. На Україні (1990) з 436 міст переважно промислові функції мали понад 240, з них багатогалузеві промислові центри (частина зайнятих у промисловості понад 30%) становили 49%, малогалузеві – 31%, одногалузеві – 20%. До останніх належать малі і невеликі міста з населенням до 50 тисяч осіб, в яких розвинута лише одна галузь.

Промисловий пункт – промислове підприємство разом з поселенням, яке виникло при ньому. В географії розглядається як приклад простого (елементарного) виробничого комплексу. Здебільшого такі промислові пункти складаються з одного підприємства і пов'язаних з ним елементів невиробничої сфери. На відміну від промислового центру промисловий пункт, як правило, не має тісних економічних зв'язків з навколишньою територією.

Численні промислові пункти формуються при кількох дрібних підприємствах або при великих сучасних новобудовах. Останні здебільшого у процесі розвитку перетворюються на значні промислові центри. Близько розташовані промислові пункти (в зонах промислових агломерацій зливаються, утворюючи міста, які потребують значних містобудівних реконструкцій. Вони характерні для гірничопромислових районів України, зокрема Донбасу (Луганська та Донецька області).

Висновки і перспективи

Отже, промисловим районом є інтегральний економічний район з переважанням промислового виробництва, територіальну структуру якого складають промислові вузли, промислові центри і промислові пункти.

Зважаючи на те, що Україна найближчим часом не зможе, з ряду причин, збільшити видобуток альтернативних вугіллю енергоносіїв (нафти та газу), головним завданням стає збільшення вугледобутку до 150 млн. тонн на рік з забезпеченням цінової конкуренції на світовому ринку і доступу до нього. Це вимагає скорочення собівартості вугілля шляхом залучення інвестицій на перспективні шахти, закриття безперспективних (біля 60 з 190 діючих шахт), доля яких в загальному вугледобутку незначна (3-4%). Усі ці проблеми стосуються Львівсько-Волинського вугільного басейну.

Література:

1. Баранський Н. Н. Экономическая география // Экономическая картография. – М.: География, 1956.
2. Вербиченко Володимир "Львіввугілля: тепло "сонячного каменю" – Львів, 2001. –255 с.
3. Довідник директора шахти /За ред. Я.Наливайка – Львів, 2001. –176 с.
4. Заставний Ф.Д. Край вугілля, нафти, газу. –Львів, 1961. –182 с.
5. Іщук С. І. Географія промислових комплексів. – К.: ІСДО, 1993. – 136 с.
6. Колосовский Н. Н. . Теория экономического районирования. – М.: Мысль, 1969. – 336 с.
7. Географічна енциклопедія України / В 3-х томах. – К.: УРЕ, 1989, 1990, 1993.
8. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география: Понятийно-терминологический словарь. – М.: Мысль, 1983. – 350 с.

Summary:

A. Manko. A CONCEPT OF INDUSTRIAL AREA AND HISTORY OF ITS INVESTIGATION.

Urgent problems of transformation of industrial structure of Lviv – Volyn Coal Basin have been considered. Basic conceptions of investigation of an industrial area and history of its investigation have been represented.

РЕКРЕАЦІЯ І ТУРИЗМ

УДК 911.3:379.85

Тетяна БОЖУК

Анімаційні рекреаційно-туристичні послуги:
сучасний стан і потреба інновацій

Ефективність туристичного бізнесу залежить від широти спектру виробництва туристичних послуг і якісного їх надання туристам (чи рекреантам), що значною мірою забезпечується функціонуванням підприємств сфери дозвілля. Актуальність дослідження цього питання зумовлена мотивацією рекреантів і туристів, тобто бажання нових вражень, позитивних емоцій і гострих відчуттів, що притаманне кожній подорожі. Власне тому, для задоволення цих рекреаційно-туристичних потреб людей організуються різні пізнавальні та культурно-розважальні заходи. Які саме, від чого вони залежать і на кого розраховані – ось аспекти проблеми, що потребує наукового дослідження.

Так влаштована людська натура, що крім необхідності трудової та фізіологічної діяльності, має потребу вільного часу. Протягом вільного часу або ще так званого періоду рекреаційного часу (добового, тижневого, річного чи життєвого) задовольняються фізичні і духовні потреби туристів чи рекреантів способом надання культурних, розважальних чи спортивних послуг, що загалом називаємо анімацією. Підтримуємо думку С. Килимистого [4] щодо виділення двох видів анімації: рекреаційної та туристичної, і тому відповідно вживаємо термін додаткові туристичні/анімаційні послуги.

Рекреаційна анімація розрахована на рекреантів і передбачає комплекс культурно-розважальних програм у поєднанні із лікувально-оздоровчими у межах рекреаційно-туристичного закладу. Російські дослідники М. Гаранін і І. Булигіна використовують поняття "готельна анімація", що є значно вужчим. Цікавим є той факт, як зазначає В. Стафійчук [6], що деякі закордонні курорти впроваджують дозвілєво-розважальні програми, які пропагують здоровий спосіб життя і завдяки цьому надають послуги різновіковим категоріям рекреантів. Якщо, наприклад, стандартні послуги готелю охоплюють дитяче містечко чи дитячу кімнату, гральні автомати, волейбольний майданчик, пляж, басейн, танцювальний майданчик, спорткомплекс, то додатково вводяться прокат велосипедів, роликів, скутерів; тенісні корти; стрільба з лука та арбалета; баскетбольний майданчик; парк; дайвінг-центр; пневмотир; клубна пісня-гімн; ексклюзивні послуги – скалодром, пейнт-бол, ролердром, батут, комп'ютерний клуб, автодром, армрестлінг-клуб, міні-аква-парк.

Туристична анімація передбачає участь туристів у різноманітних атракціях (фестивалях, карнавалах, культурно-історичних історичних театралізаціях, святах тощо). Вже традиційними стали театралізовані дійства лицарських поєдинків у колишніх фортецях, як наприклад, "Тустань" (с. Урич Львівської області) чи Генуезькій (м. Судак); свята пива і вина та ін. Такі послуги ще інакше називаються додатковими туристичними послугами, їх набір і можливості реалізації надають організатори туру (турфірми чи туроператори).

Питання надання анімаційних рекреаційно-туристських послуг у теоретико-методичному і практичному аспектах вивчаються як зарубіжними, так і вітчизняними науковцями. Свідченням цього є низка опублікованих праць, серед яких варто відзначити монографії К. Кордеса та Г. Ібрагіма [8], підручник І. Петрової [5], навчальні посібники С. Килимистого [4] та В. Стафійчук [6], ряд наукових статей. Ця тематика привертає увагу науковців і обговорюється на наукових форумах різного рангу, зокрема погляди учасників (у т.ч. і автора статті) VI міжнародної науково-практичної конференції "Розвиток сфери розваг – основа сучасної концепції підвищення ефективності туристичного бізнесу", організованої Донецьким інститутом туристичного бізнесу у м. Святогірськ 29 вересня – 1 жовтня 2006 р., висвітлено у збірнику наукових праць [7].

Метою даного дослідження є проведення аналізу чинників, що впливають на формування додаткових туристичних і анімаційних послуг, та визначення можливостей впровадження у практику вітчизняної туристичної діяльності інноваційних анімаційних програм, застосовуючи досвід зарубіжних країн.

Насамперед зазначимо, що при підготовці цієї статті, крім літературних джерел, було використано матеріали власних спостережень організації анімаційних послуг на території Угорщини, Польщі, Росії, Білорусі та Сполучених Штатів Америки протягом 2000-2007 рр.

Туристичними послугами вважаємо сукупність послуг, наданими суб'єктами туристичної діяльності (щодо розміщення, харчування, транспорту, інформаційно-рекламного обслуговування, а також послуги закладів культури, спорту, побуту, розваг тощо), що спрямовані на задоволення потреб туриста [3].

У туристичному бізнесі, як відомо, розрізняють три складові туристичних послуг:

1. Основні послуги – регламентуються договором (ваучером) і охоплюють не менше двох послуг (як правило, це транспортування, проживання і харчування). Бувають випадки, коли, крім означених послуг, рекреанти забезпечуються певним комплексом послуг, які вказані у заздалегідь придбаній путівці незалежно від їх вподобань. У науковій літературі така ситуація виражається поняттям "регламентована (планова) рекреація" – подорож і перебування за точним попередньо оголошеним регламентом [4 с. 39]. Основні послуги забезпечують підприємства розміщення туристів і транспорту, туроператори і туристичні агентства, курорти тощо.

2. Додаткові послуги – надаються за окрему плату (екскурсії, культурно-оглядові заходи, атракції (розваги) і визначають ту величину (в грошовому еквіваленті), яку залишає турист у місцях відвідування. При умові розвинутої інфраструктури частка від сфери розваг може складати до 50% загального обсягу доходів від туризму. Надання додаткових послуг забезпечують підприємства, що спеціалізуються на туризмі і є виробниками (наприклад, сувенірної та літературно-картографічної продукції, товарів для відпочинку, медикаментів тощо), а також підприємства сфери послуг (екскурсоводи, гіді, аніматори, журналісти, страхові компанії, кредитні інституції, пункти прокату туристичного спорядження, навчальні заклади з підготовки кадрів для туризму, інститути маркетингових досліджень, дипломатичні представництва, ТІЦ (туристичні інформаційні центри).

3. Супутні послуги забезпечуються підприємствами, які певною мірою є залежними від туризму. Сюди належать виробники спорттоварів, одягу (для відпочинку і туризму), фототоварів, косметичних засобів; підприємства громадського харчування, салони краси; підприємства, що надають торгові, інформаційні, тренерські, медичні та послуги зв'язку, також культурно-просвітницькі заклади.

При дослідженні проблематики анімації в туризмі нами насамперед проведено аналіз чинників, які впливають на формування додаткових туристичних послуг, і виявлено їх залежність від типу туриста/рекреанта, компетентності та ініціативності менеджерів рекреаційно-туристської діяльності, матеріально-технічних можливостей закладів дозвілля, сприятливості природних та історичних умов довкілля, рівня професіоналізму тих, хто надає послуги, а також регламентації рекреаційно-туристичної діяльності нормативно-правовими і законодавчими документами (Рис. 1).

Для визначення нових можливостей та ефективності функціонування додаткових туристичних/анімаційних послуг пропонуємо алгоритм дослідження і виділяємо п'ять етапів.

І. Де впроваджувати додаткові туристичні/анімаційні послуги?

Вивчаємо сучасний стан туристсько-рекреаційної діяльності на території дослідження і проводимо аналіз за окремими сегментами відповідно до класифікації чернівецьких науковців С. Дутчак і М. Дутчак [2], які розглядають 7 сегментів (рекреаційно-лікувальний, рекреаційно-діловий, релігійний, пізнавально-розважальний, екологічний, спортивно-оздоровчий, екзотичний) і 30 видів.

II. Для кого розраховані послуги?

Аргументуємо тип споживачів, тобто розглядаємо специфіку надання послуг для рекреантів і туристів, залежно від їх ступеня активності у вільний час; стилю життя (поведінки, соціального становища); соціально-психологічних особливостей тощо. Використання туристами/рекреантами вільного часу має свої регіональні відмінності і залежить також від рівня доходів, сфери діяльності, національного менталітету, релігійних догм тощо. На основі проведеного аналізу існуючих класифікацій типів туристів/рекреантів пропонуємо виділяти типи рекреантів згідно моделі Т. Лазанскі, А. Бзезовек [1], які розглядають 4 групи (активні гедоністи, пасивні гості, чутливі гості, сімейні групи), чи Г. Гани [1], який демонструє 6 типів (S, F, W1, W2, A, B); для типізації туристів вважаємо за цільне притримуватися поглядів Ф. Ашера [1] (пропонує 3 потоки: туристи – “люкс”, активні туристи, “вимушені” туристи) чи Ю. Чеботаря [1] (подає 4 типи : 1, 2, 3, 4).

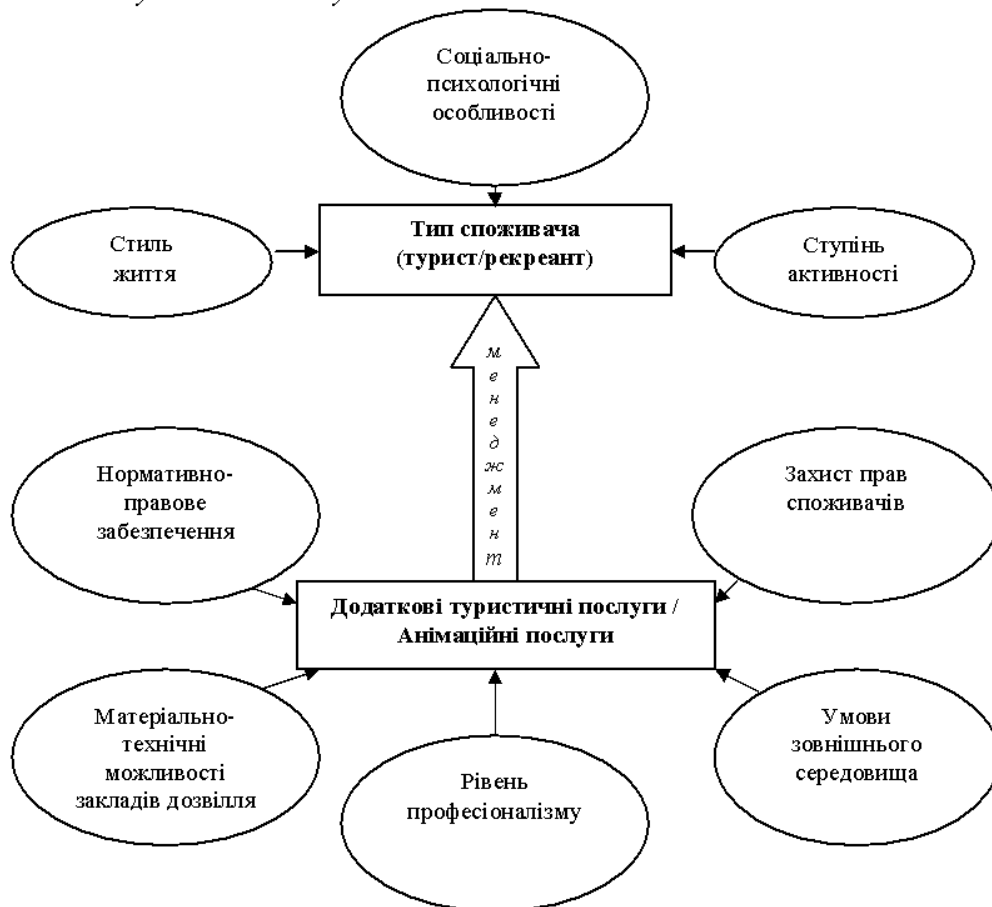
III. Хто забезпечує надання послуг?

Рис.1. Модель додаткових туристичних/анімаційних послуг

Визначаємо ті організації, підприємства чи заклади, які надають послуги. Сюди належать заклади дозвілля, культурно-освітні центри, об'єкти рекреації та самі аніматори. Основні аспекти їх діяльності складають: орієнтування на групові та індивідуальні потреби; організаційні можливості (проектування, координування); інфраструктурне забезпечення, обладнання та екіпування; формування спеціального середовища; наявність кваліфікованого персоналу, спортивних інструкторів, артистів, аніматорів.

IV. Яким способом буде надано послуги?

Вибираємо стратегію реалізації анімаційних послуг (чи через туроператорів, окремих фірм чи освітньо-виховну діяльність туристичних інформаційних центрів та ін.).

В. Що регламентує рекреаційно-туристичну діяльність? Хто захищає права споживачів?

Вивчаємо нормативно-правову та законодавчу базу щодо об'єктів і суб'єктів рекреації та туризму. Права споживачів забезпечують інституційні заклади, профспілки і громадськість.

На основі означених вище теоретичних аспектів та на підставі власних спостережень організації анімаційної роботи в Угорщині, Польщі, Беларусі, Сполучених Штатах Америки пропонуємо до вітчизняних додаткових туристичних послуг включити такі розважальні ноу-хау за окремими видами туризму:

- екологічний туризм – організація літніх натуралістичних дитячих таборів (за прикладом національного парку "Фертиракос" (Угорщина), що належить до світової спадщини ЮНЕСКО);
- культурно-пізнавальний туризм – екскурсії на цікаві промислові об'єкти, як наприклад, відвідання Гідроелектростанції чи участь у розважально-театральній програмі на спеціально обладнаному пароплаві озером чи річкою (наприклад, озеро Тейбл Рок, рекреаційна зона Бренсон, штат Арканзас, США). Щоправда, в Україні серед любителів екстремального туризму користуються популярністю екскурсії на Хмельницьку АЕС чи в Чорнобильську зону відчуження;
- релігійний туризм – можлива організація на базі сакрального об'єкта (наприклад, Крехівського монастиря) театралізованого дійства "Страсті Христові" (за прикладом Кальварії Зебжидовської, Польща);
- дитячий туризм – організація у одному із заповідних масивів Карпатського біосферного заповідника (Чорногірському чи Мармароському) функціонування круглорічної резиденції Діда Мороза (за прикладом національного парку "Біловезька Пуща", Беларусь [9]).

На підставі викладеного матеріалу можна зробити такі висновки:

- використання запропонованого алгоритму дослідження попиту на впровадження нових анімаційних послуг;
- поетапне додавання нових видів розваг до вже відомого туристичного асортименту з метою освоєння нових сегментів існуючого ринку;
- покращення розважальних послуг за рахунок удосконалення їх характеристик, розвитку зон обслуговування і впровадження сучасних технологій сфери розваг;
- навчання професійної майстерності аніматора і підготовка спеціалістів культурно-дозвілдової сфери на відповідних спеціальностях у вищих навчальних закладах.

Добре зорганізована анімаційна робота – це критерій успішності рекреаційно-туристської діяльності і вирішальна умова нормального функціонування туристичного підприємства. На жаль, ще багато підприємств не усвідомлюють усієї важливості наявності таких послуг для клієнтів, тому більшість туристів надають перевагу відпочивати за кордоном. Отже, у плані формування і впровадження у практику нових анімаційних послуг туристичний бізнес на території України має значні перспективи, варто лише знайти інвесторів, розробити анімаційні програми, побудувати необхідне інфраструктурне забезпечення для їх реалізації та гарантувати цю діяльність відповідними нормативно-правовими актами. Анімація має перспективне майбутнє, оскільки здатна вирішувати такі завдання як виховання, освіта, відпочинок, розвиток культури людини, формування оптимістичного настрою, загалом має вплив на формування і розвиток особистості.

Література:

1. *Беликов И.Л.* Организация туризма: Конспект лекций. – Донецк: ДИТБ, 2000. – 152 с.
2. *Дутчак С.В., Дутчак М.В.* Деякі аспекти виділення сегментів спеціалізованого туризму та їх стан на території Чернівецької області // Туристсько-краєзнавчі дослідження. – Вип. 2. – К.: Кармаліта, 1999. – С. 123 – 136.

3. *Пльїна О.В.* Туризм, Рекреаційна географія: Поняття і терміни. – Луцьк: Терен, 2004. – 104 с.
4. *Килимистий С.М.* Анімація в туризмі: Навчальний посібник. – К.: Вид-во ФПУ, 2007. – 188 с.
5. *Петрова І.В.* Дозвілля в зарубіжних країнах: Підручник. – К.: Кондор, 2005. – 408 с.
6. *Стафійчук В.І.* Рекреалогія: Навчальний посібник. – К.: Альтерпрес, 2006. – 264 с.
7. Сфера розваг – важлива складова у підвищенні ефективності туристичного бізнесу: Зб. наук. праць VI Міжнар. наук.-практ. конф. "Розвиток сфери розваг – основа сучасної концепції підвищення ефективності туристичного бізнесу" (м. Святогірськ, 29 вересня – 1 жовтня 2006 р.) / Донецьк. ін.-т турист. бізнесу. – Донецьк, 2006. – 287 с.
8. *Cordes, Kathleen A.* Applications in recreation & leisure: for today and the future / Kathleen A. Cordes, Hilmi M. Ibrahim. – 2nd ed – WCB/McGraw-Hill, 1999. – 350 p.
9. <http://npbp.brest.by>.

Summary:

Bozhuk T.I. THE ANIMATION RECREATION-TOURIST SERVICES: MODERN CONDITION AND USING OF INNOVATION

The issue is considered about the animation recreation-tourist services and the model is proposed for their study in order to provide new additional tourist services based on Hungarian, Polish, Belarus and US experience.

Надійшла 05.11.2008р.

УДК 911.3:338.242+519.24

Ярослав МАРИНЬЯК

ТУРИЗМ ЯК ОБ'ЄКТ СТАТИСТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Туризм – є складне явище, яке залежить від багатьох соціально-економічних, юридичних, природно-кліматичних чинників і регулюється ними. Тому, доцільно при такій ситуації мати повну інформацію про всі його складові.

Дослідження і публікації в яких започатковано розв'язання цієї проблематики. Існує ряд публікацій присвячених статистичним показникам туристичної діяльності [1 - 12], але з часом відбуваються певні зміни для ефективного використання туристичних ресурсів.

В публікації ставляться такі завдання: а) вивчити туристичні діяльність через призму системного аналізу; б) з'ясувати поняття "статистична інформація" й "статистичні показники"; в) розглянути туризм у системі класифікаторів техніко-економічної інформації; г) дослідити організаційні форми статистичного спостереження; д) розглянути форми статистичної звітності.

У новій редакції Закону України "Про туризм" розкрито основні поняття в галузі туризму, які є важливими для статистичних досліджень, а саме: туризм; турист; туристичний продукт; супутні туристичні послуги та товари; характерні туристичні послуги та товари; просування туристичного продукту; місце продажу (реалізації) туристичних послуг; місце надання туристичних послуг.

У цьому Законі також виділені організаційні форми й види туризму:

Залежно від категорій осіб, які здійснюють туристичні подорожі (поїздки, відвідування), їх цілей, об'єктів, що використовуються або відвідуються, та інших ознак, в рамках зазначених організаційних форм, Закон виділяє ряд видів туризму.

Особливості здійснення окремих видів туризму встановлюються законом.

Учасниками відносин, що виникають при здійсненні туристичної діяльності, є юридичні та фізичні особи, які створюють туристичний продукт, надають туристичні послуги (перевезення, тимчасового розміщення, харчування, екскурсійного, курортного, спортивного, розважального та іншого обслуговування) чи здійснюють посередницьку діяльність із надання характерних та супутніх послуг, а також громадяни України, іноземні громадяни та особи без громадянства (туристи, екскурсанти, відвідувачі та інші), в інтересах яких здійснюється туристична діяльність.

Суб'єктами, що здійснюють та/або забезпечують туристичну діяльність (далі – суб'єкти

туристичної діяльності), є: туристичні оператори (далі – туроператори); туристичні агенти (далі – турагенти); інші суб'єкти підприємницької діяльності, що надають послуги з тимчасового розміщення (проживання), харчування, екскурсійних, розважальних та інших туристичних послуг; гіді-перекладачі, екскурсоводи, спортивні інструктори, провідники та інші фахівці туристичного супроводу.

Туризм включає комплекс матеріально-речовинних, інформаційних, організаційних та інших передумов, що забезпечують туристу умови, які дозволяють задовольнити туристичну зацікавленість і сформувати цілі, які спонукали його до цього виду рекреації.

Отже, наведений перелік основних понять показує, що туризм – є складне явище, яке залежить від багатьох соціально-економічних, юридичних, природно-кліматичних чинників і регулюється ними.

Головними складовими туризму є: туристичні ресурси; туристична індустрія; турист; туристичний продукт; просування туристичного продукту; туроператорська й турагентська діяльність.

З'ясуємо поняття: туристичні ресурси, туристична індустрія, туроператорська й турагентська діяльність.

Туристичними ресурсами України є туристичні пропозиції, які пропонуються чи можуть пропонуватися вітчизняним та іноземним туристам для ознайомлення і використання. Терміном „туристичні пропозиції” охоплюється широке коло природних, історико-культурних, географічних ознак України, котрі можуть всебічно задовольняти пізнавальні, оздоровчо-спортивні, духовні та інші потреби подорожуючих.

Туристична індустрія є сукупністю підприємств, установ та організацій матеріальної й нематеріальної сфери, які забезпечують виробництво, розподіл, обмін й споживання туристичних ресурсів і створення туристичної інфраструктури.

Турист є споживачем, котрий придбаває, замовляє, використовує або має намір придбати чи замовити для власних побутових потреб туристичну послугу чи туристичний продукт

Законодавство підкреслює необхідність комплексного підходу до всіх елементів туристичної індустрії при здійсненні державного регулювання між підприємствами, організаціями й установами, її складовими.

Туристична діяльність – пов'язана з організацією всіх форм виїзду людей з місць постійного проживання в оздоровчих цілях, для задоволення пізнавальних інтересів або в професійно – ділових цілях без занять оплачених діяльністю в місцях тимчасового перебування.

Суб'єктами, що здійснюють та/або забезпечують туристичну діяльність є: туристичні оператори; туристичні агенти; інші суб'єкти підприємницької діяльності, що надають послуги з тимчасового розміщення (проживання), харчування, екскурсійних, розважальних та інших туристичних послуг; гіді-перекладачі, екскурсоводи, спортивні інструктори, провідники та інші фахівці туристичного супроводу – фізичні особи, які проводять діяльність, пов'язану з туристичним супроводом і які в установленому порядку отримали дозвіл на право здійснення туристичного супроводу, крім осіб, які працюють на відповідних посадах підприємств, установ, організацій, яким належать чи які обслуговують об'єкти відвідування; фізичні особи, які не є суб'єктами підприємницької діяльності та надають послуги з тимчасового розміщення (проживання), харчування тощо.

Первинним у туризмі є об'єкт туристичної зацікавленості, або за Законом туристичні пропозиції. Туристична зацікавленість є відправним моментом у розвитку об'єктів туристичної сфери. Їх облік дає можливість обґрунтувати ймовірний попит на туристичні послуги та визначити їх оптимальну структуру.

Штучні об'єкти туристичної зацікавленості є великі розважальні центри, ініціювання традицій проведення різних заходів.

Індустрія туризму є складною соціально – економічною системою на структуру якої впливає велика кількість чинників, головними є якість і кількість туристичних ресурсів.

Удосконалення нормативно – правової бази в галузі туризму є добрим стимулятором економічної діяльності підприємств та організацій різних галузей щодо надання туристичних послуг.

Нові технології управління у сфері туризму вимагають високі вимоги до статистичної інформації, яка б чітко характеризувала довкілля, туристичні ресурси, індустрію туризму на різних територіальних рівнях. Першим етапом будь-якого дослідження є збирання інформації, а саме, статистичне спостереження.

Статистичне спостереження – це спланована, науково організована реєстрація масових даних про соціально-економічні явища та процеси.

Статистичне спостереження може бути первинним або вторинним. Первинне – це реєстрація даних, що надходять безпосередньо від об'єкта, який їх продукує. Вторинне – збирання раніше зареєстрованих та оброблених даних.

Статистичні дані – це масові системні кількісні характеристики соціально-економічних явищ і процесів. Вони мають відповідати певним вимогам: бути вірогідними (відповідати реальному стану); повними (за обсягом та суттю); своєчасними; порівнянними за часом або у просторі (за складом сукупності, одиницями виміру, методикою збирання та обробки, територіальною належністю одиниць); доступними.

Підготовка спостереження починається із складання плану спостереження – сукупності програмно-методологічних та організаційних питань.

Програмно-методологічні питання плану – це перелік пунктів, які відповідатимуть на питання: для чого проводиться обстеження (мета обстеження); що обстежується (об'єкт обстеження); складові частини об'єкта (одиниця сукупності); джерело інформації (одиниця спостереження); на які питання планується одержати відповіді (програма спостереження).

Мета спостереження – одержання статистичних даних, які є підставою для узагальненої характеристики стану та розвитку явища або процесу. Кінцевою метою є підготовка управлінських рішень та прийняття заходів.

Об'єкт спостереження – сукупність явища, що підлягають обстеженню. Чітке визначення суті та меж об'єкта дає можливість уникнути різного тлумачення результатів. Для цього застосовуються цензи – набори кількісних та якісних обмежувальних ознак.

Одиниця сукупності – це первинний елемент об'єкта, що є носієм ознак, які підлягають реєстрації.

Ознаковою є властивість, що відбиває сутність, характер та особливість одиниці сукупності. За формою виразу ознаки можуть бути: описовими (атрибутивними) та кількісними.

Кількісні ознаки можуть бути дискретними або неперервними. Дискретні – ознаки, що набувають лише окремих, ізольованих значень. Як правило, вони виникають в результаті лічби.

Неперервні – ознаки, що набувають будь-яких значень у певних межах.

Відомості про ознаки одиниць сукупності збираються від одиниць спостереження. Одиниця спостереження – це первинна одиниця, від якої одержують інформацію.

Програма спостереження – це перелік запитань, на які слід одержати відповіді в результаті спостереження. Зміст та обсяг запитань залежить від мети спостереження та можливостей його проведення (грошових та трудових витрат терміну реєстрації) У програму спостереження також включаються: розробка статистичного інструментарію, визначення виду та способу обстеження.

Статистичний інструментарій – це набір статистичних формулярів, інструкцій та роз'яснень щодо проведення спостереження.

Статистичний формуляр – обліковий документ єдиного зразка, що містить адресну

характеристику об'єкта спостереження та статистичні дані про нього. Статистичними формулярами є звіти, переписні та опитувальні листки, бланки документів, анкети. При складанні формулярів враховується не тільки зміст та інформативність ознак, а й можливість їх статистичної обробки. Остання забезпечується завдяки застосуванню системи шкал.

Шкала – це засіб упорядкування та кількісного вираження ознак. Використовуються такі види шкал: номінальна – шкала найменувань, що встановлює відношення подібності елементів, за якою порядок розташування ознак значення не має; порядкова (рангова) – шкала, що встановлює послідовність інтенсивності прояву ознаки; метрична – кількісна шкала, в основу якої покладено результати безпосереднього вимірювання.

Другою складовою частиною плану спостереження є організаційні питання, що визначають, хто проводить спостереження (органи та персонал); де проводить (місце спостереження); за допомогою чого (матеріально-технічне забезпечення); спосіб забезпечення точності результатів (система контролю та пробні обстеження); коли проводить (час та період спостереження).

Час спостереження (об'єктивний час) – це час, до якого відносяться дані спостереження. Якщо об'єктом спостереження є процес, то визначається інтервал часу, впродовж якого накопичуються дані. Якщо об'єктом спостереження є стан, то обирається критичний момент – момент часу, станом на який реєструються дані.

Період спостереження (суб'єктивний час) – час, упродовж якого здійснюється реєстрація даних.

Контроль даних спостереження – це засіб попередження, виявлення та виправлення помилок спостереження, який полягає у перевірці даних на повноту та вірогідність. Повнота даних перевіряється візуально, а вірогідність – шляхом логічного та арифметичного контролю.

Різноманітність сфер спостереження обумовлює застосування різних організаційних форм, видів та способів статистичного спостереження.

Використовуються такі організаційні форми спостереження: звітність, спеціально організовані спостереження та реєстри.

Звітність – форма спостереження, за якою кожен суб'єкт діяльності регулярно подає свої дані до державних органів статистики у вигляді документів (звітів) спеціально затверджені форми.

Спеціально організовані спостереження – форма спостереження, яка охоплює сфери життя, що не уловлюються звітністю. До них належать: переписи, обліки, спеціальні обстеження, опитування.

Опитування – частіше несучільні спостереження думок, мотивів, оцінок, які реєструються зі слів респондентів. Винятком з цього є суцільне опитування всього населення – референдум (масове волевиявлення з принципових соціально-політичних чи екологічних питань).

Статистичні реєстри – списки або переліки одиниць певного об'єкта спостереження із зазначенням необхідних ознак, які постійно оновлюються та поповнюються (реєстр населення – поіменний список мешканців регіону із зазначенням їх паспортних даних; реєстр суб'єктів діяльності; реєстр домашніх господарств; реєстр земельного фонду).

Види спостереження розрізняють за ступенем охоплення одиниць та за часом реєстрації даних.

За ступенем охоплення одиниць обстеження бувають суцільні і несучільні.

Суцільні обстеження передбачають реєстрацію всіх без винятку одиниць сукупності (звітність, більшість переписів).

Несучільні – обстеження за яких реєструються не всі одиниці сукупності, а лише їх певна частина (вибіркове спостереження, основного масиву, монографічне, анкетне, моніторинг).

Вибіркове – спостереження, коли реєструється певна частина одиниць сукупності, відібрана у випадковому порядку.

Обстеження основного масиву – реєстрація даних щодо переважної частини одиниць сукупності, які є визначники для характеристики об'єкта спостереження.

Монографічне обстеження – детальне обстеження окремих одиниць сукупності з метою їх досконального вивчення.

Анкетне спостереження, при якому не всі розповсюджені реєстраційні формуляри (анкети) повертаються з відповідями.

Моніторинг – спеціально організоване систематичне спостереження за станом певного середовища (моніторинг екологічного стану природних водойм).

За часом реєстрації даних спостереження поділяються на поточне, періодичне та одноразове.

Поточне спостереження – систематична реєстрація фактів перебігу явища у міру його виникнення або стосовно безперервного процесу.

Періодичне – спостереження, що проводиться через певні, як правило, рівні, проміжки часу (перепис населення або виробничих потужностей).

Одноразове – спостереження, що проводиться у міру виникнення потреби дослідження явища або процесу.

Статистичне спостереження здійснюється трьома способами: безпосередній облік фактів, документальний облік, опитування, експертні оцінки.

Безпосередній облік – реєстрація фактів здійснюється особисто обліковцем шляхом підрахунку, вимірювання, оцінки, огляду.

Документальний облік – реєстрація фактів відбувається за даними, наведеними у документах первинного обліку.

Опитування – це спостереження, що здійснюється експедиційним шляхом, самореєстрацією, кореспондентським чи анкетним шляхами.

Експедиційне опитування – реєстрація фактів спеціально підготовленими обліковцями з одночасною перевіркою точності реєстрації.

Самореєстрація – реєстрація фактів самими респондентами після попереднього інструктажу.

Кореспондентське опитування – реєстрація фактів на місцях виникнення явищ добровільно обраними особами, які надсилають результати у відповідні інстанції.

Анкетне опитування – реєстрація думок, намірів і мотивів респондентів шляхом їх самостійного заповнення анкети.

Організація державної статистики в Україні. У системі органів державної статистики України відповідно до Закону України "Про державну статистику" входять: Державний комітет статистики України, органи державної статистики в Республіці Крим, областях, районах та містах, а також підпорядковані Комітету підприємства, організації, установи. Міністерства і відомства України, інші юридичні особи для виконання завдань в межах їх компетенції також здійснюють збирання, розробку, узагальнення та аналіз статистичної інформації, що міститься в затверджених формах державної статистичної звітності.

Одним із головних завдань державної статистики є "... розробка і впровадження статистичної методології, яка базується на результатах наукових досліджень, міжнародних стандартах та рекомендаціях".

Державна статистика покликана забезпечити державні органи управління повною та достовірною статистичною інформацією щодо соціально-економічного розвитку України в регіональному та галузевому розрізах, а також інформаційні потреби суспільства та інформаційну підтримку соціально-економічної, екологічної, національно-культурної та іншої діяльності.

Статистична звітність. Розробленням форм державної статистичної звітності в туризмі

займається Державний комітет статистики України. Методи збору й обробки, методологія обчислення статистичних показників, установлених Державним комітетом статистики України є офіційними статистичними стандартами України. Ці стандарти забезпечують дані державної статистики для прийняття обґрунтованих управлінських рішень зацікавленими користувачами, співставність показників у відповідності з вітчизняною й міжнародною статистичною методологією.

Основним джерелом формування статистичних даних є звітність суб'єктів господарювання, яка надається в регіональні статистичні органи.

Державна статистична звітність включає звіт про діяльність туристичної, який складається з таких розділів:

1. Власні підприємства розміщення туристів.
2. Власні підприємства харчування.
3. Розподіл туристів за цілями відвідування та віком.
- 3 а. Розподіл дітей і підлітків за віком та цілями відвідування.
4. Розміщення туристів на території регіону України.
5. Дані про в'їзд іноземних туристів.
6. Дані про туристів, які виїжджали за кордон.
7. Основні фінансово – економічні показники.

У даний час підприємства й організації підгалузі "Відпочинок і туризм" надають статистичну звітність за такими формами:

форма № 1 – курорт "Звіт санаторно – курортного (оздоровчого) закладу" та № 1 – ОТ "Звіт дитячого оздоровчого закладу (табору)",

а також форм адміністративних даних № 1 – ТУР та № 1 – ТУР (к) "Звіт про діяльність туристичної організації", № 2 – ДПСУ "Зведений звіт про виїзд громадян України за кордон", № 3 – ДПСУ "Зведений звіт про іноземців та осіб без громадянства, які в'їхали в Україну", та №12 "Звіт про захворювання, зареєстровані у хворих, які проживають у районі обслуговування лікувального закладу".

Ця статистична звітність є основою формування інформаційної бази у галузі туризму.

Враховуючи зростаючий рівень потреб у статистичній інформації в галузі туризму, Державний комітет статистики України постійно удосконалює форми звітності.

Групування й класифікація в туризмі є важливим засобом узагальнення статистичної інформації, основою статистичного аналізу й використання систем показників.

Статистичні зведення – другий етап дослідження масових суспільних явищ. Суть його полягає в класифікації та агрегуванні первинних статистичних даних.

Існують загальноприйняті методологічні стандарти розподілу сукупностей на групи – чітко визначені групувальні ознаки та сформульовані вимоги щодо умов формування груп. Це класифікації.

Для розв'язання конкретних аналітичних задач проводяться нестандартні групування за певними ознаками, що легко розпізнаються. Групування за однією ознакою називають простим, у разі поєднання двох і більше ознак – комбінаційним.

На групування у статистичному аналізі покладаються певні функції, відповідно до яких їх розрізняють як структурні, типологічні та аналітичні.

Структурне групування характеризує склад однорідної сукупності за певними ознаками, обсяги явища та вагомість окремих груп.

Типологічне групування – це розподіл якісно неоднорідної сукупності на класи, соціально-економічні типи, однорідні групи.

Аналітичне групування – виявлення наявності та напряму зв'язку між двома ознаками, з яких одна представляє результат. У класичному варіанті аналітичного групування сукупність поділяється на групи за факторною ознакою, і в кожній групі визначається середній рівень результативної ознаки. За наявності зв'язку між факторною та результативною ознаками

групові середні від групи до групи поступово змінюються – збільшуються або зменшуються.

При формуванні груп постає питання про їх кількість та межі кожної з них. Кількість груп залежить від ступеня варіації групувальної ознаки та обсягу сукупності, у кожному окремому випадку її необхідно обґрунтувати. Якщо групувальна ознака атрибутивна, кількість груп певною мірою визначається кількістю найменувань ознаки.

Класифікаційні стандарти встановлені органами державної і міжнародної статистики. Класифікації є стійкими, тобто діють тривалий період часу. З часом виникає необхідність їх заміни та доповнення.

Всесвітня туристична організація й Статистичний комісія ООН (UNSC) розробили визначення, класифікації й групування в галузі статистики туризму, що є необхідним для виміру впливу туризму на економіку національну та регіональну, проведення статистичного співставлень на міжнародному й національному рівнях.

У 1937 р. Лігою Націй було введено поняття "міжнародний туризм". З цього моменту, в міру усвідомлення громад кістю впливу туризму на світову та національну економіку, ВТО й ООН уніфікували визначення, класифікації, групування в галузі статистики туризму. В 1991 р. в Оттаві на конференції з статистики туризму, що проводилися ВТО, було затверджено й рекомендовано для використання в інших країнах система статистичних визначень, класифікацій та групувань із туризму. На цій конференції підкреслювалась необхідність узгодження понять у галузі туризму з системою національних рахунків.

Туризм у системі класифікаторів техніко – економічної інформації. Глобальна статистична система містить ряд рівноправних невіддільних організацій. Центральною ланкою системи є Статистична комісія при ООН, яка координує статистичні дослідження, сприяє приведенню національних статистичних стандартів у відповідність до міжнародних, контролює впровадження методологічних розробок у статистичну практику. Рекомендації Статистичної комісії на добровільних засадах можуть використовуватися в національній статистиці.

Прикладом успішної роботи Статистичної комісії ООН є розробка таких міжнародних класифікацій, класифікаторів, групувань і номенклатури, як Міжнародна стандартна класифікація видів діяльності, Класифікація благ та послуг споживчого призначення, Міжнародна класифікація за станом зайнятості, Міжнародна класифікація за типом професій, Гармонізована система опису і кодування товарів, Номенклатура Гармонізованої системи, Галузева класифікація, Секторна класифікація, Класифікатор валют і Класифікатор інформації про населення.

Класифікація. Методи класифікації. Інформація про соціально – економічні явища і процеси відносяться до класу статистичної. Всі рівні оброблення статистичної інформації взаємопов'язані між собою та утворюють єдину систему. На кожному рівні відбувається агрегування (укрупнення) статистичних показників як основних носіїв статистичної інформації. Зміст і склад показників уточнюється в процесі класифікації інформації та вдосконалення інформаційних систем і технологій державної статистики в цілому.

Класифікацію в статистиці розуміють як систематизований розподіл економічних явищ, процесів і об'єктів на визначені групи, класи, розряди за їх подібністю чи відмінностями, встановленими на підставі певних критеріїв (ознак).

Скажімо, основним критерієм Стандартної міжнародної торгової класифікації і Тарифної класифікації (номенклатури) є характер сировини, яка використовується для виробництва товару. В основу побудови Номенклатури Гармонізованої системи покладено три ознаки - походження матеріалу, з якого виготовлено товар; призначення товару; хімічний склад товару.

Система кодування. Класифікація інформації супроводжується процесом кодування - присвоєння умовного позначення (цифрового, алфавітно-цифрового) кожному класифікаційному елементу. До найбільш поширених систем кодування слід віднести

порядкову, серійно-порядкову, позиційну і комбіновану системи.

Порядкова система кодування полягає у послідовній реєстрації об'єктів лише за однією ознакою (без пропусків номерів).

При серійно-порядковій системі кожній групі ознак вищого рівня відводиться серія номерів, а в межах серії кодування ознак нижчого рівня здійснюється за порядковою системою.

При позиційній системі виділяється кожна ознака і їй, в залежності від вагомості, відводиться певна кількість розрядів, які заповнюються за порядковою системою кодування.

Комбінована система відрізняється від позиційної тим, що кожна ознака кодується згідно з будь-якою вибраною системою.

Класифікатори. Для зручності сприйняття статистичної інформації людиною в процесі впровадження ефективних інформаційних технологій створюються спеціальні формалізовані засоби опису інформації - класифікатори. Класифікатори техніко-економічної інформації входять до Єдиної системи класифікації і кодування (ЄССКК).

Класифікатори є систематизованим відображенням об'єктів статистики з допомогою кодового позначення. Код як засіб системної ідентифікації складається із сукупності знаків, які відображають класифікаційні групування і об'єкти класифікації.

Призначення класифікаторів - забезпечення інформаційної, термінологічної та ідентифікаційної єдності показників на рівнях макро- і мікроекономіки.

Класифікатори за рівнем розробки і використання можуть поділятися на міжнародні, загальнодержавні, галузеві та локальні.

Загальнодержавні класифікатори умовно можна розділити на чотири групи:

- класифікатори виробничої діяльності, надання послуг і предметів праці;
- класифікатори структури галузей економіки, органів управління, адміністративно-територіального поділу, підприємств та організацій, форм власності;
- класифікатори природних і трудових ресурсів;
- класифікатори техніко-економічних показників, системи позначень, управлінської документації, одиниць виміру.

Кожен економічний об'єкт може описуватися множиною ознак (критеріїв), тому для забезпечення однозначності його віднесення до певного класу і групи до класифікатора додатково складаються детальні інструкції, а також номенклатури, які доповнюють і конкретизують зміст класифікатора.

Класифікації, обов'язкові до виконання, відносяться до стандартів (міжнародних, державних, галузевих, підприємства). Інтеграція України у світове господарство вимагає узгодження загальнодержавних систем класифікації і кодування з міжнародними стандартами.

Прикладами можуть служити:

- Класифікатор держав світу (КДС);
- Державний класифікатор продукції та послуг (ДКПП);
- Класифікатор валют (КВ);
- Класифікація видів економічної діяльності (КВЕД);
- Класифікація професій (КП);
- Українська класифікація товарів зовнішньоекономічної діяльності (УКТЗЕД);
- Класифікатор системи позначень одиниць вимірювання та обліку (КСПОВО);
- Класифікація послуг зовнішньоекономічної діяльності (КПЗЕД);
- Класифікація видів науково-технічної діяльності (КВНТД).

Групування. З допомогою класифікатора кожен елемент сукупності економічних об'єктів однозначно можна віднести до певного класу, підкласу, групи, підгрупи тощо за однією чи багатьма ознаками. Водночас групування є процесом розподілу сукупності об'єктів на групи, однорідні за певною ознакою, значення якої для усіх елементів

сформованої групи незначно відрізняються. Відзначимо, що класифікація передбачає більш детальний поділ сукупності, ніж групування.

Зауважимо, що національні класифікатори України розробляються з урахуванням чинних міжнародних, які зібрані під назвою "Класифікації ООН та міжнародні стандартні класифікації".

Загальні принципи побудови системи національного рахівництва. Система національних рахунків (СНР) України. Державним комітетом статистики України Система національних рахунків (СНР) визначається як сукупність макроекономічних показників, що використовуються для послідовного та взаємопов'язаного опису найважливіших процесів і явищ економіки: виробництва, доходів, споживання, нагромадження капіталу, фінансів.

Національні рахунки України відповідають міжнародному стандарту СНР, що прийнятий міжнародними організаціями у 1993 році. За стандартом інституційні одиниці групуються в п'ять секторів. У Системі національних рахунків туризм представлений такими категоріями: оптова й роздрібна торгівля, ресторанне господарство; послуги; відпочинок, спорт і туризм.

Види економічної діяльності. Економічна діяльність - це процес поєднання факторів виробництва (виробничих ресурсів) для отримання певного асортименту продукції чи надання послуг. Вид діяльності характеризують за такими ознаками: використані ресурси, виробничий процес, набір (номенклатура, асортимент) продукції (послуг).

Для опису економіки України використовують Класифікацію видів економічної діяльності (КВЕД), в якій охоплені всі види діяльності, що здійснюються (чи потенційно можна здійснювати) в будь-якій галузі народного господарства. Класифікація (КВЕД) містить два блоки - блок ідентифікації видів економічної діяльності та блок їх назв. Блок ідентифікації побудовано за ієрархічним способом класифікації з використанням літерно-цифрового коду. Структура коду наведена на рис. 1.

Примітка: X - цифрове значення,
Y - алфавітне (літерне) значення.

Рис. 1. Кодове позначення виду економічної діяльності

КВЕД гармонізовано з Класифікацією видів економічної діяльності Статистичної Комісії Європейського Союзу на рівні класів, що дає змогу використовувати її для порівняння національних статистичних даних з даними Статистичної Комісії Європейського Союзу без перехідних ключів.

Економічна діяльність підприємства складається із сукупності операцій, що впливають на стан підприємства в цілому, на його виробничі та економічні результати, які описують з допомогою системи відповідних показників.

Під показником (економічним показником) в статистиці розуміють узагальнену кількісну або якісну характеристику виробничих ресурсів (робочої сили, сировини і матеріалів, основних засобів, оборотних засобів), способів виробництва і кінцевих результатів виробничо-господарської діяльності підприємства (обсягу виробництва продукції, надання послуг, фінансових результатів тощо) за певний період часу (на певний момент) і за конкретних зовнішніх умов.

У статистиці продукції тривалий час використовувалась така система економічних вартісних показників: валовий оборот; валова продукція, товарна продукція; реалізована продукція; чиста продукція.

Кожен з цих показників має самостійне економічне значення.

В Україні органи державної статистики збирають статистичні дані з метою вивчення економічної кон'юнктури та динаміки ринку продукції та послуг (спираючись на пояснення щодо заповнення державного статистичного спостереження).

Відповідно до цього всі суб'єкти господарювання згідно з вимогами Закону України "Про державну статистику" зобов'язані подавати звіти певної форми. Так, промислові підприємства заповнюють форми №1-П (термінова) місячна "Звіт про виробництво промислової продукції"; №1-підприємство (річна) "Звіт про основні показники діяльності підприємства"; №1-послуги (термінова) місячна "Звіт про обсяги реалізованих послуг". При складанні цих статистичних спостережень використовуються такі показники: обсяг виробленої продукції (робіт, послуг); обсяг реалізованої продукції (робіт, послуг); валовий випуск; товарний випуск.

Послуги - це діяльність суб'єктів, яка не набуває матеріально-речової форми і задовольняє певні потреби замовників - особисті, колективні, громадські. Вони є результатом різноманітної діяльності, що здійснюється виробником на замовлення будь-яких споживачів (окремих громадян, підприємств, організацій, підприємців), і, як правило, веде до зміни стану одиниць, які споживають ці послуги. Специфіка послуг як продукції полягає в тому, що послуги не накопичуються, не транспортуються, не існують окремо від виробників, тобто вони споживаються, в основному, в момент їх надання.

Звіт за формою №1-послуги (місячна) складають підприємства (юридичні особи) та їх відокремлені структурні підрозділи всіх форм власності з госпрозрахунковою формою фінансування, для яких основним видом діяльності є надання послуг відповідно до КВЕД.

Показники обсягу продукції аналізують в такій послідовності: оцінюють виконання плану виробництва продукції (динаміки, складу, асортименту, структури, якості виробленої продукції), визначають ритмічність виробництва і реалізації, виявляють і кількісно вимірюють вплив факторів на зміну обсягу випуску і реалізації продукції.

У класифікаторі за видами економічної діяльності туристична діяльність представлена у розділах:

- Н Готелі та ресторани
- І Транспорт і зв'язок
- Н Охорона здоров'я та соціальна допомога
- О Надання комунальних та індивідуальних послуг; діяльність у сфері культури та спорту

Однією з найважливіших характеристик якості готельного господарства є рівень комфорту. Критеріями для віднесення готелів до окремих категорій є якість приміщень загального користування і номерів, кількість ванних та душевих кімнат, стандарти умеблювання, види, кількість і якість технічного обладнання, рівень оформлення приміщень, кількість і кваліфікація персоналу, рівень та асортимент послуг з харчування тощо. В Україні сьогодні, згідно національного стандарту ДСТУ 4269: 2003 "Послуги туристичні. Класифікація готелів" передбачається поділ готелів і мотелів на п'ять категорій (від однієї до п'яти "зірок").

Існують різноманітні класифікації готелів, які висвітлені у таких літературних джерелах. Умовно їх можна звести до таких:

1. *Класифікація готельних підприємств за рівнем комфорту* відіграє величезну роль у вирішенні питань управління якістю готельних послуг.

2. *Класифікація готельних підприємств за місткістю*. В Україні діє наступна офіційна класифікація готелів за місткістю: до 150 місць (не більше 100 номерів) - готелі малої

місткості, від 150 до 400 місць (до 300 номерів) - середньої місткості, більше 400 місць (понад 300 номерів) - великої місткості.

Слід зазначити, що світовий готельний номерний фонд в основному розміщений у малих і середніх готелях.

3. *Класифікація готельних підприємств за рівнем цін*, що встановлюються на основні платні послуги (що надаються в номерному фонді), готелі поділяються на бюджетні; економічні, середні, першокласні, апарт-готелі, люкс-готелі.

4. *Класифікація готельних підприємств за тривалістю* перебування клієнтури розрізняють готелі для тривалого перебування клієнтів і для короткочасного перебування.

5. *Класифікація готельних підприємств за сезонністю* функціонування готелі поділяються на працюючі цілорічно та працюючі у сезон (влітку, взимку).

6. *Класифікація готельних підприємств за способом надання харчування* проживаючим в готелях клієнтам вони поділяються на: ті, що забезпечують повний пансіон; ті, що пропонують лише сніданок; не пропонують харчування (як правило, через відсутність власного гастрономічного виробництва, тобто ресторану або іншого підприємства).

7. *Класифікація готельних підприємств за рівнем асортименту і вартості* послуг готелі поділяються на два типи: дешеві готелі або готелі з обмеженим сервісом; готелі "люкс" - побудовані по індивідуальних проектах.

Виходячи з потреб клієнтури, готелі бувають різного призначення: для ділових людей (загального типу, відомчі, для нарад тощо); готелі для відпочинку (туристські, курортні, для автотуристів, мотелі, кемпінги); спеціальні типи готелів (для транзитних пасажирів, для спортсменів тощо).

В Україні найбільш поширені готелі загального типу.

Різновид готелів загального типу - відомчі готелі, розраховані в основному на проживання людей, що приїжджають з діловими цілями у певне відомство, установу або на підприємство.

Згідно функціональної структури підприємств готельного господарства, як і раніше, найбільш поширеними в Україні є два типи підприємств (83,0% від загальної кількості): готелі - 63,9% та гуртожитки - 19,1% (табл. 1.)

Таблиця 1.

Розподіл підприємств готельного господарства за типами у 2005 р.

	Кількість, одиниць		Розподіл підприємств за типами,%	Одноразова місткість підприємств, місць	Середня місткість підприємств	
	підпри-емств	В них номерів			номерів	місць
Усі типи підприємств	1232	51686	100,0	106048	42	86
Готелі	788	38662	63,9	69785	49	89
Мотелі	17	394	1,4	792	23	47
Готельно-офісні центри	8	228	0,7	376	29	47
Кемпінги	6	199	0,5	475	33	79
Молодіжні турбази та гірські притулки	35	1907	2,8	5149	54	147
Гуртожитки для приїжджих	235	5061	19,1	13260	22	56
Інші місця для коротко термінового проживання	143	5235	11,6	16211	37	113

Інші типи підприємств, поширені в більшості країн - такі як мотелі, кемпінги, молодіжні бази та гірські притулки - в Україні зустрічаються рідко, хоча, враховуючи їх місткість і функціональність, могли б стати поштовхом до подальшого розвитку галузі. Проте, порівняно з 2004р. кількість деяких типів підприємств збільшилась. Так, молодіжних турбаз та гірських притулків стало на 9 одиниць більше, або на 25,7%, мотелів - на 2 одиниці, або на 11,8%.

Для будь-якої держави необхідно мати належний рівень розвитку готельного господарства, адже він сприяє поживленню усіх суспільно-економічних контактів та

зв'язків, посилює економічний потенціал регіонів, піднімає рейтинг держави, окремих її міст у світовому співтоваристві і навпаки нестача готелів гальмує всі ці процеси.

Економічні основи туристичної діяльності. Економічні та фінансові показники. Туризм як галузь характеризується системою показників, а саме:

- обсяг туристичного потоку;
- середня величина туристичних витрат за добу;
- стан та розвиток інфраструктури;
- показники фінансово - економічної діяльності;
- показники розвитку міжнародного туризму.

Туристичний потік – це постійне прибуття в країну туристів. Їх обсяги характеризуються показниками: загальна кількість туристів; кількість туроднів; середня тривалість перебування туристів у країні (регіоні).

Для розрахунку кількості туроднів необхідно помножити кількість відвідувачів на середню тривалість (у днях) перебування одного туриста в країні (регіоні):

$$D = K * t_{cp.}$$

де D – туродні;

K – кількість туристів;

$t_{cp.}$ – середня кількість днів, які проведені одним туристом у регіоні.

Коли отримані ці дані, неважко оцінити витрати кожного туриста за добу. Сумарна величина туристичних витрат (P_{Σ}) у регіоні визначається так:

$$P_{\Sigma} = D * P_{cp.}$$

де $P_{cp.}$ – середні витрати туриста за добу.

Туристичний потік є явищем нерівномірним. Тому виведені коефіцієнти нерівномірності туристичного потоку (K_H), які розраховуються трьома способами:

$$1) K_H = \frac{D_{max}}{D_{min}} * 100\%;$$

$$2) K_H = \frac{D_{max}}{D_{рик}} * 100\%;$$

$$3) K_H = \frac{D_{max}}{D_{см}} * 100\%;$$

де D_{max} , D_{min} – кількість туроднів у місяць максимального й мінімального туристичного потоку відповідно, людино-днів;

$D_{рик}$, $D_{см}$ – річна та середньомісячна кількість туроднів відповідно, людино-днів.

Інфраструктуру туризму характеризують ліжковий фонд готелів та інших засобів розміщення; кількість місць на підприємствах харчування, кількість місць на підприємствах розваг (аквапарки, театри і т.д.), відведених для туристів, і. п.

Потужність ліжкового фонду визначається за формулою:

$$M_{л} = K_p * 365 + K_c * t_c,$$

де $M_{л}$ – потужність ліжкового фонду, одиниць;

K_p – кількість ліжка – місць використаних упродовж року;

K_c – кількість ліжка – місць сезонного використання;

t_c – кількість днів сезонного використання.

Показники фінансово – економічної діяльності туристичної фірми такі: обсяг реалізації туристичних послуг або виручку від реалізації послуг туризму; показники використання робочої сили (продуктивність праці, рівень витрат на оплату праці та ін.); показники використання виробничих фондів (фондовіддача, обіг обігових фондів); собівартість послуг туризму; прибуток; рентабельність; фінансові показники (платоспроможність, ліквідність,

фінансова стійкість, валютна самоокупність та ін.).

Показниками міжнародного туризму є:

- кількість туристів, які відвідують зарубіжні країни (визначається за кількістю громадян України, які виїжджали за кордон, кількість іноземних громадян, які відвідали Україну, за даними Адміністрації Держприкордонслужби України);
- середня тривалість поїздки, днів;
- середній розмір витрат іноземних туристів під час перебування в Україні.

Всі ці показники мають певний вплив на розвиток туристичної галузі.

Для отримання максимальних прибутків від туризму, кожна держава формує свою туристичну політику.

Аналіз нормативно-правових актів, що стосуються сфери туризму, дає підстави для висновку про пріоритетність розвитку в Україні в'їзного та внутрішнього туризму. В Основних напрямках розвитку туризму в Україні до 2010 р., затверджених Указом Президента України від 10.08.1999 р., № 973/99, зокрема зазначено: «Пріоритетним видом туризму для України залишається іноземний (в'їзний) туризм як вагомий чинник поповнення валютними надходженнями державної скарбниці та створення додаткових робочих місць». Про вагоме значення в'їзного та внутрішнього туризму йдеться також у Державній програмі розвитку туризму на 2002-2010 роки, затвердженій постановою Кабінету Міністрів України від 29.04.2002 р. № 583. Відношення у системі туризму регулюються нормами як загального, так і спеціального законодавства.

В Україні створенні законодавчі акти, які чітко визначають і системно регулюють туристичну діяльність, цивілізованим законодавчим шляхом структурує туристичний ринок. Закон України "Про туризм" відповідає нормам і правилам міжнародної практики у сфері туризму, праву Європейського Союзу, чим стимулює туристичні фірми працювати до звичаєних міжнародних норм і стандартів. Законодавча база є фундаментом, який дозволяє побудувати ефективну нормативну базу українського туризму.

Фінансове забезпечення туристичних підприємств та класична банківська гарантія, передбачена в новому Цивільному кодексі.

Законодавство дає можливість структурування і координацію ринку туристичних послуг в Україні. Це також виходить із міжнародної практики й досвіду законодавчого регулювання цієї галузі в інших країнах. Закон України "Про туризм" спрямований на гармонізацію українського законодавства з міжнародним правом. Зокрема існують затверджені 1989 р. рекомендації до Гаазької декларації Міжпарламентської конференції з туризму.

В окремому пункті зазначається, що в секторі туризму існують певні межі, далі яких процес децентралізації та деконцентрації йти не може. І без національного механізму, що забезпечує координацію туристичної політики держави на національному й регіональному рівнях не обійтися.

Це призводить до того, що у маленькій турфірмі невисокі витрати, що й дозволяє їй нібито конкурувати з великими туристичними компаніями. Великі підприємства завжди можуть знайти захист від конкурентів, поза як за рахунок обсягів вона бере на себе і зниження цін, тобто диверсифікує ринок послуг. Маленька компанія таких обсягів немає, тому одиниця послуг коштує завжди дорожче. Іноді вони позиціонують себе з кращою пропозицією, якщо на певному сегменті, у певному місці вдалося домовитися. Але здешевлювати послуги найчастіше вона може, тільки працюючи "у тіні". Таким чином, права споживачів турпослуг дуже сумнівні.

Маркетинг національного туристичного продукту направлений на формування, просування й позитивний розвиток туристичного іміджу (провідного туристичного образу) країни, що є невід'ємною умовою залучення іноземних туристів.

Основні способи та цілі державного регулювання в галузі туризму та пріоритетні

напрями державної політики в галузі туризму сформульовані у Законі України „Про туризм”.

Отже, економічна ефективність туризму передбачає отримання вигоди від організації туризму в масштабах держави, туристичного обслуговування населення регіону, виробничо – обслуговуючої діяльності туристичної фірми.

Туризм у багатьох країнах відіграє важливу роль у структурі експорту, що сприяє позитивному балансу в зовнішньоторговельних відносинах. Це проблема є особливо актуальною у господарстві України. Зусилля спрямовані на залучення іноземних туристів в Україну повинні мати деякий вплив на ситуацію платіжного балансу. Зрозуміло якщо імпорт переважає над експортом, тоді ВВП має менше значення. Для України дуже важливим є залучення більше туристів у нашу країну й сприяти їх до витрат грошей, чим відправляти українських громадян подорожувати за кордоном.

Прямий вплив туризму на економіку країни або регіону – це результат доходів туриста на купівлю послуг й товарів туризму, а також як результат вкладу грошей туристами у туристичне підприємство, матеріальне забезпечення працівників туризму й створення нових місць.

Непрямий вплив проявляється у формі мультиплікатора, який вступає в силу від моменту появи туристичних витрат у регіоні.

Поєднання прямого й непрямих впливів туристичних витрат впливає на місцеву економіку. Поруч із моментом мультиплікатора є і інші чинники.

Серед позитивних аспектів туристичної діяльності слід виділити такі:

- 1) індустрія туризму охоплює багато підприємств малого бізнесу;
- 2) туристи сплачують податки, як і більшість населення;
- 3) туризм підвищує доходи регіоні, зайнятість, інвестиції і т.п.

Однак існують межі, до яких влада регіону може максимізувати прибуток від цих аспектів туризму. Вони бувають двох типів: соціальні й економічні. Соціальні обмеження виникають завдяки збільшенню податків. Економічні обмеження виникають у формі невикористаних можливостей (альтернативних витрат), які виникають внаслідок розвитку тур індустрії.

Негативний вплив туризму проявляється через таке поняття як монокультура туризму. Це проявляється через шкідливий вплив на сільське господарство, порушується або повністю руйнується традиційний уклад і природний ландшафт у місцях масового туризму. Різноманітність є основою економічної стабільності.

Необхідно пам'ятати, що туризм володіє значним потенціалом як інструмент економічного розвитку, але він не є панацеєю від всіх економічних негараздів.

Отже, до переваг розвитку туризму для кожної країни належать:

- 1) збільшення грошового потоку в регіоні, у т. ч. притік валюти;
- 2) зростання валового національного продукту;
- 3) створення нових робочих місць;
- 4) реформування структури відпочинку, яка може бути використана як туристами, так і місцевим населенням;
- 5) залучення капіталу, у т. ч. числі й іноземного;
- 6) збільшення податкових зборів у регіоні.

Недоліками розвитку туризму є:

- 1) зростання цін на місцеві товари й послуги, на земельні та інші природні ресурси й нерухомість;
- 2) відплив грошей за кордон при туристичному імпорті;
- 3) загострення екологічних і соціальних проблем;
- 4) нанесення шкоди розвитку інших галузей.

Література:

1. Гнатюк М.Р. Закон України "Про туризм": Постатейний коментар. – К.: Видавничий Дім "Ін Юре", 2006. – 200 с.
2. Державна програма розвитку туризму на 2002 – 2010 року / Затверджено постановою Кабінету Міністрів від 29 квітня 2002 року, № 583.
3. Закон України "Про туризм" // Офіційний вісник України. Щотижневий збірник актів законодавства. - К.: 2003.- №50.- С.34-56.
4. Гром'яко Г.Л. Статистика. – М.: Изд – во Моск. ун – та, 1981. – 408 с.
5. Єріна А.М., Пальян З.О. Теорія статистики: Практикум. – К.: - Тов. – во "Знання", КОО, 1997. – 325 с.
6. Статистика: Підручник / С.С. Герасименко, А.В. Головач, А.М. Єріна та ін.; За наук. ред. д – ра екон. наук С.С. Герасименко. – К.: КНЕУ, 2000. – 467 с.
7. Статистика: Підручник / А.В. Головач, А.М. Єріна, О.В. Козирев та ін.; За ред. А.В. Головача, А.М. Єріної, О.В. Козирєва – К.: КНЕУ, 2000. – 467 с.
8. Статистика: теоретичні засади і прикладні аспекти. Навч. посіб. Р.В. Фецура, А.Ф. Барвінський, В.П. Кічор та ін.; За наук. ред. Р.В. Фецура. – Львів: "Інтелект-Захід", 2003. – 576 с.
9. Соболева Е.А. Статистика туризма: Статистическое наблюдение: Учеб. пособ. – М.: Финансы и статистика, 2004. – 160 с.
10. Статистичний щорічник України за 2006 рік / За ред. О.Г. Осауленка. – К.: "Техніка", 2007. – 598 с.
11. Статистичний щорічник Тернопільської області за 2007 рік / За ред. В. Кирича. – Тернопіль: ГУС, 2008. – 463 с.
12. Туризм в Україні. Статистичний збірник – К.: Державний комітет статистики України, 2006. – 184 с.

Summary:

Jaroslav Maryniak. TOURISM AS OBJECT OF STATISTICAL RESEARCH.

The problems of becoming of statistics of tourism are considered. Basic tourist performance indicators are found out.

Надійшла 06.11.2008р.

УДК 379.85 (1)

Світлана ШЕПЕТЮК

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ, ЯК ОСНОВА ПІЗНАВАЛЬНОГО ТУРИЗМУ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Під туристськими ресурсами розуміють сукупність природних і соціально-культурних комплексів та їх елементів, що сприяють задоволенню фізіологічних та соціальних потреб людини, відновленню її працездатності і які при сучасній та перспективній структурі рекреаційних потреб і техніко-економічних можливостях використовуються для прямого й опосередкованого споживання та виробництва рекреаційно-туристських послуг [2].

Мета роботи – характеристика історико-культурних туристичних ресурсів Івано-Франківської області.

Методи дослідження – теоретичний і картографічний аналіз, польові спостереження.

Івано-Франківська область має багату культурно-історичну спадщину. На її території взято під охорону держави 3,5 тис. пам'яток історії та культури.

В області є п'ять міст, що згадуються в давньоруських літописах. Серед них Тисмениця (1143 р.), Снятин (1158 р.), Тлумач (1213 р.), Коломия (1240 р.). Та найдавнішим є Галич, перша згадка про який датується 898 роком. Пізніше він став столицею могутнього Галицького князівства й Галицько-Волинської держави. На базі пам'яток княжого Галича створений національний заповідник „Давній Галич”.

Івано-Франківська область є батьківщиною оспіваних у „Слові о полку Ігоревім” князя Ярослава Осмомисла і княгині Ярославни, а також дівчини-патріотки з Рогатина, що ввійшла в історію під ім'ям Роксолани і як дружина султана відіграла значну роль у політичному житті Туреччини XVI ст. Тут народилися керівник опришківського руху О. Довбуш, сподвижник Б. Хмельницького С. Височан, письменники І. Вагілевич, В. Стефаник, М. Черемшина, Л. Мартович, Марійка Підгірянка, мистецтвознавець С. Гординський,

композитор А. Кос-Анатольський, художник В. Касіян, скульптори М. Бринський, Г. Крук, провідні діячі національно-визвольного руху Д. Вітовський, С. Бандера [6].

У нашому краї бували та працювали І. Франко, М. Грушевський, О. Олесь, Д. Січинський, Б. Лепкий, С. Новаківський, М. Коцюбинський, М. Рильський. У 1919 році, коли Станіславів був столицею ЗУНР, тут у різний час побували В. Винниченко, С. Петлюра, Є. Коновалець [6].

Найбільш відомі пам'ятки культури – церква св. Пантелеймона в Шевченковому селі біля Галича, старовинні споруди в самому Галичі та Крилосі, центрі князівства Данила Романовича, замки в Раковці та Чернелиці, Манявський скит, Благовіщенська церква (1587 р.) в м. Коломия, церква Святого Духа (1598 р.) в м. Рогатин, Успенська церква (Варваринська, 1623 р.) у с. Пістинь Косівського району, церква Різдва Богородиці (XVII ст.) у с. Ворохта Надвірнянського району, церква (XIX ст.) в с. Розсільна Богородчанського району, що збудована без жодного цвяха та інші дерев'яні храми в Дорі та Космачі, монастир в Гошеві. Одне з найтаємничіших місць області – залишки обсерваторії на горі Піп – Іван [3].

На території Івано-Франківської області є ряд залишків замків та фортець, наприклад Манявський скит (XVII ст.) у Богородчанському районі і Галицький замок (XIV ст.) у Галицькому районі, Раковецький і Чернелицький замки (XVII ст.) у Городенківському районі та Пнівський замок (XVII ст.) у Надвірнянському районі.

Характерними рисами практично всіх замкових споруд є фортифікаційні укріплення, високі мури, вали та бійниці. На базі деяких із них створено краєзнавчі, історичні музеї та художні галереї, відкриті для щоденних відвідувань.

В останні роки багато робиться для відновлення та реконструкції замків, які взято під охорону держави.

Таблиця 1.

Історико-архітектурний потенціал Карпатського регіону [53].

Регіон	Кількість пам'яток архітектури, од. У тому числі								Хронологічний діапазон пам'яток архітектури на території регіону
	Разом	Фортифікаційної	культурової	житлової	громадянської	виробничої	садово-паркової	малих форм	
Івано-Франківська обл.	1105	16	521	443	95	29	1	-	XII-30-і рр. XX ст.
Карпатський регіон	4879	86	1662	2666	351	87	11	16	-
В % до показника по Україні	36,3	14,9	49,5	43,3	20,6	14,0	11,3	3,7	-

На території Івано-Франківської області знаходиться 22% всіх історико-архітектурних пам'яток Карпатського регіону, зокрема: фортифікаційних історико-культурних пам'яток 18%, а культових пам'яток – 31%. Значно менший відсоток житлових історико-архітектурних пам'яток – близько 17%, на громадські історико-архітектурні пам'ятки припадає близько 27%, виробничих пам'яток – 33%. На території Івано-Франківської області знаходиться одна садово-паркова історико-архітектурна пам'ятка і, на жаль, немає жодної малої форми історико-архітектурних пам'яток. Проте якщо враховувати той факт що в Карпатський регіон входить п'ять областей, то відсоток всіх історико-архітектурних та історико-культурних пам'яток є досить великий.

На території Івано-Франківської області виділяються п'ять історико-етнографічних регіонів: Опілля, Підгір'я, Покуття, Бойківщина та Гуцульщина що надзвичайно цікавить туристів своїми унікальними та своєрідними звичаями, традиціями та своєрідними обрядами.

Крім того, щороку цікавими туристськими центрами міжнародного значення – є центри етнографічної культури, де щороку відбуваються етнічні фестивалі – Коломия, Шешори, Косів, Верховина, Космач.

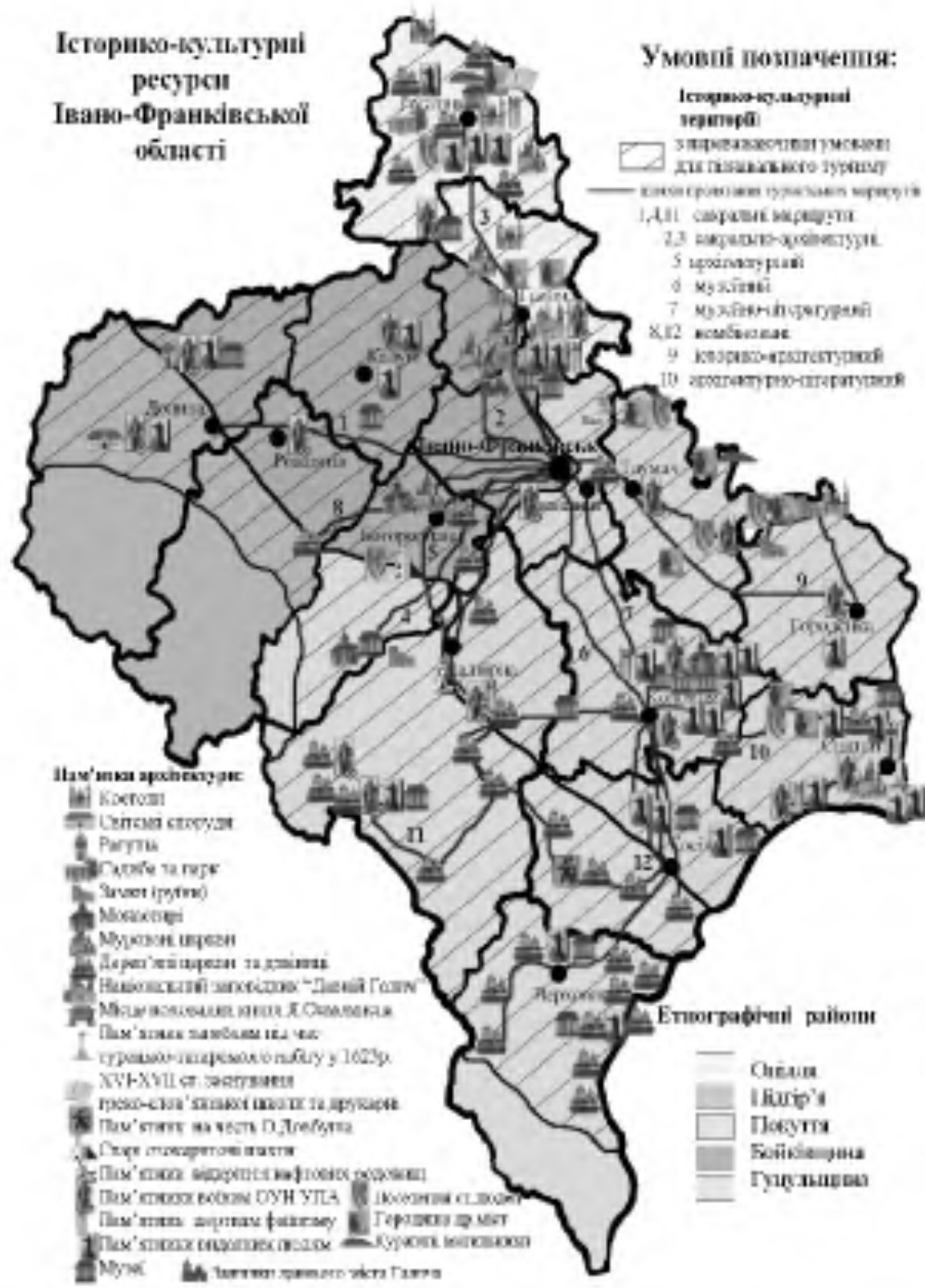

Рис. 1. Історико-культурні ресурси Івано-Франківської області

Легенда до карти Історико-культурні ресурси Івано-Франківської області.

Туристські маршрути Івано-Франківської області

Сакральні маршрути:

1. м. Івано-Франківськ – с. Гошів (монастир).
2. м. Івано-Франківськ – с. Крилос (фундамент Успенського Собору XII ст., Успенська церква XIII ст.) – с. Шевченкове (церква Св.Пантелеймона XII ст.) – м. Галич – Івано-Франківськ.
3. м. Івано-Франківськ – м. Рогатин (церква Святого Духа XVI ст., пам'ятник Роксолані, храм XVIII ст.).
4. м. Івано-Франківськ – с. Манява (Скит Манявський), монастир 1612 року.
5. м. Івано-Франківськ – м. Надвірна – смт. Делятин – с. Дора (дерев'яна церква XIX ст.) – м. Яремче – смт. Микуличин (церква) – смт. Татарів (церква XIX ст.) – смт. Ворохта (церква XVIII ст.).

Архітектурні маршрути:

1. м. Івано-Франківськ – смт. Богородчани (пам'ятка архітектури XVIII ст.) – м. Надвірна – с. Пнів (замок).

Архітектурно-літературні маршрути:

1. м. Коломия – смт. Гвіздець (костел Бернадинів) – с. Торговиця (народився Лесь Мартович) – с. Русів (народився Василь Стефаник) – м. Снятин – с. Кобаки (народився Марко Черемшина) – смт. Кути – м. Косів – м. Коломия.

Історико-архітектурні маршрути:

1. м. Івано-Франківськ – м. Тисмениця (народився Ігор Княгницький – засновник Скита Манявського) – м. Тлумач – с. Назвнсько – с. Раковець (замок) – с. Чернелиця (замок) – м. Городенка (костел) – с. Тишківці (народився В.Шухевич) – м. Обертин – м. Тлумач.

Музейні маршрути:

1. м. Івано-Франківськ – м. Коломия (музей писанки).

Музейно-літературні маршрути:

1. м. Івано-Франківськ – м. Коломия – м. Косів (музей мистецтва, музей Карнелюків) – с. Криворівня (музей І.Франка та Грушевського) – смт. Верховина (музей музичних інструментів) – с. Буркут (місце відпочинку Лесі Українки).

Комбіновані маршрути:

1. м. Івано-Франківськ – смт. Перегінськ (пам'ятник першим мігрантам до Канади Івана Пилипіва та Василя Плиняка) – с. Ясень (пам'ятник гверезості 100 років, народився Іван Вагилевич – діяч Руської трійці) – урочище Ангелово (доменна піч XIX ст.) – урочище Підлюте (метрополітні палати Андрія Шептицького) – урочище Сокіл (сталий табір пластунів).
2. **Комбінований маршрут:** м. Коломия – с. Мишин – с. Стопчатів (народився Дмитро Павличко) – с. Уторопи (народився Тарас Мельничук) – с. Пістинь (церква XVI ст.) – с. Шешори – с. Прокурава – с. Космач – центр народних промислів (музей О.Довбуша) – с. Люча – смт. Яблунів – м. Коломия.

Історичними містами, як центрами туризму є Галич, Яремче, Тисмениця, Снятин, саме на території цим міс є унікальні історичні пам'ятки культури та архітектури.

На території Івано-Франківської області є унікальні сакральні об'єкти: Пнівський монастир, Манявський монастир, Гошівський монастир; Погоня, Крилос, Шевченкове – історичні сакральні об'єкти.

Протягом всього року діють цікаві шоп-тури – тобто туристи мають можливість відвідувати цікаві ринки в Яремче, Ворохті, Косові, Кутах, Космачі.

Туристи із задоволенням знайомляться з пам'ятками, музеями Івано-Франківська, Коломий, проходять стежками славного ватажка карпатських опришків О. Довбуша. Нині опрацьовуються маршрути слідами боїв Української Повстанської Армії, яка найдовше вела боротьбу із загарбниками саме на території нашого краю.

Івано-Франківська область – унікальний в туристичному відношенні край з багатими історико-культурними умовами і ресурсами, різноманітним пам'ятками історії та культури, та різноманітні етнографічні райони які основними при розробці пізнавальних видів туристичних маршрутів.

Література:

1. Атлас Івано-Франківської області СРСР. – К.: ГУГК, 1990. – 32 с.
2. Бейдик О.О. Рекреаційно-туристські ресурси України: Методологія та методика аналізу, термінологія, районування: Монографія. – К.: ВПЦ „Київський університет”, 2001. – 395 с.
3. Ващенко О.Т. Природні ресурси західних областей УРСР. – Л.: 1955.
4. Геренчук К.І. Природа Івано-Франківської області. – Львів: Вища школа, 1978. - 250 с.
5. Рекреационные ресурсы и методы их использования. – М.: МФГО СССР, 1981.

Summary:

Svitlana Shepetyuk. HISTORICAL AND CULTURAL TOURIST RESOURCES AS A BASIS OF IVANO-FRANKIVSK REGION COGNITIVE TOURISM.

The characteristic of historical and cultural tourist resources with the aim of their usage in tourism is given in the article.

Key words: historical and cultural resources, tourism, types of tourism.

Надійшла 03.08.2008р.

УДК 911.3:379.85

Олена ПОБІГУН

ГРЯЗЬОВІ ВУЛКАНИ КРИМУ ЯК ОБ'ЄКТИ ГЕОТУРИЗМУ

Виникнення грязьових вулканів зумовлено особливостями геологічної будови та нафтогазоносністю Керченського півострова. Грязьові вулкани – це різні за формою природні конусоподібні утворення, з яких постійно або періодично викидаються на поверхню грязьові маси, горючі гази та тверді уламки, зовні вони нагадують звичайні вулкани. Грязьові вулкани в Криму розташовані тільки на Керченському півострові. На Керченському півострові їх відомо близько 50 видів з відносними висотами до 50м.

Правда не всі ці вулкани діючі. Серед діючих, в свою чергу, є такі, які діють постійно, а є такі, які дають про себе знати з невеликими перервами, періодичні грязьові вулкани.

В складі сопкових грязей – кремнезем, глинозем, червоний залізняк, іони кальцію, магнію. Ці грязі використовуються для виготовлення керамзиту у лікувальних цілях. Найбільш цікаві грязьові сопки Керченського півострова необхідно зберегти як приклади сучасного розвитку рельєфу. З грязьовими і з залізородними відкладами Керченського півострова пов'язано багато рідкісних мінералів. Із більше двохсот мінеральних видів відомих в Криму, десять вперше були знайдені саме тут, на кримській землі. Багато грязьових вулканів є пам'ятками природи, які можуть бути об'єктами в туристичних турах. При насиченості ринку туристичних послуг новий напрям буде доречним і актуальним.

. В світі дуже розвинутий такий вид туризму як геологічний туризм. В Кракові виданий цілий каталог геологічних об'єктів Польщі, які використовують для туристичних маршрутів [1]. У нас подібних праць немає.

Саме грязьові вулкани з найдавніших часів привертала увагу геологів, їм присвятили свої роботи такі видатні учені як Н.І. Андрусов, В.І. Вернадський, К.А. Прокопова, Г.А. Личагіна та інші [2].

Зовні грязьові вулкани дуже подібні до справжніх, проте відрізняються від них значно меншими розмірами та продуктами виверження. Під час їх виверження викидаються глинисті породи, насичені водою й перетворені на грязь різної текучості. Залежно від причин виникнення грязьові вулкани можна поділити на: 1) пов'язані з виділенням горючих газів; 2) пов'язані з проявами магматичного вулканізму і зумовлені викидами магматичних газів.

Грязьові вулкани є досить широко поширеним геологічним явищем. Виверження починаються з вибуху газів в кратері, руйнування пробки кратера і надходження на поверхню потоків напіврідких грязьобрекцій. Одночасно з жерла вулкана викидаються тверді уламки порід, відбувається самозагорання вуглеводневих газів і над кратером з'являється полум'я. Його висота може досягати декількох сотень метрів. Маси грязьобрекцій, що містять велику кількість води, нафти, сірководню і розсіяних сульфідів, розтікаючись на площі, надбудовують старий конус. При цьому об'єми твердих викидів величезні. Виверження вулкана зазвичай триває декілька днів, супроводжується землетрусом, могутнім підземним гулом і розпадається на окремі фази, протягом яких переважають то одні, то інші продукти грязьовулканічної діяльності. Пізніше вулкан надовго затихає. На майданчику кратера

з'являються численні сальзи і грифони, що безперервно поставляють на поверхню рідку грязь, газ, воду, а іноді і нафту. Тут у кожного джерела, що пробивається на поверхню, відкладається маса щільних глинистих кірок, які нарощуючись, перетворюються на мініатюрну подібність вулкана. Такі сальзи розмірами не більше 2-3м заввишки зустрічаються в кратерах у величезних кількостях. Одночасно на схилах вулканічного конуса починається окислення і ерозія грязьовулканічних споруд. Сірі і зеленувато-сірі глини, що містять розсіяні сульфідні окислюються і перетворюються на бурі, червонувато-бурі породи, збагачені гідроксидами заліза і марганцю. Схили покриваються мережею глибоких ярів, радіально розташованих по відношенню до майданчика кратера; по них переміщуються як глибинні води вулканів, що поступають з грифонів і сальз, так і атмосферні опади, що тимчасово скупчуються в нерівностях рельєфу.

Таким чином, в грязьових вулканах постійно чергуються періоди виверження з періодами відносного спокою. У часі виверження різних грязьових вулканів відбуваються украй нерівномірно. Втім, цілком імовірно, що така нерівномірність грязьовулканічного процесу пояснюється неповнотою виконаних спостережень.

На території України грязьові вулкани є на Керченському півострові та прилеглий акваторії Азовського моря. В останні роки виявлені грязьові вулкани на захід та південь Севастополя в акваторії Чорного моря. Серед діючих грязьових вулканів виділяються з постійно спокійним режимом виверження та з активними викидами протягом кількох діб, що супроводжується вибухами та локальними землетрусами. Діючі грязьові вулкани пов'язані з зонами активного Південно-Азовського розлому. Активні вулкани виділяють пари ртуті, вміст якої в атмосферному повітрі під час виверження зростає на 1-2 порядки. Активізація грязьових вулканів у зоні Південно-Азовського розлому сприяє виникненню нових островів та мілин в акваторії Азовського моря та Керченської протоки [3].

У розвитку переважної більшості грязьових вулканів можна виразно розрізнити три стадії: 1) стадію формування грязьовулканічного вогнища, обумовлену особливостями розвитку елізійної системи; 2) стадію виверження грязьового вулкана, що в значній мірі відображає склад і умови залягання грязьовулканічного вогнища; 3) стадію пасивної грифонно-сальзової діяльності, видозмінюючі наслідки виверження грязьового вулкана, які готують наступне його виверження [4].

Грязьові вулкани зазвичай розташовані групами. Для використання в туристичних маршрутах можна запропонувати наступні найбільш значущі тектонічні об'єкти.

1. Найбільша в Криму група вулканів – Карадаг. Руїни двох старовинних вулканів складають особливий живописний гірський масив. Карадаг площею 25 км², розташований на березі Чорного моря між Коктебельською і Отузською долинами (у районі поселень Коктебель, Курортне і Щебетівка). Основними частинами Карадага є Береговий хребет довжиною 5 км (найвища точка Хоба-Тепе – 440м над рівнем моря) і уособлена Свята гора (577м), які складаються із різноманітних вулканічних порід і туфів [5].

2. Найбільший в Криму масив вивержених порід – Аюдаг. Масив виник близько 160 млн. років назад при входженні магми в піщано-глинисті породи. Не пробившись до поверхні, магма застигла під товщею осадових порід, утворивши магматичний діпір – своєрідний купол "невдалого вулкана". За подальші мільйони років товща осадових порід, покриваючих діпір, була розмита і магматичний купол оголився: його верхня частина заввишки більше 500м доступна для огляду. Аюдаг – ландшафтний заказник республіканського значення. Охороняються ландшафти р. Аюдаг, вкритої лісом (дуб пухнастий і дуб скельний) та рідколіссям (яловець високий, фісташка туполиста, сунічник дрібноплодий). У флористичному складі – понад 500 видів, серед них є рідкісні (анаграма тонколиста, чистець вузьколистий та ін.). 21 вид рослин та 16 видів тварин занесено до Червоної книги України. Збереглися археологічні пам'ятки середньовіччя – залишки оборонних та культових споруд VIII-XV ст.[6].

3. Найбільший грязьовий вулкан Криму – Джау-Тепе – знаходиться на Керченському півострові в 10км на південь від с. Ленінського. Це великий горб, припіднятий над рівниною на 60м з абсолютною відміткою вершини 119м. У нижній частині прорізаний багаточисленними ярами. Грязьовий вулкан складений шарами сопкових брекчій. Площина грязьовулканічних відкладів – 1,5 км², об'єм 55 млн. м³ [7]. Активна діяльність Джау-Тепе зафіксована ще в середньовічних переказах. Катастрофічне виверження в кінці XVII в. знищило селище на схилі гори. Виверження в XVIII в. сформувало конус вулкана в нинішньому вигляді. Виверження 1914 р. були короткочасним, тривали всього 20 хвилин. Жителів селища розбудив сильний грім. На висоту до 40-60м з вулкана викидалися скупчення гязі розмірами в ріст людини. Виник грязьовий потік завдовжки 420-460 м, шириною 120 м і завтовшки до 2м. Над вулканом піднялися біла хмара пари і темний стовп диму. Температура гязі була +12-12,5°C при температурі повітря +16°C. На вершині сопки утворився провал завглибшки 4,5 і поперечником 40-50 м.

Виверження Джау-Тепе відбувалися також в 1925, 1927 і 1942 рр. У подальший час Джау-Тепе активності не проявляв.

4. Три заповідні грязьові сопки на північному сході Керченського півострова названі на честь видатних учених - геологів і географів, що багато років проводили дослідження в Криму. Всі вони відносяться до Булганацької групи. Кожна з сопок має свої особливості.

Андрусова сопка - її висота 5м, схили круті (30 – 50 градусів), на вершині знаходяться багаточисленні великі і малі грифони. Діаметр вершинної площі 150м. Найбільш високі грифони мають висоту 2 м. У деяких із них газами видавлюється густа гязь. Є пам'яткою природи місцевого значення.

Сопка Вернадського представляє собою озерної форми розміром 2х3,5м, заповнене гяззю. Із декількох грифонів виділяється газ. Сопка Вернадського рясно виливає гязі з своєрідного грязьового "озерця". У міру висихання і вивітрювання гязь буріє і розтріскується, утворюючи обширні поля багатокутників, званих тут земляною чечевичею.

Обручева сопка – це вулкан розташований між двома верхівками Булганацької балки і підноситься над дном котловини до 15м. Вершина сопки ґрунтовно змінена земними роботами. На її поверхні розташовано декілька слабогазованих невеликих і три більш великих грифони. Два із них виділяють воду і газ, один – відносно густу гязь, що утворила конус [8]. Сопка Обручева, одна з найбільших на півострові, підноситься над місцевістю на 20 м. Сопкова гязь - брекчія – висихаючи, розтріскується і утворює своєрідні полігональні утворення.

Відвідування грязьових вулканів Кримської області зокрема Керченського півострова можливе у літній, весняний і осінній періоди року. Відвідування їх є досить небезпечним, адже ми не знаємо коли вулкани можуть проснутися, коли вони можуть дати про себе знати. Можна проводити екскурсійні маршрути по даним геоб'єктам, це досить цікаво, адже не кожний день людина може побачити такий витвір мистецтва. Проходити серед грязьових вулканів потрібно акуратно - можна по коліно потрапити в гязь. Але не більше того - ніхто з людей в грязьових вулканах ніколи не тонує.

Грязьові вулкани Криму цікаві ще з однієї точки зору, скажімо так, споживчої. У продуктах вулканічних вивержень присутній бор - сировина, що цінується не тільки в медицині, але і в сталеливарній промисловості (добавка бору в сталь додає їй особливу міцність).

Між іншим, до Великої Вітчизняної війни на місці одного з грязьових вулканів стояв борний завод, причому випаровували бор на газі, який викидав все той же вулкан. Німці під час окупації Керченського півострова цим заводом дуже цікавилися, навіть намагалися реанімувати його. А на Чокрацькому озері знову таки до Великої Вітчизняної була грязелікарня. Колись там діяв грязьовий вулкан, після згасання якого утворилися високоякісні лікувальна гязі і сірчано-водневі джерела – унікальне в лікувальному

відношенні поєднання.

Сьогодні Чокрацьке озеро забуте і покинуте, хоча тут можна було б побудувати лікувальний комплекс. Поки ж грязьові вулкани сприймаються лише як прикра перешкода - ні очисні споруди на цих болотах не можна побудувати (у радянські часи були такі спроби), ні для сільськогосподарських потреб пристосувати [8]. Насправді у нас в буквальному розумінні під ногами знаходиться скарб, яким ми просто не уміємо скористатися.

Можна сказати, що вулканічна діяльність відіграє і відіграла велику роль у житті нашої планети. Існують теорії, що першопочаток всього живого на Землі - вогонь вулканічних вивержень, отже якби не було б його, не було б і людей. Крім того, науці, яка вивчає її, невдалося вивідати всі секрети і таємниці. Але людство поетапно відкриває їх. Оскільки розвивається техніка, то й з'являються нові засоби для дослідження вулканічних процесів. Освоюються методи визначення зв'язку вулканізму з іншими процесами та передвісниками вивержень (тварини), а також використання вулканічних дарів (родючі землі, корисні копалини, геотермальна енергія) для рекреаційних та інших цілей.

Література:

1. Katalog obiektów geoturystycznych w polsce. Krakow - 2006. – 250s.
2. Лебединський В.И., Макаров Н.Н. Вулканизм Горного Крыма. -1962. -280с.
3. Шнюков Е.Ф., Гнатенко Г.И. Грязевой вулканизм Керченсько-Таманського регіона. -1992. – 189с.
4. <http://www.crimea.edu/> - "Достопримечательности Крыма"
5. Історія міст і сіл Кримської області: Українська Радянська Енциклопедія /Редкол.: В.Гладка (Гол. ред.) та ін. -Київ, 1969. -910с.
6. Географічна енциклопедія України: В 3-х т. /Редкол.: М.Маринич (відпов. ред.) та ін.- К.: "Українська Радянська Енциклопедія" ім. М.П.Бажана, 1989.- Т.1: А-Ж-416с.
7. Шнюков Е.Ф., Гнатенко Г.И. Грязевой вулканизм Керченсько-Таманського регіона. -1992. – 189с.
8. <http://www.crimea.org.ua/gvulkani.php> - Кримські грязьові вулкани.

Summary:

Olena Pobigun. MUD VOLCANO'S OF CRIMEA AS OBJECTS OF GEOTOURISM.

Possibility of the use of geological objects of Crimea is considered, namely mud volcano's, in tourist industry, including of them to the routes for expansion of market of tourist services.

Надійшла 07.11.2008р.

УДК 911.3: 33:338.48

Оксана РУНЦІВ

СТАН РИНКУ ТУРИСТСЬКИХ ПОСЛУГ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ ТА МЕТОДИ ЙОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Ринок туристських послуг, як окрема галузь економіки України, розвивається швидкими темпами. Проте кожен із регіональних ринків має свою специфіку, яка зумовлена місцевою туристичною пропозицією та наявним рівнем попиту на туристські послуги і товари. Вивчення роботи туристичних підприємств та особливостей туристичних потоків у Тернопільській області, дало можливість встановити ефективність функціонування регіонального ринку туристських послуг та визначити перспективи його розвитку.

Проблеми сучасного стану ринку туристичних послуг Тернопільської області розглянуті в працях Заставецького Т., Мариняка Я., Питуляка М., Лисевича М., але вважаємо за потрібне продовжити дані дослідження, доповнивши вивчення окремих галузей ринку турпослуг його комплексною характеристикою.

Таким чином, метою написання статті є висвітлення методів дослідження ринку туристичних послуг, опис туристичних потоків, діяльності ліцензованих турагентів та туроператорів, виявлення особливостей туристського споживання та туристської пропозиції в розрізі районів Тернопільської області.

Туризм безпосередньо або опосередковано, через туристське споживання, здійснює стимулюючий вплив на розвиток таких видів економічної діяльності, як транспорт, готелі та ресторани, роздрібна торгівля, харчова промисловість, будівництво, зв'язок, страхування, фінансове посередництво, діяльність у сфері відпочинку і розваг, культури та спорту тощо; стимулює поживлення місцевої економіки та створення додаткових постійних та сезонних робочих місць [5]. Тому до вивчення ринку туристських послуг застосовують системний підхід, особливість якого полягає у тому, що дослідження спрямовується на розкриття діяльності об'єкту і механізмів, які забезпечують її, а також на виявлення усіх видів зв'язків, що роблять його єдиним цілим.

За умов практичної відсутності статистичної інформації про туристське споживання в Тернопільській області ми пропонуємо наступну методичку дослідження ринку туристських послуг в регіоні, що передбачає виконання таких операцій:

- 1) збір статистичної числової інформації;
- 2) обчислення частки продаж у відсотках по кожному із видів послуг, що припадає на туристське споживання;
- 3) визначення типів районів за особливостями туристського споживання;
- 4) картографування одержаних результатів.

Методика ґрунтується на принципі врахування споживчих витрат кожного з відвідувачів регіону, незалежно від мотивації поїздки, оскільки кожен відвідувач витрачає певні грошові кошти за час перебування в області, споживаючи товари та послуги різних галузей економіки, що позначається в цілому на економіці та соціальній сфері регіону.

Тому при дослідженні ринку туристських послуг за поданою вище методикою, ми вирішуємо наступні проблеми:

- 1) оцінюємо реальний дохід від реалізації туристських послуг;
- 2) розширюємо асортимент туристських послуг, які беруться до уваги при описі ринку туристських послуг Тернопільської області;
- 3) показуємо взаємовплив туристичних і „нетуристичних” галузей господарства;
- 4) розкриваємо можливість перспективних напрямів розвитку туризму в області та залучення вільних трудових ресурсів;
- 5) вивчаємо структуру туристського споживання у районах області.

На сьогодні в загальній структурі туристичних потоків значно зменшилась частка туристів, які приїжджають в область з лікувальною метою, і навпаки, зростає число тих, хто приїжджає на дозвілля і відпочинок [7; 78]. Мета відвідування області змінюється в залежності від категорії туристів. Зокрема, для будь-якої категорії характерне переважання поїздок з метою дозвілля і відпочинку, проте найчастіше з такою ціллю виїжджають жителі області за кордон. Ділова мета поїздки характерна в значній мірі для осіб, що охоплені внутрішнім туризмом. Найменшу частку в структурі туристичних потоків становлять поїздки з лікувальною метою та для занять спеціалізованими видами туризму.

За даними Управління з питань туризму Тернопільської обласної державної адміністрації у 2006 р. з метою туризму область відвідало 356 іноземців (на 449 осіб менше ніж у 2005 р.). Переважали громадяни Польщі, Російської Федерації, Німеччини, Швеції. З них лише 15 осіб оздоровлювалось у санаторно-курортних закладах області, а саме у Гусятинському районі (іноземці прибули з Німеччини, Молдови і Російської Федерації). Щодо закладів готельного господарства, то іноземці у 2005 році віддавали перевагу лише готелям м. Тернополя та Бучацького району. Географія зареєстрованих у готелях туристів надзвичайно різноманітна, але переважали особи з сусідніх держав [1].

Кількість громадян, які виїжджали за кордон, становила 4,5 тис. осіб. (на 0,9 тис. осіб більше ніж у 2005 р.). Найбільшою популярністю у туристів користувалися Туреччина, Єгипет, Польща, Чеська Республіка, Угорщина, Болгарія.

Внутрішні туристи та екскурсанти (32375 і 21367 осіб відповідно) переважали в

структурі туристичних потоків.

Окрему категорію туристів становлять діти віком 0-17 років. Вони відвідують Тернопільську область переважно з метою оздоровлення. Як правило, найбільша кількість дітей приїжджає з Рівненської та Київської області, де проживає багато осіб, що постраждали від наслідків аварії на ЧАЕС (в основному такі діти оздоровлювались у Зборівському та Тернопільському районах). Значну частку також становлять внутрішні туристи (в межах області).

Усі вище згадані туристи-споживачі туристських послуг обслуговувались туристськими підприємствами Тернопільської області і становили тільки 1 % туристів України (0,1 % в'їзних, 0,4 % виїзних та 1,6 % внутрішніх), що ставить регіон на 20-ті місце туристичного рейтингу. Власне у туроператорській і турагентській діяльності працювало у 2006 р. 41 юридична особа, що на 72 менше, ніж в середньому в Україні, та 26 фізичних осіб, з них: 48 турагентів, 10 туроператорів, 9 туроператорів внутрішнього в'їзного туризму. Найбільша кількість їх центральних офісів сконцентрована у Кременецькому районі та м. Тернополі, а в десяти районах вони взагалі відсутні. Офіційно було надано туристських послуг на суму 10396 тис. грн., що на 129809 тис. грн. менше, ніж в середньому в Україні. В результаті, за підсумками 2006 р. Тернопільська область займала 23 місце за туроператорською і турагентською діяльністю, займаючи останню позицію серед областей України щодо здійснення платежів до бюджету за рахунок туризму. Однак до офіційних даних не були включені так звані супутні та додаткові туристські послуги.

Туристські послуги, які можна відносити до найбільш характерних для Тернопільщини, при обліку роботи підприємств будь-якої форми фінансування, включаються у три види економічної діяльності [6]: діяльність готелів та ресторанів, послуги з організації подорожувань, діяльність у сфері культури та спорту, відпочинку та розваг [3] відповідно до основних напрямків туризму – розміщення, перевезення, харчування.

Частка даних послуг від загального обсягу реалізованих послуг в області становить 3,4 %. Додатково ще 2,6 % реалізується фізичними особами. Частка послуг з групи „діяльність у сфері культури та спорту, відпочинку та розваг” становить 1,8% від загального обсягу реалізованих послуг; з групи „діяльність ресторанів та готелів та надання інших місць для тимчасового проживання” - 1,1 %; з групи „послуги з організації подорожувань” - 0,4 %.

Найбільша частка вироблених послуг припадає на підприємства з змішаною та госпрозрахунковою формою фінансування, а споживачами перелічених послуг є населення (83 %) і підприємства чи установи (15 %).

Аналізуючи динаміку реалізованих послуг за період з 2001 р. по 2006 р., бачимо, що обсяг їх зростає щороку для всіх підприємств та фізичних осіб. Найбільшу частку у виробництві та реалізації аналізованих послуг мають підприємства з госпрозрахунковою формою фінансування, на другому місці – діяльність фізичних осіб, незначну частку мають підприємства з змішаною формою фінансування, а підприємства з бюджетною формою фінансування достатньо представлені лише в реалізації послуг діяльності у сфері культури та спорту, відпочинку та розваг.

З усієї кількості фізичних осіб, що займаються наданням послуг в Тернопільській області, у 2006 р., 486 працювали у сферах економічної діяльності, що визначені нами як такі, що включають туристичні послуги (на 17 суб'єктів менше ніж у 2005 р.). Кількість таких фізичних осіб постійно зростає для всіх видів економічної діяльності, за винятком діяльності у сфері культури та спорту, відпочинку та розваг, хоча її частка на ринку послуг, серед аналізованих видів діяльності, найбільша [2].

При дослідженні туристського споживання ми брали до уваги 31 послугу. Найбільші прибутки приносить споживання туристами Тернопільської області наступних послуг:

1) серед основних:

□ послуги санаторіїв та інших оздоровчих закладів (30,8 % від загального обсягу

- туристського споживання);
- послуги готелів (16,3 %);
 - послуги ресторанів, барів, їдалень тощо (5,7 %);
 - послуги інфраструктури залізничного транспорту (5,3 %);
 - послуги автомобільного регулярного транспорту (5,2 %);
 - послуги нерегулярного пасажирського транспорту (4,6 %);
 - послуги кемпінгів та місць короткотермінового проживання (2,8 %);
- 2) серед супутніх:
- послуги зв'язку (19,4 %);
- 3) серед допоміжних:
- послуги з роздрібною торгівлі непродовольчими товарами (1,7 %).

В розрізі окремих районів спостерігається значна територіальна диференціація обсягів туристичного споживання. Значно вирізняється м. Тернопіль (12041,3 тис. грн.) та

Таблиця 1

Обсяг продаж, що припадає на туристське споживання у районах Тернопільської області, тис. грн., за 2006 р. *

Одиниці адміністративно-територіального устрою	послуги готелів	послуги кемпінгів та місць короткотермінового проживання	послуги ресторанів, барів, їдалень тощо	послуги з роздрібною торгівлі непродовольчими товарами	послуги автомобільного регулярного транспорту	послуги нерегулярного пасажирського транспорту	послуги інфраструктури автомобільного та миського транспорту	послуги пошти	послуги зв'язку	послуги санаторіїв та інших оздоровчих закладів з відновлення здоров'я	послуги із демонстрації кінофільмів	послуги концертних та театральних заходів	послуги музеїв	послуги спортивні інші	послуги з організації подорожань	Сума по району
Бережанський район	53,6	х	208,5	27,3	285,5	х	2,2	8,6	156,4	х	0,5	1,2	1,5	15,1	х	180,1
Борщівський	764,7	х	196,2	56,8	260,3	13,4	1,6	15,6	176,3	380,6	х	1,1	0,1	х	774,7	1335,8
Бучацький	786,2	х	94,8	37,3	201,1	х	0,6	13,4	202,7	356,8	0,7	2,1	0,1	х	824,1	1387
Гусятинський	54,0	х	69,3	26,4	66,7	х	1,5	13,2	222,4	3283,1	х	7,6	0,3	6,0	х	3519,4
Заліщицький	105,1	72,4	182,9	43,0	25,9	х	1,7	9,3	147,2	141,0	0,7	3,4	х	х	х	292,3
Збарзький	х	х	170,9	30,3	150,8	х	0,9	11,4	175,0	х	0,4	х	16,1	14,1	х	205,6
Зборівський	х	х	69,7	24,4	53,4	х	0,6	10,4	116,6	5167,5	0,6	0,8	х	0,2	х	5285,8
Козівський	22,2	х	106,8	19,2	65,2	х	1,0	8,7	105,6	х	0,0	0,5	х	х	х	106,1
Кременецький	80,1	х	252,2	51,3	112,7	х	5,7	14,6	195,5	х	х	0,3	7,9	х	217,6	425,3
Лановецький	х	х	69,4	11,5	18,8	х	0,4	7,1	95,1	х	0,5	1,0	х	х	х	127,6
Монастирський	х	х	30,2	15,0	38,1	х	1,1	6,7	96,1	х	0,1	х	х	х	х	96,2
Підволочиський	х	х	92,1	20,0	167,7	х	0,5	9,9	158,0	264,9	х	1,2	0,0	х	х	424,3
Підгаєцький	х	х	46,2	6,8	69,8	х	1,2	4,4	50,1	х	х	х	х	0,7	х	51,2
Теребовлянський	1126,0	1693,8	241,2	58,7	99,0	х	1,2	15,5	204,6	10830,9	х	х	0,0	х	х	11035,5
Тернопільський	179,9	х	166,8	80,5	х	х	х	10,3	2,8	2541,0	х	х	х	х	х	2543,8
Чортківський	х	х	495,7	45,7	504,5	67,4	3,2	19,1	278,4	х	х	2,8	0,1	1,2	82,3	397,5
Шумський	х	х	56,0	18,7	26,9	х	1,6	7,6	86,7	х	х	2,0	х	х	х	88,7
м. Тернопіль	9032,8	300,8	1679	676,7	1748,1	3388,3	74,6	51,3	8368,2	х	86,4	48,8	6,3	27,7	2232,0	12041,3

Примітка. Складено за матеріалами Головного управління статистики у Тернопільській області; до таблиці не включені послуги, обсяг продаж яких для туристів був незначним або відбувався лише в обласному центрі; сума ж обсягу продаж обрахована з виключеними послугами

Теребовлянський район (11035,5 тис. грн.), в більшості ж інших районів обсяги туристичного споживання не перевищують 1 млн. грн.

Найбільша різноманітність наданих туристичних послуг характерна для м. Тернополя (переважають послуги готелів та зв'язку), в решті районів, які мають не менше 3 млн. грн. прибутків від туристичного споживання, різноманітність послуг менша і прибутки забезпечуються в основному за рахунок реалізації послуг санаторіїв (Гусятинський, Тернопільський, Теребовлянський, Зборівський райони) (табл. 1).

Зважаючи на особливості туристського споживання (попиту) можемо виділити такі типи туристських районів:

I тип (недостатнє споживання) – обсяг продаж, що припадає на туристське споживання не перевищує 4 млн. грн. за рік;

II тип (помірне споживання) – від 5 млн. до 14 млн. грн.;

III тип (значне споживання) – від 15 млн. до 33 млн. грн. відповідно.

Вивчаючи функціонування ринку туристичних послуг, ми звертали увагу на те, що необхідною умовою для формування набору туристських послуг в регіоні є наявність певних туристичних ресурсів різного характеру. Тобто вивчення їх порівнюється нами до вивчення туристської пропозиції на ринку, адже від об'єму і якості туристських ресурсів залежить можливість формування туристського продукту для різних напрямків туризму.

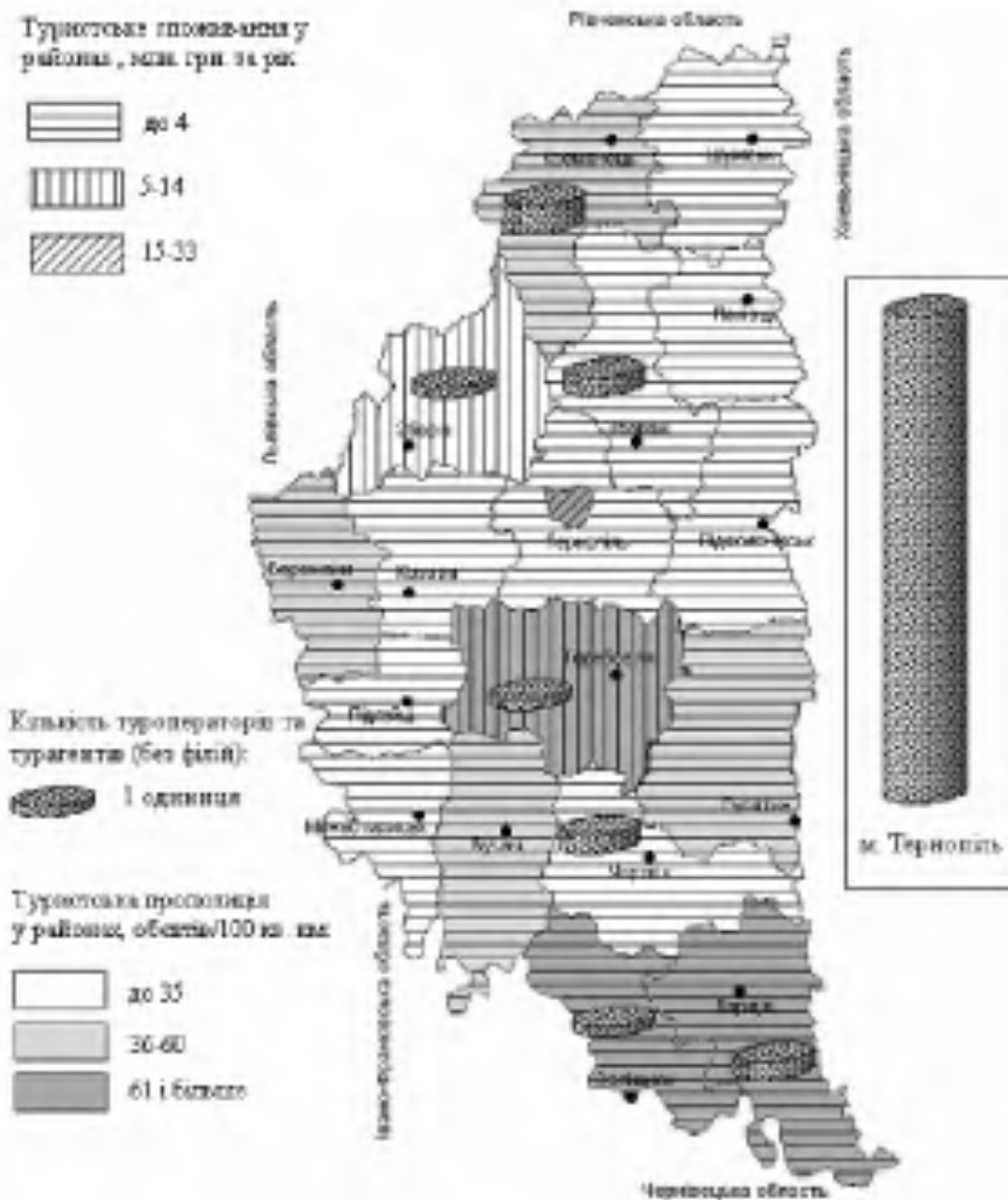

Рис. 1. Туристське споживання та туристська пропозиція у районах Тернопільської області та м. Тернополі (2006 р.)

Таким чином, враховуючи особливості туристичної пропозиції, в межах Тернопільської області шляхом ранжування можемо виділити наступні типи туристичних районів:

I тип (недостатня пропозиція) – переважно з поганою забезпеченістю туристичними ресурсами (до 30 об'єктів на 1000 осіб населення) та малою їх щільністю (до 35 об'єктів на

100 км²);

II тип (середня пропозиція) – з середньою забезпеченістю туристичними ресурсами (31-50 об'єктів на 1000 осіб населення) та середньою їх щільністю (36-60 об'єктів на 100 км²);

III тип (висока пропозиція) – з високою забезпеченістю (більше 51 об'єкту на 1000 осіб населення) та великою щільністю туристичних ресурсів (більше 61 об'єкту на 100 км²).

Порівнюючи, таким чином, рівень туристської пропозиції та туристського споживання (попиту), бачимо значне неспівпадання за цими показниками в окремих районах (рис. 1). Зокрема, Заліщицький, Борщівський, Кременецький, Бережанський, Бучацький, Гусятинський та Терехівський райони мають значний туристичний потенціал, але незначне туристичне споживання, тобто пропозиція перевищує попит. Обернена ситуація спостерігається лише в Зборівському районі. У всіх інших районах слабка пропозиція поєднується з невеликим попитом. Лише м. Тернопіль може за рахунок якісної пропозиції забезпечити значне споживання туристських послуг, маючи при цьому найбільшу кількість туроператорів та турагентів.

Отже, в результаті можемо зробити такі висновки:

- серед туристичних послуг, що надаються в Тернопільській області найбільше споживаються туристами послуги санаторіїв та оздоровчих закладів, особливо в районах концентрації мінеральних джерел та грязей;
- основна мета відвідування Тернопільської області – оздоровлення та відпочинок;
- в області недостатньо розвинута мережа туроператорських та турагентських підприємств;
- наявні туристичні ресурси можуть забезпечити значно більше туристичне споживання, ніж те, яке існує на сьогодні.

Література:

1. Готелі та інші місця для короткотермінового проживання. Статистичний збірник. – Тернопіль: Головне управління статистики у Тернопільській області, 2007.
2. Діяльність підприємств сфери послуг Тернопільської області. Статистичний збірник. – Тернопіль: Головне управління статистики у Тернопільській області, - 2007. – 132 с.
3. Інструкція щодо заповнення форми державного статистичного спостереження № 1-послуги, місячна «Звіт про обсяги реалізованих послуг». Затверджено наказом Державного комітету статистики України №382 від 17.06.2004.
4. Любіцева О.О. Ринок туристичних послуг (геопросторові аспекти) – К.: «Альтерпрес», 2002. – 436 с.
5. Методика розрахунку обсягів туристичної діяльності. Затверджено наказом Державної туристичної адміністрації України, Державного комітету статистики України № 142/394 від 12.11.2003.
6. Національний класифікатор України. Класифікація видів економічної діяльності. ДК 009:2005. Чинний від 01.04.2006.
7. Санаторно-курортне лікування, організований відпочинок та туризм в області. Статистичний збірник. – Тернопіль: Головне управління статистики у Тернопільській області, 2006. – 90 с.
8. Статистичний щорічник Тернопільської області за 2006 рік. – Тернопіль: Головне управління статистики у Тернопільській області, 2007.

Summary:

Oksana Runtsev. THE MARKET POSITION OF TOURIST ACCOMMODATION IN TERNOPIL REGION AND ITS RESEARCH METHODS

The present-day market position of tourist accommodation was analysed by means of research tourist supply and tourist demand (consumption) peculiarities in the region. The regions were discovered where may be more intensive tourist demand and reasons of this occurrence. The most popular accommodation and amount sales among tourists were depicted.

Key words: the market's tourist accommodation, tourist's floods, travel agent, tour operator, tourist demand (consumption), tourist supply.

Надійшла 11.05.2008р.

СУСПІЛЬНО-ІСТОРИЧНІ ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ ПОДІЛЛЯ

Поділля належить до регіонів України з дуже потужними суспільно-історичними туристичними ресурсами. Численні унікальні пам'ятки архітектури, археології, біосоціальні та подієво-інформаційні ресурси формують туристичний імідж даного регіону, що є позитивним чинником розвитку туристичного господарства в нашій державі.

Важливе значення для туристського розвитку Поділля мають історико-археологічні дослідження регіону ряду вчених. Зокрема, краєзнавця В. Гульдмана, польського історика Юзефе Роме (Антоні), історика та краєзнавця Є. Сіцінського, дослідника Ю. Нельговського. Значну роботу по дослідженню замків і фортець регіону проводять такі сучасні дослідники, як Лесик О.В. та Мацюк О.Я.

Поділля є одним з перспективних регіонів розвитку туризму в Україні. Проблемою досліджуваного регіону є недостатня кількість інформації про суспільно-історичні ресурси з точки зору наукового обґрунтування їх як об'єктів туризму.

Завданням статті є розкрити зміст суспільно-історичних туристичних ресурсів, а також проаналізувати і оцінити історико-культурні, подієво-інформаційні і біосоціальні туристичні ресурси досліджуваної території для створення передумов формування механізму функціонування туризму на Поділлі.

Суспільно-історичні рекреаційно-туристські ресурси – матеріальні об'єкти, що несуть семантичну та естетичну інформацію і можуть використовуватися в екскурсійно-туристичній діяльності для задоволення специфічних соціально-рекреаційних потреб особистості [6]. До суспільно-історичних туристських ресурсів відносяться: історико-культурні, подієво-інформаційні, біосоціальні ресурси.

Історико-культурні туристські ресурси – це сукупність пам'яток історії і культури, що створені в процесі історичного розвитку даної території, які мають суспільно-виховне значення і, які можуть бути використані як засоби задоволення туристських потреб певної кількості людей на протязі певного часу. До них належать: історичні та історико-культурні пам'ятки, пам'ятки архітектури, археології, високоестетичні сучасні архітектурні ансамблі.

Пам'ятки архітектури відносяться до найбільш атрактивних в туристсько-рекреаційному відношенні. Архітектурні споруди, як об'єкти споглядання переходять у ранг рекреаційно-туристських ресурсів в разі їх унікальності й культурної значимості.

На Поділлі збереглися пам'ятки історії та культури, створені українським, польським, німецьким, австрійським та іншими народами. Деякі з них не мають аналогів у світовій практиці.

Високою туристичною атракційністю володіють *замки* і їх руїни, якими багате Поділля. Зокрема, у Бучачі, Кременці, Язлівці, Збаражі, Чорткові (Тернопільської області), Меджибожі, Старокостянтинові, Ізяславі, Зінькові, Сутківцях (Хмельницької області), Барі, Хмільнику (Вінницької області).

Велике наукове та пізнавальне значення для розвитку туризму мають *фортеці*, які розміщені в Барі (руїни, 1648 р.) Вінницької області; в селах Кривче (збереглися вежі та мури фортеці XVII ст.) та Окопи (руїни, 1692 р.) Тернопільської області; Полонному (земляна фортеця з бастіонами XVII ст.), Ямполі (руїни, XVI ст.), Зінькові (руїни, XII – XIV ст.), Старокостянтинові, Хмельницької області.

Значну туристську цінність містять *палаці* у Вінниці, Антополі, Верхівці, Серебринцях, Немирові, Тульчині, Хмільнику Вінницької області; Микулинцях, Вишнівці, Заліщиках Тернопільської області; Меджибожі, Маліївці, Старокостянтинові, Новоселиці та Самчиках Хмельницької області.

Цікавими зразками архітектури є *монастирські ансамблі*. Найбільш привабливими у туристському відношенні є монастирі у Пochaєві, Кременці, Тернополі, Збаражі, Тereбовлі (Тернопільської області), Кам'яніччі-Подільському, Ізяславі (Хмельницької області), Вінниці,

Шаргороді, Барі (Вінницької області), а також монастир-фортеця у Летичеві та скельні монастирі у Бакоті (у скалах збереглися руїни келій та поховання монахів) і Лядові (печери висічені племенами уличів і тиверців приблизно VII ст. н.е., як культові язичницькі храми).

Давньослов'янський *печерний храм* (VI-VII ст.) у с. Буша виявлений в 1883 році археологом і етнографом В. Антоновичем. Цей храм розташований в щілині скали над р. Бушка, в його інтер'єрі збереглися унікальні рельєфні композиції та надписи. На Тернопіллі в с. Міжгір'я Борщівського району зберігся один з скельно-печерних язичницьких храмів. Про його древність свідчить ритуальний знак вибитий на жертвному камені біля входу. В с. Більче Золоте (Тернопільської області) знайдено поганський жертвник – один з небагатьох, що зберігся на Україні.

Чималий інтерес для науково-пізнавального туризму становлять печери, які у давні часи були житлом первісних людей. Сім таких печер знаходяться у прямовисній скелі в с. Нагоряни Вінницької області. У печерах Поділля виявлено також чимало унікальних пам'яток кам'яної доби, зокрема у Вертебі, Монастирку та ін.

Особливим виявом культурної спадщини Поділля і, можливо, найціннішим внеском у світову мистецьку скарбницю є *дерев'яні церкви*, багато з яких є шедеврами світового значення, джерелом естетичної насолоди і найбільш привабливими об'єктами туризму. До наших днів збереглися дерев'яні храми, споруджені протягом XIV-XX ст. Зокрема, Михайлівська церква в смт. Вороновця, Успенська церква в с. Верхівка, церква Різдва в с. Печера, церква Святої Параскеви в м. Могилів-Подільський Вінницької області; Миколаївська церква в с. Колодне, Покровська церква в м. Почаїв, Вознесенська та Успенська церкви в м. Чортків Тернопільської області; Михайлівська церква в с. Зінькові та Воскресенська церква в с. Старий Кривин Хмельницької області, яка побудована в стилі українського барокко і за своєю формою схожа на корабель. Значну науково-пізнавальну цінність мають церкви-фортеці в Сутківцях та Шарівці Хмельницької області, а також церква – мавзолей графа Ігнатєва, каплиця-мавзолей Маньковських та костел-мавзолей графів Потоцьких на Вінничині.

Цікавими у туристичному відношенні є храми, собори, костели, оборонні мури та порохові вежі різних віків і стилів.

На території Поділля є єврейські святині. Багато поселень в регіоні відомі тим, що в них народилися чи діяли цадики ("праведники", "провидці") або знаходяться їх могили, яким поклоняються євреї-хасиди. Це Шепетівка, Меджибіж, Полонне, Ганопіль, Славута (Хмельницька область), Брацлав, Шаргород (Вінницька область), Окопи (Тернопільська область). Тут збереглися синагоги: Шаргород (1589р, під час турецької окупації синагога замінила туркам мечеть), Підгайці (XVI ст.) та Сатанів (поч. XV ст.). Є також турецький мінарет у Кам'янці-Подільському.

Розташування релігійно-туристських об'єктів в більшій чи меншій кількості, на всій території Поділля дає змогу розвивати тут релігійний туризм (поїздка особи за межі території релігійної громади, до якої входить дана особа, з метою здійснення тих чи інших дій, які засновані на вірі в надприродне і не входить в коло її безпосередніх культових обов'язків).

Особливістю Поділля є переплетення на її території двох течій християнства: греко-католицизму (с. Зарваниця) і православ'я (м. Почаїв). Особливо виділяється своєю красою архітектурний ансамбль XVII-XIX ст. – Свято-Успенська лавра. Зосередження різних стилів у її архітектурі надає лаврі великого значення. Сюди з'їжджаються тисячі екскурсантів, паломників, мандрівників з різних країн світу з метою поклонитися святим місцям.

В останні роки помітну роль відіграє меморіальний туризм – мандрівка з метою відвідання рідних або дорогих для людини і її сім'ї місць, могил родичів або співвітчизників. Головні мотиви мандрівок української діаспори, єврейських, чеських, угорських, німецьких громадян – відвідування цвинтарів. Так, наприклад, у 1997 р. с. Капинівка Зборівського

району Тернопільської області відвідав Президент Чехії В.Гавел, який прибув на цвинтар чеських вояків, похованих тут під час Першої світової війни.

Цікавими за своїм архітектурним змістом є єврейський, польський, Туницький, Монастирський цвинтарі (XV-XX ст.) в Кременці. Єврейський – один з найбільших і найстаріших у Європі.

Величезне значення для розвитку туризму мають міста, які славляться історико-архітектурними пам'ятниками. Збережені в таких містах пам'ятники минулого являють собою матеріальну і культурну цінність народу, служать джерелом знань, засобом естетичного виховання, а також привертання уваги туристів і збільшення фінансових надходжень.

Одними з таких міст є Кременець та Почаїв. 29 травня 2001 року Кабінет Міністрів України підписав Постанову, враховуючи виняткову цінність історичних та архітектурних пам'яток у містах Кременці та Почаєві Тернопільської області, з метою їх збереження і подальшого використання і оголосив їх Кременецько-Почаївським державним історико-архітектурним заповідником. Історичне ядро м. Кременець нараховує понад 60 найцінніших пам'яток історії та архітектури, за кожною з яких події найвіддаленіших століть, що дають чітку уяву про його історичний розвиток: давньоруське, середньовічне оборонне місто в валах, місто початку XIX і XX століть, сучасне.

В архітектурі Кременецько-Почаївського державного історико-архітектурного заповідника особливе місце займають ансамбль будівель колишнього єзуїтського колегіуму, пам'ятка архітектури XVII-XX ст., а також Богоявленський монастир (1760 р.), Миколаївський собор (1636 р.), замок (XII ст.) в Кременці; Успенський собор (1771-1783 рр.), Святотроїцька церква (1649 р.), Троїцький собор (1906-1912), Архієрейський дім (1825), дзвіниця (1861-1871) у Почаєві.

Важливим туристичним центром, який сформувався на основі суспільно-історичних ресурсів є Кам'янець-Подільський – місто з потужним туристичним потенціалом і розвинутою інфраструктурою. Кам'янець-Подільський – одне з найстародавніших міст України. Воно розташоване на півдні Подільської височини, на річці Смотрич, лівій притоці Дністра. Кам'янець-Подільський за кількістю історико-культурних пам'яток займає третє місце в державі після Києва та Львова. Найатракційними історико-культурними об'єктами тут є: ратуша XVII-XVIII ст., монастирі, костели XIV-XVII ст., які поєднують риси готики, ренесансу і барокко, міська брама XVI-XVII ст., замковий ("турецький") міст, Триумфальна арка 1871 року, Миколаївська церква XIV ст. пізньороманського стилю, фортеця – пам'ятка військової архітектури епохи феодалізму, костел Бернардинців, який у період турецького панування (1672-1699 рр.) був перетворений на головну мусульманську мечеть з прибудовою до нього мінарету заввишки 36,5 метрів. Увінчує мінарет християнська Мадонна встановлена 1756 року на відзнаку вигнання турків. Таке унікальне поєднання культурних атракцій різних релігій в одному архітектурному комплексі приваблює туристів.

Ці, та низка інших пам'яток історико-архітектурної спадщини (кількість пам'яток архітектури XV-XIX ст. в місті налічує близько 200 будівель і споруд), а також ландшафтні особливості (каньйон річки Смотрич) стали передумовою проголошення в травні 1977 року середньовічної частини міста державним історико-архітектурним заповідником. В травні 1994 року національною комісією України у справах ЮНЕСКО було рекомендовано включити Кам'янець-Подільський до реєстру світової культурної спадщини.

Історико-архітектурний заповідник на основі різноманітних пам'яток культури створений також в Старокостянтинові, Меджибожі та Самчиках.

На практиці архітектурні споруди з високим рівнем атрактивності доволі часто мають подвійне використання, що є досить вдалим прикладом збереження і популяризації історико-архітектурної спадщини. Так, наприклад, замки Меджибожа, монастир єзуїтів Вінниці та Миколаївський монастир в Шаргороді використовуються під краєзнавчі музеї. Палац в

містечку Вороновиці використовується під музей історії і авіації. Замок в Бучачі реставрується з пристосуванням під музей і картинну галерею. Пам'ятки архітектури використовуються також для органних залів (Вінниця), лекційних залів (Чортків), клубу морських мандрівників (Тернопіль). Значна частина пам'яток архітектури використовується різними навчальними закладами (музучилище в монастирі Шаргорода, педучилище в Кременці, сільськогосподарський технікум в палаці с. Верхівка) [2].

Часто архітектурні атракції використовуються за своїм прямим призначенням, особливо це стосується сакральних споруд. Практично в усіх діючих монастирях проведені реставраційні роботи, форми споруд добре зберігаються, пам'ятка архітектури доступна для огляду туристам.

На жаль більшість зруйнованих пам'яток архітектури не включена в туристичні маршрути і вони залишаються невідомими для туристів, незважаючи на те, що чимало об'єктів мають важливе значення в історії українського народу. Негативним також є те, що ті замки і монастирі, які мають задовільний стан не використовуються. Наприклад, замки в Зінькові, Сатанові, Висічці, Сидорові, Микулинцях, Гусятині.

На основі аналізу історичної цінності пам'яток, особливостей розташування, технічного стану і т. д. вивчається економічна доцільність пристосування їх під санаторії, готелі, турбази, бази відпочинку, притулки.

Під історико-архітектурний заповідник використовуються пам'ятки архітектури в містах Кам'янці-Подільському, Кременці та Почаєві; під турбази, туристські готелі – монастирі в Ізяславі, Гусятині; під бази відпочинку, санаторії – замки в Збаражі, монастирі в Барі, Микулинцях; під турбази – замки в Поморянах, Летичеві, Панівцях, Троїцький монастир у Сатанівській Слобідці; під притулки – замки в Микулинцях, Ізяславі, Старокостянтиніві, монастир францисканців у Кам'янці-Подільському.

Пам'ятники археології – це городища, кургани, залишки давніх поселень, укріплень, давні місця захоронення, наскальні зображення, старовинні предмети тощо. Археологічні ресурси відносно зрідка стають визначальним чинником формування рекреаційних систем, але знахідки археологів чи місця, де були зроблені унікальні археологічні відкриття, зібрані в одному місці, стають привабливими для сотень тисяч туристів. Археологічні ресурси є підґрунтям для розвитку наукового і пізнавального туризму.

На території Поділля є значна кількість археологічних пам'яток. Вони є надзвичайно цінними в туристському відношенні, деякі з них мають світове значення. Знайдено залишки поселень часів середнього палеоліту в с. Касперівці Заліщицького району і с. Більче-Золоте Борщівського району, залишки поселень неоліту у Заліщицькому та Гусятинському районах (Тернопільської області). З культурно-історичної спадщини цікавими є поселення черняхівської і трипільської культури, які були розвідані в с. Більче-Золоте Тернопільської області. Вкопано також сліди стоянок первісних людей у селах Великий Глибочок, Петриків та Ступки поблизу Тернополя. В Личківцях Тернопільської області у 1848 році знайдено видатну пам'ятку давньоруського мистецтва IX-X ст. – Збруцького ідола.

В с. Бакота та с. Старий Кривин (Хмельницької області) до наших днів збереглися поселення періоду пізнього палеоліту і неоліту. Залишки поселень трипільської культури (IV тис. до н. е.) знайдено на півдні Кам'янець-Подільського району.

Древні поселення знайдені також в Барському, Бершадському, Тиврівському та Калинівському районах Вінницької області. Рештки скіфського городища VII ст. до н. е. – одного з найбільших на Україні, знайдено біля Немирова Вінницької області. Значну науково-пізнавальну цінність має поховання сарматського царя (I ст. до н. е.), яке було знайдене в с. Пороги Ямпільського району.

Така насиченість історико-культурними та археологічними пам'ятниками різних народів, епох та архітектурних стилів робить Поділля надзвичайно привабливим в туристському відношенні не тільки для жителів України, а й туристів з інших країн.

До суспільно-історичних туристичних ресурсів відносяться також і *біосоціальні* (культурно-історичні та інші об'єкти, які пов'язані з певним життєвим циклом видатної особи (народження, перебування, діяльність, смерть, поховання). Вони опосередковано впливають на розвиток туризму. Стимулюють створення музеїв, є передумовою для розвитку наукового і пізнавального туризму, а також меморіального туризму.

Поділля багате численними біосоціальними ресурсами. З містом Вінниця пов'язане ім'я видатного українського письменника М. Коцюбинського, який тут народився і жив до 1897 р. В будинку, де народився письменник, відкрито літературно-меморіальний музей. На південній околиці міста знаходиться садиба, де з 1861 р. жив і працював видатний вчений хірург М. Пирогов. Тепер у ній створено музей ученого, поряд – склеп з його забальзамованим тілом і церква над усипальницею 1885 року.

Чималий інтерес для науково-пізнавального туризму становлять будинки, в яких жили чи перебували відомі люди. Наприклад, в Немирові зберігся будинок, де жила видатна українська письменниця Марко Вовчок. Тепер у цьому приміщенні створено меморіальний музей письменниці. У селі Чоботарці (нині с. Заболотне Крижопільського району) в 1886 році народився видатний український вчений-мікробіолог Д. К. Заболотний. У домі, де він народився і жив, влаштовано музей. У селищі Вороновиці стоїть будинок, в якому в 1869 – 1870 рр. жив винахідник першого в світі літака – російський морський офіцер О. Ф. Можайський. В Немирівському парку міститься будинок відпочинку, в якому в свій час були письменник Оноре де Бальзак та композитор Людвіг ван Бетховен. У Погребищенському районі Вінницької області знаходиться каплиця романтичних побачень Оноре де Бальзака з Евеліною Ганською.

На Вінничині народилися: письменники С. Руданський (с. Хомутиці) та М. Стельмах (с. Дяківці), композитор і письменник П.І. Ніщинський (с. Неменці), математик Буняковський (м. Бар), бактеріолог Волкович (в Гайсині); жили і працювали: письменниця Марко Вовчок (м. Немирів), поет Свидницький, композитори М. Леонтович (Тулчин) та Чайковський (в Жмеринському районі), польський поет Ю. Словацький, російський художник В.А. Тропінін (с. Кукавиці). Немирів – батьківщина російського поета М. Некрасова.

Багата привабливими біосоціальними ресурсами туризму Тернопільщина. Тут народилися Соломія Крушельницька, Лесь Курбас, брати Лепкі, Іван Пулюй, Йосип Сліпий, О. Кульчицька, Іван Тесля, Северин Наливайко. В місті Кременець знаходиться житловий будинок XVIII ст., де жив поет Ю. Словацький. Селище Вишнівець в 1846 р. відвідав Шевченко Т.Г. В селі Черемошне знаходиться могила козацького полковника Данила Нечая, що є підґрунтям для розвитку тут меморіального туризму.

Хмельниччина – батьківщина поетів М.П. Бажана, О.Ф. Бургардта (Юрія Клена), відомих географів К.І. Геренчука та М.М. Паламарчука, композитора В.І. Заремби, архітектора В.Ю. Січинського, скульптора Л. Молодожаніна (Лео Мол). Тут народився письменник та ад'ютант Наполеона – Сапега О.Й. У селищі Чорний Острів Хмельницької області знаходиться літературно-меморіальний музей поета-байкара Л. Глібова. В Летичеві є могила народного месника – Устима Кармалюка.

Ще одним видом суспільно-історичних туристичних ресурсів є *подієво-інформаційні туристичні ресурси* – це події (політичні, військові, культурні, економічні, екологічні та інші) в історії певної території. Сюди належать пам'ятні місця, які пов'язані з важливими історичними подіями, розвитком суспільства і держави, з війнами, з життям видатних політичних, державних, військових діячів, народних героїв.

Подієво-інформаційні ресурси охоплюють також найбільш суттєві прояви сучасного життя з його модою, переконаннями й уявленнями про стиль і стереотип поведінки. Це динамічні чинники формування туристичних потоків, оскільки включають мотиваційні передумови подорожі. Основними подіями, що спонукають людину до мандрівки можуть

бути спортивні змагання, культурно-мистецькі заходи, політичні акції тощо.

Багаті численними подієво-інформаційним ресурсами Вінницька, Тернопільська та Хмельницька області. Чималий інтерес у туристів мають місця страти відомих людей. Зокрема, в с. Борщагівка в липні 1708 р. було страчено політичного і військового діяча В. Кочубея і козацького полковника І.Іскру. В селі Гонтівка Вінницької області знаходиться пам'ятник І. Гонті, одному з керівників селянсько-козацького повстання – “Коліївщини”, який був тут страчений у 1768 р.

Значну науково-пізнавальну цінність мають місця боїв. Наприклад, в місті Вінниця (на правому березі Південного Бугу) стоїть кам'яний обеліск на честь Івана Богуна, який 1651 рок зі своїм полком під Вінницею завдав поразки польським військам. Село Буша (на Вінничині) славиться тим, що у 1654 р. тут відбувся запеклий бій між козаками та польським військом. Значна частина цих подій висвітлена в художньому творі українського письменника М.П Старицького “Оборона Буші”. В центрі села ще збереглися рештки фортеці, погребі, підземні ходи. За три кілометри від села є пам'ятка природи – Гайдамацький Яр – останнє місце притулку гайдамаків.

Село Четвертинівка Вінницької області відоме місцем битви козацьких військ під проводом державного і військового діяча, гетьмана України Б. Хмельницького з польсько-шляхетськими військами 1652 р.

Чималий туристичний потенціал має м. Тульчин, яке з 1672 р. по 1699 р. перебувало під владою султанської Туреччини. У 1796-1797 рр. тут розміщувалася штаб-квартира О. Суворова (у центрі міста встановлено пам'ятник російському полководцеві). Тульчин був одним з центрів декабристського руху. Тут було головне правління Південного товариства, яким керував П. Пестель. Зберігся будинок, де жив декабрист, на його честь споруджено пам'ятник.

Важливим туристичним центром є м. Могилів-Подільський, який у 1648р. став центральним полковим містом, на чолі якого стояв полковник Остап Гоголь – славний предок видатного письменника М. Гоголя.

У Тернопільській області багате на подієво-інформаційні ресурси місто Кременець. Замкова гора з руїнами старої фортеці – пам'ятка архітектури XII – XVI ст. У свій час цей замок був одним з кращих замків на всю Східну Європу. Саме тут кременчани ще в 1227 році здобували перемогу над угорським військом. А відстоюючи замок взимку 1240 –1241 років від навали Батия, Кременець став першим в Європі укріпленням, якого не здолали монголо-татарські орди. Тут, на території колишнього замку, у 1648-1654 рр. відбулася Визвольна війна українського народу під проводом Миксима Кривоноса з під влади Польщі. Того року замок був здобутий і зруйнований. За переказами козаки були поховані на північному схилі гори Черча, на П'ятницькому кладовищі, де і нині зберігається кілька десятків кам'яних хрестів. Про події тих часів нагадують руїни замку-фортеці (XII ст.).

Тернопільщина має історичні передумови для розвитку тут меморіального туризму. Зокрема, в Вирлові Зборівського району знаходиться братська могила українських козаків 1649 р., в селі Молотків Лановецького району є меморіальний комплекс на честь жителів села, спалених у 1942 р. німецькими окупантами, Тернопіль та Борщів – місця масових страт єврейського населення 1941-1944 рр., Чортків – місце масових більшовицьких репресій 1939-1941 рр.

Багата цінними подієво-інформаційними ресурсами і Хмельницька область, особливо с.Жванець. Тут в 1621 р. стояло козацьке військо на чолі з гетьманом П. Сагайдачним, яке брало участь в Хотинській війні проти турок і татар. В 1653 р. біля села відбувся бій Б. Хмельницького з поляками. До сьогодні збереглися частина замку з руїнами оборонних башт, залишки оборонних валів. В м. Пилява знаходиться місце битви козацького війська під проводом Б. Хмельницького з польсько-шляхетською армією у вересні 1648 р. В селі Зінків є фортеця XII-XIV ст., що відома з поразки турків, які пробували її здобути в 1524 році. Село

Коричинці відоме місцем загибелі Устима Кармалюка – провідника масових селянських повстань у 1813 – 1835 рр. Зокрема, місця боїв і місця загибелі народних провідників є одними з найбільш привабливих в туристичному відношенні пам'яток історії.

Подієво-інформаційні туристичні ресурси стимулюють створення музеїв, тематичних парків, стають підґрунтям для виділення туристських місцевостей, є одним з факторів розвитку науково-пізнавального туризму.

Література:

1. Бейдик О.О. Рекреаційно-туристські ресурси України: Методологія та методика аналізу, термінологія, районування: Монографія. – К.: ВПЦ „Київський університет”, 2001. – 395 с.
2. Лесик О.В. Замки та монастирі України. – Львів: Світ, 1993. – 176 с.
3. Мацюк О.Я. Замки і фортеці Західної України. Мандрівки історичні. – Львів, 1997.
4. Памятники истории и культуры Украинской ССР. – К.: Наукова думка, 1987. – 736 с.
5. Сіцінський Ю.Й. Археологічна карта Подільської губернії/ Упорядник О.Л. Баженов. - Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – 136 с.
6. Сміль І.В. Основи географії рекреації і туризму: Навчальний посібник. – Ніжин: Вид-во НДПУ ім. М. Гоголя, 2004. – 264 с.
7. Ткач К. Старовинні замки Тернопільщини як об'єкти пізнавального туризму // Наукові записки Тернопільського національного педуніверситету. Серія: географія, 2005. - №2. – с.174-176.
8. Узій Л. Використання пам'яток Кременецько-Почаївського державного історико-архітектурного заповідника як об'єктів розвитку туризму на Волні // Наукові записки Тернопільського державного педуніверситету. Серія: географія, 2003. - №1. – с.80-83.

Summary:

Balanchnik M.R. PUBLIK HISTORICAL TOURIST RESOURCES OF PODILLYA TERRITORY.

The article analyses public historical resources of the territory of Podillya according to their tourist value. Also, it is investigated the historical, cultural, biosocial and informational background of those resources, which creates the tourist image of the region. Possible tourist activities of the region are defined due to the available resources.

Надійшла 24.10.2008р.

УДК 911.22:502.7

Любомир БЕЗРУЧКО

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ РЕКРЕАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ШАЦЬКОМУ НПП ТА СУМІЖНИХ ТЕРИТОРІЯХ

Важливим чинником розвитку рекреаційної діяльності на будь-якій території є соціокультурні передумови даного регіону. Адже, саме вони, забезпечують рекреантів відповідними умовами відпочинку, а крім цього дають можливість розвантажити природні комплекси, переводячи увагу рекреантів на інші антропогенні об'єкти. З іншої сторони не обґрунтований розвиток соціального сектору може призвести до деградації природного середовища, що спричинить занепад рекреаційної індустрії.

Як відомо, одними із найбільш рекреаційно привабливих територій є національні природні парки. А враховуючи, що здебільшого на території українських національних парків знаходяться населені пункти, розвивати у них рекреаційне природокористування без урахування соціального розвитку даного регіону неможливо. Тому, для збалансованого рекреаційного природокористування будь якої природоохоронної території потрібно оцінити соціокультурні передумови розвитку рекреаційної діяльності.

Дослідженнями розвитку соціокультурної сфери для потреб рекреації займалось ряд науковців, зокрема В.С.Преображенський, Ю.А.Веденін, О.О.Бейдик, В.С.Кравців, В.П.Руденко, С.П.Кузик, І.Т.Твердохлебов, О.І.Шаплій та інші [2].Оскільки дана проблематика знаходиться на межі суспільно-географічних та рекреаційно-географічних досліджень. тому поєднує різні географічні підходи. Актуальність даних досліджень полягає

у тому, що саме соціокультурна сфера є передумовою для проведення рекреаційного природокористування, а обґрунтоване використання історико-культурних об'єктів сприятиме вирішенню проблеми рекреаційної дигресії природного довкілля.

Об'єктом вивчення обрано Шацький національний природний парк, адже його територія, завдяки поєднанню значної кількості озер з лісовими масивами, особливо приваблива для розвитку рекреаційного природокористування. А враховуючи, що на території парку знаходяться соціокультурні об'єкти, від яких значною мірою залежить розвиток даної діяльності, цей об'єкт особливо важливий для такого роду досліджень.

Метою роботи є дослідження залежності розвитку рекреаційної діяльності від соціокультурних передумов та подання рекомендацій щодо їх подальшого розвитку.

При проведенні дослідження використовувалися як загальнонаукові методи, так і географічні. Зокрема, такий як, історичний – дослідження динаміки та тенденції соціально-економічного та духовного розвитку. Картографічний – розробка картографічних матеріалів та користування картами. Метод аналізу взаємозв'язків і взаємозалежностей, особливо важливий для простеження залежності розвитку рекреаційної сфери від соціокультурних передумов. Класифікації та типізації – дозволяє систематизувати зібрані нами дані. Системний – дозволяє розглядати досліджувані об'єкти як складні системи. Статистичний методи – збір та використання статистичних матеріалів. А також використаний метод соціологічного опитування, який дозволив простежити певні соціологічні тенденції даного регіону [1,4].

При проведенні досліджень соціокультурних передумов вивчали соціальні(трудові ресурси, населені пункти, транспортну інфраструктуру) та історико-культурні (пам'ятки історії та мистецтва, культурні заклади) об'єкти на території парку. При дослідженні ми користувались адміністративним поділом території на сільські ради. До території парку відносили тільки ті сільські ради, населені пункти яких безпосередньо знаходяться на території парку або на його кордоні. Сільські ради, територія яких заходить у парк, але населені пункти розміщені поза його межами, нами не брались до уваги.

Територія Шацького національного природного парку відзначається значним соціальним освоєнням. До її складу входять чотири основні центри розселення – Шацька селищна рада (смт. Шацьк, с. Мельники, с. Гаївка), Світязька сільська рада (с. Світязь, с. Омеляне, с. Підманемо), Самійличівська сільська рада (с. Самійличі, с. Положено, с. Хомичі, с. Пехи) і Пульмівська сільська рада (с. Пульмо, с. Залісся, с. Кошари, с. Вільшанка). Крім того, наявні й інші центри розселення, не всі землі і населені пункти яких входять до меж території Шацького НПП – Піщанська сільська рада (с. Затишшя, с. Острів'я), Пулемецька сільська рада (с. Пулемець). Перевагою парку є те, що тут знаходиться смт. Шацьк, яке є районним центром.

Що стосується населення, то на території шести рад проживає 15124 осіб. А на території чотирьох рад, населені пункти яких безпосередньо знаходяться на території парку, станом на 2007р. проживає 12410 осіб. У смт. Шацьк проживає 5400 осіб, що становить 43% від загальної кількості населення Шацького НПП та суміжних населених пунктів [5]. Це дало можливість розвинути селищу соціально-економічну інфраструктуру, що сприяло формуванню на її базі туристичного центру регіону.

Найбільша кількість населення проживає у Шацькій селищній раді – 7,1 тис. осіб, у Світязькій близько 2,5 тис. осіб, Піщанській – 2 тис., Пульмівській – 1,7 тис., Самійличівській – 1 тис., Пулемецькій близько 600 осіб [5]. Це вказує, що найбільш перспективними для розвитку рекреації з погляду трудових ресурсів є території Шацької, Світязької та Піщанської рад. Найменша кількість населення проживає на території Пулемецькій раді, що негативно із економічного погляду, але позитивно із природоохоронного, адже у зв'язку з цим територія її розташування мало освоєна і тому є цікавою для відпочиваючих.

Для дослідження динаміки населення, нами було обрано території чотирьох рад, які

повністю знаходяться у парку. Дані щодо кількості населення у різні роки подано у рис. 1.

Рис. 1. Динаміка населення Шацького НПП.

Як бачимо із графіку у 90-ті роки населення становила близько 13 тисяч і почало різко скорочуватись, що пов'язане із зростанням смертності та міграцією. У 2005р. спостерігався пік скорочення (12155 осіб), зараз його кількість починає зростати, що стає сприятливим для розвитку рекреаційної діяльності, адже збільшується кількість трудових ресурсів.

Із населення всіх рад (15 тис.), працездатне займає 52 %, а не працездатне - 48 % [5]. Такий розподіл є негативним для розвитку будь яких сфер діяльності.

Важливою складовою соціокультурних передумов є зайнятість працездатного населення. Вона зображена на рисунках 2 і 3.

Аналіз діаграми на рис. 2 свідчить, що 40 % населення парку є безробітні, тобто на досліджуваній території є значний потенціал трудових ресурсів. Зрозуміло, що частина з цих людей не знаходиться на території парку, а у зв'язку з складними економічними умовами перебуває на роботі за кордоном.

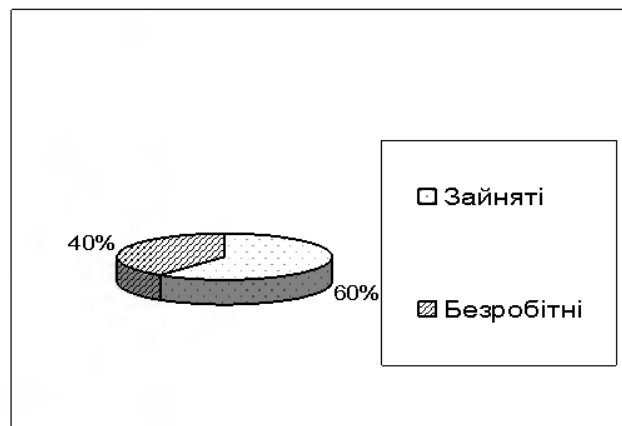

Рис. 2. Відношення зайнятого та безробітного населення на території Шацького НПП

Виходом з цієї ситуації може стати рекреаційний розвиток, адже при значних економічних прибутках населення буде залучатись до нього і це стимулюватиме працювати на території парку.

Що стосується розподілу зайнятого населення по сферах діяльності то він зображений на рисунку 3.

Діаграма рис. 3 свідчить, що найбільша кількість населення зайнята у сільському господарстві, освіті та охороні здоров'я. Незначна частина населення зайнята у дотичних до рекреаційного господарювання галузях: транспорті, зв'язку, торгівлі, харчовій промисловості. Що стосується безпосередньо рекреаційної галузі, то у ній зайнято близько 550 осіб, з яких 356 працює у пансіонаті „Шацькі озера” та санаторії „Лісова пісня”. Близько 200 осіб зайняті на базах відпочинку у літньо-осінній сезон [5]. Тому важливо розвивати

рекреаційну діяльність і у інші сезони, впроваджуючи нові види відпочинку, які можна проводити і у зимово-весняний сезон.

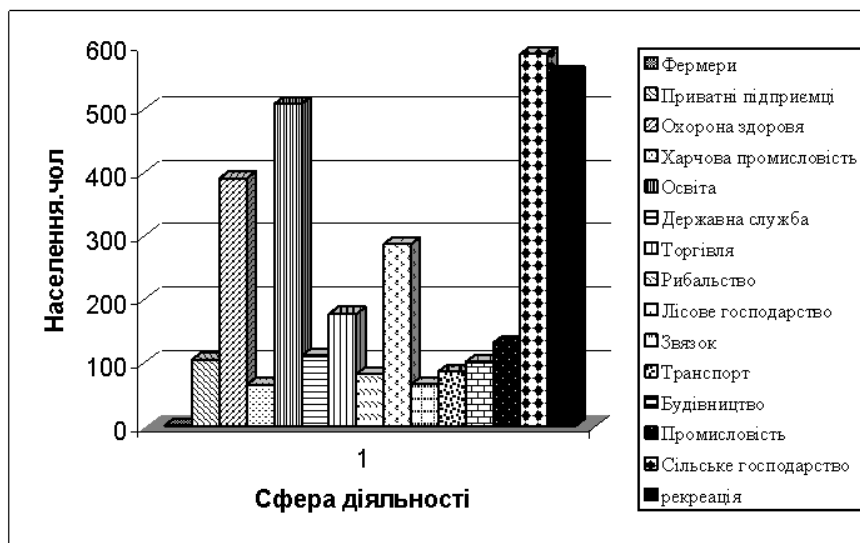

Рис. 3. Розподіл населення Шацького НПП за сферами діяльності.

Значної уваги у розвитку рекреаційної сфери на даній території потрібно приділяти кількості садиб, які здатні приймати відпочиваючих. Адже збільшення баз відпочинку потребує значних фінансових затрат і виділення нових територій, що на сьогодні є проблематично. Тому, перспективним є розвиток „сільського туризму”, адже набутий досвід показує, що значна кількість відпочиваючих на території Шацького НПП надають перевагу відпочинку у сільських оселях. На даний час у сільських радах, які є землекористувачами Шацького НПП, знаходиться 4772 двори, з них 272 у стадії будівництва. Найбільше дворів будується у Світязькій (оз. Світязь), та Шацькій (с. Мельники – оз. Пісочне, смт. Шацьк – оз. В. Чорне, оз. Люцимер) радах.

Що стосується закладів соціального обслуговування, то на території парку знаходиться: 64 торгових закладів, 7 – відділень зв'язку, 20 – ресторанів та кафе, 17 – лікарень та фельшерсько-акушерських пунктів, 1 – супермаркет, 1 – продуктовий ринок, що частково забезпечує розвиток рекреаційної діяльності [5]. Адже, ці заклади не завжди знаходяться у зоні відпочинку, прикладом може служити зона відпочинку оз.Пісочне, де знаходиться 3 торговельних заклади, два з яких у санаторію „Лісова пісня” і тому вони не розраховані на обслуговування усіх відпочиваючих даної зони.

Важливим чинником розвитку туристичного господарства будь-якого регіону є його транспортна інфраструктура.

Значна кількість доріг, які знаходяться на території парку перебувають у поганому стані, часто на них ґрунтове покриття. Тому потрібно провести на них ремонтні роботи. Довжина доріг на території парку становить 83 км. Перевагою парку є те, що ним проходять дороги міжнародного (16,5 км.) і обласного (20 км.) значення, що сприяє приїзду іноземних відпочиваючих та туристів з інших областей. З проведених нами соціологічних опитувань рекреантів видно, що 74 % відпочиваючих прибуває на власному автотранспорті, а тому є потреба у будівництві автомобільних мийок, станцій технічного обслуговування автомобілів, додаткових автозаправних станцій, мобільних станцій техобслуговування з евакуаторами. 26 % рекреантів прибуває у громадському транспорті, для обслуговування якого відкрито 7 автотранспортних станцій.

Недоліком транспортної інфраструктури є те, що найближча залізнична станція Ковель знаходиться у 40 км. від смт. Шацьк. А це зменшує кількість відпочиваючих, адже відомо що

найдешевший транспорт на даний час є залізничний.

Таблиця 1.

Дороги, які проходять у межах Шацького національного природного парку [3].

№ п/п	Назва доріг	Тип покриття	Протяжність у межах ШНПП (км)
1. Міжнародного значення			
1.	Піща – Шацьк – Павлівка	чорне шосе	16,5
2. Обласного значення			
1.	Шацьк – Забужжя – Старовойтове		
	а) з смт. Шацьк до пансіонату “Шацькі озера”	чорне шосе	9,0
	б) з пансіонату “Шацькі озера” до Залісся – Грабове	кам’яне	11,0
3. Місцевого значення			
1.	Пулемець – Кошари – Вільшанка	грунтове	6,0
2.	Залісся – Кошари	гравійне	2,5
3.	Шацьк – Вілиця	кам’яне	2,5
4.	Під’їзд до с. Мельники від а/д Піща – Шацьк – Павлівка	чорне шосе	2,0
5.	Шацьк – Мельники	грунтове	2,4
6.	Світязь – Омеляне	грунтове	2,0
7.	Світязь – Підманево	гравійне	2,5
8.	Залісся – Пульмо – Гряда	грунтове	10,5
9.	Гряда – а/д Піща – Любомль	чорне шосе	2,0
10.	Пульмо – Острів’я	грунтове	2,2
11.	Світязь – Голядин	грунтова	6,0
12.	Під’їзд від а/д Світязь – Омеляне до а/д Піща – Любомль	грунтове	2,0
В с ь о г о:			83,1

Важливою передумовою розвитку рекреаційної діяльності є історико-культурний розвиток території. Район розміщення Шацького НПП має важливе історико-культурне значення завдяки багатьом пам’яткам історії, мистецтва, архітектури. До державного реєстру включені такі пам’ятки архітектури – церкви Різдва Богородиці (сmt. Шацьк, 1838р.), Казанська (с. Піща, 1801р.), Петра і Павла (с. Світязь, 19ст.), Варварівська (с. Острів’я, поч. 18 ст.), Миколаївська (с. Пульмо, 1895р.), а також ансамбль садиб Гутовського (с. Піща, 1890 р.), вітряний млин (с. Піща, 1890 р.). Крім цього тут знаходиться близько 20 інших пам’ятників, які теж становлять історичну цінність.

Також на території парку знайдено 39 пам’яток давніх епох, що представлені селищами, городищами та курганными групами [3, 5].

Важливим елементом історико-культурної спадщини території є місцева культура. На території Шацького парку добре збережено основні риси західно-поліської культури, яка відзначається своїм колоритом та неповторністю. Добре збережені етнічні особливості даної території спричинені відносною ізольованістю від основних доріг, великих культурних та економічних центрів. Навіть на початок XXI ст. побут і культура краю зберегли багато архаїчних рис, що сягають корінням у глибину віків.

На території парку діє 16 клубних закладів, 1 клуб-бібліотека та 11 бібліотек. Три колективи художньої творчості мають звання “народний” – це народне тріо “Мальви” Шацького РБК, народний аматорський колектив “Молодички” Шацького МБК та народний ансамбль народної пісні “Лісова пісня” санаторію Лісова пісня.

В закладах культури проводяться культурно-масові заходи, відзначення державних свят, молодіжні дискотеки, тематичні ранки та вечори відпочинку. Вже стали традиційними проведення дня села Світязь, святкування Петра і Павла, дня Ганни (с.Мельники), Івана Купала, новорічних і різдвяних колядок та щедрівок. Проводяться районні огляди-конкурси колядників, щедрувальників “Коляда іде”, за допомогою яких можна ознайомитися з святковими звичаями краю.

Досягненням сучасної культури є проведення щорічного Міжнародного фестивалю естрадної пісні „На хвилях Світязя”, який користується особливою популярністю як у місцевого населення, так і у відпочиваючих.

Дані об’єкти та народні традиції мають не лише історико-культурне значення, але й важливі для розвитку туризму в регіоні, адже вони можуть сприяти збільшенню кількості відпочиваючих, впроваджені нових форм відпочинку та розвантажені рекреаційно-освоєних ділянок, завдяки проведенню екскурсій історико-культурними пам’ятками території.

Важливою складовою рекреаційного природокористування є розвиток соціокультурних передумов. Провівши їх дослідження на території Шацького національного природного парку ми встановили, що дані передумови є сприятливими для розвитку рекреаційної індустрії. Територія забезпечена трудовими ресурсами, є значна кількість дворів для розвитку „сільського туризму”, розвинута транспортна інфраструктура, хоча і потребує певного оновлення, великий потенціал території у розвитку історико-культурних видів рекреації. На даний час слабо розвинута сфера обслуговування, тому потребує реорганізації. Ще одним важливим питанням є впровадження різносезонних видів рекреації, адже соціокультурна сфера сприяє розвитку таких видів. Таке впровадження дає можливість збалансовано розвивати рекреаційну діяльність на території парку та сприятиме соціо-економічному розвитку району. Отже проведені дослідження засвідчили, що територія парку володіє усіма потрібними соціокультурними передумовами розвитку рекреаційного природокористування.

Література:

1. Бейдик О.О. Рекреаційно-туристські ресурси України: методологія та методика аналізу, термінологія, районування. – К.: КНУ, 2001. – 397с.
2. Горбаль У. Рекреаційний потенціал як об’єкт наукового аналізу в суспільній географії / Вісник Львів. ун-ту. Серія географічна. 2007. Вип. 34. С. 52 – 55.
3. Проект організації території, охорони, відтворення та рекреаційного використання природних комплексів і об’єктів Шацького національного природного парку. – Київ, 2005. – 201 с.
4. Топчиев О.Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методика: Навч. посібн. – Одеса: Астропринт, 2005. – 632 с.
5. Офіційний сайт Шацької РДА / www.shaadm.gov.ua

Summary:

Lubomyr Bezruchko. SOCIAL AND CULTURAL PRECONDITIONS OF THE RECREATIONAL DEVELOPMENT OF THE SHACK NATIONAL NATURAL PARK AND NEIGHBORING TERRITORIES.

In the article were described social, cultural and historical preconditions of the recreational development of the Shack National Natural Park and neighboring territories. The propositions of the involving the most attractive social and cultural objects to the development of recreational way of environmental management.

Надійшла 19.05.2008р.

УДК 911.3

Надія СТЕЦЬКО

СИСТЕМНИЙ ПІДХІД ДО АНАЛІЗУ ТУРИСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Системний підхід у туризмі дає можливість побудувати якісну модель його розвитку, де головним є облік важливих складових елементів. До таких елементів відносять: туристичні ресурси; туристична індустрія; турист; туристичний продукт; просування туристичного продукту; турсооператорська й турагентська діяльність.

Дослідження і публікації. За останні роки появилось багато наукових публікацій, які присвячені цій проблемі. [2-7]

У роботі ставляться такі основні завдання: а) розглянути основні складові туристичної індустрії (туристичні ресурси, туристична індустрія, турист, туристичний продукт,

просування туристичного продукту, туроператорська й турагентська діяльність); б) розкрити системний підхід у туризмі через з'ясування його складових елементів.

Виклад основного матеріалу. У Законі України "Про туризм", який набрав чинності з 1 січня 2004 р., розкрито основні поняття в галузі туризму.

Отже, у цьому Законі наведені нижче терміни вживаються в такому значенні:

туризм – тимчасовий виїзд особи з місця постійного проживання в оздоровчих, пізнавальних, професійно-ділових чи інших цілях без здійснення оплачуваної діяльності в місці перебування;

турист – особа, яка здійснює подорож по Україні або до іншої країни з не забороненою законом країни перебування метою на термін від 24 годин до одного року без здійснення будь-якої оплачуваної діяльності та із зобов'язанням залишити країну або місце перебування в зазначений термін;

туристичний продукт – попередньо розроблений комплекс туристичних послуг, який поєднує не менше ніж дві такі послуги, що реалізується або пропонується для реалізації за визначеною ціною, до складу якого входять послуги перевезення, послуги розміщення та інші туристичні послуги, не пов'язані з перевезенням і розміщенням (послуги з організації відвідувань об'єктів культури, відпочинку та розваг, реалізації сувенірної продукції тощо);

супутні туристичні послуги та товари – послуги та товари, призначені для задоволення потреб споживачів, надання та виробництво яких несуттєво скоротяться без їх реалізації туристам;

характерні туристичні послуги та товари – послуги та товари, призначені для задоволення потреб споживачів, надання та виробництво яких суттєво скоротяться без їх реалізації туристам;

просування туристичного продукту – комплекс заходів, спрямованих на створення та підготовку до реалізації туристичного продукту чи туристичних послуг (організація рекламно-ознайомлювальних подорожей, участь у спеціалізованих виставках, ярмарках, видання каталогів, буклетів тощо); місце продажу (реалізації) туристичних послуг – країна, в якій зареєстровано відповідний суб'єкт господарювання, що реалізує туристичний продукт;

місце надання туристичних послуг – країна, на території якої безпосередньо надаються туристичні послуги.

У цьому Законі також виділені організаційні форми й види туризму:

Організаційними формами туризму є міжнародний і внутрішній туризм.

До міжнародного туризму належать: в'їзний туризм – подорожі в межах України осіб, які постійно не проживають на її території, та виїзний туризм – подорожі громадян України та осіб, які постійно проживають на території України, до іншої країни.

Внутрішнім туризмом є подорожі в межах території України громадян України та осіб, які постійно проживають на її території.

Визначаючи форму туризму, слід мати на увазі, що особа може бути громадянином України, а мати місце постійного проживання в іншій країні. Зазначена обставина вносить певну невизначеність щодо того, яку форму має форму туризму (міжнародний в'їзний чи внутрішній) при подорожах громадян України, які постійно не проживають у нашій країні, в межах України.

Залежно від категорій осіб, які здійснюють туристичні подорожі (поїздки, відвідування), їх цілей, об'єктів, що використовуються або відвідуються, та інших ознак, в рамках зазначених організаційних форм, Закон виділяє ряд видів туризму.

I. Залежно від категорій осіб, які здійснюють туристичні подорожі: дитячий; молодіжний; сімейний; для осіб похилого віку; для інвалідів.

II. Залежно від цілей туристичної подорожі: культурно-пізнавальний; лікувально-оздоровчий; спортивний;

релігійний; екологічний (зелений); мисливський.

III. Залежно від об'єктів, що використовуються або відвідуються: сільський, підводний, гірський.

До інших ознак, які відмежовують один вид туризму від іншого, можна віднести: вид транспорту, що використовується під час туристичної подорожі, кількість осіб, що подорожує тощо.

Особливості здійснення окремих видів туризму встановлюються законом.

Учасниками відносин, що виникають при здійсненні туристичної діяльності, є юридичні та фізичні особи, які створюють туристичний продукт, надають туристичні послуги (перевезення, тимчасового розміщення, харчування, екскурсійного, курортного, спортивного, розважального та іншого обслуговування) чи здійснюють посередницьку діяльність із надання характерних та супутніх послуг, а також громадяни України, іноземні громадяни та особи без громадянства (туристи, екскурсанти, відвідувачі та інші), в інтересах яких здійснюється туристична діяльність.

Суб'єктами, що здійснюють та/або забезпечують туристичну діяльність (далі – суб'єкти туристичної діяльності), є: туристичні оператори (далі – туropератори); туристичні агенти (далі – турагенти); інші суб'єкти підприємницької діяльності, що надають послуги з тимчасового розміщення (проживання), харчування, екскурсійних, розважальних та інших туристичних послуг; гідн-перекладачі, екскурсоводи, спортивні інструктори, провідники та інші фахівці туристичного супроводу.[3]

Тур – це туристична подорож (поїздка) за визначеним маршрутом у конкретні терміни, що забезпечена комплексом туристичних послуг (бронювання, розміщення, харчування, транспорт, рекреація, екскурсії тощо).

Отже, туризм включає комплекс матеріально-речовинних, інформаційних, організаційних та інших передумов, що забезпечують туристу умови, які дозволяють задовольнити туристичну зацікавленість і сформувані цілі, які спонукали його до цього виду рекреації.

Таким чином, наведений перелік основних понять показує, що туризм – є складне явище, яке залежить від багатьох соціально-економічних, юридичних, природно-кліматичних чинників і регулюється ними. Тому, доцільно при такій ситуації використовувати системний підхід.

Власне системний підхід у туризмі дає можливість побудувати якісну модель його розвитку, де головним є облік важливих складових елементів.

До таких елементів відносять: туристичні ресурси; туристична індустрія; турист; туристичний продукт; просування туристичного продукту; туropераторська й турагентська діяльність.

Із перелічених елементів необхідно з'ясувати такі поняття: туристичні ресурси, туристична індустрія, туropераторська й турагентська діяльність.

Згідно Закону, туристичними ресурсами України є туристичні пропозиції, які пропонуються чи можуть пропонуватися вітчизняним та іноземним туристам для ознайомлення і використання. Терміном „туристичні пропозиції” охоплюється широке коло природних, історико-культурних, географічних ознак України, котрі можуть всебічно задовольняти пізнавальні, оздоровчо-спортивні, духовні та інші потреби подорожуючих.[1; 8]

Туристичні ресурси залежать від особливостей географічного положення, рельєфу, клімату, історії України та від інших чинників. Туристична пропозиція, має свою матеріальну основу, яка може перебувати у державній, комунальній чи приватній власності.

Туристичні ресурси України, як це впливає з ч. 2 ст. 3 Закону, можуть перебувати у двох станах:

такі, що не використовуються у туристичній галузі, хоча можуть використовуватись;

такі, що використовуються у туристичній галузі. Перша група туристичних ресурсів

вимагає свого освоєння, а друга – розвитку.

Напрями освоєння і розвитку туристичних ресурсів України визначаються органами державної влади, органами місцевого самоврядування відповідно до програм розвитку туризму.

На жаль, в Україні не прийнятий єдиний закон, який би встановлював класифікацію та оцінку туристичних ресурсів України, режим їх охорони, порядок використання, порядок збереження цілісності туристичних ресурсів України, заходи для їх відновлення.

Зазначені положення частково містяться в законах України, котрі регулюють відносини, пов'язані з охороною культурної спадщини та навколишнього природного середовища. До прийняття закону, який би стосувався суто туристичної галузі, слід керуватися законами України "Про охорону культурної спадщини", "Про охорону навколишнього природного середовища", "Про охорону атмосферного повітря", "Про охорону земель", №Про приєднання України до Конвенції 1979 року про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі", „Про охорону археологічної спадщини” та ін.

Як уже зазначалося, на сьогодні не існує законодавчо визначеної класифікації туристичних ресурсів України. Однак у ч. 4 ст. 3 Закону виокремлений один із елементів майбутньої класифікації під назвою "унікальні туристичні ресурси". Унікальні туристичні ресурси – це надзвичайні, єдині у своєму роді, рідкісні, виняткові. До таких ресурсів можуть належати рідкісні об'єкти культурної, археологічної спадщини, унікальні природні території тощо.

Враховуючи особливу важливість унікальних туристичних ресурсів для екологічної рівноваги, для виховання у нинішнього та майбутніх поколінь поваги до своєї історії, культури, звичаїв та традицій українського народу, вони можуть бути на особливому режимі охорони, що обмежує доступ до них.

Мова не йде про повну ізоляцію унікальних туристичних ресурсів від використання (інакше б вони не називались туристичними ресурсами), а маються на увазі певні обмеження, пов'язані з реальною пропускнуною спроможністю, з рівнем припустимого антропогенного (людського) навантаження на них, з сезонними та іншими умовами.

Аналіз ч. 5 ст. 3 Закону приводить до висновку, що у ній зазначений один із основних принципів діяльності органів державної виконавчої влади та власників об'єктів містобудування при здійсненні ними містобудівного планування, проектування, розміщення, будівництва і реконструкції об'єктів містобудування на територіях рекреаційних зон, котрі теж належать до туристичних ресурсів.

Відповідно до ст. 63 Закону України „Про охорону навколишнього природного середовища”, рекреаційна зона – це ділянка суші і водного простору, призначена для організованого масового відпочинку населення і туризму.[1]

Вказаний принцип можна сформулювати так: максимальне врахування особливостей місцевого соціально-економічного, природного та культурного середовища при здійсненні робіт по плануванню і спорудженню об'єктів містобудування.

У Законі України "Про туризм" немає визначення поняття "туристична індустрія", а міститься визначення туристичного продукту. Ключовим у визначенні цього поняття є категорія "послуга".[8]

Тому подаємо загальноприйняте визначення із літературних джерел поняття "туристична індустрія" як сукупність підприємств, установ та організацій матеріальної й нематеріальної сфери, які забезпечують виробництво, розподіл, обмін й споживання туристичних ресурсів і створення туристичної інфраструктури.

Послуга – це дія, вчинок, що дає користь, допомогу іншому. Усі туристичні послуги можна поділити на дві групи: матеріальні та нематеріальні. Такий поділ має не тільки теоретичне, але і велике практичне значення.

Наука цивільного права розмежує матеріальні та нематеріальні послуги за такими

ознаками:

I. Матеріальні послуги:

- послуга знаходить втілення в матеріальному об'єкті (цей об'єкт змінюється, створюється, переміщується тощо) чи в особі споживача послуги (наприклад, надання послуг харчування, лікування, перевезення тощо);

- досягнення результатів надання матеріальних послуг може гарантуватися;

- споживач послуги проводить оплату діяльності особи, яка надає послуги, при позитивному результаті наданої послуги.

II. Нематеріальні послуги:

- результат послуги має нематеріальний характер (наприклад, надання послуги екскурсаводом);

- особа, яка надає послуги, не гарантує досягнення позитивного результату від наданої послуги;

- оплата наданої послуги проводиться незалежно від досягнення чи недосягнення позитивного результату;

- невід'ємність від особи, яка надає послуги;

- послуга споживається в момент її надання;

- позитивний ефект від наданої послуги залежить не лише від особи, яка надає послуги, але й від особи, яка є замовником послуги.

Зазначений поділ з практичної точки зору може бути корисним при виникненні спорів між суб'єктами туристичної діяльності та споживачами туристичних послуг (туристами) з приводу очікуваних результатів надання туристичних послуг.

Комплекс туристичних послуг називається туристичним продуктом при одночасному виконанні таких умов:

а) до складу комплексу входить не менше ніж дві туристичні (матеріальні та/чи нематеріальні) послуги;

б) ці послуги реалізуються або пропонуються для реалізації за визначеною ціною.

Що стосується видів туристичних послуг як складових частин туристичного продукту, то, з нашої точки зору, немає значення, які саме туристичні послуги мають включатися до його складу. Визначальним у цьому випадку є не вид, а кількість реалізованих чи запропонованих до реалізації туристичних послуг. У разі реалізації туристу не менше ніж двох туристичних послуг, можна говорити про реалізацію туристичного продукту.[3]

Очевидно, що турист теж є споживачем, котрий придбаває, замовляє, використовує або має намір придбати чи замовити для власних побутових потреб туристичну послугу чи туристичний продукт. Виходячи з цього, під супутніми туристичними послугами та товарами слід розуміти такі послуги і товари, котрі в основному задовольняють потреби широкого кола споживачів, у якому туристи займають незначну частину. Через це при відсутності реалізації таких послуг чи товарів туристам їх надання та виробництво несуттєво скоротиться, оскільки вони матимуть попит з боку інших споживачів.

Законодавство підкреслює необхідність комплексного підходу до всіх елементів туристичної індустрії при здійсненні державного регулювання між підприємствами, організаціями й установами, її складовими.

До туристичної індустрії характерні процеси спеціалізації, кооперування й концентрації виробництва.

Спеціалізація знаходить своє відображення у розвитку засобів розміщення (готелів, мотелів, ботелів, флотелів), різних формах обслуговування, зміні характеру діяльності підприємств харчування й розваг, зростанні кількості нових туристичних послуг, різноманітні видів турів т.д.

Кооперування є формою організації постійних економічних зв'язків між

спеціалізованими, але самостійними підприємствами з виробництва й організації туристичних послуг та товарів.

Концентрація виробництва у туристичній індустрії проходить шляхом зміцнення окремих виробничих одиниць (так, у Франції п'ять провідних туроператорів контролюють 50 % продажу пекідж-турів), так і зосередження в рамках об'єднання великої кількості підприємств ("готельні ланцюги"). Сучасний етап туристичної індустрії характеризується проникненням у туристичний бізнес компаній, що мають безпосередні виробничі зв'язки (особливо авіакомпанії), так і інших галузей економіки (банків, промислових, торговельних, страхових компаній).[7]

На туристичний бізнес активно впливає залучення капіталів із інших галузей. Цьому сприяють такі обставини:

- низькі бар'єри виходу на ринок;
- наявність надлишкових фінансових засобів;
- високі темпи розвитку туризму;
- частково помилкове уявлення про туризм як про прийнятний та легкий вид діяльності.

Туристична діяльність - пов'язана з організацією всіх форм виїзду людей з місць постійного проживання в оздоровчих цілях, для задоволення пізнавальних інтересів або в професійно - ділових цілях без занять оплачених діяльністю в місцях тимчасового перебування.

Суб'єктами, що здійснюють та/або забезпечують туристичну діяльність є:

туристичні оператори (далі – туроператори) – юридичні особи, створені згідно із законодавством України, для яких виключною діяльністю є організація та забезпечення створення туристичного продукту, реалізація та надання туристичних послуг, а також посередницька діяльність із надання характерних та супутніх послуг і які в установленому порядку отримали ліцензію на туроператорську діяльність;

туристичні агенти (далі – турагенти) – юридичні особи, створені згідно із законодавством України, а також фізичні особи – суб'єкти підприємницької діяльності, які здійснюють посередницьку діяльність з реалізації туристичного продукту туроператорів та туристичних послуг інших суб'єктів туристичної діяльності, а також посередницьку діяльність щодо реалізації характерних та супутніх послуг і які в установленому порядку отримали ліцензію на тур-агентську діяльність;

інші суб'єкти підприємницької діяльності, що надають послуги з тимчасового розміщення (проживання), харчування, екскурсійних, розважальних та інших туристичних послуг;

гідди-перекладачі, екскурсіводи, спортивні інструктори, провідники та інші фахівці туристичного супроводу – фізичні особи, які проводять діяльність, пов'язану з туристичним супроводом і які в установленому порядку отримали дозвіл на право здійснення туристичного супроводу, крім осіб, які працюють на відповідних посадах підприємств, установ, організацій, яким належать чи які обслуговують об'єкти відвідування;

фізичні особи, які не є суб'єктами підприємницької діяльності та надають послуги з тимчасового розміщення (проживання), харчування тощо.[4]

Суспільні відносини, що мають місце при здійсненні туристичної діяльності, є дуже різноманітними. Вони відрізняються між собою за суб'єктним складом та змістом, мають різні об'єкти.

У ст. 5 Закону наведений перелік та визначені основні ознаки суб'єктів (учасників) відносин, що виникають при здійсненні туристичної діяльності.

Учасників цих відносин можна розподілити на дві великі групи:

особи, що здійснюють та/або забезпечують туристичну діяльність;

особи, що споживають туристичні послуги, створені та надані суб'єктами туристичної діяльності.

До першої групи належать:

а) юридичні особи, які забезпечують створення туристичного продукту (туристичні оператори);

б) юридичні та фізичні особи, які надають туристичні послуги – туристичні оператори;

- інші суб'єкти підприємницької діяльності, що надають послуги з тимчасового розміщення (проживання), харчування, перевезення, екскурсійних, розважальних та інших туристичних послуг;

- гіді-перекладачі, екскурсіводи, спортивні інструктори, провідники та інші фахівці туристичного супроводу;

- фізичні особи, які не є суб'єктами підприємницької діяльності та надають послуги з тимчасового розміщення (проживання), харчування тощо.

- в) юридичні та фізичні особи, які здійснюють посередницьку діяльність із надання характерних та супутніх послуг (туристичні оператори, туристичні агенти).

- До другої групи належать громадяни України, іноземці та особи без громадянства (туристи, екскурсанти, відвідувачі та ін.), в інтересах яких здійснюється туристична діяльність, котрі є безпосередніми споживачами туристичних послуг.

Ключовою фігурою серед суб'єктів, що здійснюють та/або забезпечують туристичну діяльність, є - туроператори. [5]

Відповідно до Закону, туроператори повинні відповідати ряду вимог:

а) туроператори – це юридичні особи, створені згідно із законодавством України (може бути юридичною особою як приватного, так і публічного права, створений у будь-якій організаційно-правовій формі);

Реєстрація юридичної особи (туроператора) здійснюється відповідно до Закону України "Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців".

Фізична особа не може бути туристичним оператором;

б) виключною діяльністю туроператорів є організація та забезпечення створення туристичного продукту, реалізація і надання туристичних послуг, а також посередницька діяльність із надання характерних та супутніх послуг (не має права займатися іншими видами діяльності, крім тих, що визначені Законом;

в) туроператор повинен отримати ліцензію на туроператорську діяльність.

Органом ліцензування туроператорської та турагентської діяльності є Державна служба туризму і курортів.

Турагент, як і туроператор, повинен відповідати ряду вимог:

а) турагенти – це юридичні особи, створені згідно із законодавством України, а також фізичні особи – суб'єкти підприємницької діяльності.

Відповідно до ст. 50 ЦКУ, право на здійснення підприємницької діяльності, яку не заборонено законом, має фізична особа з повною цивільною дієздатністю. Обмеження права фізичної особи на здійснення підприємницької діяльності встановлюються Конституцією України та законом. [5]

Це найбільш проста форма підприємництва, що здійснюється від імені підприємця, на свій ризик особами, які відповідають за зобов'язаннями усім майном, що належить їм на праві приватної власності.

Фізична особа здійснює своє право на підприємництво за умови державної реєстрації її як підприємця відповідно до вимог Закону України „Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців”.

До підприємницької діяльності фізичних осіб застосовуються нормативно-правові акти, що регулюють підприємницьку діяльність юридичних осіб, якщо інше не встановлено законом або не випливає із суті відносин.

Як зазначено в ч. 6 ст. 128 ГКУ, громадянин-підприємець зобов'язаний: - у

передбачених законом випадках і порядку одержати ліцензію на здійснення певних видів господарської діяльності (в цьому разі – на турагентську діяльність);

- повідомляти органи державної реєстрації про зміну його адреси, зазначеної в реєстраційних документах, предмета діяльності, інших суттєвих умов своєї підприємницької діяльності, що підлягають відображенню у реєстраційних документах;

- дотримуватися прав і законних інтересів споживачів, забезпечувати належну якість товарів (робіт, послуг), що ним виготовляються, додержуватися правил обов'язкової сертифікації продукції, встановлених законодавством;

- не допускати недобросовісної конкуренції, інших порушень антимонопольно-конкурентного законодавства;

- вести облік результатів своєї підприємницької діяльності відповідно до вимог законодавства;

- своєчасно надавати податковим органам декларації про доходи, інші необхідні відомості для нарахування податків та інших обов'язкових платежів; сплачувати податки та інші обов'язкові платежі в порядку і в розмірах, встановлених законом;

б) турагенти здійснюють посередницьку діяльність з реалізації туристичного продукту туроператорів та туристичних послуг інших суб'єктів туристичної діяльності, а також посередницьку діяльність щодо реалізації характерних та супутніх послуг.

Туристичний агент є посередником між особою, яка „виставляє” на реалізацію туристичний продукт, окремі туристичні послуги, та споживачами. Чинний ГКУ у ст. 295 визначає поняття комерційного посередництва.[6]

Комерційне посередництво (агентська діяльність) є підприємницькою діяльністю, що полягає в наданні комерційним агентом послуг суб'єктам господарювання при здійсненні ними господарської діяльності шляхом посередництва від імені, в інтересах, під контролем і за рахунок суб'єкта, якого він представляє.

Комерційним агентом може бути суб'єкт господарювання (громадянин або юридична особа), який за повноваженням, оснований на агентському договорі, здійснює комерційне посередництво.

Таким чином, турагент має укладати агентські договори із суб'єктами туристичної діяльності, яких він представляє, і на підставі їх виконувати свої посередницькі функції.

Відповідно до ч. 1 ст. 297 ГКУ, за агентським договором одна сторона (комерційний агент) зобов'язується надати послуги другій стороні (суб'єкту, якого представляє агент) в укладенні угод чи сприяти їх укладенню (надання фактичних послуг) від імені цього суб'єкта і за його рахунок.

Предмет агентського договору, визначений у ГКУ, і предмет договору доручення, визначений у ЦКУ (статті 1000, 1003), не збігаються. Цивільний кодекс України предметом договору доручення визначає юридичні дії, тобто такі дії, які тягнуть за собою певні юридичні наслідки. Найчастіше юридичні дії полягають в укладенні повіреним від імені довірителя різноманітних угод. Однак це не виключає здійснення повіреним у процесі виконання доручення деяких фактичних дій. Але в цьому разі фактичні дії не мають самостійного характеру. Вони є підлеглими основній меті – виконанню юридичних дій. Внаслідок свого допоміжного характеру фактичні дії не є предметом договору доручення, а лише сприяють його виконанню.

До предмета агентського договору законодавець включив і надання фактичних послуг. До фактичних послуг можна віднести, наприклад, проведення рекламних заходів від імені і за кошти замовника (наприклад, туроператора), вивчення ринку туристичних послуг тощо.

Агентський договір повинен визначати сферу, характер і порядок виконання турагентом посередницьких послуг, права та обов'язки сторін, умови і розмір винагороди турагента, строк дії договору, санкції у разі порушення сторонами умов договору, інші необхідні умови, визначені сторонами.

Договором повинна бути передбачена умова щодо території, в межах якої турагент здійснює діяльність, визначену угодою сторін. У разі, якщо територію дії турагента в договорі не визначено, вважається, що турагент діє в межах території України.

Агентський договір укладається в письмовій формі. У договорі має бути визначено форму підтвердження повноважень (представництва) турагента.

в) турагент повинен отримати ліцензію на турагентську діяльність. Коментований Закон не містить норми, яка б вказувала на те, що турагентська діяльність для юридичних та фізичних осіб-підприємців є виключною. За таких обставин можна стверджувати, що турагентом може бути юридична особа чи фізична особа – підприємець, для якої діяльність у сфері туризму не є єдино можливою. Але для здійснення турагентської діяльності суб'єкт господарювання має отримати відповідну ліцензію в порядку, передбаченому Законом України „Про ліцензування певних видів господарської діяльності”.[1]

За спеціалізацією туроператори поділяються на тих, що працюють на масовому ринку і спеціалізовані.

Туроператори масового ринку формують тури в місця масового туризму. Туроператори спеціалізовані концентрують свою діяльність на встановленому туристичному продукті або сегменті ринку. В свою чергу вони можуть бути туроператорами:

- спеціального місця призначення (тури в Італію і т.д.);
- спеціальних місць призначення (готелі, мотелі і т.д.);
- спеціального захоплення (сафарі, релігійні тури і т.д.);
- визначеного ринку (тури для молоді, сімейних пар і т.д.);
- визначеного транспорту.

За напрямком діяльності прийнято поділяти туроператори на ініціативних і рецептивних.

Ініціативні туроператори – відправляють туристів за кордон *або в інші* регіони своєї країни за домовленістю з приймаючими (рецептивними) операторами або пов'язані з виробником туристичних послуг.

Рецептивні туроператори працюють на прийомі, і обслуговування туристів на прямих договорах із виробниками туристичних послуг.

Отже, первинним у туризмі є об'єкт туристичної зацікавленості, або за Законом туристичні пропозиції. Таким чином, об'єктом є територіально, локалізований комплекс властивостей, які зумовлюють у туристів зацікавленість, що спонукає їх здійснити туристичну поїздку або інший вид діяльності для ознайомлення з цими об'єктами. Такими об'єктами є закордонні країни, вітчизняні культурно - історичні пам'ятки (церкви, монастирі, унікальні об'єкти архітектури та місця пов'язані з життям видатних людей і т.д.), ландшафтні комплекси (парки, унікальні природні об'єкти: гаї, печери, водоспади і т.д.), території з наявними природно - кліматичними умовами (узбережжя моря, степи, гори і т.д.). Території на яких є об'єкти туристичної зацікавленості та туристичних ресурсів володіють високим туристичним потенціалом.

Туристична зацікавленість є відправним моментом у розвитку об'єктів туристичної сфери. Їх облік дає можливість обґрунтувати ймовірний попит на туристичні послуги та визначити їх оптимальну структуру. Наявність об'єктів туристичної зацікавленості на конкретній території є умовою розвитку індустрії туризму.

Другий підхід передбачає створення штучних об'єктів туристичної зацікавленості, якими можуть бути великі розважальні центри, ініціювання традицій проведення різних заходів.

Індустрія туризму є складною соціально-економічною системою на структуру якої впливає велика кількість чинників, головними є якість і кількість туристичних ресурсів. Базовими складовими цієї системи є види категорій об'єктів туристичної інфраструктури, порядок їх встановлення та зміни визначаються Кабінетом Міністрів України.[4]

На сьогодні немає єдиного нормативного документа, який би вирішував окреслені питання. Існує проект постанови Кабінету Міністрів України "Порядок встановлення та зміни видів категорій об'єктів туристичної інфраструктури".

Порядок укладення договорів на готельне обслуговування визначається в Наказі Державної туристичної адміністрації України від 16.03.2004 р. № 19 „Про затвердження Правил користування готелями й аналогічними засобами розміщення та надання готельних послуг”.

Готелі та аналогічні засоби розміщення – майнові комплекси, що складаються із 7 і більше номерів, підлягають єдиному керівництву та згруповані за категоріями відповідно до переліку надаваних послуг та наявного обладнання.

Готель – це підприємство будь-якої організаційно-правової форми та форми власності, складається з номерів, надає готельні послуги, які не обмежуються щоденним заправлінням ліжок, прибиранням кімнат та санвузлів.

Аналогічні засоби розміщення – підприємства будь-якої організаційно-правової форми та форми власності, що складаються з номерів і надають обмежені готельні послуги, включно з щоденним заправлінням ліжок, прибиранням кімнат та санвузлів.

Таким чином, законодавство підкреслює необхідність комплексного регулювання між підприємствами, організаціями й установами, її складовими. Отже, до складу туристичної індустрії входять:

- організатори туризму - туристичні підприємства (туроператори, турагенти);
- заклади розміщення (готелі, мотелі, кемпінги, в курортних закладах (санаторіях, пансіонатах тощо);
- заклади харчування (ресторани, кафе, бари і под.);
- транспортні підприємства транспортні послуги, а саме: (послуги залізничного, водного, повітряного, автомобільного транспорту; оренда транспортних засобів;
- установи фахівців туристичного супроводу;
- установи різних видів страхування туристів та їх майна;
- підприємства, що займаються виробництвом та реалізацією сувенірної продукції;
- установи паспортно-візових послуг;
- фінансові установи (обмін валют, обслуговування туристичних кредитів та кредитних карт);
- установи в сфері культури (музеї, театри, зоопарки, заповідники, ботанічні сади тощо);
- спортивні та рекреаційні підприємства (послуги спортивних клубів, гольф-клубів, лижних баз, пляжів, шкіл верхової їзди, оренди туристського та спортивного знаряддя тощо);
- підприємства з організації відпочинку та розваг.
- виробничі туристичні підприємства (виробництво туристичних сувенірів, спорядження і т. ін.);
- підприємства торгівлі;
- установи самодіяльного туризму (туристичні, альпіністські, велосипедні клуби);
- органи управління туризмом (державні установи, громадські організації);
- навчальні, наукові й проектні установи.[2]

До туристичної індустрії характерні процеси спеціалізації, кооперування й концентрації виробництва.

Спеціалізація знаходить своє відображення у розвитку засобів розміщення (готелів, мотелів, ботелів, флотелів), різних формах обслуговування, зміні характеру діяльності підприємств харчування й розваг, зростанні кількості нових туристичних послуг, різноманітні видів турів т.д.

Кооперування є формою організації постійних економічних зв'язків між спеціалізованими, але самостійними підприємствами з виробництва й організації

туристичних послуг та товарів.

Концентрація виробництва у туристичній індустрії проходить шляхом зміцнення окремих виробничих одиниць (так, у Франції п'ять провідних туроператорів контролюють 50 % продажу пекідж - турів), так і зосередження в рамках об'єднання великої кількості підприємств ("готельні ланцюги"). Сучасний етап туристичної індустрії характеризується проникненням у туристичний бізнес компаній, що мають безпосередні виробничі зв'язки (особливо авіакомпанії), так і інших галузей економіки (банків, промислових, торговельних, страхових компаній).[4]

На туристичний бізнес активно впливає залучення капіталів із інших галузей. Цьому сприяють такі обставини:

- низькі бар'єри виходу на ринок;
- наявність надлишкових фінансових засобів;
- високі темпи розвитку туризму;
- частково помилкове уявлення про туризм як про приемний та легкий вид діяльності.

Література:

1. Закон України " Про туризм" // Офіційний вісник України. Щотижневий збірник актів законодавства.- К.: 2003.- №50.- С.34-56.
2. Жуков М. А. Индустрия туризма: менеджмент организации. - М: Финансы и статистика , 2002. - 200 с.
3. Квартальнов В. А. Туризм: Учебник. - М.: Финансы и статистика, 2003. - 320 с.
4. Кабушкин Н. И. Маркетинг в туризме: Учеб. пособие. Минск: Новое знание, 2003.-496 с.
5. Любцева О.О. Ринок туристичних послуг (геопросторові аспекти). -К.: "Альтерпрес". 2002. -320 с. "
6. Менеджмент туризма. Экономика туризма / Под. ред. В. А. Квартальнова: Учебник.- М.: Финансы и статистика, 2003. -320 с.
7. Организация туризма: Учеб. пособие / А. П. Дурович, Н. И. Кабушкин, Т. М. Сергеева и др.; Под общ. ред. Н. И. Кабушкина. - Минск: Новое знание, 2003 - 632 с.
8. Правове регулювання туристичної діяльності в Україні: Збірник / нормативно правових актів / За заг. ред. проф. В. К. Федорченка. - К.: Юрінком Інтер .-2002. -640 с.

Summary:

N.Stetsko. SYSTEMS APPROACH TO ANALYSIS OF TOURIST ACTIVITY.

In the article the basic constituents of the system of tourism are considered namely: tourist resources, tourist industry, tourist, and tourist product, advancement of tourist product, tourism operator and tourist agent activity. The characteristic processes of tourist industry are found out specialization, co-operation and concentration.

Надійшла 06.11.2008р.

КОНСТРУКТИВНА ГЕОГРАФІЯ ТА ГЕОЕКОЛОГІЯ

УДК 553.04

Мирослав СИВИЙ

ПРО КЛАСИФІКАЦІЇ МІНЕРАЛЬНО-СИРОВИННИХ РЕСУРСІВ

Не розглядаючи чисто геологічних чи гірничо-геологічних класифікацій родовищ корисних копалин (генетичних, морфологічних та ін.), зупинимось коротко на класифікаціях мінеральних ресурсів, які враховують їх господарське використання. При цьому будемо виходити з певної ідентифікації класифікацій мінеральних ресурсів і видів мінеральної сировини (МС).

Довгий час загальноприйнятою (у межах колишнього СРСР) вважалась класифікація, запропонована ще у 1929 р. О.Є.Ферсманом, який поділив мінеральну сировину на руди металів, паливо і нерудні копалини [14]. При цьому була досить детально класифікована остання група копалин саме за їх промисловим використанням. Надалі схема неодноразово вдосконалювалась, зокрема такими дослідниками, як Н.П.Єрмаков, І.Ф.Романович, В.Н.Антипін, В.І.Смирнов, С.Я.Каганович та ін. [1,3,4,5,10,11].

Так у 1956 р. І.Ф.Романович опублікував класифікацію, у якій всі родовища корисних копалин (КК) було розділено на родовища елементів, родовища мінералів і родовища гірських порід. До родовищ елементів відносились всі об'єкти металічних і низка неметалічних корисних копалин, що використовуються як окремі хімічні елементи [10].

В 1959 р. Р.Бейтс [15] пропонує замінити термін "неметали" виразом "промислові породи і мінерали". Останні він поділяє на дві групи: промислові гірські породи (Industrial Roks) і промислові мінерали (Industrial Minerals), розділяючи перші за генетичним принципом на вивержені, метаморфічні і осадові, а другі – на пегматитові, жил і заміщення, метаморфічні, осадові і залишкові.

В 1961 р. Н.П.Єрмаков [3] розширив кількість груп і класів корисних копалин порівняно з класифікацією І.Ф.Романовича і, окрім класів елементів, мінералів та порід, виділив ще класи кристалів і родовищ рідин та газів. Разом з тим, він залишив у своїй класифікації попередні групи родовищ – металічні, неметалічні і горючі, додавши нову групу – гідромінеральні КК (табл.1) і віднісши до неї лікувальні мінеральні води, лікувальні мінеральні грязі, мули, промислові мінеральні води, гарячі джерела і негорючі гази. Класи Н.П.Єрмаков поділяє на головні типи МС з урахуванням їх використання в промисловості. Так, клас елементів складається із: 1) руд металів; 2) промислової хімічної сировини і сільськогосподарської хімічної сировини. Клас аморфних речовин і мінеральних агрегатів поділений на: 1) декоративну сировину і кольорове каміння; 2) флюси та термостійкі мінерали і т.д. Головні типи МС розпадаються на види і різновиди, наприклад, сільськогосподарська хімічна сировина ділиться на: 1) борати; 2) боросилікати; 3) калійні солі; 4) азотні добрива; 5) фосфорні добрива; 6) мшп'якові мінерали.

У 1963 р. І.Ф.Романович опублікував новий варіант своєї класифікації родовищ КК за ознакою використання їх у промисловості [11]. Вважаючи недостатнім загальноприйнятий поділ родовищ на металічні, неметалічні та каустобіоліти, він запропонував як найбільші класифікаційні одиниці дві групи: тверді (А) і рідкі та газоподібні (Б) корисні копалини. Ці групи поділено на класи (позначені римськими цифрами), які у свою чергу, складаються з підкласів (арабські цифри), а останні включають різновиди сировини (букви) (табл.1).

В.Н.Антипін [1] зауважує, що при виділенні класів автор допускає неоднаковий підхід до групування родовищ КК. Якщо визначальною ознакою для виділення класів пропонуються компоненти, що підлягають видобуванню як корисні копалини, то у першій групі такими компонентами є елемент, мінерал і гірська порода, і це дозволяє виділити відповідно три класи родовищ корисних копалин. Але ж така класифікаційна ознака не

спрацьовує у другій групі, де виділяться класи нафти і горючого газу, різних вод і благородних газів, тобто в основу поділу вже не покладено хімічні елементи, мінерали і гірські породи. Викликає заперечення також, наприклад, об'єднання в одному підкласі родовищ будівельних матеріалів і хімічної сировини. Однак, головним недоліком класифікації є відсутність у значній частині її підрозділів вказівок на конкретні галузі

Таблиця 1

Класифікації мінеральної сировини

За Єрмаковим Н.П., 1961 (групи і підгрупи)	За Романовичем І.Ф., 1963 (групи, класи, підкласи)	За Антипінім В.Н., 1964 (групи, класи, типи)	За Єфремовим Ю.К., 1968 (види використання)	За Єрмаковим Н.П., Смирновим В.І., Кагановичем С.Я., 1975 (групи і підгрупи)
I. Металічні корисні копалини 1. Руди металів II. Неметалічні корисні копалини 1. Промислова хімічна сировина 2. Сільськогосподарська хімічна сировина 3. Прозорооптична сировина 4. Технічне і дорогоцінне каміння 5. Декоративна сировина 6. Флюсн і термостійкі мінерали 7. Сировина для різних виробництв 8. Будівельні матеріали III. Горючі корисні копалини 1. Тверда паливно-хімічна сировина 2. Нафта і горючі гази IV. Гідромінеральні корисні копалини 1. Бальнеологічні і промислові води і гази	Група А. Тверді корисні копалини Клас I. Родовища елементів 1. Родовища Fe і металів, які утворюють сплави з Fe. 2. Родовища кольорових металів і металів, які утворюють сплави з ними 3. Родовища благородних металів. 4. Родовища радіоактивних металів. 5. Родовища елементів хімічної сировини 6. Родовища розсіяних елементів. Клас II. Родовища мінералів. 1. Родовища кристалів: слюди, дорогоцінні камені, азбест та ін. 2. Родовища власне мінералів. Клас III. Родовища гірських порід. 1. Родовища будівельних матеріалів і порід як хімічної сировини. 2. Родовища горючих копалин. Група Б. Рідкі і газоподібні корисні копалини. Клас I. Родовища нафти і горючого газу. Клас II. Родовища різних вод. 1. Питтєвих. 2. Технічних. 3. Лікувальних. 4. Промислових. 5. Гарячих вод і газів. Клас III. Родовища благородних газів.	Група. Тверда мінеральна сировина. Клас елементів. Типи мінеральної сировини: 1. Металічна 2. Промислова хімічна 3. Сільськогосподарська хімічна Клас кристалів. Типи: 1. Прозорооптична кристалосировина 2. Технічна кристалосировина і дорогоцінне каміння. Клас мінеральних агрегатів. Типи: 1. Декоративна сировина і кольорове каміння. 2. Флюсн і термостійка сировина. Клас гірських порід. Типи: 1. Сировина для різних виробництв і споруд. 2. Будівельні матеріали. 3. Паливно-хімічна сировина. Група. Рідка і газоподібна сировина. Клас рідин. Типи: 1. Паливно-хімічна сировина. 2. Гідромінеральна сировина. Клас газів. Типи: 1. Паливно-хімічна сировина. 2. Промислові гази.	I. Енергетичні – горючі копалини, радіоактивні матеріали, внутрішньоземне тепло. II. Сировинні промислові – мінеральна сировина і будівельні матеріали III. Їстівні (харчові, кормові, питні) – питна вода та ін. IV. Оздоровчі – гідромінеральні ресурси, лікувальні грязі. V. Сільськогосподарські – сировина для виробництва добрив. VI. Культурно-естетичні – сировина для виготовлення дорогоцінного і декоративного каміння.	I. Тверда паливно-хімічна сировина: кам'яне вугілля, буре вугілля, горючі сланці, горф. II. Рідка і газоподібна паливно-хімічна сировина: нафта, природний газ. III. Метали: чорні, кольорові, рідкісні, розсіяні та ін. IV. Нерудна сировина для металургії: вапняк, вогнетриви, плавиківий шпат та ін. V. Технічна сировина, дорогоцінне і напівдорогоцінне каміння: алмаз, абразиви, езокварц, дорогоцінні камені та ін. VI. Сировина для будівельної індустрії: будівельне каміння, цементна, скляна, керамічна сировина та ін. VII. Гірничо-хімічна сировина: хімічна сировина (сірка, колчедан та ін.), агрохімічна сировина VIII. Гідрохімічна і газова сировина: підземні і поверхневі води, мінеральні грязі та ін.

народного господарства, які споживають ту чи іншу МС. У цьому відношенні класифікація Н.П.Єрмакова вигідно відрізняється від аналізованої класифікації.

В.Н.Антипін, узявши за основу класифікацію Н.П.Єрмакова, запропонував свою, дещо модифіковану, класифікацію (табл.1). Як головні класифікаційні одиниці він виділяє дві групи, запропоновані І.Ф.Романовичем: групу твердої МС і групу рідкої та газоподібної МС. В основу виділення типів МС покладено принцип її головного промислового призначення.

При виділенні видів і різновидів МС за основу беруться фізичні й хімічні властивості корисних копалин.

Ю.К.Єфремовим (1968) запропонована оригінальна класифікація ресурсів надр, які розглядаються як компонент ландшафту, за видами використання (табл.1).

У класифікації Н.П.Єрмакова, модифікованій В.І.Смирновим та С.Я.Кагановичем (1975), групи і класи родовищ, а також типи і види МС виділяються за ознаками переважного господарського використання.

Відомі також класифікації мінеральних ресурсів за значимістю для народного господарства, зокрема за їх роллю у формуванні виробничо-територіальних комплексів, за роллю різних видів ресурсів у розвитку й розміщенні видобувної промисловості та утворенні її територіальних форм тощо.

М.П.Педан і В.С.Мищенко [9], проаналізувавши відомі класифікації мінеральних ресурсів, дійшли висновку, що як альтернативні ознаки для їх вихідного групування можуть розглядатися *геологічні види, призначення сировини та однорідність виробництва*. Альтернативність при цьому відноситься лише до вихідного групування і не виключає можливого комбінування всіх перелічених ознак на наступних етапах поділу.

Використання як основи для виділення провідних угруповань мінеральних ресурсів їх *геологічного видового поділу* неминуче зумовить громіздкість класифікаційної структури. Багатоцільовий характер значної частини КК потребуватиме у кожному випадку врахування надзвичайно строкатого набору вимог до сировини, які пред'являють до неї конкретні споживачі. Наступне комбінування геологічного видового поділу з ознаками однорідності призначення та однорідності виробництва суттєво не міняє становища, тому що при цьому зберігаються труднощі формування галузевих і підгалузевих угруповань. До переваг такого підходу слід, очевидно, зарахувати полегшеність процедур вияву взаємозамінних видів і джерел ресурсів.

При розгляді як вихідної ознаки *виробничого призначення* сировини варто також враховувати насамперед багатогалузеве споживання більшості її видів. Адже ж, наприклад, навіть залізні руди є не тільки металічною сировиною, але й залізистою добавкою цементної шихти, наповнювачем бурових розчинів, пігментною сировиною тощо. Реалізація у класифікації ознаки однорідності призначення також зумовлює громіздкість класифікаційної структури і сильну неоднорідність виділених угруповань [9].

Повніше задовільняє поставлені вимоги використання ознаки *галузевої спільності* чи *однорідності* гірничовидобувного виробництва, яка враховується при складанні балансів і планів розподілу продукції. Вихідними класами при цьому можуть виступати складені внаслідок суспільного поділу праці сировинні галузі й підгалузі промисловості. При такій класифікації певні види сировини і родовища внаслідок можливостей їх багатоцільового використання будуть розглядатись в декількох незалежних класах. Всередині класів вони можуть виявитись одночасно в різних підкласах. Проте у кожному з випадків до сировини буде стосуватись свій специфічний комплекс вимог, тобто інформація не поторюється, а доповнюється.

Отже, одночасна фіксація окремого виду МС у двох чи більше галузевих і підгалузевих угрупованнях відобразить, таким чином, можливість використання його в інших напрямках, що може розглядатись лише як позитив. У кожному з таких угруповань сировина буде класифікуватись відповідно до пред'явлених до неї галузевих вимог. Так, наприклад, в класі "гірничохімічна сировина" до угруповання "агрономічні руди" будуть зараховані комплексні нефелін-апатитові руди, які як алюмінієва сировина одночасно повинні знаходитись в галузевому класі "сировина кольорової металургії" і т.д. [5].

В.О.Мищенко та М.В.Рябоконт вважають, що галузева приналежність чи однорідність виробництва МС, покладені в основу її класифікації, найкраще задовольняють потреби комплексно-географічних та економічних досліджень. У розробленій ними класифікації

виділено 8 груп і 43 підгрупи МС [5]. Класифікація є по суті промисловою чи геолого-економічною, максимально об'єднуючи ознаки однорідності виробництва з ознаками однакового призначення продукції.

Разом з тим, цілеспрямоване використання сировинних ресурсів для забезпечення ефективного і пропорційного розвитку галузей господарства, безперечно, вимагає об'єднання класифікації мінеральних ресурсів на спільній (єдиній) методологічній основі з такою ж класифікацією гірничопромислових відходів (ГПВ). Тим більше, що останні дуже часто виступають прямими заміниками первинних ресурсів і широко застосовуються, особливо у будівельній галузі.

М.П.Педан і В.С.Міщенко [9] поділяють ГПВ на дві вихідні групи.

До *першої* відносяться відходи гірничовидобувних підприємств (кар'єрів, шахт, рудників тощо). Це – розкривні, бокові та підстелюючі породи, які попутно видобуваються при розробці основних КК. Дані відходи найчастіше враховуються разом з основною корисною копалиною і включаються у баланс останньої. Так, в Україні попутно добувається наступна сировина: залізисті кварцити окиснені; залізисті кварцити некондиційні; вапняки і доломіти флюсові; піски формувальні; глини вогнетривкі і тугоплавкі; талько-магнезити; глини бентонітоподібні та бентонітові; каоліни первинні, вторинні та лужні; вапняки для хімічної, цементної і вапняної галузей промисловості; графітові руди, стронцієносні вапняки; розсипні руди титану, рідких земель; будівельне каміння (граніти, гнейси, пісковики, вапняки та ін.); галечники; піски загальнобудівельні, силікатні, бетонні; кварцові піски і пеліти скляні; глини і суглинки керамічні, цементні та ін.; глини і сланці керамзитові; аргіліто-вуглисті шахтні породи; гіпс та ангідрит; амфіболіти (для кам'яного литва); шахтні мінералізовані води; супутний газ [9]. Уже цей довгий перелік (не враховуючи навіть величезних обсягів видобутку) вказує на чільну роль, яку відіграють відходи даної групи у загальному балансі мінерально-сировинних ресурсів (МСР) держави.

Другу групу відходів становлять відходи первинної та вторинної переробки мінеральної сировини. Первинна переробка МС – це переважно її збагачення, при цьому вихідна речовина може піддаватися подрібненню, сепарації, грануляції, очищенню (для нафти і газу). Продукти первинної переробки – дрібні фракції подрібнення, різноманітні шлами, хвости збагачення – одні з найбільш масових за обсягами виходу. Серед них розрізняють, для прикладу, відходи паливної промисловості – хвости флотації і породні рештки вуглезбагачення; відходи чорної металургії – шлами збагачення залізних, марганцевих руд, щебінкові відходи збагачення залізних руд, піщано-щебінкові відходи дробильно-сортувальних фабрик флюсового виробництва; відходи хімічної і нафтохімічної промисловості – відходи флотації сірчанних, калійних, галітових руд, відходи збагачення і сортування крейди тощо; відходи промисловості будівельних матеріалів і неметалорудної промисловості – відходи збагачення каоліну, флотації графітових руд, відсів – відходи подрібнення скельних порід, відходи розпилювання каміння тощо.

Продукти вторинної переробки МС поділяють залежно від галузевої та підгалузевої приналежності та на основі деталізації ознаки характеру переробки [9], наприклад, відходи електро- і теплоенергетики – мінеральні рештки від спалювання органічного палива, які пройшли термічну обробку і характеризуються високою дисперсністю; відходи хімічної промисловості (гірничо - хімічної, содової, фосфатних добрив та ін.), цементної, цукрової тощо.

Специфіка використання гірничопромислових відходів, яка повинна враховуватись і при їх класифікаціях, передбачає такі варіанти, як пряму заміну вихідної (первинної) сировини, заміну первинної сировини після певної технологічної підготовки (при вилученні окремих цінних компонентів), повторне використання відходів у даному виробництві. У класифікаціях гірничопромислових відходів, запропонованих у [9], автори використовують і такі їх ознаки як форми знаходження (відвали, шламосховища), поточний і очікуваний вихід

(річний та сумарний). Скажімо, для розкривних порід очікуваний вихід – це ті запаси КК, які знаходяться в них у межах кар'єрного чи шахтного полів. Для відходів первинної й вторинної переробок очікуваний вихід – це кумулятивний обсяг відходів за строк відпрацювання запасів КК на даному родовищі чи за нормативний строк функціонування підприємства.

У табл. 2 нами зроблено спробу взаємоув'язки класифікацій мінеральних ресурсів і відходів їх видобутку та переробки. За основу таблиці взято класифікації мінеральних ресурсів В.О.Міщенко та М.Н.Рябоконея [5] та М.П.Педана і В.С. Міщенко з роботи [9].

Центральне місце у таблиці займають провідні класи і підкласи мінеральних ресурсів, якими замінено групи і підгрупи з класифікації [5] і які виділені за ознакою економічної однорідності виробництва сировини, що передбачає використання їх як основи для формування класів галузевого поділу промисловості.

Згідно з галузевою класифікацією виділяються наступні комплексні галузі, які відносяться до розряду гірничо-видобувних: паливна промисловість, чорна металургія, кольорова металургія, хімічна промисловість, промисловість будівельних матеріалів, скляна промисловість, харчова промисловість. Дві групи – “неметалорудна сировина” і “технічна сировина” об'єднані нами у єдиний клас “технологічна сировина”, назва якого, на наш погляд, цілком задовільно поєднує сировину вищезазначених груп єдиною ознакою, а саме “технологічністю”, тобто участю у тому чи іншому технологічному процесі: це стосується і таких видів неметалорудної сировини як каоліни, графіт і слюди і такої технічної сировини як абразиви, каменесамоцвітна, польовошпатована сировина тощо. Сировина скляної промисловості розглядається нами у складі класу “будівельна сировина”, тому що фактично її запаси враховуються балансом спільно із запасами будівельних матеріалів.

Замість підгрупи “агрономічна сировина” нами виділено підклас “агрохімічна сировина”, з огляду на те, що багато видів МС можуть використовуватись як у хімічній промисловості, так і у сільському господарстві: та ж сірка, карбонати чи сульфати кальцію та ін. Це ж стосується і галіту (кухонної солі) умовно віднесеного до харчової сировини, хоча він на тих же підставах може вважатись і сировиною хімічної промисловості (виробництво соляної кислоти, хлорного вапна тощо).

Загалом, широкий діапазон використання деяких видів МС спричиняє входження їх до різних класифікаційних одиниць - в основному підкласів, рідше класів.

“Паливно-енергетична сировина” нами розглядається як “паливно-енергетична і хімічна”, тому що і торф, і кам'яне вугілля, і нафта з газом, окрім свого енергетичного призначення, завжди є цінною хімічною сировиною, що власне визначає комплексність їх використання.

Виділені в табл.2 класи мінеральних ресурсів приймаються за стрижневу основу системної взаємоув'язки класифікацій природних ресурсів надр і гірничопромислових відходів. Справа від колонки класів МС деталізується класифікація природних видів (підкласів) корисних копалин, далі – відходів видобутку і переробки МС. Подано також специфіку утилізації відходів та основні галузі-споживачі даної сировини.

Мінерально-сировинні ресурси (МСР) та гірничопромислові відходи (ГПВ) становлять єдину природно-господарську (геотехнічну) систему, позаяк для них характерні усі ознаки будь-якої системи: цілісність, відносна автономність підсистем, певна стійкість структури, функціональність або наявність зв'язків між підсистемами тощо. Система “МСР-ГПВ” як територіальний об'єкт характеризується компонентною, функціональною і територіальною (геопросторовою) структурою.

Компонентна структура системи “МСР-ГПВ” складається з підсистем (класів): “паливно-енергетична і хімічна сировина – ГПВ”, “сировина чорної металургії – ГПВ”, “сировина кольорової металургії – ГПВ”, “гірничо-хімічна сировина – ГПВ”, “технологічна сировина – ГПВ”, “будівельна сировина – ГПВ” та “гідромінеральна

Таблиця 2

Взаємоув'язка класифікацій мінеральних ресурсів і гірничопромислових відходів

Класи мінеральної сировини	Підкласи мінеральної сировини	Типові і наймасовіші відходи видобутку і переробки КК			Специфіка утилізації відходів	Галузі господарства – споживачі відходів
		Відходи гірничого виробництва	Відходи первинної переробки МС (збагачення)	Відходи вторинної переробки МС		
Паливно-енергетична і хімічна сировина	Вугілля кам'яне, буре Горючі сланці Торф Нафта і конденсат Природний газ	Розкривні, бокові, шахтні породи	Крупна і дрібна порода відсадки, флотаційні хвости	Золотошлаки Попутний газ Кислі гудрони Гази нафтопереробки	Як прямі замітники первинної сировини	Теплові електростанції Будматеріалів: місцевих зв'язуючих; пористих заповнювачів; стінових тощо
Сировина чорної металургії	Рудна сировина: залізна, марганцева, хромітова Нерудна сировина: вапняк, доломіт, глини вогнетривкі, піски формувальні та ін.	Розкривні і бокові пухкі і скельні породи, некондиційні вапняки, доломіти	Піщани і піщано-глинисті шлами, частково щебінкові відходи, відсів, дрібні фракції подрібнення	Доменні шлаки Сталеплавильні шлаки Феросплавні шлаки Залізовмісні відходи Кам'яновугільні і фуси Лом вогнетривів	Як прямі замітники первинної сировини	Чорна металургія Будматеріалів: цементна; місцевих зв'язуючих; пористих заповнювачів; стінових; будівельної кераміки; дорожно-будівельних матеріалів
Сировина кольорової металургії	Руди легких металів, важких легкоплавких металів, важких тугоплавких металів, дорогіших, рідкісних і розсіяних елементів, нерудна сировина	Пухкі і скельні розкривні і супутні породи	Червоні шлами глиноземного виробництва, нефеліновий шлам, хвости збагачення (гіски)	Шлаки свинцеві, мідні та ін. Сірковмісні гази	Повторна переробка для утилізації додаткових компонентів Як прямі замітники первинної сировини	Кольорова металургія Цементна Скляна Пористих заповнювачів Стінових матеріалів Дорожно-буд. матер.
Гірнико-хімічна сировина	Хімічна сировина: сірка, гіприт, барит та ін. Агрохімічна сировина: сильвініт, апатит, фосфорит, вапняк та ін. Харчова сировина: галіт	Пухкі і скельні розкривні та супутні породи	Вапнякові шлами, фракції подрібнення, глинисто-сольові шлами, сірковмісні шлами	Фосфогіпс, фосфшлаки Пиритні недогарки Кубові рештки	Як замітники при умові додаткової обробки (фосфогіпс). Як замітники первинної сировини (агрохімічної)	Хімічна Будматеріалів: цементна; місцевих зв'язуючих; пористих заповнювачів; дорожних матеріалів. Сільське господарство
Технологічна сировина	Каолін, тальк, графіт, слюда, польовошпатово-кварцова і кислототривка сировина, п'єзооптична, абразивна сировина, дороге, напівдорогоцінне, декоративне каміння	Розкривні і бокові породи	Каоліністі піски, піски і каолінові хвости, дрібні фракції подрібнення, крупна фракція. Некондиційні відходи	-----	Як прямі замітники Частково використовуються вторинно. Як прямі замітники	Будматеріалів: нерудних; будівельної кераміки; дорожних матеріалів. Технічна
Будівельна сировина	Цементна, керамічна сировина, стінові та облицювальні матеріали, пористі заповнювачі, місцеві зв'язуючі матеріали, скляна сировина тощо	Переважно пухкі розкривні породи	Відсів подрібнення, відходи камнерізання, некондиційні піски тощо	Цементний пил Бій будматеріалів, скляний бій	Як прямі замітники первинної сировини	Будматеріалів: цементна; місцевих зв'язуючих; нерудних; стінових; дорожних будівельних матеріалів. Скляна

Функціональна структура системи “МСР – ГПВ” визначається двома аспектами: а) ступенем впливу мінеральних ресурсів на участь району (галузі) в територіальному поділі

праці і б) комплексуючими властивостями мінеральних ресурсів, що виявляє можливості розвитку на базі їхнього освоєння територіально-виробничих комплексів [2,7,8].

За характером впливу мінеральних ресурсів на участь відповідних галузей (районів) у територіальному поділі праці виділяють такі групи ресурсів (за М.М.Паламарчуком, О.М.Паламарчуком, 1995 з доповненнями автора): міждержавного (I), загальнодержавного (II), регіонального (III) та місцевого (IV) значення (рис.2).

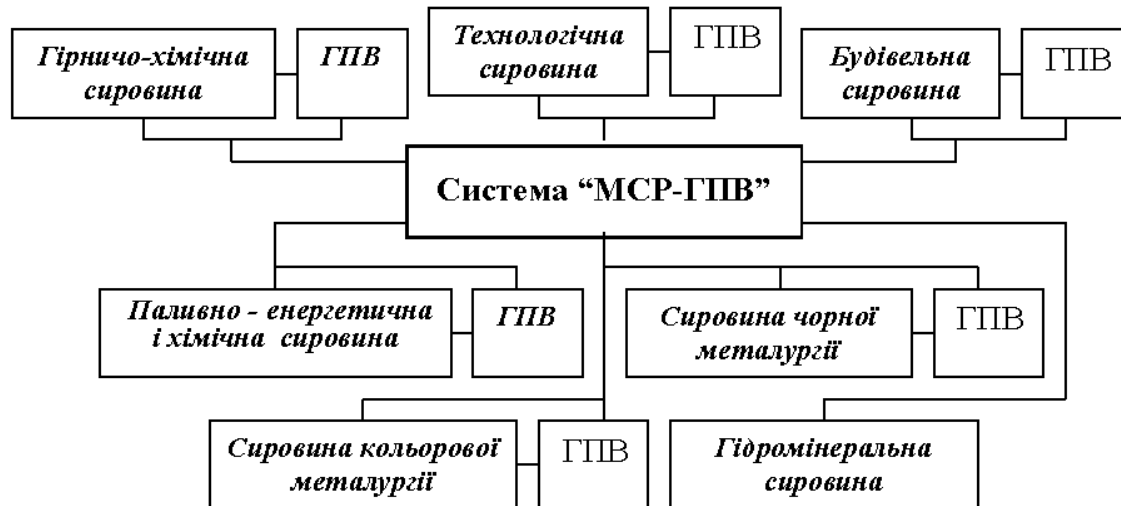

Рис. 1. Компонентна структура системи "МСР – ГПВ"

До *I групи* належать ресурси з високими якісними показниками та значним рівнем територіальної концентрації запасів і, відповідно, вагомим експортним потенціалом. Родовища, віднесені до цієї групи, можуть не виділятися потужними запасами, остання ознака може компенсуватися їхньою рідкісністю чи унікальністю.

До *II і III груп* відносяться ресурси, які можуть ефективно використовуватись у межах держави чи окремих регіонів, областей.

До *IV групи* належать мінеральні ресурси, які не впливають на розвиток міжрайонного поділу праці через: а) значну розповсюдженість; б) невеликі запаси, низькі якісні показники чи несприятливі умови розробки родовищ.

Належність родовищ КК до певної групи визначається раціональною зоною споживання її самої чи продукції її переробки і певною мірою зумовлена рівнем розвитку продуктивних сил [8].

За рівнем комплексуючої активності мінеральні ресурси поділяють на три класи: "А", "Б" і "В" (рис. 2).

Клас А об'єднує корисні копалини, освоєння яких зумовлює формування складних територіально-виробничих комплексів (ТВК).

Клас Б охоплює КК, які забезпечують комплексування переважно на локальному рівні (на їх базі розвиваються невеликі ТВК – вузли і центри).

До **класу В** відносять КК, що не мають комплексуючого значення.

Економіко-географічна типізація мінеральних ресурсів передбачає виділення 12 основних угруповань за рівнем їх комплексуючої активності та активності щодо розвитку спеціалізації: А-I, А-II, А-III, А-IV, Б-I, Б-II і т.д. [7].

За характером освоєння виділяють три типи КК: **тип "а"** – КК реалізованої активності, що зберігають своє значення на перспективу; **тип "б"** – КК з низьким ступенем реалізації через недостатній рівень освоєння чи його некомплексність; **тип "в"** – КК нереалізованої активності (ті, що не освоюються).

Територіальні поєднання родовищ КК розрізняються за розмірами, кількістю родовищ, ступенем їх генетичної спорідненості, видовим складом ресурсів. Виділяють такі найбільш поширені форми їх просторового зосередження (рис. 3).

Рис.2. Функціональна структура системи “МСП-ГПВ”

Згідно з геологічною регіоналізацією:

Провінція КК - охоплює великі структурні елементи земної кори (частини платформ, геосинклінальних складчастих поясів) і характеризується певним набором видів і груп родовищ КК. **Область** – складова частина провінцій ізометричної чи видовженої форми з комплексом близьких за генезою груп родовищ КК. Приурочена до структур першого порядку (мульд, антикліноріїв, синкліноріїв тощо). Складається з басейнів та рудних поясів.

Рудний пояс – представляє собою лінійно витягнуті області, приурочені до певних тектонічних структур (глибинні розломи, рифти тощо). **Басейн** – частина області з суцільним поширенням пластової мінералізації, нафтогазоносних, вугленосних, водоносних товщ з площею від сотень до сотень тисяч квадратних кілометрів. **Рудний район** – місцеві скупчення родовищ у межах областей, басейнів та провінцій, які об’єднані спільною генезою. **Рудне поле (вузол)** становить групу зближених родовищ, які об’єднані спільним походженням і розміщені звичайно у межах локальних геологічних структур. Площа рудних полів – до декількох десятків квадратних кілометрів. Поля складені **родовищами**, а останні – одним чи декількома **рудними тілами (пластами)**.

Геологічні форми зосередження родовищ КК представляють території з природними комплексами мінеральних ресурсів, об’єднаних, як правило, спільним походженням і приуроченістю до певних геоструктурних елементів. Їх виявлення і вивчення здійснюються дисциплінами геолого-географічного циклу (геологія, геофізика, геоморфологія, палеогеографія тощо).

Згідно з економіко-географічною регіоналізацією (за М.М.Паламарчуком, І.О.Горленко, 1972 з доповненнями автора) виділяються такі форми зосередження родовищ КК: **Куц** - охоплює два або декілька родовищ на невеликій території (до 1000 км²).

Характеризується високим рівнем територіального зосередження запасів КК і є зручним для формування ТВК (вузлів). Може бути самостійною одиницею (елементом) територіальної структури МСР чи входити до складу більших форм зосередження родовищ КК. **Макрокущ** - охоплює більшу площу (до 2500 км²) і може об'єднувати до 20 родовищ. Включає кущі та окремі родовища. У структурі МСР виступає самостійною одиницею чи входить до складу районів, зон. **Район** - представляє розміщення значної кількості родовищ КК на великій території (2000 - 3000 км²). Може складатися з окремих родовищ, кущів і макрокущів. Звідси - поділ районів на прості (елементарні), кущові, змішані. Елементарний район складається з родовищ, розповсюджених більш-менш рівномірно; у кущовому - запаси зосереджені у вигляді кущів; змішаний район об'єднує кущі та окремі родовища. Специфічною формою територіального зосередження родовищ КК є **субрайони**, виділені нами у Подільському регіоні [12]

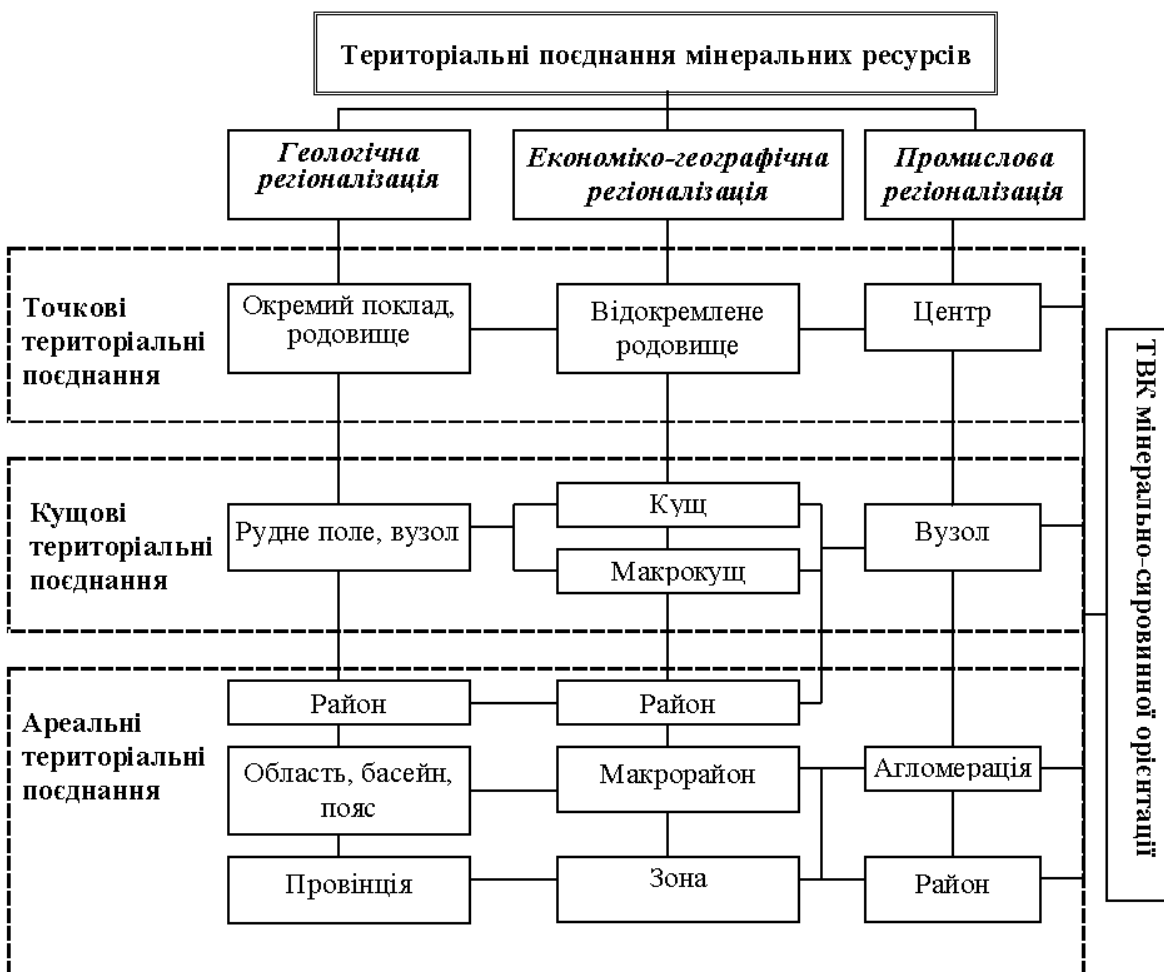

Рис. 3. Територіальна структура системи “МСР – ГПВ”

Під терміном *субрайон* розуміємо територіальні структури, близькі за площею до районів (2500-3000 км² чи дещо більшою) зі значною кількістю родовищ, які споріднені приуроченістю до певних стратиграфічних горизонтів (найчастіше до 1-2, зрідка – декількох) та розташовані у межах окремих структурно-геоморфологічних районів. Основу **макрорайонів** часто становлять геологічні басейни (наприклад, Криворізький макрорайон відповідає Криворізькому залізородному басейну). Площа їх - понад 3000 км². Родовища розташовані компактно, що дозволяє розглядати такі ареальні поєднання як єдине ціле. У

межах макрорайонів виділяються кущові, макрокущові, районні зосередження родовищ КК. **Зона** – найбільша і найскладніша форма територіального зосередження родовищ КК. Займає територію одного чи декількох економічних районів. До її складу можуть входити райони і макрорайони, макрокущі, кущі та окремі родовища. Часто зони виділяють у межах окремих (одного-двох) геоструктурних регіонів (наприклад, Прикарпатська зона відповідає Передкарпатському крайовому прогину). Поняття “зона”, згідно з [6], практично ідентичне **головному мінерально-ресурсному ареалу**, який може розглядатися як основа макрорайонування.

Розрізняють **монокомпонентні** і **полікомпонентні** форми зосередження родовищ КК. У першому випадку мова йде про територіальне поєднання родовищ одного виду КК чи значне переважання однокомпонентних КК; у другому – про зосередження родовищ різних видів КК чи комплексних родовищ.

Елементи територіальної структури МСР (зони, райони, макрокущі і т. д.) поділяють також на комплексні і групові.

До **комплексних** форм зосередження родовищ належать ті з них, які можуть бути (чи є) базою для формування ТВК мінеральної орієнтації; до **групових** – елементи, освоєння яких не спричиняє утворення взаємопов’язаних виробництв.

Економіко-географічні форми зосередження родовищ КК виділяються з допомогою методів картографії і генералізації з метою створення наукових основ раціонального розташування і територіальної організації виробництва. Такі форми можуть співпадати з геоструктурними елементами різного масштабу, проте це не є обов’язковою умовою їх виокремлення [7].

Для визначення ролі освоєння форм територіального зосередження родовищ МР у розвитку територіальної структури промисловості виділяють ТВК мінерально-сировинної орієнтації – центри, вузли, агломерації, райони (рис. 3).

Елементарною і найчисельнішою формою територіальної організації промислових підприємств мінерального спрямування є **центри**, які виникають на базі експлуатації окремих багатих родовищ цінної мінеральної сировини (наприклад, Турбівський, Глухівецький центри, сформовані внаслідок розробки однойменних родовищ каолінів у Вінницькій області). При цьому вони можуть не входити до складу розгалуженіших ТВК.

Поширеною формою ТВК мінерального спрямування є **вузли**, які формуються переважно на основі освоєння кущів, макрокущів, районів (наприклад, на базі комплексного Шепетівсько-Полонського куща оформився однойменний промисловий вузол з мінерально-сировинною спеціалізацією; на базі Кам’янець-Подільсько-Чемеровецького макрокуща сформований однойменний ТВК (вузол), у якому домінують гірничовидобувні та переробні підприємства тощо).

Ареальні поєднання промислових підприємств – **агломерації** та **райони** – є багатогалузевими утвореннями, проте вплив мінеральних ресурсів на формування їхньої територіальної структури – вирішальний (наприклад, Донецько-Макіївська агломерація сформована на базі Донецького макрорайону, у якому переважають кам’яне вугілля, цементна і вогнетривка сировина; Прикарпатський промисловий район сформувався внаслідок освоєння родовищ Прикарпатської полікомпонентної зони і т. д.).

Література:

1. Антитин В.Н. К вопросу о классификации минерального сырья // Известия высших учебных заведений. Геология и разведка. - № 12. - 1964. - С. 64-68.
2. Горленко И.А. Минеральные ресурсы и структура районного промышленного комплекса: Автореф. дис. ... канд. географ. наук. - К., 1969. - 21 с.
3. Ермаков Н.П. Опыт классификации минерального сырья // «Жизнь Земли», сб. Музея землеведения МГУ. - № 1. - 1961. - С. 13-29.
4. Каганович С.Я. Экономика минерального сырья - М.: Недра, 1985. - 215 с.
5. Мищенко В.А., Рябоконт Н.В. Геолого-экономическая классификация минерального сырья // Природные условия Украинской ССР. - К.: КГПИ, 1987. - С. 72-77.

6. Новиков Э.А., Блехцин И.Я. Минерально-сырьевой потенциал. Освоение и рациональное использование. – Л.: Недра, 1987. – 93 с.
7. Паламарчук М.М., Горленко И.А., Яснюк Т.Е. Минеральные ресурсы и формирование промышленных территориальных комплексов. – К.: Наукова думка, 1978. – 220 с.
8. Паламарчук М.М., Паламарчук О.М. Економічна і соціальна географія України з основами теорії. – К.: Знання, 1998. – 416 с.
9. Педан М.П., Мищенко В.С. Комплексное использование минеральных ресурсов. – К.: Наукова думка, 1981. – 271 с.
10. Романович И.Ф. Один из вариантов группировки месторождений полезных ископаемых в промышленности // Труды МГРИ. – Т. 29. – 1956. – С. 18-23.
11. Романович И.Ф. Опыт классификации месторождений полезных ископаемых по признаку использования в промышленности // Известия высших учебных заведений. Геология и разведка. - № 5. – 1963. – С. 46-51.
12. Сивий М. Мінеральні ресурси Поділля: конструктивно-географічний аналіз та синтез. – Т.: Підручники і посібники, 2004. – 656
13. Федоровский Н.М. Классификация месторождений полезных ископаемых по энергетическим показателям. Изд-во АН СССР. – 1935. - 85 с.
14. Ферсман А.Е. Классификация минерального сырья // Минеральное сырье. - № 7. – 1929. – С. 25- 31.
15. Bates R.I. Classification of the nonmetals // Econ. Geol. – Vol. 1. – 1959. – P. 248-253.

Summary:

M.Syvyj. ABOUT CLASSIFICATIONS OF SOURCES OF RAW MATERIALS.

Considered classifications of mineral resources, which take into account their economic use. Authentications of mineral resources and types of mineral raw material are analyzed.

УДК 551.4

Наталія ГАБЧАК

ТРАНСПОРТНА МЕРЕЖА, ЇЇ СТАН І ВПЛИВ НА ПРИРОДНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ЗАКАРПАТТЯ

Транспорт є важливою галуззю господарства, яка безпосередньо впливає на розвиток суспільства, умови життя та господарську діяльність людини, екологічний стан довкілля. На території Закарпаття розвинуті усі види транспорту, за винятком водного, тому їх вплив на природне середовище регіону є значним. Вздовж транспортної мережі і в транспортних вузлах створюються лінійні, площинні і точкові ареали забруднення довкілля. Суттєвий вплив на їхню форму, концентрацію забруднюючих речовин і їхній перерозподіл здійснює рельєф. Тому еколого-геоморфологічні дослідження повинні враховувати зростаючу роль транспорту як носія значної частки напруги, що в певній мірі формує екологічну ситуацію краю в цілому.

Проблема оцінки впливу транспорту на екологічний стан довкілля давно перебуває в полі зору геоекологів (Біланюк, 1998; Григорович, 1997; Mousel, 1990; Джигирей, Сторожук, Яцюк, 2000). У працях останнього часу запропоновано дослідження впливу транспорту на екологічний стан довкілля називати транспортною екологією [4]. Сьогодні очевидно, що в результаті геоекологічних досліджень території Закарпаття повинні визначитися інтегральні показники, які чітко відображали б ступінь порушення природних ландшафтів транспортною інфраструктурою, свідчили б про її вплив на поширення і розвиток вздовж транспортних шляхів сучасних геоморфологічних процесів, зокрема ерозії, зсувів, на гідрологічний режим різнорангових річкових систем, забруднення ґрунтів, атмосферного повітря і водного середовища та погіршення умов проживання населення.

Транспортна мережа Закарпатської області включає усі види сухопутного транспорту, які в значній мірі впливають на стан довкілля. Довжина автомобільних доріг загального користування Закарпатської області становить 3329 км [7]. Показник їхньої густоти у межах адміністративних районів змінюється від 0,12 км/км² до 0,44 км/км². Зрозуміло, що максимальний вплив на розподіл даного показника мають природні умови, зокрема, крутизна

схилів і відносні висоти. Так, найвищим показником щільності автомобільних доріг характеризується територія Берегівського (0,44 км/км²), Мукачівського (0,41 км/км²) районів, що розміщені у межах Закарпатської рівнини, а найнижчим – Рахівський (0,12 км/км²) район, який знаходиться в центрі Українських Карпат. У гірських районах дороги в основному прокладені вздовж русел по терасах і високих заплавах річок. У зв'язку з цим, існує небезпека руйнування та пошкодження транспортних мереж під час проходження паводків і повеней. Так, у басейні Чорної і Білої Тиси під час проходження паводку в 1998 році на трасі м. Мукачево – Рогатин були зафіксовані розмиви земельного полотна автомобільних доріг на відтинку від 164 км до 191 км, у басейні Тересви на відтинку дороги між селами Бедевля – Капини – Усть-Чорна – від 32 км до 52 км [6]. Серед причин пошкодження та руйнування автомобільних доріг можна виділити дві основні групи: антропогенно зумовлені та природні. До природних відносимо: 1) розмиви та руйнування транспортних магістралей у місцях різкої зміни гідродинамічної осі водного потоку у руслах річок, що призводить до інтенсивного розвитку бокової ерозії. Найчастіше ці процеси активно розвиваються на увігнутих ділянках русел; 2) чергування звужень долини і русел річок з їхніми розширеннями, які зумовлюють зменшення пропускної здатності русел в час паводків, зокрема, у місцях перетину річками гірських хребтів Карпат; 3) різке посилення руйнівного потенціалу головних річок у районах впадіння до основного русла допливів. Як правило, тут відбувається акумуляція матеріалу та підпір течії ріки. При цьому часто спостерігається зміщення головного русла ріки до протилежного берега; 4) випадання великої кількості опадів (до 300 мм за добу) та охоплення ними значних площ водозборів; 5) значна крутизна схилів та густе (1,3-3,5 км/км²) розчленування поверхні ерозійною і гідрографічною мережею, що є сприятливим чинником формування інтенсивного поверхневого стоку і розмивання поверхні схилів.

До антропогенно зумовлених причин належать: 1) підпір вод у місцях перетину транспортними магістралями постійних і тимчасових русел різнорангових річок. Ці явища виникають через неправильні розрахунки пропускної здатності підмостових проходів, стоківідвідних труб, каналів тощо; 2) засмічення русел органічним матеріалом (пливучими колодами, коренями дерев, гіллям, тощо, яке призводить до виникнення штучних загат, а відповідно і підпору течій або відведення води до одного з берегів та його розмиву; 3) відсутність догляду за станом русел річок, засмічення їх антропогенним матеріалом, формування штучних загат і підпорів води у річищах і на заплавах річок.

Із загальної структури негативного впливу транспорту на основні компоненти довкілля слід виділити дві основні форми: 1) зміна природних ландшафтів транспортною інфраструктурою; 2) забруднення атмосфери відпрацьованими газами двигунів внутрішнього згорання транспортних засобів, особливо автомобілів.

Коротко зупинимось на їх аналізі. Так, викиди шкідливих речовин в атмосферне повітря пересувними транспортними засобами варіювали у межах від 67,1 тис. тонн у 1990 році до 23,5 тис. тонн у 1995 році (рис. 1.).

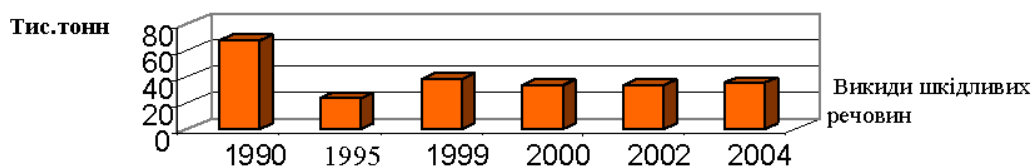

Рис. 1. Динаміка викидів шкідливих речовин в атмосферне повітря Закарпаття пересувними видами транспорту

Різке зменшення кількості викидів шкідливих речовин у 1995 році пов'язане не з покращанням функціонування різних видів транспорту, а з економічною кризою у країні і зменшенням використання транспортних засобів, зокрема приватних автомобілів. Другий пік

викидів спостерігався у 1999 році (37,7 тис.тонн/рік). Слід підкреслити, що важливу роль у функціонуванні транспортної інфраструктури Закарпатської області відіграє її прикордонне положення. Зокрема, за період з 1999 по 2004 рік КПП „Тиса” (Чоп) перетнула 512 301 одиниця автотранспорту. З них у: 1998р. – 95 800 одиниць, 1999р. – 72 217, 2000р. – 82 824, 2001р. – 75 210, 2002р. – 81 114, 2003р. – 79 690 та за 1 квартал 2004 року – 25 446 одиниць.

Динаміка викидів шкідливих речовин в атмосферне повітря автомобільним транспортом має такий вигляд: у 1999 році – 1,3 т/км², у 2000 – 1,2 т/км², у 2002 – 1,4 т/км², у 2004р. – 1,6 т/км². Аналіз даних свідчить, що у Закарпатті від стаціонарних джерел викиди в чотири рази менші, ніж від пересувних, тоді як в цілому по Україні, навпаки, останні складають тільки 30 % від усього обсягу викидів в атмосферу. Таке співвідношення для Закарпаття пояснюється перетином транзитними транскарпатськими магістралями області.

Серед пересувних джерел забруднення повітряного басейну головним є автомобільний транспорт. Понад 250 тис. одиниць автомобільного транспорту фізичних і юридичних осіб, а також більше 600 тис. транзитних машин в останні роки викидають значну частину забруднюючих речовин на території області. Це погіршує якість повітря у міських і сільських поселеннях області та негативно впливає на здоров'я населення [2].

Високий рівень забруднення зумовлений постійною присутністю у повітрі токсиканта першого класу шкідливості – бенз(а)пирену – в кількостях, що часто перевищують середньодобові значення ГДК у кілька разів. Аналіз динаміки середньомісячних показників забруднення бенз(а)пиреном атмосферного повітря в Ужгороді свідчить, що впродовж п'яти років його концентрація в повітрі Ужгорода перевищує ГДК. При цьому зростає й середньорічний показник цього небезпечного забруднювача (рис.2.)

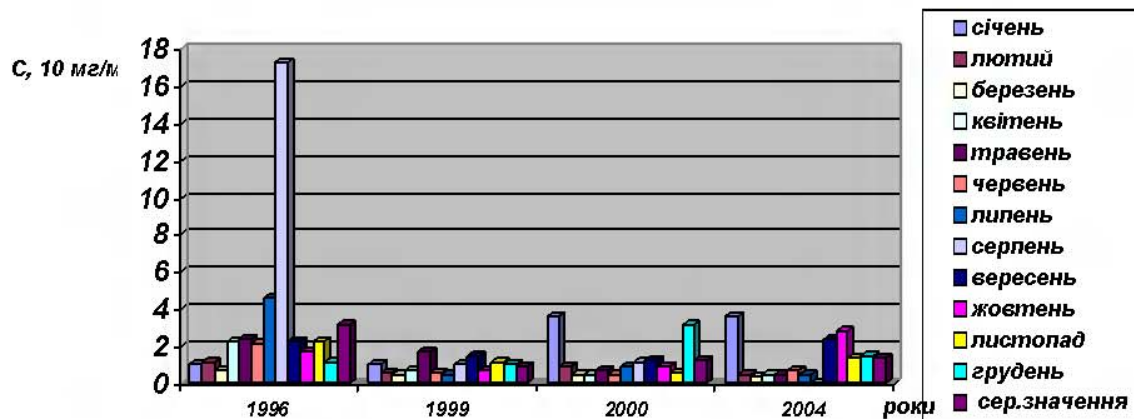

Рис. 2. Середньомісячний вміст бенз(а)пирену (в 10^{-6} мг / м³) в атмосферному повітрі м. Ужгород

Як видно з рис. 2., максимальне перевищення ГДК було у 1996 році. Зокрема, максимальна концентрація бенз (а) пирену спостерігалася у серпні і перевищила норму ГДК у 17 раз. В інші місяці 1996 року вміст даного забрудника в атмосферному повітрі перевищував норму в 1-4 рази і тільки у березні був нижчим ГДК. Інша тенденція змін концентрації бенз(а)пирену спостерігалась у 1999-2000 рр. Максимальне перевищення норми ГДК спостерігалось в зимові місяці-грудні та січні. Збільшення вмісту бенз(а)пирену відбувалося в осінні місяці 2004 року. Так, його концентрація у вересні-жовтні відповідно становила $2,4-2,8 \times 10^{-6}$ мг/м³. Зростання концентрації бенз(а)пирену в атмосферному повітрі м. Ужгород зумовлене, насамперед, зростанням кількості приватного і державного автомобільного транспорту.

Спробуємо оцінити вплив трубопроводного транспорту на стан довкілля Закарпаття.

Трубопровідний транспорт має риси транзитності і також негативно впливає на довкілля. Для його сучасного стану властиві такі риси, як порушення техніко-експлуатаційних норм, високий ступінь амортизованості, неконтрольований забір нафтопродуктів тощо [5]. У 1992/1993 роках на транскарпатських нафтопроводах сталося сім аварій, при яких витекло 198,2 м³ нафтопродуктів. За 1996 – 2004 рр. таких ситуацій виникло 17. У водойми області вилилось близько 750 тонн нафтопродуктів, значна їх частка потрапила у навколишні ґрунти, формуючи локальні, площинні та лінійні ареали забруднень. Найскладнішою екологічною проблемою забруднення навколишнього середовища трубопровідним транспортом є непередбачуваність та спорадичність виникнення аварій.

Маршрутними обстеженнями трас визначено відтинки трубопроводів, що утворюють так звану категорію критичних ділянок. Останні визначаються наявністю: 1) на їх відрізках зсувів та опливин; 2) активно зміщуваного уламкового матеріалу (як правило делювію), особливо на відкритих безлісих схилах; 3) інтенсивного прояву площинної та лінійної ерозії; 4) зон підмиву берегів річок чи активного прояву донної ерозії.

Газопровід Уренгой – Помари – Ужгород (верхів'я р. Абранки) проходить через зону гірського рельєфу з висотами 700–800 м н.р.м., перетинаючи Воловецько-Міжгірську верховину. Смугу, прилеглу до газопроводу, вважають екокритичною. Кілька останніх років, особливо у після паводковий період, на цій території активізувались ерозійні та зсувні рельєфоутворюючі процеси. Вони призвели до критичного стану трубопроводів. Проведені лісомеліоративні заходи з висаджування кущів та саротамнус віників зменшили інтенсивність площинного і лінійного змиву, оскільки корені злаків проникли на глибину 20 см, а бобових на 30 см, що забезпечило збільшення протиерозійної стійкості ґрунтів. Для запобігання виникнення подібних ситуацій при прокладанні нафто– газопроводів відразу ж необхідно будувати вздовж траси водовідвідні лотки і насипи та проводити укріплення зсувонебезпечних ділянок [3].

Екстремальною є ділянка траси газопроводу „Союз” у гирлі р. Ріка у межах гірського масиву Великий Шолес Вулканічних Карпат. Найбільші проблеми для газопроводу створюють тут гравітаційні процеси, зокрема осипання і сповзання матеріалу по схилах. Для зменшення інтенсивності розвитку цих процесів слід рекомендувати висаджування саротамнуса й ожини для задернування схилів, а у місцях, де інтенсивність прояву цих процесів є максимальною, побудувати захисні стінки.

Кризовою є екологічна ситуація в улоговині між селами Дубриничі та Новоселиця у басейні р. Уж, де знаходиться база для зберігання нафтопродуктів. Недотримання норм зберігання нафтопродуктів, безвідповідальне ставлення контролюючих органів призвело до забруднення десятків гектарів орної землі, потрапляння нафтопродуктів до водних потоків та головного русла р. Уж (табл.1.).

Всього під магістральні трубопроводи в області використовується 3156 га земель сільськогосподарського призначення та лісового фонду [1]. Загальна довжина трубопроводів, зв'язаних з європейськими країнами, які проходять через сільгоспугіддя області, складає більше 1000 км [1].

В умовах малоземелля краю доля ризику аварій постійно зростає. Крім того, магістральні трубопроводи використовуються для транспортування під високим тиском (до 75 атм.) нафти і нафтопродуктів, газу і газоконденсату тощо. Поряд з ними прокладені підземні кабельні лінії зв'язку та силові електричні кабелі для управління системою трубопроводів і це не уможливило проведення будь-якої господарської діяльності в зоні їх пролягання. Згідно з науковими розробками та розрахунками доктора економічних наук, професора Г.Ємця визначено, що щорічні економічні та екологічні збитки (втрати), що завдаються області внаслідок функціонування магістральних трубопроводів, сягають 17 мільйонів гривень.

Ризик небезпечних ситуацій (порушень) на магістральних нафто,- аміако,- продукто і газопроводах Закарпаття

Назва трубопроводу	Робочий тиск, атм	Кількість ниток	Основні порушення, пов'язані з безпекою	Необхідні заходи
Нафтопровід «Дружба»	40 кг/см	2	Переїзди через трасу, порушення герметичності (сверління)	Вдосконалення системи охорони
Нафтопродуктопровід	40 кг/см ² 202 км 64 кг/см ² 136 км	2	Переїзди через трасу, порушення герметичності (сверління), корозія стінок трубопроводу, діагностика стану обладнання	Вдосконалення системи охорони, виконання вимог щодо безпечної експлуатації.
Етиленопровід	25 кг/см ²	1	Переїзди через трасу, порушення герметичності (сверління), корозія стінок трубопроводу, діагностика стану обладнання	Вдосконалення системи охорони, виконання вимог щодо безпечної експлуатації.
Газопровід «Братерство»	55 кг/см ²	1	Діагностика стану обладнання, станції катодного захисту, переїзди через трасу	Виконання вимог щодо безпечної експлуатації
Газопровід «Союз»	75 кг/см ² , 55 кг/см ²	2	Діагностика стану обладнання, станції катодного захисту, переїзди через трасу	Виконання вимог щодо безпечної експлуатації
Газопровід «Уренгой-Помари-Ужгород»	75 кг/см ²	1	Діагностика стану обладнання, станції катодного захисту, переїзди через трасу	Виконання вимог щодо безпечної експлуатації
Газопровід «Прогрес»	75 кг/см ²	1	Діагностика стану обладнання, станції катодного захисту, переїзди через трасу	Виконання вимог щодо безпечної експлуатації
Відвід в Угорщину г/пр. «Уренгой-Помари-Ужгород»	75 кг/см ²	1	Діагностика стану обладнання, станції катодного захисту, переїзди через трасу	Виконання вимог щодо безпечної експлуатації
Відвід в Угорщину г/пр «Братерство»	55 кг/см ²	1	Діагностика стану обладнання, станції катодного захисту, переїзди через трасу	Виконання вимог щодо безпечної експлуатації

Відчутний тиск трубопроводів в місцях перетину річок. Наприклад, річки Закарпаття перетинає 19 газопроводів, 3 – нафтопроводи та 2 продуктопроводи, що очевидно на табл. 2.

Значний вплив на навколишнє середовище здійснюють також ЛЕП. Загальна довжина повітряних ліній електропередач для Закарпатської області - 14 319 км. За підрахунками, найбільшою є густота ЛЕП у Виноградівському (1,68 км/км²), Іршавському (1,58 км/км²) і Берегівському (1,42 км/км²) районах, а найнижчою – у Рахівському (0,54 км/км²), Березнянському (0,66 км/км²) та Свалявському (0,73 км/км²) районах.

При прокладанні трас ЛЕП відбувається вирубування лісів та знищення рослинного покриву, що є головною причиною збільшення інтенсивності розвитку небезпечних екзогенних процесів (зсувів, опливин, снігових лавин) вздовж їхніх трас. Тому важливою є комплексна оцінка локальної специфіки екологічних умов на трасах, виділення критичних ділянок, своєчасне їхнє обстеження, а також підбір рослин-меліораторів та виконання комплексу процесорегулювальних робіт. Актуальність цього завдання зумовлена тим, що в Закарпатті з одного гектара схилівих земель зривається щороку в середньому 13 – 27 тонн родючого ґрунту, а при посівах просапних культур вздовж схилу ще більше - від 9 до 300

t/га [3]. За останні 25 років площа еродованих земель зросла більше, ніж у два рази. Певну частку цих земель становлять смуги, які відведено під магістральні трубопроводи. У цілому по області площа ерозійно - загрозливих земель складає понад 150 тис. га, а вже еродованих – 37, 2 тис.га [3].

Таблиця 2

Трубопровідне навантаження Закарпаття

Назва	Протяжність по території області, км	Кількість трубопроводів, які проходять через річку			
		Газо	Нафто	Аміако	Продукто
Тиса	201	1	1		
Боржава (руч. Горшава)	106	3			
Латориця	144	3	1		
Уж	107				1
Ріка	92	3			
Стара	40	1			
Визниця	30	1			
Синявка	20	1			
Свалявка	20	2			
Полуй	24	1			
Цигань	24	1	1		1
Жденівка	25	2			

Важливим є вдосконалення і розвиток транспортної мережі Закарпатської області. Повздожні магістралі, що пролягають паралельно до основних хребтів Карпат, не створюють єдиної системи. Найкращим її елементом є південна вітка, яка прокладена на рівнині вздовж р.Тиси. Відносно густа мережа доріг характерна для інших двох субширотних смуг: Перечин – Свалява - Довге та Нижні Ворота – Воловець – Майдан – Колочава. Крім субширотної складової, важливою частиною дорожньої мережі є її субмеридіональні (транскарпатські) лінії: Ясіня – Рахів – Ділове; Усть-Чорна – Дубове – Тересва; Колочава – Тересва - Буштина; Торунь – Майдан – Міжгір'я – Хуст; Нижні Ворота – Свалява – Мукачево; Ужок – Великий Березний – Ужгород. Головною їхньою особливістю є великий похил, а отже і спалювання значної кількості палива і викидання в повітря підвищених доз забруднюючих речовин.

Оскільки Карпатський регіон є важливою рекреаційно-оздоровчою базою України, то необхідно виконати великий обсяг ремонтно-будівельних робіт для створення оптимальної мережі доріг різного призначення-швидкісних промислово-транспортно-автомобільних, туристсько-рекреаційних, господарських тощо.

Наприклад, важливим є будівництво міжнародної магістралі Лісабон-Київ, яка пройшла через Закарпаття у напрямку Словаччина-Румунія через Ужгород Берегово-Тячів. Вона знизить транспортний тиск на магістралях нижчих класів та сприятиме збереженню екологічну рівноваги природних комплексів. На Закарпатті склались добрі умови для розвитку нового, дуже компактного промислово-адміністративно-рекреаційного і транспортного вузла Берегово-Мужієво-Боржава, в якому поєднуються в єдине ціле промисловий (Мужієво), адміністративний (Берегово) та рекреаційний (Боржава) осередки.

Доцільно відновити та активно використовувати дуже поширений раніше, але тепер забутий вид транспорту - вузькоколійки, такі як „Усть-Чорна” та „Іршавка”. Вони збережуть гірські райони екологічно чистими та придатними для рекреаційного використання.

Отже, вивчення транспортної інфраструктури Закарпаття довели її зростаючу роль як носія значної частки напруги, що безпосередньо впливає на екологічну ситуацію в краї. У ході географічного дослідження оцінено вплив сухопутних видів транспорту на стан довкілля Закарпаття та з прогнозовано перспективи побудови нових елементів транспортної інфраструктури.

Література:

1. Біланюк В.І. Ландшафти Українських Карпат в зонах трансмагістральних трубопроводів. – Львів: Меркатор, 1998. – 102с.
2. Ганич О., Біла Б. Екологія. Природне харчування. Здоров'я. – Ужгород, 2000. - С.128-138.
3. Голояд Б.Я., Сливка Р.О., Паневник В.П. Ерозійно-денудаційні процеси в Українських Карпатах. –Івано-Франківськ, 1995. –с.11.
4. Григорович М.В. Транспортна система України: еколого-геоморфологічні проблеми розвитку // Укр. геогр.ж-л, 1997. №3. –С.21-25.
5. Данилишин Б.М. Природно-техногенні катастрофи: проблеми економічного аналізу та управління. –К., 2001. -102с.
6. Офіційний сервер МНС України. <http://out.mns.gov.ua/>.
7. Статистичний щорічник Закарпатської області. – Ужгород, 2004.

Summary:

Natalia Habchak. TRANSPORT SYSTEM, ITS STATE AND INFLUENCE ON NATURAL ENVIRONMENT OF ZAKARPATT'A

The level of natural landscapes' changes by transport infrastructure of Zakarpatt'a and linear, surface and small separate areas of pollution of the environment along transport systems are analyzed in this article. The purposes of appearing the danger of damage of transport system during the floods and some ways of solving the ecological problems are considered in the article.

УДК 551.4

Оксана МИКИТЧИН

ОЦІНКА ГІДРОЕКОЛОГІЧНОГО СТАНУ МАЛИХ РІЧОК ПЕРЕДКАРПАТТЯ. (НА ПРИКЛАДІ Р. БЕРЕЖНИЦЯ, ПРАВОБЕРЕЖЖЯ ДНІСТРА)

Вступ. На ранніх етапах господарського розвитку суспільство використовувало довкілля не як середовище, а виключно як засіб існування, тому на його збереження зверталася недостатня увага. Це стосується насамперед водних ресурсів, адже промислові підприємства з метою економії розташовували поблизу водних об'єктів для скидання стічних вод без будь-якого очищення, оскільки вода вважалася невичерпним ресурсом. В такий спосіб погіршувалась якість води та інших компонентів довкілля, тому важливим кроком у вирішенні конфлікту господарської діяльності людини та природи є питання збереження і відтворення водних ресурсів та їхнє детальне дослідження. Такі дослідження слід розпочинати з басейнів малих річок. Сучасний екологічний стан водних ресурсів малих річок і їхніх водозбірних басейнів характеризується порушенням системних відносин в організації, зокрема середовищеутворюючих і ресурсовідновлюючих властивостей, розвитком нехарактерних для радніших станів деструктивних процесів. Малі річки виступають індикатором стану довкілля, що зумовлюється рівнем антропогенного навантаження, якого зазнають ландшафти, ґрунти, ліси, поверхневі і підземні води, рослинний і тваринний світ та атмосфера, оскільки під дією гравітації відбувається міграція забруднюючих речовин (ЗР) шляхом поверхневого та підземного стоку в пониження рельєфу, найбільшим з яких є річкове русло.

Об'єктом дослідження виступає басейн річки Бережниця – права притока Дністра, що бере початок в Долинському районі (поблизу села Тисів за 8 км на південний захід) Івано-Франківської області та перетинає Стрийський та Жидачівський райони Львівської області.

Річка має четвертий порядок, її довжина 56 км, площа басейну 169 кв. км. Глибина річки 0,5-1 м, іноді до 3 м, швидкість течії 0.3-0,5 м/сек. , середня ширина русла 1,5-3,0 м. В басейні річки функціонує 29 струмків. Живлення змішане, питома вага кожного з джерел живлення не перевищує 50%. Стік зарегульований ставками. У середній та нижній течії річище є магістральним каналом осушувальної системи.

Предметом дослідження виступають параметри гідроекологічного стану річки Бережниця, чинники, які зумовлюють цей стан, якість річкової води, гідроекологічна модель басейнової геосистеми річки Бережниця.

Основними завданнями, які вирішувалися в ході дослідження, є аналіз якості річкової води, її сезонної динаміки та факторів, які впливають на ці два показники; розробка рекомендацій щодо організації моніторингової мережі за якістю води та режимом стоку; побудова гідроекологічної моделі, оцінка ступеня гідроекологічної напруги, обґрунтування заходів, щодо покращання даної гідро екологічного стану річково-басейнової системи.

Методика гідроекологічного аналізу річково-басейнової системи. Дослідження проводилися в п'ять етапів (Ковальчук, Петровська, 2005). На першому велися пошуки та опрацювання картографічних, літературних, архівних і фондівих джерел інформації, на цій основі здійснювався вибір масштабу дослідження, показників якості води, місць відбору проб; визначалися основні джерела забруднення річкової води, обґрунтовувався ступінь детальності дослідження та узагальнення інформації.

Якщо брати результати хімічного аналізу окремої проби, то вони не можуть повною мірою репрезентувати хімічні властивості досліджуваного водного об'єкту, оскільки такі дані не відображають ті складні зміни, які відбуваються в хімічному складі води річок на протязі року чи коротших періодів. Гідрохімічний режим дуже своєрідний і специфічний не тільки для різних типів водних об'єктів, але й для одного і того ж об'єкту в різних умовах, які визначаються всім комплексом фізико-географічного середовища та суттєво впливають на склад води і на його характер протягом року, тому для визначення якості води досліджуваної річки, згідно з існуючою методикою, наведеною в "Руководстві по химическому анализу вод суши.", 1973 та в "Методических основах оценки ...", (1987), було відібрано чотири серії проб (за Г. Білявським, 2002): 1) одна в період найменших витрат; 2) одна під час весняної повені; 3) одна в період найменших літніх витрат води; 4) восени ці дощі дозволили визначити сезонну динаміку показників якості води.

За цією ж методикою, кількість пунктів спостереження залежить від рівня деталізації аналізу впливу забруднення на нижче розташовану ділянку річки, а також частково від ступеня збільшення концентрації компонентів забруднення, від процесу самоочищення та інших критеріїв, тому для даної річки, враховуючи всі особливості надходження ЗР було визначено 13 пунктів відбору проб.

Для визначення якості води використовувались одинадцять показників гідрохімічного складу вод (за Г. Білявським, 2002): БСК₅, твердість, лужність, перманганатне окиснення, вміст нітритів, нітратів, азоту, фосфору, марганцю, завислих речовин, сухого залишку. Вони відбиралися за певними критеріями, серед яких провідними були репрезентативність відображення антропогенного навантаження, можливість консервації проб та їх транспортування. Їхні значення порівнювалися з граничнодопустимими для різних типів водокористування, а також використовувався показник сумарного вмісту всіх досліджуваних компонентів ["Основи прогнозирования...", 1982], який дає змогу повніше оцінити придатність води для того чи іншого виду водокористування (формула 1):

$$\sum_{i=1}^m \frac{S_i}{ГДК_i} \leq 1, \quad (1)$$

де s_i – концентрація однієї речовини; $ГДК_i$ – граничнодопустима концентрація цієї ж речовини; m – загальна кількість досліджуваних речовин.

На показниках хімічного складу вод базується також оцінка якості вод за індексом забрудненості вод (ІЗВ) [Кукурудза, 1999; Сніжко, 2001], який розраховується за формулою 2:

$$I_{ЗВ} = \sum \frac{C}{ГДК_i} / n, \quad (2)$$

де ГДК_i – граничнодопустима концентрація хімічного компонента; С – фактична концентрація хімічного компонента; n – кількість інгредієнтів, які беруться для розрахунку ІЗВ (повинна бути не меншою 6).

Показник ІЗВ дає змогу класифікувати водні об'єкти за якістю води. Таким чином, на основі одинадцяти показників якості води, які визначалися протягом чотирьох сезонів, був розрахований ІЗВ та визначені класи якості води для кожної точки в різні періоди спостереження.

Для більшої об'єктивності доцільно використовувати зміну показника ІЗВ в часі:

$$I_{ЗВ} = \frac{I_{ЗВ_{1994}} - I_{ЗВ_{1993}}}{I_{ЗВ_{1994}}} * 100. \quad (3)$$

Формула 3 використана для визначення змін за сезон в кожній точці спостереження, на основі цієї залежності запропонована інша (4), яка відображає зміни якості води вздовж русла:

$$I_{ЗВ} = \frac{I_{ЗВ_{д.м.}} - I_{ЗВ_{п.м.}}}{I_{ЗВ_{д.м.}}} * 100, \quad (4)$$

де, $I_{ЗВ_{д.м.}}$ – індекс забрудненості води досліджуваної точки;

$I_{ЗВ_{п.м.}}$ – індекс забрудненості води попередньої точки.

Другий етап включав в себе польові дослідження, в ході яких здійснювався відбір, консервування та транспортування проб до лабораторії для визначення параметрів якості води. Паралельно картографувалися джерела забруднення, які не були визначені на попередньому етапі дослідження.

Третій етап присвячений визначенню значень одинадцяти вищезазначених показників дослідження, за методикою, визначеною у директиві Ради Європи про методи вимірювання і частоту взяття проб та аналізів поверхневих вод з метою відведення питної води у державах-членах, та "Руководству по химическому анализу вод суши", (1973).

Камеральна обробка, яка проводилася на четвертому етапі, включала в себе систематизацію даних отриманих на попередніх етапах, створення банку даних щодо показників якості води, визначення їхньої річної динаміки та класифікацію якості води, порівняння відповідності її показників нормованим, складання серії карт (на основі програмного забезпечення ArcGIS), які репрезентують розподіл хімічних елементів за довжиною річки.

Дослідження гідроекологічного стану річки Бережниця завершилось п'ятим етапом – розробкою рекомендацій щодо охорони річки та її басейну, внесенням пропозицій із створення моніторингової мережі, проведення водоохоронних заходів, пошуки шляхів зменшення надходження ЗР у річкову воду до рівнів ГДК.

Отримані результати.

Розглянемо динаміку окремих параметрів якості води.

Значення *твердості води* коливається в межах 1,5 – 4,2 мг-екв/дм³ і не виходить за межі ГДК, який в даному випадку становить 7 мг-екв/дм³. Найбільша амплітуда значень характерна літньому періоду, коли надходження Ca²⁺ і Mg²⁺ з підземними і ґрунтовими водами є найсуттєвішим (за рахунок їх розчинення у теплій воді). Разом з цим, у розподілі значень твердості за течією чітко простежуються піки цього показника на тих ділянках

русла, які мають високий рівень поселенського навантаження. В зимовий та весняний період твердість води дещо зростає в межах м. Моршин та с. Довге. Це зумовлено насамперед впливом значної кількості побутових стоків. Дощові схиліві води, які притаманні осінньому періоду сприяли розбавленню річкових, що значно згладило криву розподілу значень твердості за довжиною річки.

Показники *лужності води*, головню, повторюють хід її твердості. Проте даний параметр якості води на найбільш урбанізованих ділянках перевищує встановлені нормативи для поверхневих вод (3,7 мг-екв/дм³) у літній період, що пов'язане з активізацією процесів за рахунок значної кількості тепла.

Відносно *перманганатної окиснюваності* – одного з найважливіших показників, який вказує на вміст органічних і мінеральних речовин, що окислюються, мінімальні значення зафіксовані зимою (3 мг О₂/ дм³), а максимальні – восени (14,6 мг О₂/ дм³). Найбільші значення протягом чотирьох сезонів спостерігаються в місці спуску стічних вод з очисних споруд м. Моршин що пов'язано зі скиданням недостатньо очищених побутових стоків вище. В інших випадках спостерігається незначні коливання цього показника в межах одного сезону, проте найбільшим він є в літній період і в кожній точці перевищує значення ГДК (5 мг О₂/ дм³), а найнижчим – взимку.

Біохімічне споживання кисню характеризує процеси, які призводять до зменшення вільного кисню у воді та відбуваються за наявності великої кількості органічних речовин, що свідчить про розвиток процесів евтрофікації водойми. Найнижчі значення характерні для верхньої течії річки, оскільки тут незначний антропогенний вплив, а отже рівень надходження органічних речовин зберігається в межах природної норми. Незначною мірою цей показник збільшується навесні. Найбільші значення БСК₅ спостерігаються влітку (в стічних водах очисних споруд м. Моршина), що зумовлено надходженням великої кількості органічних речовин та пов'язане зі скиданням побутових стоків і дією високих літніх температур, які прискорюють процес споживання кисню. В інших точках спостережень, які зазнають значного поселенського впливу не простежуються чіткої тенденції у сезонних змінах, оскільки цей вид впливу не лімітуються сезонами, а значення БСК₅ є високими, часто перевищують значення ГДК (3 мг О₂/дм³ < ГДК < 6 мг О₂/дм³).

Визначення *азоту амонійного, нітратів і нітритів* у репрезентативних точках є взаємопов'язаним і наявність того чи іншого компонента свідчить про час надходження забруднених аміачними сполуками стічних вод. Розглядаючи сезонну динаміку цих показників можна впевнено сказати про високий вміст азоту у воді весною і восени та поряд з ним про присутність нітратів і незначної кількості нітритів. Це свідчить про те, що забруднення водного об'єкту відбулось порівняно недавно: восени за рахунок надходження сполук нітрогену у ґрунтові води (під час ведення польових робіт), а навесні велику кількість цих сполук привнесено з сільськогосподарських угідь (під час весняної повені). Водночас низькі значення вмісту азоту, середні концентрації нітратів і найвищі концентрації нітритів у літній та зимові періоди наводять на думку про те, що забруднення давне (аміак встиг окиснитися). Щодо розподілу концентрацій за довжиною річки, то вміст сполук в усі періоди, крім літнього, коливається незначно, виняток становлять лише підвищені значення у точках, які зазнають впливу очисних споруд м. Моршина. Тут спостерігається перевищення за нітритом та азотом амонійним протягом всього періоду дослідження. Вміст нітратів є в допустимих межах (ГДК в даному випадку становить 45 мг/дм³), значення азоту у весняний період, а нітритів в літній є вищими встановлених норм (ГДК азоту становить 0,5 мг/дм³, нітритів – 0,03 мг/дм³).

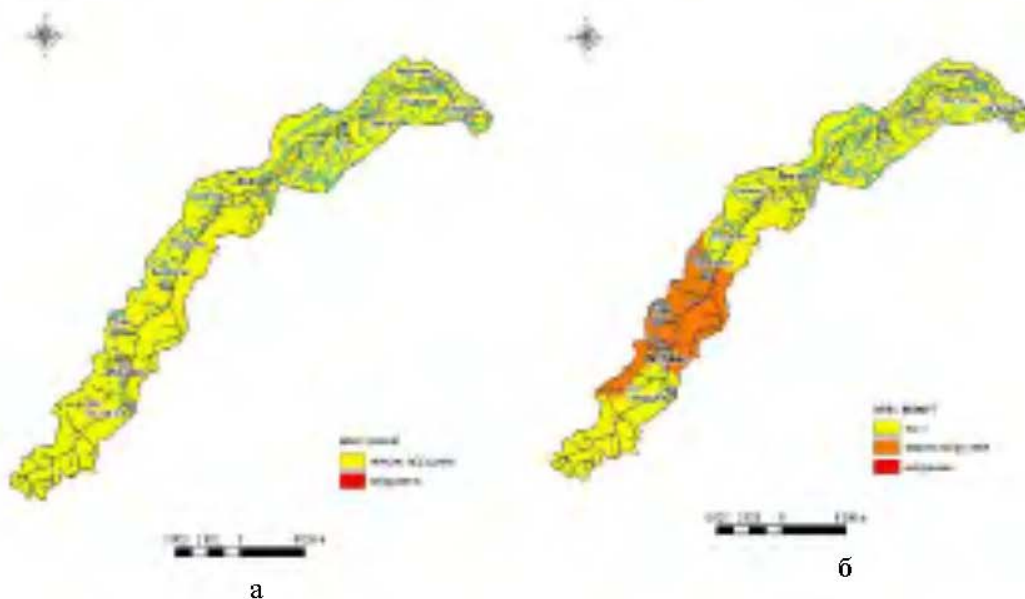
Аналізуючи розподіл *фосфатів*, слід відзначити, чітку залежність розподілу показників в часі. Зокрема, найвищими вони є у літній період, слідом за ними йдуть осінь, весна і зима. Це зв'язано з внесенням фосфатних добрив та стічними побутовими водами. Підвищення вмісту у водоймах нітрогену і фосфору спричинює їх евтрофікацію, тому їхні значення пов'язані з

показником БСК₅. Перевищення ГДК найчастіше спостерігається влітку в межах міста Моршин та села Довге. Якість води останньої точки залежить від якості води на попередній точці, оскільки побутові стічні води недостатньо розбавляються річковою водою. Також восени спостерігається підвищений скид фосфатів цими ж очисними спорудами.

Надходження *марганцю* у водойму є невеликим, тому цей елемент чинить незначний вплив на якість води. Найбільший вміст у воді спостерігається в літній період. Високі показники *завислих речовин* у річковій воді весною пояснюються підняттям матеріалу з дна за рахунок великих швидкостей течії під час повені. Влітку вони надійшли внаслідок зливових дощів, які приносять велику кількість ерозійного матеріалу. Восени формувалися менш інтенсивні дощі, тому наявність завислих речовин значно нижча, ніж влітку. Взимку підвищений вміст завислих речовин спостерігається в межах населених пунктів.

Розглядаючи динаміку *сухого залишку* вздовж довжини річки, можна простежити його сезонну мінливість. Зокрема, найбільші значення притаманні зимовому і літньому періоду, коли витрати в річці є найменшими. Значення сухого залишку знаходяться у допустимих межах (ГДК 1000 мг/дм³).

За формулою (1) розраховано перевищення сумарного показника ГДК, яке в кожному випадку є більшим норми, при чому діапазон змінюється від 7,12 до 30,01 раз. Таким чином, найбільш забруднена протягом усіх сезонів (особливо в літній та весняний періоди) вода відібрана після очисних споруд м. Моршин та вниз за течією від них на відстані 2 км. В інших точках спостереження ситуація змінюється по сезонах. Найвищі значення властиві весняному періоду, коли під дією танення снігового покриву у річкову воду поступають ЗР, які акумулювалися в ньому протягом зимового сезону. Достатньо високе перевищення сумарного показника ГДК в літній період, що пояснюється найменшими витратами води в руслі при стабільному надходженні ЗР. Цікава ситуація склалася в осінньому та зимовому періодах. Найнижчими є показники зимового періоду на території з найменшим рівнем господарського впливу людини та показники осіннього сезону на антропогенно зміненій частині басейну. В першому випадку причиною є низький рівень витрат води при незмінному поступанні у річкову воду ЗР від господарського комплексу. В другому - дощі, за рахунок яких підвищилась активність лінійного змиву, властивого верхній частині басейну, а відповідно і накопичених у ньому ЗР.

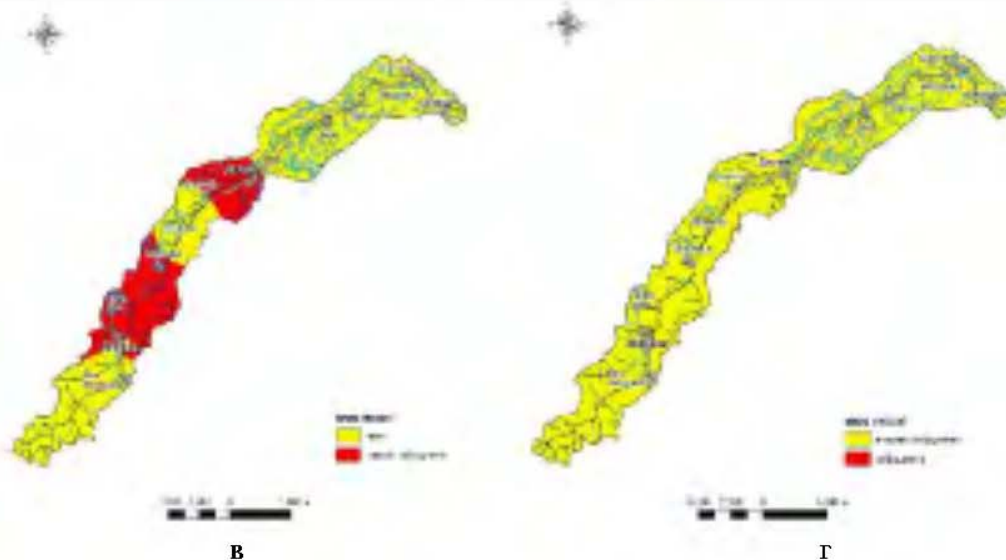

Рис. 1. Класифікація якості води р. Бережниця станом на а) 12. 07. 2005р.; б) 05. 11. 2005р.; в) 05. 02. 2006р.; г) 05. 04. 2006р.

Використовуючи формулу (2), змодельовано якість води в кожній точці спостереження протягом всіх сезонів. Результати представлені на рис 1. Вода найгіршої якості надходить із побутовими стічними водами міста Моршина (щоправда зимою ІЗВ знижується до значення 2,4 і вода переходить в категорію “помірно забруднена”). Окрім цього, простежується зміна якості води за сезонами, що підтверджують розрахунки, проведені за формулою (3). Зокрема восени і взимку практично вздовж усієї річки вода очищується до категорії “чиста”, виняток становить та територія, яка потерпає від впливу недостатньо очищених побутових стоків.

Формула (4) дала змогу простежити за процесами зміни якості води вздовж русла. Було з’ясовано, що в усіх сезонах після надходження стічних вод від очисних споруд м. Моршин та смт. Дашава вода очищується за рахунок розбавлення водами приток, які, у даному витoku, зазнають найменшого впливу людини, а також незначного поселенського навантаження. Також слід відмітити, що активнішими є процеси самоочищення та саморозбавлення осінню та весною. Зниження якості води спостерігається у нижній течії річки, на що впливає сумарне зростання антропогенного навантаження за течією річки.

Висновки. У просторовому відношенні чітко проявляється вплив недостатньо очищених стоків на гідрохімічний режим р. Бережниця. Найбільший вплив на хімічний склад, а відповідно і на якість річкової води Бережниці має скидання недостатньо очищених побутових стоків, які поступають від комунальних споруд міста Моршина. Набагато меншим є забруднення несанкціонованими спусками побутових та господарських стоків від населення басейну. Поряд з цим, вагомий внесок у підвищення фонових параметрів забруднень чинять площинні джерела забруднення – стічні води, які попадають із сільськогосподарських угідь. Найбільших значень показники забруднення сягають в літній період, що пов’язано з активізацією процесів життєдіяльності мікроорганізмів, а також з підвищенням розчинності під дією вищих температур. Найнижчими в одних випадках є осінні показники, в інших – зимові. Це пояснюється тим, що взимку найменшим є площинний змив, а восени проби відбиралися після дощів невеликої інтенсивності.

Визначення реальної ситуації стану якості води в річці Бережниця повинне базуватися на даних моніторингових досліджень. На жаль, в даному басейні немає жодного державного пункту моніторингу, який б міг давати такі відомості, хоч вона безпосередньо впадає в одну із важливих водних артерій України – р. Дністер. На основі хімічного аналізу основних показників якості води річки Бережниця можна з впевненістю сказати, що для оздоровлення

річки важливим заходом повинні стати систематичні спостереження за якістю, а поряд з цим і за кількістю стікаючої річкової води. Тому нами пропонується закласти сім пунктів моніторингу за якістю річкової води. Зокрема, необхідно здійснювати спостереження в тій частині басейну, яка в меншій мірі зазнала антропогенного впливу (для отримання фонових значень). В даному випадку такою частиною є витік річки. Доцільно поводити заміри вмісту ЗР перед очисними спорудами м. Моршин та смт. Дашава та опісля них з метою виокремлення їхнього впливу на якісні показники стану річкової води. В нижній течії, де річка виходить на рівнинну територію, її течія значно сповільнюється, що разом з надходженням побутових стоків, спричинює акумуляцію та перетворення хімічних елементів. Поряд з цим, русло на даному відтинку перетворене на магістральний канал, тому важливо в цьому місці закласти наступний пункт спостереження. Для визначення частки забруднення річки Дністер водою Бережницької важливим є створення пункту моніторингу в гірловій частині досліджуваного водотоку.

Література:

1. Білявський Г.О., Бутченко Л. І., Навроцький В.М.. Основи екології: теорія та практикум. Навчальний посібник. – К.: Лібра, 2002. – 352 с.
2. Ковальчук І., Петровська М. Геоекологія Розточчя. Монографія. - Львів: Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка, 2003. – 192с.
3. Кукурудза С.І. Гідроекологічні проблеми суходолу. - Львів: Світ, 1999 – 230 с.
4. Методические основы оценки и регламентирования антропогенного влияния на качество поверхностных вод. Под. ред. А.В. Караушева. – Л.: Гидрометеониздат, 1987. – 285 с.
5. Основы прогнозирования качества поверхностных вод. Отв. ред. А.Б. Авакян, И.Д. Родзиллер. – М.: Наука, 1982 – 181 с.
6. Руководство по химическому анализу вод суши. – Л.: Гидрометеониздат, 1973 – 269 с.
7. Сніжко С.І. Оцінка та прогнозування якості природних вод. Київ: В – во „ Ніка – Центр ”, 2001 – 262 с.

Summary:

O. I. Mykytchyn. ESTIMATION OF HYDROECOLOGICAL ESTATE OF SMALL RIVERS IN PEREDKARPATTYA (BY THE EXAMPLE OF BEREZHNYTSYA RIVER).

The researches of spatial legitimacies of formation of an elemental composition of fluvial waters of basin Berezhnycya are conducted. Conditions of river water quality are characterized; their changes trends under natural and man-made causes have been described. The classifications of Berezhnycya river water quality by 13 observation posts in the seasons (spring freshet summer and winter shallow periods, autumn rains) are made for period 2005-2006.

УДК 504.03 (477.43 – 2)

Тетяна ДЗЮБЛЮК

ГЕОЕКОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ СТАНУ ВОДНИХ РЕСУРСІВ МІСТА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Сучасний Південний Буг – третя за площею басейну, довжиною і водністю ріка України. Одна з небагатьох, яка має складну історію. Близько 15 мільйонів років тому південь Хмельницької області був під водами теплого Сарматського моря. А на території нинішнього Деражнянського району була дельта праріки, що починалася на північних схилах Карпат і тут впадала в море. Внаслідок альпійсько-гімалайського гороутворення ця ріка зникла, і на місці двох вузьких впадин, що простягалися майже паралельно в бік Чорного моря, виникли ріки Південний Буг і Дністер.

Досліджуючи давні долини річок, відомий російський археолог В.Д. Ласкар'юв зробив висновок, на першому етапі формування свого русла (понад мільйон років тому) Південний Буг брав початок з південних схилів Гологоро-Кременецького кряжа. Потім протікав долиною однієї з приток сучасної ріки Збруч, а далі його долиною і, не повертаючи на північний схід (від теперішнього Летичева), ніс свої води в напрямку селища Гнівани

(південніше Вінниці). Напрямок течії від цього селища до Чорного моря не змінювався.

Другий етап у формуванні русла Південного Бугу розпочався в період дніпровського обледеніння (понад 100 тисяч років тому). Це був час інтенсивних рухів окремих блоків кристалічного фундаменту. Шепетівський і Старокостянтинівський блоки почали опускатися, а Летичівський підніматися. Це „змусило” Південний Буг на території сучасної Летичівщини шукати нахил у бік Чорного моря в іншому місці. Такий нахил був знайдений. Це був вузький прогин, що тоді утворився між окремими кристалічними блоками північніше Летичева. Петляючи між підвищеннями кам'яних порід, ріка проклала собі шлях до долини сучасної Ікви, а потім по цій долині добралася до давньої долини річки Случ, яка раніше впадала південніше нинішньої Вінниці в Південний Буг, а потім залишила своє старе русло і повернула на північ у бік Прип'яті.

У час найбільш інтенсивного розтоплення льодовика Південний Буг мав величезну ширину. Так, на території сучасного міста Хмельницького води його правого берега доходили до нинішнього майдану Незалежності, а лівого – до рівня Заріччя. Відступав льодовик на північ. Обезводнювало Поліське озеро, яке живило річку. Це призвело до пониження рівня Південного Бугу. Поступово почала з-під води виступати територія сучасного Хмельницького. При тому в міру відступу ріки утворювалися тераси.

Річка Плоска теж узяла діяльну участь у формуванні майданчика міста. Ріка утворила дві тераси – по дворах будинків парної сторони вулиці Кам'янецької і по Прибузькій. Наймолодша тераса – берег Плоскої. Територія звільнялась, та була ще заболочена. Тому люди оселялися на сухому місті. Проскурів на час свого заснування був оточений Південним Бугом, з заходу – річкою Плоскою, зі сходу та півдня – непрохідним болотом. На цьому захищеному природою острові й існувало поселення.

Розвиток та зростання міста почалися лише в другій половині XIX ст. Особливо цьому сприяло завершення в 1870 році будівництва залізниці Жмеринка – Проскурів – Волочиск, а також створення військового гарнізону. Місто починає будуватися, виникають великі підприємства. Так, у 1891 році став до ладу цукровий завод, а в 1898 році – чавуноливарний і механічний заводи (нині «Пригма-Прес»), в 1899 – великий цегельно-черепичний завод, в 1901 – пивоварний завод. Населення міста збільшується до 35 тисяч чоловік (1909 рік). У 1910 році збудований централізований водопровід для забезпечення потреб військових казарм і складався із 2-х свердловин та насосної станції.

У 1923 році Проскурів стає центром округу, поступово відновлюють роботу довоєнні підприємства і будуються нові, місто повністю електрифікується, прокладається водогін і каналізація, асфальтуються вулиці, відкриваються нові школи, кінотеатри, лікарні [4].

З роками інтенсивний розвиток промисловості в місті, який в свою чергу спричинив значне збільшення населення, вимагав постійного планового збільшення потужностей водогону. Лише в 1974 році введений в дію водозабір “Шаровечка”. В 1976 році у Красилівському районі знайдено потужне джерело підземних вод і у 1981 році введена в експлуатацію перша черга водогону. У 1986 році введено в дію нові очисні споруди повної біологічної очистки потужністю 75 тис. м³ на добу.

Проблема стану водних ресурсів Хмельницького є актуальною з багатьох причин. По-перше, Хмельницький, який налічує близько 260 тисяч мешканців споживає велику кількість води і відповідно скидає стічні води, які потребують відповідної очистки. По-друге, вниз по течії р. П. Буг знаходиться Вінниця, яка споживає воду для питних потреб з річки. Тому, від кількості і якості водоспоживання і водовідведення Хмельницького залежить якість питної води вінничан.

За даними регіонального відділу комплексного використання водних ресурсів (РВ КВВР) на території Хмельницької області починається формування водозбору басейну р. Південний Буг, на якій знаходиться 5 створів постійних спостережень [5].

Кисневий режим р. Південний Буг задовільний. За останні 8 років відмічається

тенденція зниження середньорічних значень вмісту сухого залишку у водах р. П. Буг на території Хмельницької області у 1,06-1,54 разів. Вміст заліза загального, міді та марганцю залишився на рівні минулого року і знаходиться у межах ГДК. Хром шестивалентний і трьохвалентний у воді не виявлені. Вода у р. Південний Буг на території Хмельницького району характеризується підвищеними показниками вмісту органічних сполук. У порівнянні з минулим роком знизилась середньорічна концентрація амонію сольового. Вміст нітратів і нітритів знаходиться нижче ГДК для водойм господарсько-питного водокористування.

На якість води у створі м. Хмельницький (Хмельницьке водосховище) впливають зливи води заводу "Нева" та міста. Одним із підприємств Хмельницької області, що негативно впливає на якість води у річці Південний Буг (с. Копистин), є КП "Хмельницькводоканал". Згідно результатів гідрохімічних вимірювань у створі с. Копистин за більшістю показників простежуються їх концентрації (амоній сольовий, нітрати, БСК та інші).

На якість води річок Плоскої, Південний Буг, Кудрянки впливає багато факторів. Одним із найбільш суттєвих є попадання в них неочищених господарсько-побутових стоків через мережу зливової каналізації, внаслідок їх самовільного відведення від будинків приватного сектору, так як очисні споруди зливових стоків у місті відсутні. Крім цього, експерименти, проведені з річкою Плоскою в колишні роки тепер дають свої невтішні наслідки. Втручання в гідрологічний режим, а саме, заведення русла через парк ім. 500-річчя м. Хмельницького та штучне його розширення, призвели до зниження швидкості течії, обміління, появи застійних зон, що погіршує її і без того складний екологічний стан. На якість води також впливає порушення охоронного режиму у межах водоохоронних зон, а саме: миття автотранспорту, засмічення побутовим сміттям, розорення земель під городи, внесення добрив.

Проведені лабораторні обстеження стічних вод із мережі зливової каналізації демонструють присутність різноманітних забруднюючих речовин: це нафтопродукти і завислі речовини, азотамонійна група і органічні забруднення. Останні і дають істотний ріст рослинності в літній період, викликають так зване "цвітіння води", поглинаючи при цьому кисень. Результати проб води з мережі зливової каналізації такі: перевищення ГДК по БСКповн. 8 мг/л при нормі 3; амонію сольовому 2.5 мг/л при нормі 0,5; нітритах - 0,5 мг/л при нормі 0,08, сульфатах - 145 при нормі 100 мг/л і т.д.

За даними РВ КВВР у 2005 році загальний забір води в басейні річки Південний Буг в порівнянні з 2004 роком зменшився на 8,6 млн. м³, забір підземної води зменшився на 1,74 млн. м³. Використання води зменшилось на 3,73 млн. м³ і становить 28,1 млн. м³. Спостерігається зменшення використання води на господарсько-питні потреби на 3,0% та сільгосподопостачання на 10,93%. Збільшилось використання води на виробничі потреби на 2,0%.

Таблиця 1

Забір та використання води водоспоживачами м.Хмельницького (млн.м³)

Роки	Кількість водоспоживачів	Забір всього	Забір підземних вод	Використано свіжої води	Використано на госп.побутові потреби	Використано на виробничі потреби
2003	53	9.35	9.15	20.43	17.80	2.626
2004	55	9.81	9.52	19.53	16.92	2.612
2005	55	8.105	7.809	18.99	16.38	2.608
2006	54	6.634	6.203	18.96	16.28	2.679

Об'єми скиду стічних вод зменшилися з 27,82 млн. м³ до 24,5 млн. м³ або на 12,07%. За цих умов зменшилися скиди забруднюючих речовин в басейн річки: нафтопродуктів – на 0,246 тонн, цинку – на 0,066 тонн, ХПК – на 0,012 тис. тонн. Зменшення скидів по нафтопродуктах і цинку пов'язано з поліпшенням роботи очисних споруд КП "Хмельницькводоканал", по ХПК – поліпшенням роботи очисних споруд облспіхлікарні.

Незначне зниження відмічалось по нітратах, міді, нікелю, залізу, СПАВ.

Стан використання водних ресурсів міста на 01.01.2006 року є наступний:

Зменшення скидів забруднюючих речовин обумовлено реконструкцією очисних споруд КП "Хмельницькводоканал" (мулові майданчики), смт. Стара Синява, Деражня, Летичівської ЦРЛ та заміною гальванічних процесів на підприємствах технологіями електростатичного напилення. Незначне збільшення скинутих забруднюючих речовин у 2005 році відбулося по: сульфатах на 0,132 тис. тонн, зменшився скид недостатньо очищених вод на 0,226 млн. м³ (з 0,430 до 0,204 млн. м³) або на 47,5 % [5].

Таблиця 2

Забір, скид і безповоротне водоспоживання (млн. м³)

Роки	Забір води	Забір прісної води	Забір прісної поверхневої води	Забір прісної підземної води	Скид всього	Використано прісної води	Безповоротне при використанні
2003	9.35	9.35	0.199	9.15	16.78	20.43	2.654
2004	9.81	9.81	0.292	9.52	15.70	19.53	2.859
2005	8.105	8.105	0.296	7.809	15.22	18.99	2.888
2006	6.634	6.634	0.431	6.203	14.99	18.96	3.018

Таблиця 3

Загальні показники скиду і втрат води (млн. м³)

Роки	Кількість водокористувачів	Водовідведення без транзиту	Скид поверхневий	Скид забруднених стічних вод	Скид нормативно чистих вод	Скид нормативно очищених вод	Втрати при транспортуванні	Зворотні і повторні після використання
2003	53	17.18	16.78	0.200	-	16.58	8.043	4.888
2004	55	16.10	15.70	-	-	15.70	7.697	4.954
2005	55	15.63	15.22	0.018	-	15.20	7.114	4.921
2006	54	15.44	14.99	0.746	-	14.24	6.34	5.772

Таблиця 4

Скид стічних та інших вод (млн. м³)

Роки	Скинуто всього	Скид поверхневий, всього	Скид поверхневий НДО	Скид поверхневий нормативно-чисті без очистки	Скид поверхневий нормативно очищені	Скид в накопичувачі на рельєф	Скид стічних вод, всього
2003	17.18	16.78	0.20	-	16.58	0.395	16.98
2004	16.10	15.70	-	-	15.70	0.399	16.10
2005	15.63	15.22	0.018	-	15.20	0.405	15.63
2006	15.44	14.99	0.746	-	14.24	0.450	15.44

Аналіз стану водних ресурсів свідчить про те, що використання води є нераціональним, у великій кількості приватних домогосподарств немає лічильників води, у більшості районів приватного сектору немає госпфекальної каналізації, мешканці користуються септиками, які не відповідають санітарно-гігієнічним вимогам або підключаються до зливової каналізації, внаслідок чого забруднюють як підземні, так і поверхневі води. Частина проблем почала вирішуватися, а саме, міською владою розробляється робочий проект екологічного оздоровлення річки Плеска, продовжується будівництво водогонів та проводиться розчистка р. Кудрянка. Але проблема моніторингу водних ресурсів міста залишається не вирішеною, тому необхідно продовжувати дослідження і систематизування результатів з подальшою розробкою заходів на покращення їх стану.

Література:

1. Єсюнін С.М., Павлова Н.М. Проскурів – Хмельницький. Подорож у часі. – Хмельницький: ПП Гонта А.С., 2006. – 60 с., іл.

2. Історія міста Хмельницького: документи і матеріали / Упорядник Єсюнін С.М. – Хмельницький, 2006. – 80 с.
3. Геоекологічний моніторинг Хмельницької урбосистеми: Монографія / Дзюблук Т. та ін.; За ред. проф. І. Ковальчука. – Львів: Вид.центр ЛНУ імені Івана Франка, 2005. – 108 с.
4. Еко-Хмельницький. Міський екологічний бюлетень. Випуск №1. – Хмельницький: Відділ з питань екології та раціонального природокористування міськвиконкому, 2001. – 78 с.
5. Еко-Хмельницький. Міський екологічний бюлетень. Випуск №6. Водні ресурси м. Хмельницького. – Хмельницький: Відділ з питань екології та раціонального природокористування міськвиконкому, 2006. – 60с.
6. Мусієнко М.М., Серебряков В.В., Брайон О.В. Екологія і охорона природи. Словник довідник. – К.: Знання, 2002. – 550 с.

Summary:

Tatjana Dzjubljuk THE HISTORIC-GEOGRAPHICAL ANALYSE ECOLOGIC STATE OF WATER RESOURCES KHMELNITSKY SITE

In historic-geographical review the state of water resources in Khmelnitskiy was analysed. Their irrational usage causes to losses and exhaustions of valuable natural resource. With the purpose of betterment of existing state is necessary to provide measures in saving of water and to put into practice the monitoring of water resources of the city.

УДК 911.52:502.7

Світлана НОВИЦЬКА

ЛАНДШАФТНО-ЕКОЛОГІЧНА ОЦІНКА ТЕРИТОРІЇ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ ДЛЯ ЦІЛЕЙ РЕКРЕАЦІЇ

Для реалізації цілей сталого розвитку важливе місце відводиться системі рекреаційного забезпечення. Територія Тернопільської області, як екологічно-чистий компактний регіон, що має вигідне географічне розташування (центр Західної України), контрастні природнокліматичні умови, рекреаційні об'єкти світового значення для розвитку спелеотуризму, зокрема печера "Оптимістична" – найбільша печера світу у гіпсах, і релігійного туризму (Почаївська лавра, Зарваницький духовний центр, Язлівецький монастир), запаси лікувально-рекреаційних ресурсів для розвитку санаторно-курортної галузі, володіє значним рекреаційним потенціалом окремих природних районів, а, отже, і перспективою розвитку рекреаційно-туристичного комплексу. Враховуючи нерівномірність розміщення природних рекреаційних ресурсів, виникає необхідність в науково обґрунтованій територіальній організації рекреаційної діяльності, яка, в свою чергу залежить від характеру потреб, що фіксуються комплексом занять, і від наявності необхідних для реалізації цього комплексу природних умов. Територіальна організація рекреаційного господарства – складний процес, який постійно розвивається, обумовлений дією комплексу об'єктивних факторів, кожен з яких по-своєму впливає на розміщення рекреаційних об'єктів.

Ландшафтно-екологічна оцінка території для цілей рекреації ведеться як з позиції прикладного ландшафтознавства, так і з позиції прикладної екології. Суть і теоретичні основи фізико-географічного районування, проблеми оптимізації природного середовища опрацьовані в працях А.Г. Ісаченка [3], Гродзинського М.Д. [2], П.Г. Шищенко, О.М.Маринича [4], К.І. Геренчука, М.М. Койнова, П.М.Цися [1].

Рекреаційне районування території Тернопільської області проводилось багатьма дослідниками за різними критеріями, а тому результати досліджень є різними і межі окремих регіональних одиниць часто не збігаються.

М.Р. Питуляк (1999) [6] запропонувала поділити Тернопільську область на три ландшафтно-рекреаційні області – Північну, Центральну та Південну, а також 9 ландшафтно-рекреаційних районів. Кожна ландшафтно-рекреаційна область та район виділялись за сукупністю рекреаційних характеристик окремих природних компонентів і

груп ландшафтних комплексів.

Л.П.Царик, Г.В.Чернюк (2001)[9] здійснили оцінку придатності природних комплексів для рекреації. Ними була складена схема ландшафтно-рекреаційного зонування території Тернопільської області з врахуванням потенційної рекреаційної ємності ландшафтів (виділено 8 функціональних рекреаційних зон за їх спеціалізацією, що об'єднані у 5 рекреаційних районів: Кременецький, Бережано-Буцацький, Чортківський, Гусятинський, Придністровський).

Аналіз опрацьованої літератури засвідчує, що на сьогодні відсутня єдина загальноприйнята схема ландшафтно-рекреаційного районування Тернопільської області.

Метою даного дослідження є розробка критеріїв та проведення ландшафтно-екологічної оцінки і аналізу території Тернопільської області для цілей рекреації.

Як зауважив В.П.Преображенський [7], при виборі територій для відпочинку люди відштовхуються не від вимоги якогось одного, хоча й важливого заняття, а від вимог комплексу занять. Прагнення забезпечити можливість проведення різноманітних занять визначило тяжіння рекреаційних стоянок до межі між найбільш контрастними природними комплексами – водоймою і сушею. Тому при проведенні районування також враховувалось характер потреб, що фіксується комплексом занять. Перелік видів рекреаційної діяльності подано в таблиці 1.

Таблиця 1

Класифікація рекреаційних занять

Тип	Підтип	Група рекреантів	Види занять (приклади)	
Лікувальний	Кліматичний	Дитяча	Прогулянка на свіжому повітрі, оздоровчі ванни	
	Бальнеологічний	Доросла	Споживання мінеральної води	
	Грязелікувальний	Доросла	Прийом грязевих ванн	
	Оздоровчий	Кліматичний	Доросла	Загальнооздоровча терапія
		Стаціонарний	Дитяча	Заняття та ігри на свіжому повітрі, походи
		Стаціонарний	Доросла, сімейна	Заняття на свіжому повітрі залежно від сезону, робота на дачних ділянках
	Прогулянковий	Доросла, сімейна	Літо- піші прогулянки, водні прогулянки, збирання грибів, ягід. Зима – піші прогулянки, лижні прогулянки, катання на ковзанах	
Пляжно-купальний	Доросла, сімейна	Купання, прийом повітряних і сонячних ванн.		
Спортивний	Водний спорт і туризм	Дитяча, доросла, сімейна	Водні походи, гребля на байдарках, гребля на човнах, парусний і водно-лижний спорт	
	Пішний туризм	-«»-	Піші походи	
	Лижний туризм	-«»-	Лижні походи	
	Спортивне полювання	Доросла	Відстріл дичини	
Пізнавальний	Культурний	Дитяча, доросла, сімейна	Огляд культурно-історичних пам'яток	
	Природний	Дитяча, доросла, сімейна	Огляд природних ландшафтів, об'єктів, пейзажів, пам'яток природи	

Основними критеріями для виділення ландшафтно-рекреаційних районів виступають:

- рекреаційні особливості рельєфу (приуроченість до ландшафтних районів, глибина і густота розчленування рельєфу, мальовничість і пейзажність ландшафтів, ступінь збереженості природних ландшафтів, наявність геологічних пам'яток природи);

- сприятливість погодно-кліматичних умов для розвитку рекреації ;
- належні гідрологічні умови для розвитку рекреації (густота річкової мережі, ставків і озер, якість вод, наявність гідрологічних пам'яток природи);
- бальнеологічні умови для розвитку рекреації (джерела мінеральних вод, родовища лікувальних торфогрязей);
- сприятливість екологічної ситуації;
- наявність заповідних об'єктів рекреаційного призначення, пам'яток історії і культури;
- наявність ландшафтних рекреаційних ресурсів і їх територіальних комбінацій;
- характер рекреаційної спеціалізації;
- рівень рекреаційної освоєності території

Виділення основних рекреаційних районів проводилось з врахуванням схеми ландшафтного районування території Тернопільської області К.І.Геренчука[8], а також шляхом накладання карт водно-рекреаційного районування [5] та районування Тернопільської області для відпочинку і туризму за погодними умовами [9].

В результаті ландшафтно-рекреаційного районування було виділено чотири ландшафтно-рекреаційні таксони (райони) (ЛРР): Північний, Центральний, Західний, Південний, і в їх межах двадцять три.

Південний (Придністровський) ландшафтно-рекреаційний район безумовно є найбільш цікавим в рекреаційному відношенні регіоном в межах Тернопільської області і охоплює три ландшафтно-рекреаційні зони: Бучацьку, Заліщицьку і Борщівську. Мальовничість, пейзажна різноманітність, контрастність ландшафтів, велика кількість ботанічних, геологічних, палеонтологічних пам'яток природи, археологічних, культурних і історичних пам'яток робить цей регіон одним із найперспективніших для розвитку відпочинку та туризму, лікувальної, оздоровчої, спортивної, пізнавальної рекреації, спелеотуризму.

Місцевості з найбільшою в області глибиною розчленування долинами Дністра і його приток, з теплим кліматом, завдяки якому цю частину Тернопільщини називають «теплим Поділлям», і чорноземними опідзоленими ґрунтами, зайняті дубово-грабовими і грабовими лісами, луками і фрагментами збереженої степової рослинності є найсприятливішими серед усіх місцевостей Тернопільщини для різних видів рекреації.

Найважливіший елемент рельєфу регіону – долина р. Дністер з асиметричними схилами, крутизна котрих досягає 40-50°, з великими меандрами, нерівномірним розвитком одинадцяти терас. Наявність крутих високих схилів каньйону Дністра (80-120 м) є сприятливим фактором для розвитку альпінізму, зокрема скельного туризму.

Для розвитку санаторно-лікувальної та курортної рекреації сприятливим є м'який, помірно континентальний клімат Середнього Придністров'я. Цей район характеризується найвищими в Тернопільській області показниками комфортності клімату і є найсприятливішим для літніх видів відпочинку і туризму [9]. Неподалік м. Заліщики склались умови для лікування легеневих і серцево-судинних захворювань. Значна протяжність регіону з північного заходу на південний схід визначає додатний тепловий баланс і зменшення кількості опадів вниз по течії Дністра. Однак, на загальні закономірності клімату суттєво впливає рельєф, а також орієнтація відносно сторін горизонту і геологічна будова місцевості. Вихід на денну поверхню на крутих південних схилах теплоємних вапняків обумовлює виникнення мікрокліматичних умов, що наближаються за своїми характеристиками до степів або навіть до Середземномор'я і складає передумови для проростання теплолюбних європейсько-середземноморських видів рослин.

Південний ландшафтно-рекреаційний район характеризується невисокою, в порівнянні з іншими ЛРР, зарегульованістю стоку, відносно невеликою кількістю ставків і водосховищ, але зростає водність і глибина рік. Долини рік вузькі, каньйоноподібні, русло – звивисте, меандроване. Населені пункти, зазвичай, винесені за межі річкових долин. Долини рік цього

ЛРР є сприятливі для розвитку спортивно-оздоровчої та пізнавальної рекреації, водного туризму, спортивного рибальства. Надзвичайно цікавим є маршрут водного туризму на 250 кілометровому відрізку Дністра від туристичного комплексу "Лісовий" (с. Скоморохи) до м. Мельниця-Подільська. Великим рекреаційним потенціалом для організації масового відпочинку володіють водоспади: Русилівські та Сокілецькі каскади, Червоногородський водоспад.

Рекреаційну привабливість цього ЛРР значною мірою визначає наявність природо-заповідних територій рекреаційного призначення, що сприяє організації цілеспрямованого розвитку рекреаційної інфраструктури і належного використання природних рекреаційних ресурсів. На особливу увагу заслуговує регіональний ландшафтний парк «Дністровський каньйон», що являє собою геологічний і ботанічний музей під відкритим небом: тут нараховується більше 100 різноманітних пам'яток природи, понад 300 пам'яток історії, культури, архітектури. В межах території парку виділяється три основні зони: природоохоронна, туристсько-рекреаційна і сільбищно-господарська.

Буцацька рекреаційна зона має нижчий природно-рекреаційний потенціал, в порівнянні з двома іншими зонами цього району. Цікавими в рекреаційному відношенні є ландшафти, що входять до РЛП «Дністровський каньйон», зокрема каскади Русилівських і Сокілецьких водоспадів, печера «Жолоби» (для пізнавальної рекреації), а також зона для масового відпочинку в прибережній частині р. Стрипа в районі турбази «Лісова», і долина р. Стрипа від с. Скоморохи (Буцацького адміністративного району) до с. Литячі (Заліщицького району) для водного туризму. Для розвитку релігійно-паломницького туризму привабливим є чи не єдиний у світі мавзолей монашок у Язлівці Буцацького району (саме в цьому містечку свого часу було засновано Орден Сестер Непорочного Зачаття), а також храм у печері, що знаходиться у Рукомиші Буцацького району.

Заліщицька рекреаційна зона характеризується дуже високим рекреаційним потенціалом через естетичну привабливість ландшафтів, велику кількість об'єктів живої і неживої природи, високі показники комфортності клімату. Дністровський каньйон, насичений буквально на всій своїй протяжності природоохоронними об'єктами, є сприятливим для розвитку туристсько-екскурсійної пізнавальної рекреації. В межах долини р. Дністер між с. Губин і с. Берем'яни; околиці с. Хмелева, долина р. Джури в околицях с. Нирків і с. Нагор'яни Заліщицького району (Червоногородський водоспад) виділені зони для масового відпочинку. Розвитку пізнавальної туристично-екскурсійної рекреації сприяють Жижавський та Обіжівський ботанічні заказники загальнодержавного значення, в яких взяті під охорону лісові та лучно-степові угруповання з цінними реліктовими чагарниками: спірея польська, рокитник подільський, вишня кущова; наскельно-степова рослинність: цибуля кругла, осока Мікелі, сон великий, півники угорські, горицвіт весняний, ясенець білий. Касперівський ландшафтний заказник загальнодержавного значення з унікальними природними комплексами у долині р. Серет з мальовничим водосховищем, наявністю геологічних, палеонтологічних і ботанічних об'єктів природи є місцем короткотривалого відпочинку населення. У долині Дністра та його приток зустрічаються виходи на поверхню мінеральних вод – сульфатних, хлоридних, типу «Нафтуся», типу «Друскінінкай» (м. Заліщики, смт. Товсте), а також лікувальне торфове болото (смт. Товсте Заліщицького району), що, в поєднанні з теплим кліматом (кліматотерапія), є основою для розвитку оздоровчо-лікувальної рекреації. Унікальна флора Середнього Подністров'я представлена в Жижавському, Обіжівському, Шутроминському, урочище «Глоди» ботанічних заказниках, може виступати об'єктом наукового та пізнавального туризму для фахівців-ботаніків, вчителів, студентів, учнів профільних та загальноосвітніх шкіл.

Борцієвська рекреаційна зона також володіє високим рекреаційним потенціалом. Надзвичайно цікавими для розвитку науково-пізнавального туризму є виходи на денну поверхню відкладів, що відносяться до палеозойської ери (урочище «Трубчин»,

Дзвенигородські відслонення силуру, силурійсько-девонські відклади в Дністровому, Худиківські відслонення нижньокрейдових відкладів). По повноті, кількості викопної фауни і флори, доступності для спостереження більша частина з них мають міжнародне значення і є стратотипами для Східно-Європейської платформи.

Некреаційні ресурси світового значення для розвитку спелеотуризму зосереджені саме в цій рекреаційній зоні. Основна частина печер Придністров'я знаходиться на вододілах річок Серет, Нічлава, Збруч. Печери вражають своєю величиною та специфікою побудови, красою та багатством кристалічних утворень, вони є одними із найбільших у світі за довжиною ходів. Зокрема це печери: Оптимістична (довжина розвіданих ходів становить 214 км) занесена в книгу рекордів Гіннеса як найбільша у світі гіпсова печера і як друга в світі серед вапнякових, Озерна (111 км), Кришталева (22 км), Вертеба (7,8 км), Млинки (24), Ювілейна (1,5 км), які є справжньою Меккою для спелеотуристів з усього світу. Але, на жаль, екскурсійний освітлений маршрут поки що діє тільки у печері Кришталевій, що в селі Кривче Борщівського району. Значно зросте рекреаційний потенціал печери Вертеба поблизу села Більче-Золоте в результаті створення у печері музею археології і трипільської культури, музею епохи неоліту. Справа в тому, що за кількістю і багатством знахідок предметів матеріальної культури різних епох Вертеба не має рівних серед інших печер світу. Саме тому археологи називають її Наддністрянською Помпеєю.

Релігійно-паломницьким туристичним ресурсом володіє храм у селі Монастирок Борщівського району. До IX ст. він був язичницьким, а пізніше – християнським. У ньому зберігся наскальний образ Ісуса Христа, якому вже більше тисячі років.

Борщівська РЗ володіє також ресурсами для розвитку лікувально-курортної рекреації: комфортний теплий клімат (особливо вздовж річкових долин), наявність сульфатних і хлоридних мінеральних вод, а також вод з підвищеним вмістом органічних речовин типу "Нафтуса" (м. Борщів, смт. Мельниця-Подільська). На базі цих гідромінеральних ресурсів доцільно створити оздоровниці і санаторії у м. Борщів, смт. Скала-Подільська, Більче-Золоте, сс. Бабинці, Залісся, Шишківці, Устя. В цій зоні розвинуті також любительські форми рекреації: збір грибів, ягід, лікарських рослин. Створення регіонального ландшафтного парку "Скала-Подільське Надзбруччя" також сприятиме розвитку рекреаційно-туристичного господарства. На території Борщівської РЗ виділена зона для масового відпочинку в прибережній частині р. Дністер - це околиці с. Окопи Борщівського району [9].

Отже, Південний ЛРР є найбільш привабливим з усіх ландшафтно-рекреаційних районів Тернопільської області для розвитку самих різноманітних форм рекреації: лікувально-оздоровчої, спортивно-оздоровчої, пізнавальної, любительської, наукової. Проте, існують також деякі обмежуючі фактори, які потрібно враховувати при плануванні розвитку рекреаційного комплексу цього ландшафтно-рекреаційного району. Важливою складовою рекреаційного природокористування виступає якість навколишнього середовища, його екологічний стан. Згідно з результатами еколого-географічного районування території Тернопільської області [10] Борщівський і Бучацький райони – це райони зі складною екоситуацією, розбалансованою ландшафтно-екологічною структурою. Окрім того, показники забрудненості води в Південному ЛРР – найвищі, що обмежує використання гідрологічних об'єктів для деяких видів рекреації (наприклад пляжно-купального). Борщівський адміністративний район відносять до регіону екологічного неблагополуччя через р. Нічлава, яка є найбільш забрудненою річкою Тернопільщини. Тому, на найближчу перспективу, з метою відновлення високої якості поверхневих вод, доцільно вивести з активного використання водоохоронні зони природної рослинності, провести ряд організаційно-управлінських і економічних заходів спрямованих на покращення якості води (особливо в басейні р. Нічлава). Також важливо звернути увагу на забруднення цього району радіоактивними ізотопами цезію і стронцію внаслідок південно-західного переносу

радіоактивних речовин у перші періоди після аварії на ЧАЕС.

Західний (Опільський) ландшафтно-рекреаційний район включає в себе Бережанську, Підгаєцьку, Монастириську та Коропецьку рекреаційні зони. Цей ЛРР займає територію Подільського горбогір'я (найбільш розчленовану західну частину Тернопільської області) і включає в себе Бережанський та Монастирищенський горбогірні лісові райони. При домінуючих абсолютних висотах 350-430м відносні висоти горбів досягають 40-60м. Завдяки значним абсолютним висотам Бережанський природний район отримує найбільшу в Тернопільській області середньорічну кількість опадів 700 мм, має дещо понижені температури літа і зими. За кліматичними показниками цей район є середньо сприятливим для літніх і зимових видів рекреації (тут дещо нижчі середні температури літніх місяців і велика кількість днів з опадами). Західний ЛРР характеризується невисоким потенціалом гідрологічних рекреаційних ресурсів. В річкових долинах знаходяться населені пункти з якими пов'язане промислове, сільськогосподарське, комунальне забруднення водотоків (р. Золота Липа вниз по течії від населених пунктів Бережани, Яргорів, р. Коропець нижче населених пунктів Підгайці, Монастириська). Ставки мало сприятливі для купально-пляжного відпочинку внаслідок замулення їх котловин і підвищеної каламутності води. В с.Яргорів Монастириського району наявні гідромінеральні ресурси для розвитку лікувально-оздоровчої рекреації.

Бережанська рекреаційна зона має перспективи рекреаційного розвитку за рахунок мальовничих горбогірних ландшафтів, значної частки лісопокритої площі (до 30%), перспективного регіонального ландшафтного парку "Бережанське Опілля". Букові, дубово-букові та грабово-букові ліси сприяють розвитку оздоровчої рекреації. Формуванню пізнавальної і наукової рекреації в цьому районі сприяють понад 60 заповідних територій та об'єктів (ботанічні: Кизилівий гай, ботаніко-гідрологічні: Шибалинський, Могила; орнітологічний- урочище "Кашталівка", загальнозоологічні: урочища "Звіринець", "Поточани"; геологічні: Чортів камінь, Курянівські феномени). Зокрема, це – Голицький ботаніко-ентомологічний заказник, в якому охороняються унікальні лучно-степові фітоценози з червонокнижними і рідкісними видами. Ентомофауна заказника нараховує 130 видів. В околицях заказника знаходяться карстові лійки, угруповання букових лісів придатні для пізнавальної рекреації та короткотривалого відпочинку населення. Вабить до себе рекреантів також Раївський парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва з каскадом ставків, що нараховує понад 100 видів деревних і чагарникових порід. Заказник гора "Лисеня" є місцем поширення рідкісних рослин (горцивіт весняний, первоцвіт), а тому сприятливий для пізнавальної рекреації і спортивно-оздоровчої рекреації (впродовж багатьох років ця гора є місцем національно-патріотичного виховання молоді).

Місцями масового відпочинку в літній період є долини рр. Золота Липа, Коропець і їх приток, а також Бережанські стави.

Ліси цієї рекреаційної зони є привабливими для любительської рекреації: збір грибів, ягід, лікарських рослин.

Серед архітектурних пам'яток для розвитку туризму найцікавішими є центральна частина Бережан та мисливський палац у селі Рай Бережанського району. Тут функціонує Бережанський державний історико-архітектурний заповідник.

Підгаєцька рекреаційна зона вкрита буковими, дубово-буковими лісами сприятлива для розвитку любительської рекреації. Наявність природоохоронних об'єктів: ботанічних (Мужилівський заказник, урочища "Вівірки", "Угринів"); загально зоологічних (урочища "Довге", "Рудники", "Буда"); геологічні (карстові лійки в Шумлянках) створює умови для розвитку пізнавальної рекреації.

Монастириська рекреаційна зона займає Монастириський горбогірний лісовий район з більш сухим, ніж в Бережанському районі, кліматом. Горбогірні місцевості глибоко розчленовані каньйоноподібними долинами рр. Дністер, Золота Липа та Коропець із

скелястими стрімкими схилами є сприятливими для пляжно-купального відпочинку, спортивно-оздоровчої рекреації. В цій зоні склались сприятливі умови для лікувально-оздоровчої рекреації на базі теплого мікроклімату Подністров'я (кліматотерапія), гідромінеральних ресурсів с. Яргорів (бальнеотерапія), і лісів (фітотерапія). Об'єкти пізнавального туризму – заказники загальнозоологічні: урочища “Ковалівка”, “Криниця”; геологічні: девонські відслонення с.Вістря, с.Коржова; і РЛП “Дністровський каньйон”.

Коропецька рекреаційна зона сприятлива для розвитку спортивно-оздоровчої рекреації в долині Дністра, а також пізнавальної і наукової рекреації на базі Коропецького парку, заснованого в першій половині 19 ст.(в парку зростає біля 30 видів дерев, в тому числі 2 дерева гінкго дволопатевого і 2 платана).

Західний ЛРР має сприятливі умови для розвитку різних видів рекреації: пізнавальної, наукової, лікувально-оздоровчої, любительської. За умови покращення якості вод природних водойм в цьому ЛРР наявні ресурси для пляжно-купального відпочинку. Екологічна ситуація є сприятливою для розвитку рекреації і туризму.

Північний ландшафтно-рекреаційний район має високий природно-рекреаційний потенціал і охоплює Кременецький горбогірний лісовий район і район Малого Полісся. До нього входять Шумська, Кременецька і Почаївська рекреаційні зони. Район Малого Полісся – це денудаційна рівнина з середньою висотою 230 м і досить теплим кліматом. Кременецький горбогірний район займає північний, найбільш високий горбогірний край Подільського плато. Таке поєднання ландшафтів різних типів створює сприятливі умови для розвитку рекреації. Тут переважають дубово-соснові, грабово-соснові, а в окремих місцях чисто соснові ліси з унікальними угрупованнями лучно-степової рослинності, що сприяє розвитку лікувально-оздоровчої рекреації (фітотерапія). Погодні умови цього ЛРР є середньо сприятливими для літніх видів рекреації і малосприятливими для зимових. Район недостатньо забезпечений гідрологічними ресурсами: невеликі ставки в сс. Загайці, Сураж, Васківці, Андрушівка, а також рр.Іква і Вілія можуть бути сприятливими для пляжно-купального відпочинку, оскільки за якісними показниками вони є найчистішими (за умови впорядкування на їх берегах пляжів). Наявні ресурси для розвитку лікувально-оздоровчої рекреації на базі сірководневого джерела і торфоболіт в с. Великі Дедеркали. В межах району знаходиться понад 50 природозаповідних територій та об'єктів, які сприяють розвитку пізнавальної і наукової рекреації. Тому доцільним є створення Кременецького національного парку, Почаївського і Білокриницького регіональних ландшафтних парків. Тут функціонує Кременецький санаторій та дитячий оздоровчий табір в с. Кутянка. Північний ЛРР є регіоном з сприятливою екологічною ситуацією і збалансованою ландшафтно-екологічною структурою і тому є перспективним для розвитку тут рекреаційної сфери.

Шумська рекреаційна зона сприятлива для розвитку спортивно-оздоровчої рекреації в Кременецьких горах, а також пізнавальної і наукової рекреації на основі природоохоронних об'єктів (державного заказників Довжоцького, Суразької дачі; геологічних пам'яток природи: гори “Пустельна”, “Червоний камінь”, “Стіжок”). В цій рекреаційній зоні розвиток лікувально-оздоровчої рекреації забезпечується наявністю сірководневого джерела і торфоболіт в с. Великі Дедеркали.

Кременецька рекреаційна зона сприятлива для розвитку спортивно-оздоровчої рекреації на базі Кременецьких гір (на найвищій горі в урочищі Гниле Озеро збудована санна траса, де організовуються міжнародні змагання, також слід розвивати тут скелелазання). Рекреантів в цю зону приваблюють також численні архітектурні пам'ятки, найцікавішими з яких є центральна частина Кременця, палац у Білокриниці Кременецького району, замкова гора Бона у Кременці. Тут функціонує державний історико-архітектурний заповідник – Кременецько-Почаївський.

Кременецькі гори сприятливі для розвитку так званого ностальгічного туризму(це

місце, де народилася Українська повстанська армія, де зберігся штаб визвольної армії).

Місцем релігійного паломництва є Божа гора. Вона наче відділилася від основного пасма гір й одиноко стоїть серед поля. На вершині гори б'є джерело холодної води з домішками мінеральних солей. Уся гора вкрита численною рослинністю (283 види). Об'єктами пізнавальної і наукової рекреації є філіал заповідника „Кременецькі гори”; ботанічні заказники: Веселівський, урочище “Олексюки”, загальнозоологічні: Білокриницький, Заброддя, Скит, Воронуха; геологічні: скелі Словацького, Старопочаївський яр, а також Кременецький ботанічний сад загальнодержавного значення. На перспективу доцільним є створення ПНП “Кременецькі гори” і Білокриницького РЛП.

Почаївська рекреаційна зона спеціалізується на розвитку релігійно-паломницького туризму (Свято-Успенська Почаївська лавра належить до найбільших православних святинь світу). Створення Почаївського РЛП сприятиме розвитку пізнавальної рекреації.

Центральний ландшафтно-рекреаційний район займає центральну частину Тернопільської області і включає такі рекреаційні зони: Тернопільська, Теребовлянська, Буданівсько-Чортківська, Зарваницька, Залозецько-Вертелківська, Збаразька, Скалатська, Гримайлівська, Гусятинська, Підволочиська, Лановецька, Верхньострипська, Серетсько-Вороняцька. Території сприятливі для рекреації не займають суцільного регіону, як в попередніх ЛРР, а займають незначні площі в вигляді ареалів, оскільки основна частка земель зайнята під сільськогосподарські угіддя. Найбільш сприятливими ландшафтними комплексами для розвитку рекреації володіє Товтровий природний район, найменш сприятливими – Тернопільський і Лановецький природні райони. За показниками погодних умов Центральний ЛРР є найменш сприятливим для літніх видів відпочинку і туризму, і найбільш сприятливим для зимових видів. Гідрологічні рекреаційні ресурси представлені, в основному, лівими притоками Дністра, великою кількістю ставків і водосховищ, значним потенціалом гідромінеральних ресурсів. Найбільш привабливими в рекреаційному плані ландшафтами ваблять до себе екологічні стежки в околицях державного заповідника “Медобори”. В основному в межах Центрального ЛРР виділяються райони з ускладненою екоситуацією (Тернопільська, Теребовлянська, Буданівсько-Чортківська рекреаційні зони), з складною екоситуацією (Лановецька, Залізцівсько-Вертелківська, Серетсько-Вороняцька), з дуже складною (Верхньострипська, Підволочиська, Зарваницька рекреаційні зони), і лише Скалатська і Гримайлівська рекреаційні зони з сприятливою екологічною ситуацією. На нашу думку, створення мережі регіональних ландшафтних парків “Збаразькі Товтри”, Буданівсько-Скородинецького, „Княжий ліс” дозволило б оптимізувати ландшафтно-екологічну організацію території цього регіону, і сприяло б формуванню цілеспрямованого розвитку рекреаційної інфраструктури і належного використання природних рекреаційних ресурсів.

Тернопільська рекреаційна зона спеціалізується на короткотривалому відпочинку на базі регіонального ландшафтного парку “Загребелля”, наявності ставків і водосховищ (Тернопільське). Розвитку пізнавальної рекреації сприяють Серетський гідрологічний і Чистилівський орнітологічний, Довжанський і Івачівський ботанічні заказники, Галицький ботанічний сад лікарських рослин, архітектурні пам'ятки: тернопільський замок (1540), церква Різдва Христового (1566), костел домініканів (1749). Розвитку лікувально-оздоровчої рекреації сприяє наявність сірководневих вод в с. Настасів (які використовуються Настасівським санаторієм-профілакторієм) і с.Козівка.

Теребовлянська рекреаційна зона спеціалізується на санаторно-курортному лікуванні (сірководневі води і лікувальні грязі сс. Конопківка і Сороцьке), які використовуються в санаторії “Медобори” і Микулинецькій водогрязелікарні. Для пізнавальних і наукових цілей служать Боричівський і Іванівський орнітологічні, Кобиловолоко-Благівщинський зоологічний, Підгорянський ботаніко-гідрологічний, болото “Скабор”. Розвитку рекреації в цій зоні сприяло б створення перспективного РЛП “Теребовельський Княжий ліс”.

Рис. 1. Схема ландшафтно-рекреаційного районування тернопільської області

Буданівсько-Чортківська рекреаційна зона спеціалізується на короткотривалому відпочинку, розвитку спортивно-оздоровчої рекреації, чому сприяють місцевості річкових заплави, схилів вкритих лісами, сама р. Серет для різних видів водного туризму. Об'єктами пізнавальної рекреації виступають Давидківський ботанічний, Коцюбинський зоологічний заказник, а також перспективний РЛП “Середньосеретський”. Також можливий розвиток спелеотуризму – печера “Млинки”, що вирізняється з-поміж інших печер багатством форм кристалів.

Зарваницька рекреаційна зона володіє значним релігійно-паломницьким туристичним ресурсом. Марійський духовний комплекс у Зарваниці для греко-католиків усього світу є головною святинею. До речі, цей комплекс визнаний кращим архітектурним об'єктом в Україні за 2004 рік. Тут функціонує Зарваницький РЛП.

Заліщицько-Вертелківська рекреаційна зона спеціалізується на короткотривалому відпочинку, пляжно-купальному відпочинку, любительській рекреації (рибна ловля) на базі Заліщицьких та Вертелківських водосховищ.

Збаравська рекреаційна зона володіє значним рекреаційним потенціалом.

У Збаражі найкраще зберігся палацово-замковий комплекс. Також діє Національний історико-архітектурний заповідник – “Замки Тернопільщини” з центром у Збаражі, чисельні історико-архітектурні пам'ятки. Мальовничість ландшафтів забезпечує Товтровий кряж - залишок великого бар'єрного рифу, який існував у прибережних водах теплого Сарматського

моря 15-20 млн. років тому. Мальовничі краєвиди, численні форми карстового рельєфу валять сюди рекреантів і є сприятливими для розвитку оздоровчо-спортивної, любительської та пізнавальної рекреації. Для того, щоб взяти під охорону найбільш цінні ландшафтні комплекси і пропогувати цілеспрямоване їх використання, на найближчу перспективу рекомендується створення РЛП “Збаразькі Товтри”.

Скалатська рекреаційна зона є сприятливою для розвитку оздоровчої і пізнавальної рекреації на основі околиць державного заповідника “Медобори” з його грабово-дубовими лісами, острівцями цілинного степу, великою кількістю ендеміків і реліктів. Сьогодні на території Медоборів функціонує три екологічні стежки: “Гостра”, “Боліт” та “До пуші відлюдника”. Кожна з них це науковий маршрут, повний загадок і таємниць. Довжина науково-пізнавальної стежки “Гостра” складає 1,2 км. Саме на цій горі зростає ясенець білий, названий у народі “неопалимою купиною”. А загалом у Медоборах проростає 120 видів рідкісних рослин, з яких 29 занесено до Червоної книги України.

Гримайлівська рекреаційна зона характеризується сприятливими умовами для розвитку пізнавальної, спортивно-оздоровчої рекреації, пішого і конного туризму, що зумовлено наявністю заповідника “Медобори”, Яблунівського ботанічного заказника, окремих грабово-дубових лісових масивів, мальовничої долини р. Збруч, карстових форм – печера “Перлина”, і озера карстового походження – “вікнини”.

Гусятинська рекреаційна зона спеціалізується на розвитку лікувально-курортної рекреації. В Тернопільській області лише смт. Гусятин віднесене до категорії курортних населених пунктів. Гусятин є бальнеологічним курортом з використанням слабомінералізованої води з високим вмістом органічних речовин типу «Нафтуся» під назвою «Новозбручанська» і ропи високої мінералізації типу «Друскіненкай» під назвою «Гусятинська». На базі цих ресурсів в смт. Гусятин працюють санаторій-профілакторій «Медобори» і санаторій «Збруч».

Підволочиська рекреаційна зона – не володіє значними рекреаційними ресурсами, спеціалізується в основному на розвитку пізнавальної рекреації: пам’ятка архітектури в Скалаті, природоохоронні об’єкти (ландшафтний заказник “Полупанівська свята гора”, Жеребківський ботанічний, Мединський і “Скориківське болото” гідрологічні заказники). Для короткотривалого відпочинку сприятливими є водосховища і долина р. Збруч. Запаси сірководневих вод і грязей використовуються в дитячому оздоровчому таборі в с. Хмелиська.

Лановецька рекреаційна зона – спеціалізується на розвитку пізнавальної рекреації: ботанічні заказники – Білозірська заплава, Ришківці, зоологічний Вербовецько-Запільський заказник, Лановецький зооботсад. А також оздоровча рекреація в дитячому оздоровчому таборі в с. Борщівка.

Верхньострипська рекреаційна зона – спеціалізується на розвитку короткотривалого відпочинку на базі Зборівського і Плотичанського водосховищ, але потребує заходів по організації ландшафтів для масового пляжно-купального відпочинку.

Серетсько-Вороняцька рекреаційна зона – спеціалізується на розвитку пізнавальної рекреації. В найближчій перспективі планується створення тут РЛП “Серетські Вороняки”.

Результати проведених досліджень засвідчили істотні територіальні відмінності сприятливості ландшафтів для потреб рекреації. За результатами ландшафтно-рекреаційного районування виділено чотири ландшафтно-рекреаційних райони: Південний, Західний, Північний і Центральний. Найвищим природним рекреаційним потенціалом володіє Південний ландшафтно-рекреаційний район, що обумовлено найсприятливішими кліматичними, геолого-геоморфологічними і геоботанічними ресурсами, а також функціонуванням найбільшого в Україні регіонального ландшафтного парку “Дністровський каньйон”. В цьому ЛРР є перспективи для розвитку оздоровчо-спортивної, лікувально-курортної та пізнавальної рекреації. Сприятливі ландшафтно-рекреаційні ресурси для

розвитку пізнавальної, спортивно-оздоровчої і любительської рекреації зосереджені в Західному (Опільському) ЛРР, що обумовлено наявністю мальовничих горбогірних ландшафтів з оптимальним поєднанням лісових і лучно-степових угідь. Північний ЛРР спеціалізується на розвитку оздоровчо-спортивної, туристично-пізнавальної і релігійно-паломницької рекреації на основі рекреаційних природних ресурсів Кременецьких гір. В Центральному ЛРР спостерігається значна диференціація ландшафтів за сприятливістю для потреб рекреації. Цей район спеціалізується на розвитку лікувально-оздоровчої, пізнавальної і релігійно-паломницької рекреації. Найбільш сприятливими в рекреаційному відношенні є території Товтрового кряжу і річкових долин, де планується створення РЛП “Збаразькі Товтри”, “Княжий ліс”, “Середньосеретський”, “Серетські Вороняки”.

Література:

1. Геренчук К.І., Койнов М.М., Цись П.М. Природно-географічний поділ Львівського та Подільського економічних районів. - Львів: В-во Львів. у-ту, 1964. – 223с.
2. Гродзинський М.Д. Основи ландшафтної екології: Підручник. – К.:Либідь,1993. – 224с.
3. Исаченко А.Г. Ландшафтоведение и физико-географическое районирование. –Москва: «Высшая школа».1991.- 361 с.
4. Маринич А.М., Пащенко В.М., Шищенко П.Г. Природа Украинской ССР. Ландшафты и физико-географическое районирование. – Киев: Наукова думка, 1985. – 224 с.
5. Новицька С.Р. Водні рекреаційні ресурси: еколого-географічний аналіз і оцінювання.// Наукові записки ТНПУ. Серія: Географія. – Тернопіль, 2007.- с.158-167.
6. Питуляк М.Р. Сучасний стан та оптимізація рекреаційних функцій ландшафтно-рекреаційних областей і районів Тернопільщини.//Український географічний журнал. №3(27) – Київ: інститут географії НАН України, 1999
7. Преображенский В.С., Веденин Ю.А. География и отдых. – Москва: Наука, 1971. – 48с.
8. Природа Тернопільської області /за ред. Геренчука К.І./ -Л.: Вища школа, 1979. -167с.
9. Царик Л.П., Чернюк Г.В. Природні рекреаційні ресурси: методи оцінки й аналізу (на прикладі Тернопільської області). – Тернопіль: Підручники і посібники, 2001. -188с.
10. Янковська Л.В. Еколого-географічне районування Тернопільської області.// Наукові записки ТДПУ. Серія: Географія. – Тернопіль, 2003.- с.156-162.

Summary:

Novitska S. LANDSCAPE-ECOLOGICAL ESTIMATION OF TERRITORY OF TERNOPIL REGION FOR AIMS OF RECREATION.

Landscape-ecological estimation of territory of the Ternopil region for the necessities of recreation have been conducted. The criteria of landscape – recreational districts of territory are developed. Territory of the Ternopil region is parted on four landscape – recreational districts, their description is given.

РАЦІОНАЛЬНЕ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ І ОХОРОНА ПРИРОДИ

УДК 911.3:332.64

Ярослав ЖУПАНСЬКИЙ, Олександр ФЕДОРУЦА, Мирослав ЗАЯЧУК

ДО ПИТАННЯ АГРОЛАНДШАФТНОГО ПІДХОДУ ПРИ ЗДІЙСНЕННІ ГРОШОВОЇ ОЦІНКИ ЗЕМЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

Динамічний розвиток та збалансоване функціонування агропромислового комплексу, створення в Україні ринку землі, становлення якого ще відбувається, зумовлює формування нових підходів у сфері землеустрою і землевпорядкування.

Актуальність дослідження обумовлена недостатнім використанням комплексного, загальногеографічного підходу у веденні кадастру сільськогосподарських земель, необхідністю пошуку та аналізу нових принципів ведення земельно-кадастрової справи. Актуальність також визначається необхідністю вдосконалення механізму оцінки землі відповідно до специфіки землеробства, відсутністю методик оцінки сільськогосподарських земель адаптованих до регіональних умов.

Вагомий внесок у розробку та формування існуючої грошової оцінки зробили В. Месель-Веселяк, М. Федоров [4], які запропонували методіку грошової оцінки землі, визначили ставлення до власності на землю. У зв'язку із введенням у дію Закону України "Про оцінку земель" [1], за яким нормативна грошова оцінка земельних ділянок сільськогосподарського призначення проводиться не рідше, як раз у п'ять-сім років, на думку вчених, потрібно перевірити відповідність існуючої грошової оцінки фактичному потенціалу земельних угідь та визначити, на яких методичних засадах вона повинна поновлюватися.

Мальчикова Д.С. пропонує загальногеографічний підхід до розробки кадастру сільськогосподарських угідь, а саме, здійснювати грошову оцінку земель сільськогосподарського призначення на основі агроландшафтного підходу.

Вченими Харківського Національного аграрного університету [10], також запропонований методичний підхід до нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення, в якому використовуються такі показники як чистий дохід з 1 га пшениці у натуральному виразі, що становить 1/3 природоекономічного потенціалу озимої пшениці з 1 га орної землі (за даними науковців, 60 ц/га при 41 балі бонітету); ціна 1 ц пшениці; бонітетна оцінка ґрунту в певному об'єкті; середньозважений бал бонітету ґрунтів в Україні; норма банківського відсотку (коефіцієнт капіталізації). Даний методичний підхід нині можна використовувати для розрахунку грошової оцінки земельних ділянок, оскільки сьогодні вже існує комп'ютеризована система автоматизації Земельного кадастру, завдяки якій матиме характеристику й оцінку кожна земельна ділянка. Проте, на думку вчених, цей підхід не враховує такого важливого чинника, як місцезнаходження земель відповідно до ринку збуту продукції.

У зв'язку з цим вчені пропонують використовувати попередній підхід, з використанням наступних показників: земельна рента, розрахована за формулою В. Лаунхардта [6], де береться до уваги урожай (ц/га); фіксована ринкова ціна продукту (грн/ц); витрати на виробництво продукції (грн/ц); транспортний тариф на одиницю відстані (грн/км); відстань до ринку збуту продукції (км); банківський відсоток (3%). Також пропонується земельну ренту розраховувати по озимій пшениці, оскільки вона вирощується практично на всіх ґрунтах і є найрентабельнішою.

Відомі методи оцінки земель, що запропоновані співробітниками інституту

землеробства та тваринництва західного регіону, з використанням наступних значень: прибуток в дол. США на 1 га; період трудової діяльності людини (25р.); норма капіталізації землі, та метод Дмитренка В.Л. та Махортова Ю.О. з врахуванням: урожаю; ціни 12-13 дол./ц; балу бонітету по *i* району, в якому проводять оцінку; середньозваженого балу бонітету по Україні; норму амортизації (0,02).

Незважаючи на наявність значних наукових розробок в теорії та практиці оцінково-кадастрових робіт та створення єдиної загальної методики оцінки землі, сьогодні ще не вирішені до кінця і в багатьох випадках залишаються дискусійними важливі питання методології розробки та ведення кадастру сільськогосподарських земель, практики проведення землеоцінювальних робіт.

Географи наголошують на необхідності переходу до ландшафтно-контурної та меліоративно-контурної систем землекористування, поширених у всіх розвинених країнах світу. Такі розробки були підтримані більшістю спеціалістів сільського господарства, і на даний час в країні поступово впроваджується так звана агроландшафтна територіальна організація сільської місцевості (модельний полігон "Люботинка" Харківської області) [2].

Вчені вважають, що агроландшафтний підхід, дозволяє вивчити весь комплекс природно-географічних і господарських складових, а також виявити їх внутрішні і зовнішні зв'язки, динаміку змін в ландшафті, що є найбільш перспективним в сфері пошуку нових принципів сільськогосподарської організації території.

Таким чином, актуальність розробки методів прикладного районування на агроландшафтній основі для цілей сільського господарства і, зокрема, для проведення кадастру сільськогосподарських земель, зумовлена необхідністю вироблення нових, комплексних підходів до організації території, оскільки більшість прорахунків та невдач природокористування відбуваються від незнання або свідомого ігнорування взаємозв'язків між окремими компонентами природного середовища.

Агроландшафтна структура (АЛС) – це сукупність агроландшафтних одиниць, які ув'язані між собою певними просторово-часовими, інформаційними взаємозв'язками. При визначенні генетико-морфологічної структури АЛС головне значення має походження і умови розвитку структурних елементів. В генетико-морфологічному аспекті АЛС представлені таким типологічним рядом морфологічних одиниць: АЛ-контур – АЛ-підмасив – АЛ-масив – АЛ-місцевість [7].

Акцентування здійснено в типологічну ієрархію АЛС за однорідністю їхніх морфологічних одиниць і природними характеристиками, господарським використанням і системою управління. АЛ-підмісцевості – виділяється на підставі однотипності підходів щодо оптимізації природокористування на конкретній території. Просторово й організаційно АЛ-підмісцевість відповідає окремим індивідуальним, фермерським господарствам, колективним селянським спілкам тощо, які територіально розміщуються в межах сільських (селищних) рад.

АЛ-підмісцевість є нижчою рангом за АЛ-місцевість. Остання, територіально є частиною АЛ-району, займаючи простір від одного до декількох господарських утворень в межах однієї сільської (селищної) ради і характеризується єдністю управління.

Ієрархічно вищими індивідуальними одиницями регіонального характеру пропонуються такі: АЛ-район, АЛ-округа, АЛ-провінція, АЛ-зона, АЛ-край. Зауважимо, що АЛ-район характеризується однотипною генетико-морфологічною структурою, певним набором сівозмін і видів меліорації, єдиним набором видів земель. Виділяється він на основі об'єднання однорідних АЛ-місцевостей і становить складне композиційне утворення. Територіально він переважно менший адміністративного району. Розміри його перш за все визначаються природничою та економічною структурою території [7].

Територія Чернівецької області майже навпіл розділяється р. Прутом на дві частини, що є елементами як різних агроландшафтних країн і зон, так і відповідно різних таксонів

нижчих рангів. Північну і Північно-Східну частину області, що обмежена Дністром з півночі і Прутом на півдні в агроландшафтному плані слід віднести до Західно-Української Лісостепової агроландшафтної провінції, зони Лісостепу, Східноєвропейської рівнини. Частина утворює Прут-Дністерську височинно-рівнинну агроландшафтну округу, сільськогосподарськи високо освоєну за спеціалізацією, вираженою буряківництвом [7].

Проаналізувавши фізико-географічні і ландшафтні утворення, сільськогосподарську спеціалізацію, ранг соціального статусу і управління та конкретні географічні параметри, що характеризують АЛС в межах Чернівецької області виділено 48 АЛ-районів [7].

У Прут-Дністерській окрузі виділено 26 АЛ-районів, в Прут-Сіретській - 17 АЛ-районів, в Карпатсько-гірсько-лісовій - 5 АЛ-районів. Кількість виділених АЛ-районів ще раз підкреслює як складність в географічному плані самого регіону досліджень, так і складну інтегровану полісистемну сутність об'єкту дослідження АЛС.

Необхідно зазначити, що виділені АЛ-райони вписуються в мережу адміністративних районів і узгоджені з межами головних землеволодінь. Характеристику АЛ-районів зручно розглядати згідно їх підпорядкованості адміністративним районам, в той же час, дотримуючись схеми агроландшафтної таксономічної ієрархії.

Ефективність використання праці – продуктивність праці-становить основу прогресивного суспільства. У ринкових економіках розподіл доходів здійснюється як за працею, так і за капіталом. Сільське господарство охоплює низку галузей, які істотно відрізняються технологією, організацією виробництва, економікою. Аналіз продуктивності повинен вестися насамперед в розрізі галузей, продуктів. Результат діяльності, ефективність виробництва, продуктивність праці при цьому чітко визначаються величиною продукту. Натуральне вимірювання та співвимірювання продукту – основний і найкращий спосіб визначення чисельника дробу, яким обчислюється продуктивність праці. Обчислення продуктивності праці в масштабі підприємства, регіону, галузі пов'язана із співвимірюванням різномірної продукції. Для цього можуть бути використані вартісні методи. Тобто оцінювання обсягу продукції через співставні (порівняльні) ціни, які встановлюються в директивному порядку. Стабільний характер таких цін дозволив би оцінювати динаміку процесу. Для усунення повторного рахунку пропонується при співмірюванні продуктів користуватися показниками чистої продукції. З метою можливості порівняння зернових, технічних культур, продуктів тваринництва тощо, застосовують коефіцієнт переходу від натуральних показників до вимірності в зернових одиницях. Перерахунок показників сільськогосподарського виробництва в зернові одиниці дозволяє оцінити сукупне (валове), виробництво, визначити його виробничо-територіальний напрям і, найголовніше, оцінити продуктивність використання сільськогосподарських угідь (зерн. од./га або зерн.од/100 га). Згадана методика застосована П.О. Сухим [8,9] при визначенні виробничо-територіальних типів та продуктивності сільськогосподарських угідь у господарствах усіх типів у розрізі сільських рад Чернівецької області.

Нами здійснено спробу порівняти існуючу грошову оцінку та продуктивність земель. Так, найбільшу пересічну грошову оцінку в межах Прут-Дністерського межиріччя, отримали землі Ожєвсько-Сокирянського АЛ-району – 20 591,06 грн./га (2006 р.), де середня продуктивність склала 6,42 тис. зерн. од./га. А найменшу оцінку - землі Станівсько-Кіцманського АЛ-району - 3 017,69 грн/га, з продуктивністю 5,28 тис. зерн. од./га (1991-2005 р.р.).

У межах Прут-Дністровського межиріччя Чернівецької області, найбільше середнє виробництво продукції на 1 га с/г угідь має Оршівсько-Кіцманський АЛ-район 9,91 тис. зерн. од. (1991-2005 р.р.), де пересічна вартість 1 га с/г угідь склала 14 114,99 грн/га. А найменше значення Каплівсько-Хотинський АЛ-район - 5,21 тис. зерн. од./га (1991-2005 р.р.), де пересічна вартість 1 га с/г угідь склала 9 603,94 грн/га(2006 р.).

Кореляційний зв'язок між пересічною грошовою вартістю 1 га с/г угідь (грн.) в АЛ

районі та середнім виробництвом продукції с/г 1991-2005 р.р. (тис. зер. од.) в межах АЛ району дорівнює 0,301, тобто зв'язок прямий і слабкий.

Отже, в межах Прут-Дністерського межиріччя Чернівецької області існує певна відповідність між здійсненою грошовою оцінкою земель сільськогосподарського призначення та розрахунковою продуктивністю в таких агроландшафтних районах: Романківецько-Сокирянському, Росопансько-Кельменецькому, Білівецько-Хотинському, Колінківсько-Хотинському, Баламутівсько-Заставнівському, Станівсько-Кіцманському. А найбільша невідповідність між здійсненою грошовою оцінкою та розрахунковою продуктивністю спостерігається в наступних АЛ-районах: Ожевсько-Сокирянському, Кулішівсько-Сокирянському, Олексіївсько-Сокирянському, Грушівсько-Кельменецькому, Клішківсько-Хотинському, Балківсько-Новоселицькому, Фороснянсько-Новоселицькому, Костичансько-Новоселицькому, Магальянсько-Новоселицькому, Веренчансько-Заставнівському.

Нині в Україні докорінно змінюються форми виробничих та земельних відносин у бік формування реального господаря землі, зацікавленого у результатах своєї праці. Оскільки оподаткування покликано вирівнювати виробничі умови господарювання та стимулювання ефективної діяльності сільгоспідприємств, то основа визначення податків, та рентних платежів, тобто нормативна грошова оцінка, повинна відповідати фактичному потенціалу землі.

Наявна схема кадастрового районування потребує перегляду та вдосконалення. Розроблене природно-сільськогосподарське зонування може використовуватись лише як природна основа кадастрового районування і воно є придатними лише для розробки шкал бонітування ґрунтів. Тому для завершення комплексного природно-економічного районування для цілей кадастру необхідна подальша розробка запропонованого кадастрового районування з більш ретельним врахуванням економічних показників, особливостей використання території, наслідків господарської діяльності. На думку вчених найбільш актуальним під час робіт такого напрямку має стати агроландшафтний підхід, що зумовлено необхідністю вироблення комплексних географічних підходів до організації території.

Проведені дослідження свідчать, що існуюча нормативна грошова оцінка земель сільськогосподарського призначення не відповідає реальному потенціалу землі. Невідповідність нормативної грошової оцінки фактичному потенціалу ґрунтів призводить до значної деформації у системі податкового навантаження на сільськогосподарські підприємства. Тому виникає парадоксальна ситуація: низькорентабельні сільськогосподарські підприємства, які нераціонально та неефективно використовують земельні ресурси в процесі поновлення грошової оцінки, отримують відносно низьку нормативну грошову оцінку і, як результат, нижчий рівень податкових платежів.

Визначення зв'язків між природними та господарськими компонентами агроландшафтних таксонів під час проведення кадастрових робіт, забезпечує комплексне дослідження. Земельно – кадастрове районування території та грошова оцінка земель повинні бути гранично комплексними та враховувати всі наявні схеми природної та соціально-економічної неоднорідності, що здійснюється через агроландшафтне районування території. Тому пропонується ведення якісного обліку та оцінки земель стосовно до типових взаємозумовлених поєднань природних та економічних умов, які закономірно складаються на тій чи іншій території.

Література:

1. Закон України « Про оцінку земель »: Прийнятий 11 грудня 2003 року № 1387-IV // Урядовий кур'єр. – 2004. - №5.
2. Мальчикова Д.С. Географічні основи кадастру сільськогосподарських земель Півдня України (на матеріалах Херсонської області): Монографія.-Херсон: ІІІ Вишмерський В.С., 2005.-198 с.
3. *Матеріали ДП „Чернівецький науково-дослідний та проектний інститут землеустрою”*

4. *Месель-Веселяк В.Я., Федоров М.М.* Організаційно-правове забезпечення реформування земельних відносин в аграрній сфері (підсумки і проблеми) // Землевпорядний вісник . – 2003. - №3- С.18-24.
5. Методика грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення та населених пунктів // Земельні відносини в Україні: Законодавчі акти та нормативні документи / Держкомзем України. – К.: Урожай, 1998. – С.385-391.
6. *Новіков О.* Проблеми теорії та практики існуючої грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення. «Землевпорядний вісник». № 2. 2006. – С. 55-57.
7. *Скрипник Я.П.* Агроландшафтні системи Чернівецької області, проблеми використання та оптимізації: Автореф. дис. канд. геогр. наук : 11.00.01/ - Чернівці: Рута. 2002.-20ст.
8. *Сухий П.О.* Оцінка ефективності функціонування сільськогосподарських підприємств України в умовах становлення ринкових відносин // Регіональні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил України: Зб. наукових праць-Тернопіль: Економічна думка, 1998. -С. 325-328.
9. *Сухий П.О., Заячук М.Д.* Сільськогосподарська спеціалізація території та чинники її формування // Українське Полісся: вчора, сьогодні, завтра // Зб. наук. праць. – Луцьк: Надтир'я, 1998. – С. 138-139
10. *Шиян Д.* Грошова оцінка земель: методика, методологія // Економіка України. – 1998. - № 11. – С. 60.

Summary:

Yaroslav Zhupans'kyi, Oleksandr Fedorutsa, Myroslav Zayachuk. ON THE POINT OF AGROLANDSCAPE APPROACH WHILE MONEY ESTIMATION OF EARTHS OF THE AGRICULTURAL SOILS.

The methodological approaches of money estimation actions of agricultural soils are considered. The comparison of money estimation indexes of agricultural soils and the productivity of them in the cut of agrolandscape areas on the example of Prut-Dnistrovskyi foundary line of Chernivtci region is carried out.

Надійшла 20.10.2008р.

УДК 991.9:502

Любомир ЦАРИК

**ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ ЗАПОВІДНОЇ МЕРЕЖІ
ЛАНДШАФТНИХ РАЙОНІВ ПОДІЛЛЯ: ПІДХОДИ ДО ЇЇ
ПРОСТОРОВО-ФУНКЦІОНАЛЬНОЇ ОПТИМІЗАЦІЇ**

Ландшафтне різноманіття – це поєднання унікальних і типових лісових, лучних, болотних, степових, гірських, рівнинних, морських, річкових і інших угруповань певної території. Кожен ландшафт є неповторним і особливим навіть за умови його типовості для даного регіону. Ландшафти є основними об'єктами природозаповідання, вони формують ландшафтну та біогеографічну особливість кожного природного регіону.

Сучасні екологічні спостереження і оцінки показують, що збереження генофонду будь-якого регіону, його ландшафтного багатства можливе за умови 10-15% заповідності і залученні у структуру регіональної екомережі 40-60% загальної території.

Існуюча мережа територій та об'єктів природно-заповідного фонду Поділля зважаючи на різноманітні історичні особливості її формування має істотні відмінності у границях як одиниць адміністративного поділу, так і таксонів фізико-географічного районування, а відтак є неоднорідною в територіально-функціональному відношенні. Аналіз мережі територій і об'єктів природно-заповідного фонду поданий в працях В.П. Брусака, Р.М. Гнатюка, Ю.В. Зінька, Я.С. Кравчука [1], Г.І. Денисика, В.Є. Любченка [4], А.В. Гудзевича [2,3], Л.П. Царика [9], П.Л. Царика [10], Т.Л. Андрієнко, Р.Я. Арап, Р.Г. Білик [5] та інших.

Обґрунтоване забезпечення виділів фізико-географічного районування заповідними об'єктами певних рангів, які б відповідали визначальним зональним та азональним регіональним рисам природи, – як зазначає В.М. Пашенко [8], – має бути визначено сутнісно, генетично за системою характерних показників. Це означає, що певному рангу фізико-географічних таксонів відповідатиме певний ранг заповідних територій, зокрема: біосферний заповідник – природній зоні, підзоні; фізико-географічній гірській країні; природний заповідник, природний національний парк – фізико-географічному краю, фізико-

географічній області чи декільком областям; заказник, регіональний ландшафтний парк – фізико-географічному району, районам, пам’ятка природи, заповідне урочище – ландшафту і його морфологічним одиницям: місцевостям, урочищам (Рис. 1). Такий поділ можна вважати умовним, однак він даватиме можливість репрезентувати заповідними об’єктами ландшафтні структури території і тим самим забезпечувати збереження ландшафтного різноманіття регіону.

Аналіз територіальної організації об’єктів заповідної мережі Поділля показав істотну її відмінність за фізико-географічними районами (ФГР). Ландшафтне різноманіття найефективніше охороняється у великоплощадних заповідних територіях і об’єктах площею понад 500 га. Такі біоцентри є відносно великими за своїми розмірами і створюють умови для стабільного функціонування і розвитку локальних геосистеми. У зоні широколистяних лісів Поділля зосереджено 68,5% великих біоцентрів в межах заповідних територій, що свідчить про найвищу у регіоні ступінь збереженості природних ландшафтів, високу територіальну насиченість такими біоцентрами, а також про високу забезпеченість ними збереження біотичного різноманіття. Лісостепову зону Поділля репрезентує 26,7% великих заповідних біоцентрів, що свідчить про невисокий рівень заповідності території, невисоку територіальну насиченість такими біоцентрами, відносно нижчу за попередню зону забезпеченість ними збереження біотичного різноманіття. Зону мішаних лісів репрезентує тільки 4,6% великих біоцентрів, що зумовлено її фрагментарною поширеністю в межах Поділля, а також низьким рівнем заповідності окремих фізико-географічних районів.

Рис. 1. Відповідність заповідних категорій певним таксонам фізико-географічного районування

Стосовно заповідності фізико-географічних районів спостерігаються наступні особливості. Високою є заповідність у восьми фізико-географічних районів, яка перевищує пересічноукраїнський показник. Ці райони репрезентують ландшафти п’яти фізико-географічних областей, трьох природних зон (Табл.1.). Найвищі показники заповідності характерні для Західно-Подільської височинної області зони широколистяних лісів – 13,37% (з урахуванням тільки заповідної зони ПНП „Подільські Товтри”) та області Житомирського Полісся зони мішаних лісів – 12,46%. Такий ступінь заповідності дає можливість належно оберігати і відтворювати ландшафтне різноманіття території і відповідає кращим європейським стандартам. Високою є заповідність ландшафтів області Малого Полісся в межах Поділля, яка складає 8,0%, а також заповідність частини Південно-Подільської височинної області у межах досліджуваної території – 8,82%. Такі показники наближаються

Заповідність фізико-географічних районів Поділля

№ у схемі ФГР	Природна зона, край, область, фізико-географічний район	Орієнтовна площа, га	Кількість заповідних об'єктів (у т. ч. великоплощадних)	Орієнтовна площа заповідних територій, га	Щільність запов. об'єктів, од./га/ Заповідність, %
Зона мішаних лісів, Поліський край					
<i>Область Малеого Полісся</i>					
10	Радехівсько-Бродівський	35110	19 (2)	5500	0,05/15,66
11	Смигівсько-Славуцький	62560	30 (2)	2300	0,049/1,08
<i>Область Житомирського Полісся</i>					
19	Корецько-Новоград-Волинський	21330	3 (1)	180	0,014/0,84
22	Баранівсько-Високопільський	104497	21 (3)	15500	0,02/14,83
Зона широколистяних лісів. Західно-Український край					
<i>Волинська височинна область</i>					
47	Острозько-Гощанський	31270	4(-)	100	0,013/0,32
<i>Розтоцько-Отинська горбогірна область</i>					
52	Миколаївсько-Бережанський	99410	48 (5)	4500	0,05/4,53
54	Ходорівсько-Бучацький	94910	61 (10)	10400	0,06/4,58
<i>Західно-Подільська височинна область</i>					
55	Вороняцький	62100	6 (1)	600	0,09/0,96
56	Зборівсько-Теребовлянський	276000	76 (7)	3500	0,03/1,27
57	Гримайлівсько-Гусятинський	121200	37(7)	13000	0,03/10,73
58	Збарзько-Смотрицький (Товтровий)	320000	80 (14)	30000	0,025/9,37
59	Чортківсько-Кам'янець-Подільський	344980	290 (15)	60000	0,084/17,4
<i>Середньоподільська височинна область</i>					
60	Кременецький	79000	38 (7)	5500	0,048/7,0
61	Вілійсько-Ізяславський	123100	29 (8)	2550	0,023/2,07
62	Грицівсько-Любарський	103300	14 (1)	380	0,013/0,36
63	Лановецько-Геофіпольський	260950	66 (9)	4500	0,025/1,72
64	Старокостянтинівсько-Хмельницький	190100	20 (2)	550	0,01/0,29
65	Підволочисько-Авратинський	260250	29 (4)	1500	0,01/0,57
66	Красилівсько-Ярмолинський	417300	54 (12)	2500	0,01/0,60
67	Меджибізько-Деражнянський	178300	28 (8)	5000	0,015/2,8
68	Верхньоушицький	182700	28 (5)	700	0,015/0,38
69	Нижньоушицький	75500	10 (6)	4000	0,013/5,3
Лісостепова зона. Подільсько-Придніпровський край.					
<i>Північно-Західна Придніпровська височинна область</i>					
74	Калинівсько-Козятинський	223900	11 (-)	100	0,005/0,04
75	Липовецько-Погребищенський	259940	17 (2)	250	0,006/0,1
<i>Північно-Східна Придніпровська височинна область</i>					
77	Ружинсько-Сквирський	57000	1 (1)	700	0,002/1,23
<i>Придніпровсько-Східно-Подільська височинна область</i>					
82	Ялтушківсько-Копайгородський	123000	31 (3)	450	0,025/0,36
83	Митківсько-Клембівський	109000	18 (-)	150	0,016/0,13
84	Жмеринсько-Шаргородський	190000	20 (1)	300	0,01/0,16
85	Могилів-Подільсько-Ямпільський	91500	42 (9)	2500	0,045/2,73
86	Томашпільсько-Піщанський	102300	13 (1)	300	0,012/0,29
<i>Середньо бузька височинна область</i>					
87	Барсько-Літинський	219500	53 (7)	2600	0,024/1,18
88	Брайлівсько-Тульчинський	220000	37 (6)	1300	0,016/0,59
89	Гнівансько-Гайсинський	360000	44 (3)	1700	0,012/0,47
90	Ладизинсько-Бершадський	274900	46 (5)	3500	0,017/1,27
<i>Центральнопридніпровська височинна область</i>					
91	Оратівсько-Монастирищенський	67500	3 (1)	400	0,004/0,59
92	Умансько-Маньківський	82000	7 (-)	50	0,0085/0,06
<i>Південно-Подільська височинна область</i>					
97	Балтсько-Савранський	98000	13 (3)	6000	0,013/8,82

до оптимальних величин і сприяють надійному збереженню ландшафтного різноманіття територій. Саме на зазначених територіях формуватимуться три із п'яти ключові території загальнонаціонального значення (Медоборська, Князпільсько-Совиярська, Чечельницька). Зону мішаних лісів Поділля належно репрезентуватимуть дві ключові території регіонального статусу - Середньогоринська і Мальованківська.

На цьому фоні є високою репрезентативність окремих фізико-географічних районів вказаних фізико-географічних областей. Зокрема, в межах Збарасько-Смотрицького (Товтрового) ФГР знаходиться державний заповідник, природний національний парк і 35 заказників загальнодержавного і місцевого значення, що забезпечує високий показник заповідності району на рівні 9,37%. У Чорківсько-Кам'янець-Подільському фізико-географічному районі зосереджено регіональний ландшафтний парк, природний національний парк і 26 заказників різних рангів, що сприяє підтриманню одного із найвищих показників заповідності території на Поділлі – 17,4 %.

Водночас у одинадцяти фізико-географічних районів показники заповідності території знаходяться в межах 1-4,99%. Це незначний рівень заповідності території нижче пересічно українського показника, який свідчить про відсутність у межах цих територій заповідних об'єктів вищих рангів, невисокий рівень організації заповідної справи. До цієї групи фізико-географічних районів входять: Смигівсько-Славутський, Миколаївсько-Бережанський, Ходорівсько-Бучацький, Зборівсько-Теребовлянський, Вілійсько-Ізяславський, Лановецько-Теофіпольський, Меджибізько-Дережнянський, Ружинсько-Сквирський, Могилів-Подільсько-Ямпільський, Барсько-Літинський та Ладижинсько-Бершадський – представники семи фізико-географічних областей. Аналіз цих територій на предмет заповідності дає підстави стверджувати про наявні природні об'єкти для подальшого заповідання.

У найбільш проблемну групу із вісімнадцяти фізико-географічних районів з найнищим показником заповідності (0,04 -0,99 %) входять території п'яти фізико-географічних областей: Середньо-Подільської височинної області широколистяних лісів та 4-х областей лісостепової зони. Зайнята ними частка земельного фонду Поділля складає 41,4%. Незадовільний стан заповідності тут зумовлений відсутністю цілеспрямованої стратегії розвитку заповідної справи за умови наявності потенційних заповідних територій.

Зокрема відсутні заповідні об'єкти категорії заказник в Острозько-Гошанському ФГР Волинської височини; в межах Корецько-Новоград-Волинського ФГР Житомирського Полісся є тільки 1 ландшафтний заказник; у Вороняцькому ФГР Західно-Подільської височини представлений 1 загальнозоологічний заказник. Неналежно репрезентовані заповідними об'єктами фізико-географічні райони Північно-Східної Придніпровської височинної області, у Ружинсько-Сквирському ФГР знаходиться тільки 1 ландшафтний заказник; Центральнопридніпровської височини Оратівсько-Монастирищенський ФГР (2 невеликі заказники), Умансько-Манківський ФГР (1 ландшафтний заказник); Північно-Західної Придніпровської височинної області у Калинівсько-Козятинському районі зосереджені три невеликі за площею ботанічні заказники, які знаходяться на межі Середньобузької височини. Картосхема (рис. 2) відображає ступінь репрезентативності заповідними об'єктами території фізико-географічних районів Поділля.

Заходи з оптимізації територіально-функціональної структури ПЗФ Поділля базуватимуться на декількох принципових положеннях. Зокрема:

- природні комплекси кожної фізико-географічної області повинні бути репрезентовані у природному заповіднику чи ПНП;
- кожний із ландшафтних районів повинен бути репрезентований у перспективній екомережі природним ядром у складі заказника чи РЛП площею понад 500 гектарів;
- функціональна структура ПЗФ ландшафтних районів повинна бути максимально повною.

Так, на найближчу перспективу, у межах Поділля запроєктовано створення таких

базових заповідних територій:

- Кременецького ПНП та ПНП „Верхнє Побужжя” у Середньо - Подільській височинній області;
- ПНП „Мале Полісся” на малополіських теренах Поділля;
- ПНП „Дністровський каньйон” у Західно-Подільській височинній області;
- Центрально-Подільського природного національного парку у Середньо - Бузькій височинній області;
- Чечельницького природного заповідника на теренах Південно-Подільської височинної області.

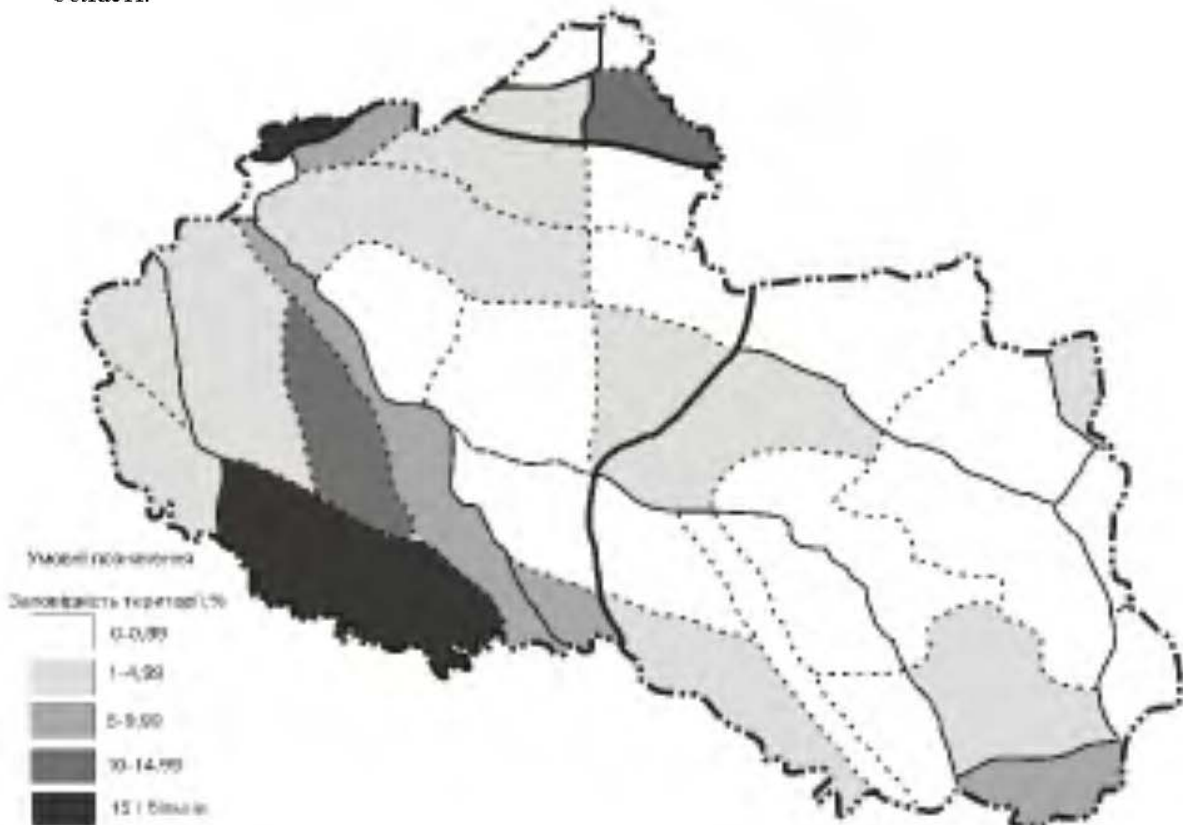

Рис. 2. Ступінь заповідності ландшафтних районів Поділля.

Стосовно базових об'єктів фізико-географічних районів, якими виступають заказники, заповідні зони РЛП, великомасштабні заповідні урочища, то їх запропоновано створити близько 50, у тому числі 35 об'єктів - автором даної публікації. Зокрема запропоновано до створення:

- філіали природного заповідника „Медобори” у мильнівському і збаразькому ландшафтах Товтрового кряжу та РЛП „Збаразькі Товтри”;
- Лосятинський ландшафтний заказник та Почаївський РЛП у Вороняцькому ФГР;
- Опільський РЛП, Конюхівський загальнозоологічний заказник та розширення Голицького ботаніко-ентомологічного заказника у Миколаївсько-Бережанському ФГР;
- Залізцівський та Вертелківсько-Мшанецький РЛП, РЛП „Княжий ліс” у Зборівсько-Теребовлянському ФГР;
- Луб'янківський ландшафтного і Білогірський гідрологічний заказники та Верхньогоринський РЛП у Лановецько-Теофіпільському ФГР;
- РЛП „Середньосеретський” у Чортківсько-Кам'янець-Подільському ФГР;
- Віньковецький лісовий заказник та Віньковецький РЛП у Красилівсько-Ярмолинецькому ФГР;

- Джурджівський ландшафтний заказник і Новоушицький РЛП у Верхньоушицькому та Нижньоушицькому фізико-географічних районах;
- Хмельницький РЛП у Калинівсько-Козятинському ФГР;
- Жмеринський РЛП у Жмеринсько-Шаргородському ФГР;
- Шпиківський лісовий заказник, лісовий заказник „Леляко-Подільська дача” у Браїлів-Тульчинському ФГР;
- Могилів-Подільський і Ямпільський РЛП у Могилів-Подільсько-Ямпільському ФГР;
- Лісовий заказник „Журавель” у Оратівсько-Монастирищенському ФГР;
- Лісовий заказник „Красний ріг” у Балтсько-Савранському ФГР;
- Ладизинський та Бершадський РЛП у Ладизинсько-Бершадському ФГР;
- розширити Іллінцівський і Дашівський ботанічні заказники у Гнівань-Гайсинському ФГР.

Проектування вказаних заповідних територій сприятиме оптимізації функціонально-просторової структури заповідної мережі та істотному покращенню збереження ландшафтного різноманіття у фізико-географічних районах з низьким рівнем заповідності. Однак принципове вирішення проблеми збереження ландшафтного різноманіття знаходиться у площині проектування регіональної екомережі – цілісної природоохоронної системи, шляхом органічного поєднання у ній основних структурних елементів задля збереження і відтворення ландшафтної і біотичної своєрідності природи Поділля.

Література:

1. Брусак В.П., Гнатюк Р.М., Зінко В.В., Кравчук Я.С. Перспективи формування природоохоронної системи Поділля // Наукові записки ТДПУ. Серія: географія. – Тернопіль: Вид-во ТДПУ, 1998. - №2. – С. 180-187.
2. Гудзевич А., Баюрко Н., Поліщук В., Стефанков Л. Особливості господарської зони проектованого національного парку на Вінниччині // Наукові записки ТДПУ. Серія: Географія. – Тернопіль: Вид-во ТДПУ, 2004. - №2. – Ч. 2. – С. 221-226.
3. Гудзевич А.В. Природно-заповідна Вінниччина. – Вінниця, 2002. – 147 с.
4. Заповідне Поділля: краєзнавчі нариси. / За ред.: Денисига Г.І., Любченка В.Є. – Вінниця: Видавництво “Тезис”, 2000. – 104с.
5. Заповідні перлини Хмельниччини / під ред. Т.Л.Андрієнко. – Хмельницький: ПАВФ „Інтрада”, 2006. – 220.
6. Мудрак О., Кирилюк Л., Ворона Є. Про необхідність створення національного природного парку „Центральне Поділля”. // Наукові записки ТДПУ. Серія: географія. №2. Частина 1. – 2004. – С. 226 - 231.
7. Мудрак О.В., Мудрак Г.В. Регіональні ландшафтні парки – основа екологічної мережі Вінницької області // Перший всеукраїнський з’їзд екологів. Тези доповідей. – Вінниця: Універсам – Вінниця, 2006. – с. 306.
8. Пащенко В.М. Гуманістичність екомережі: географічний аспект/ Український географічний журнал – 2004, № 3, С. 29-35.
9. Царик Л.П. Мережа природоохоронних об’єктів і територій Поділля: стан, проблеми, перспективи. // Наукові записки ТНПУ. Серія Географія. – Тернопіль: Вид-во ТДПУ, 2006. - №1. – С. 135-142.
10. Царик Л.П. Регіональна екологічна мережа: географічні аспекти формування і розвитку (на матеріалах Тернопільської області). – Тернопіль: Вид-во ТНПУ, 2005. – 172с.

Summary:

Tsaryk L.P. TERRITORIAL ORGANIZATION OF THE PROTECTED NETWORK OF LANDSCAPE DISTRICTS OF PODILLYA: APPROACHES TO ITS SPATIAL-FUNCTIONAL OPTIMIZATION.

The considered problem of saving of landscape variety is especially actual for Podillya, as 50% physical-geographic areas have the degree of protected of territory less than 1%. Only 27% physical-geographic areas have scientifically the level have protected or near to him, that provides saving of landscape variety. Considered system of measures on optimization of territorial-functional structure of the base protected territories for providing of saving of landscape varieties.

Надійшла 10.09.2008р.

СТРУКТУРНО-СИСТЕМНИЙ АНАЛІЗ ЗЕМЕЛЬНИХ РЕСУРСІВ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ

Вивчення сучасного стану земельних ресурсів та їх економічна оцінка є однією з актуальних проблем сьогодення. Земля є одним з найбільш універсальних природних ресурсів, що використовується багатьма галузями господарства, тому важливим є питання оцінки земельних ресурсів і визначення головних напрямків оптимізації їх використання.

Реформування земельних відносин в Україні, на жаль, не відбулося, всі заходи земельної реформи торкнулися переважно земель сільськогосподарського призначення.

Наслідком такої державної політики стало нераціональне використання земельно-ресурсного потенціалу держави, погіршення якісного стану та продуктивності земель, неврегульованість зміни характеру функціонування землі як засобу виробництва в економічній системі ринку, відсутність єдиної державної системи охорони земель як основного національного багатства.

Поняття "земельні ресурси" є досить складним. До основних земельних угідь з яких складаються земельні ресурси України, та від стану яких в значній мірі залежить екологічна ситуація в країні, відносяться сільськогосподарські, лісові та природоохоронні землі. В подальшому будемо використовувати термін "земельні ресурси" тільки для категорій земель сільськогосподарського призначення. Потенціал земельних ресурсів (ЗРП) є невід'ємною складовою природно-ресурсного потенціалу (ПРП). Досліджуючи природно-ресурсний потенціал, В.П. Руденко пропонує розуміти його як сукупну продуктивність природних ресурсів території як засобів виробництва і предметів споживання виражену у їх суспільній споживній вартості. Разом з тим, в науковій літературі використовується ряд інших термінів: "сільськогосподарський ресурсний потенціал", "аграрно-ресурсний потенціал", "аграрний потенціал" та інші. Невід'ємною складовою цих понять є земельно-ресурсний потенціал.

Потенціал, як зазначає Ю.Д. Дмитревський є кількісною оцінкою того чи іншого природного ресурсу або ресурсів.

Варто зазначити також і те, що величина, структура, і особливості використання аграрно-ресурсного потенціалу (АРП), в тому числі і земельного, залежить в певній мірі від суспільного розвитку. Таким чином, земельно-ресурсний потенціал можна розглядати як категорію динамічну та історичну. Слід зазначити, що співвідношення між окремими складовими як ЗРП так і АРП може змінюватися територіально і в процесі самого сільськогосподарського виробництва, хоча потенціал сільського господарства визначають не просто набором окремих видів ресурсів, а їх системою, можливостями природокористування в різних соціально-економічних умовах. Господарська діяльність людини призводить до якісних змін в АРП і ЗРП, він регулюється, управляється значною мірою природними процесами та законами суспільного виробництва.

Основною складовою частиною ЗРП, яка залучена до процесу сільськогосподарського виробництва є родючі землі, які є одночасно частиною земельного фонду.

Поза-як більша частина земельних ресурсів країни перебуває у сільськогосподарському обігу, то саме цей напрямок землекористування та науково-технічний рівень землеробства, визначають їхній якісний стан та соціальне значення.

Особливість сільськогосподарського природокористування полягає в тому, що різні земельні угіддя, як правило, використовуються по-різному і це визначає відповідний рівень інтенсивності їх обробітку, а, відповідно, неоднакову продуктивність.

У процес сільськогосподарського виробництва найбільш активно залучений верхній родючий шар землі, тобто ґрунт. Тому ґрунт, а саме його основну властивість – родючість, можна розглядати як один з головних ресурсів сільськогосподарського

природокористування. Разом з тим, ґрунт і його властивості в певній мірі є інтегральним відображенням взаємодії окремих компонентів природи, а також і особливостей використання території. Таким чином взаємопов'язаний вплив окремих природних компонентів проявляє себе як в просторі, так і в часі.

Слід зазначити також і те, що сам процес землекористування є історичним. Умови і характер використання землі в основному визначаються способом виробництва та відносинами власності. Не випадково протягом багатовікової історії земля була об'єктом суперечок інтересів різних класів і верств населення. З формою власності на землю тісно пов'язане землеволодіння та особливості землекористування.

Вартість земельних ресурсів визначається згідно постанови Кабінету Міністрів України "Про методику грошової оцінки сільськогосподарського призначення та населених пунктів". Грошова оцінка земель сільськогосподарського призначення провадиться окремо по орних землях, землях під багаторічними насадженнями, природними сіножатями і пасовищами за рентним доходом, який формується залежно від якості, місця розташування і економічної оцінки земель.

Загальна величина потенціалу земельних ресурсів в Тернопільській області становить 8561,9 млн. грн. (станом на 2007 р.). Найбільший потенціал – 7694, 1 млн. грн. в структурі потенціалу земельних ресурсів мають орні землі. Значно меншим є потенціал сіножатей і пасовищ – 711,2 млн. грн. та багаторічних насаджень – 156, 6 млн. грн. Разом з цим в межах області спостерігається значна територіальна диференціація інтегрального земельного потенціалу та його складових (таблиця 1).

Таблиця 1

Вартість земельних ресурсів Тернопільської області

Назва адміністративного району	Рілля млн. грн.	Багаторічні насадження млн. грн.	Сіножаті і пасовища.	Земельно-ресурсний потенціал (ЗРП), млн. грн.
Бережанський	146,13	3,42	50,63	200,18
Борщівський	434,62	12,38	35,55	482,55
Бучацький	392,33	5,29	47,56	445,18
Гусятинський	735,75	6,48	40,11	782,34
Заліщицький	306,20	8,89	24,10	339,19
Збаразький	567,09	16,00	21,99	605,08
Зборівський	421,19	10,78	62,85	494,82
Козівський	431,85	7,43	40,15	479,43
Кременецький	359,30	21,14	47,02	427,46
Лановецький	481,73	6,40	45,41	533,54
Монастирський	137,45	2,99	40,06	180,5
Підволочиський	744,98	8,84	45,33	799,15
Підгаєцький	212,74	2,63	22,77	238,14
Теребовлянський	807,59	6,97	58,38	872,94
Тернопільський	566,07	25,44	37,58	629,09
Чортківський	590,91	7,31	30,24	628,46
Шумський	358,17	4,20	61,1	424,17
Тернопільська область	7694,1	156,6	711,2	8561,9

Максимальна величина земельного потенціалу характерна для центральної частини області, де він становить – 872, 9 млн. грн. (Теребовлянський, район). В ряді районів цієї частини області – Гусятинському, Підволочиському, Тернопільському потенціал земельних ресурсів більший і становить 600-700 млн. грн., а потенціал орних земель 570-800 млн. грн..

Значно меншим є потенціал сіножатей і пасовищ в області – 711,2 млн. грн. Для цього показника також характерна деяка територіальна диференціація, а саме: максимальні величини характерні для західної і північно-західної та північної частин області (50,6 – 62,9 млн. грн.), що пов'язане з фізико-географічними особливостями цих територій. Слід зазначити, що цей показник не повністю відображає земельний потенціал сіножатей і

пасовищ, оскільки його розрахунок проводиться в межах адміністративних районів, які є різні за площею.

Мінімальною у структурі загального земельного потенціалу є величина потенціалу земель, зайнятих багаторічними насадженнями (156,6 млн. грн.), що пов'язане з незначними площами садів та інших багаторічних насаджень в межах області. Максимальні значення потенціалу багаторічних насаджень характерні для Тернопільського (25,4 млн. грн.) та Кременецького (21,1 млн. грн.) районів.

Однією з характеристик земельного потенціалу є його компонентна структура, на основі якої можна аналізувати співвідношення між окремими складовими, що формують земельний потенціал Тернопільщини.

Компонентна структура, як зазначає В.П. Руденко відбиває внутрішньо- і міжвидові співвідношення (пропорції) природних ресурсів, що склалися в регіоні як результат розвитку природного процесу і впливу соціально-економічних факторів.

У компонентній структурі земельного потенціалу як області в цілому, так і в межах окремих районів найбільша частка припадає на орні землі – 89,9%. Максимальну частку у компонентній структурі земельного потенціалу цей вид земель займає у центральній і центрально-східній частинах області (Теребовлянський – 92,5%, Чортківський – 94%, Підволочиський – 93,2%, Гусятинський – 94%, Збаразький – 93,7% адміністративні райони), а мінімальну – в західній і південно-західній частинах області (Бережанський – 73%, Монастирський – 76,2% адміністративні райони) (таблиця 2).

Таблиця 2

Компонентна структура ЗРП в розрізі районів Тернопільської області

Назва адміністративного району	Рілля, %	Багаторічні насадження, %	Сіножаті і пасовища, %
Бережанський	73,0	1,7	25,3
Борщівський	90,1	2,6	7,4
Бучацький	88,1	1,2	10,7
Гусятинський	94,0	0,8	5,2
Заліщицький	90,3	2,6	7,1
Збаразький	93,7	2,6	3,7
Зборівський	85,1	2,2	12,7
Козівський	90,1	1,6	8,4
Кременецький	84,1	4,9	11,0
Лановецький	90,3	1,2	8,5
Монастирський	76,2	1,6	22,2
Підволочиський	93,2	1,1	5,7
Підгаєцький	89,3	1,1	9,6
Теребовлянський	92,5	0,8	6,7
Тернопільський	90,0	4,0	6,0
Чортківський	94,0	1,2	4,8
Шумський	84,4	1,2	14,4
Тернопільська область	89,9	1,8	8,3

Частка багаторічних насаджень в компонентній структурі є найменшою – 1,8%. Максимальною є величина цього показника у компонентній структурі потенціалу земельних ресурсів у Тернопільському – 4,04% та Кременецького – 4,95% адміністративних районів.

Потенціал сіножатей і пасовищ дещо більший порівняно з багаторічними насадженнями – 8,3%. Максимальні величини цього показника характерні для західної, південно-західної і північної частин області: у Бережанському – 25,3%, Монастирському – 22,2%, Шумському – 14,4%, Кременецькому – 11% адміністративних районах.

Аналіз компонентної структури в розрізі кожного окремого виду сільськогосподарських угідь дає можливість констатувати таке (таблиця 3):

- найвищим є потенціал земельних ресурсів центральних районів області де він становить 9-10% від загального потенціалу земельних ресурсів (Гусятинський – 9,2%,

- Підволочиський – 9,3% Теробовлянський 10,2%);
- в структурі потенціалу орних земель найвищу частку становить потенціал цього виду угідь в згаданих вище районах (відповідно 9,6%, 9,7%, 10,5%);
 - в компонентній структурі потенціалу сіножатей і пасовищ в області найвища їх частка у Зборівському – 8,8%, Шумському – 8,7%, Теробовлянському – 8,2%, Бережанському 7,1%, адміністративних районах.

Таблиця 3

Компонентна внутрівидова структура земельно-ресурсного потенціалу (%%)

Назва адміністративного району	Види земельних ресурсів			Загальний земельно-ресурсний потенціал
	Рілля	Багаторічні насадження	Сіножаті і пасовища	
Бережанський	1,9	2,2	7,1	2,3
Борщівський	5,6	7,9	5,0	5,6
Бучацький	5,1	3,4	6,7	5,2
Гусятинський	9,6	4,1	5,6	9,2
Заліщицький	4,0	5,7	3,4	4,1
Збаразький	7,4	10,2	3,1	7,1
Зборівський	5,5	6,9	8,8	5,8
Козівський	5,6	4,7	5,6	5,6
Кременецький	4,7	13,5	6,6	5,0
Лановецький	6,2	4,1	6,4	6,2
Монастирський	1,8	1,9	5,6	2,1
Підволочиський	9,7	5,6	6,4	9,3
Підгаецький	2,7	1,7	3,3	2,8
Теробовлянський	10,5	4,5	8,2	10,2
Тернопільський	7,2	16,2	5,3	7,3
Чортківський	7,7	4,7	4,3	7,3
Шумський	4,6	2,7	8,6	4,9

Отже, дослідження компонентної структури дає можливість вивчити структурно склад земельних ресурсів, що сформувалися на основі природного розвитку території і впливу на неї соціально-економічних чинників. При цьому досягається як кількісна так і якісна характеристика видів земельних ресурсів на території області в загальному і в межах кожного району зокрема.

Аналіз структури ЗРП неповний без з'ясування функціональної значимості природних ресурсів, значення їх ролі в процесі комплексоутворення. Ці завдання вирішуються через пізнання функціональної структури, яка відображає склад і співвідношення природних ресурсів за їхньою комплексуючою здатністю та участь в територіальному поділі праці Руденко В. П.

Для з'ясування функціональної структури ЗРП використано методика М. Ігнатенка та В. Руденка (1986) з певними змінами, що базується на економічній оцінці земельних ресурсів Тернопільської області. Визначення функціональної структури ЗРП здійснено для окремих видів земельних ресурсів у розрізі адміністративних районів.

Найбільші показники земельних ресурсів міжобласного значення мають: Гусятинський, Збаразький, Лановецький, Підволочиський, Тернопільський, Теробовлянський, Чортківський адміністративні райони (95...99%). Найменші показники земельних ресурсів міжобласного функціонального значення у Монастирському (0,5%), Козівському (1,5%) та Зборівському (1,9%) адміністративних районах. Потенціал земельних ресурсів внутрішньообласного значення коливається від 0,6% в Гусятинському до 100% у Заліщицькому, і Шумському районах. Районні функціональні значення для земельних ресурсів області становлять 0...81,4%. В Заліщицькому, Зборівському, Бучацькому, Лановецькому, Підволочиському, Теробовлянському, Тернопільському, Чортківському, Шумському районах всі земельні ресурси мають міжобласне і внутрішньообласне значення. Земельні ресурси місцевого

функціонального значення представлені орними землями і багаторічними насадженнями в Бережанському районі і становлять 81,1% (таблиця 4).

Досить високе функціональне значення (міжобласного і внутрішньообласного рангу) мають орні землі (95,9%) та багаторічні насадження (83,2%). Більше 47% земельних ресурсів області мають найвищий рівень ефективності та потенційну комплексоформуючу здатність і можливість участі у територіальному поділі праці.

Відмінності компонентної структури земельного потенціалу зумовлені як природними так і соціально-економічними чинниками, а особливо щільністю (густотою) потенціалу одного гектара того чи іншого виду угідь та площею, яку займає цей вид угідь в межах адміністративного району.

Важливою оцінкою земельно-ресурсного потенціалу є його територіальна диференціація. Серед показників територіальної диференціації важливе місце належить густоті ЗРП області чи іншого регіону. Важливими є також показники територіальної диференціації окремих складових ЗРП (потенціалу орних земель, багаторічних насаджень, сіножатей, пасовищ).

Таблиця 4

Функціональна структура земельно-ресурсного потенціалу районів Тернопільської області

Назва адміністративного району	Функціональне значення природних ресурсів (%%)			
	Міжобласне	Внутрішньообласне	Районне	Місьцеве
Бережанський	15,3	3,6	-	81,1
Борщівський	-	97,5	2,5	-
Бучацький	9,3	90,7	-	-
Гусятинський	98,5	0,7	0,8	-
Заліщицький	-	100	-	-
Збарзький	94,7	2,5	2,8	-
Зборівський	1,9	98,1	-	-
Козівський	1,5	98,5	-	-
Кременецький	9,1	84,0	6,9	-
Лановецький	99,0	1,0	-	-
Монастирський	0,5	18,1	81,4	-
Підволочиський	98,9	1,1	-	-
Підгаєцький	-	7,1	2,9	-
Теребовлянський	98,8	1,2	-	-
Тернопільський	96,4	3,6	-	-
Чортківський	95,0	5,0	-	-
Шумський	-	100	-	-

Максимальні показники густоти потенціалу характерні для багаторічних насаджень (13,5... 16,4 тис. грн./га) та орних земель (10,9... 11,9 тис. грн./га) області. Густота потенціалу кормових угідь області значно нижча і становить у середньому 3,1... 4,1 тис. грн./га. Середня густота земельно-ресурсного потенціалу – 6,75 тис. грн./га, що на 2,34 тис. грн. менше, ніж густота потенціалу орних земель. Найвищі показники густоти земельно-ресурсного потенціалу в Тернопільському – 7,9 тис. грн./га, Лановецькому – 8,6 тис. грн./га, Підволочиському – 9,4 тис. грн./га районах, що пояснюється наявністю значних площ з високопродуктивними ґрунтами. В районах західної частини області (Бережанському, Монастирському, Підгаєцькому) цей показник є найнижчим – 4,7... 4,9 тис. грн./га.

За величиною густоти земельно-ресурсного потенціалу в області можна виділити такі групи районів

- з високим рівнем (Центральна група районів: Тернопільський, Теребовлянський, Підволочиський, Гусятинський Збарзький, Зборівський, Чортківський адміністративні райони);
- з середнім рівнем (Північна група районів: Кременецький, Шумський адміністративні

райони Південна група районів: Заліщицький, Бучацький, Борщівський адміністративні райони);

- з низьким рівнем (Західна група районів: Бережанський, Підгаєцький, Монастирський адміністративні райони).

В інтегральному земельно-ресурсному потенціалі області чітко простежується загальна закономірність – зростання величини та територіальної густоти в напрямку від периферії до центральної частини області.

Проведений аналіз компонентної структури ЗРП Тернопільської області свідчить про провідну роль у ній земельних ресурсів, які характеризуються високим рівнем освоєності, значною деградацією ґрунтів, низькою продуктивністю використання. Земельні ресурси є інтегральним ресурсом, який забезпечує можливість виробництва сільськогосподарської продукції з врахуванням впливу інших природних чинників.

Склад і співвідношення складових земельно-ресурсного потенціалу, які є основою ЗРП, за їх комплексоутворюючою здатністю відображає функціональна структура. Високе функціональне значення земельних ресурсів міжобласного і внутрішньообласного значення (47%) сприятиме розвитку сільськогосподарського виробництва області на перспективу.

Сучасний стан освоєння земельних ресурсів Тернопільської області дає підстави визначити його як такий, що має можливості для подальшого підвищення ефективності земельного потенціалу за умови його раціонального використання. Основними напрямками оптимізації сільськогосподарського природокористування є: формування оптимальної структури агроландшафтів, а також співвідношення між іншими типами ландшафтних комплексів для відновлення екологічної рівноваги; використання наукових підходів інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, ефективне використання ґрунтозахисних та біологічних систем землеробства.

Література:

1. Постанова Кабінету Міністрів України від 23 березня 1995 р. "Про методику грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення та населених пунктів".
2. Аграрний ресурсний потенціал Української ССР (отв. ред. Вєдєничєв П.Ф.). – К.: Наукова думка, 1988. – 312 с.
3. Земельні ресурси України. / Під ред. Мєдвєдєва М.М., Лактіонової Т.М. – Київ: Аграрна наука, 1998. – 150 с.
4. Иванух Р.А. Природные ресурсы сельскохозяйственного производства Украинской ССР. – К.: Наукова думка, 1984. – 223 с.
5. Руденко В.П. Географія природно-ресурсного потенціалу України. У 3-х частинах: Підручник. – Чернівці: Зелена Буковина, 1999. – 568 с.

Summary:

Rytsylyak M.R., Rytsylyak M. V. STRUCTURAL AND SYSTEM ANALYSIS OF LAND RESOURCES OF TERNOPIL REGION.

In the article is given the analysis of component functional structure of land resources of Ternopil region and other peculiarities of its territorial structure.

Надійшла 07.11.2008р.

УДК 911.9:502

Петро ЦАРИК

ПРОБЛЕМНІ ПІДХОДИ ЩОДО ПРИРОДОЗАПОВІДАННЯ (НА ПРИКЛАДІ ЗАГАЛЬНОЗООЛОГІЧНИХ ЗАКАЗНИКІВ)

У природоохоронному законодавстві є низка дискусійних підходів щодо обґрунтування і виділення територій під заповідний об'єкт [2]. Зокрема необґрунтованим і немотивованими є включення всієї території адміністративних районів Чемирівського, Кам'янець-Подільського) до складу національного природного парку „Подільські Товтри”. Подібні підходи можна спостерігати при створенні регіональних ландшафтних парків, коли

господарська зона парку складає половину території РЛП („Дністровський каньйон”). Чи скажімо при створенні загальнозоологічних заказників на орні та забудовані землі припадає 88% так званого заповідного об’єкту. Щоб застерігти у майбутньому від такого роду штучного залучення до заповідних об’єктів невідповідних їх статусу антропогенних ландшафтів необхідно внести певні обмеження. Подібні застереження і зауваження звучали на багатьох наукових конференціях (Тернопіль, 2004; Гримайлів, 2007; Рахів, 2008) [3,5], а також у наукових публікаціях О.О. Кагала, Л.П. Царика, В.П. Брусака, Ю.В. Зінька та інших [6,7].

У даній публікації поставлено завдання проаналізувати структуру угідь однієї із проблемних категорій заповідання – загальнозоологічних заказників.

Загальнозоологічні заказники є малоефективними з точки зору повноцінного збереження природи за умов існуючих підходів до їх створення. Вони є доволі поширеними категоріями заповідання на Тернопілля, оскільки ними зайнято 40,78% загальних заповідних площ (рис.1.). На перший погляд цілком закономірне явище направлене на збереження найвразливішого зоологічного компоненту природних систем. Разом з тим, їх висока частка у структурі заповідних площ викликає зацікавленість і певну занепокоєність і виявляється, що цілком не безпідставно. Аналіз структури земельних угідь заказників показав, що до їх складу віднесені орні землі, населені пункти, дороги, природні ландшафти, в межах яких охороняється тільки зоологічний компонент, при необмеженій господарській діяльності. 38,6% структури земельних угідь загальнозоологічних заказників припадає на природні угіддя (ліси, луки, чагарники, болота), а 62,4 % площ займають орні землі, забудова. Тобто, 62,4 % заповідних площ такими по суті не являються. В перерахунку на площі заповідного фонду області це складатиме 25% загальної площі заповідання. Виходить, що чверть усіх заповідних площ області припадає на істотно антропогенізовані ландшафти, які нічого спільного не мають з заповідним режимом і „притягнуті за вуха” до заповідної справи. Заповідними вважаються орні землі, землі населених пунктів, дороги, промислові розробки, кар’єри і т.і. Облікувати як заповідні землі у загальнозоологічних заказниках необхідно місця гніздування чи виведення потомства, якими, безумовно, є водно-болотні, лісові, лісово-чагарникові, наскельно-степові масиви вказаних заказників. А орні поля і населені пункти можуть складати буферні зони даних заповідних об’єктів і аж ніяк не входити до їх складу.

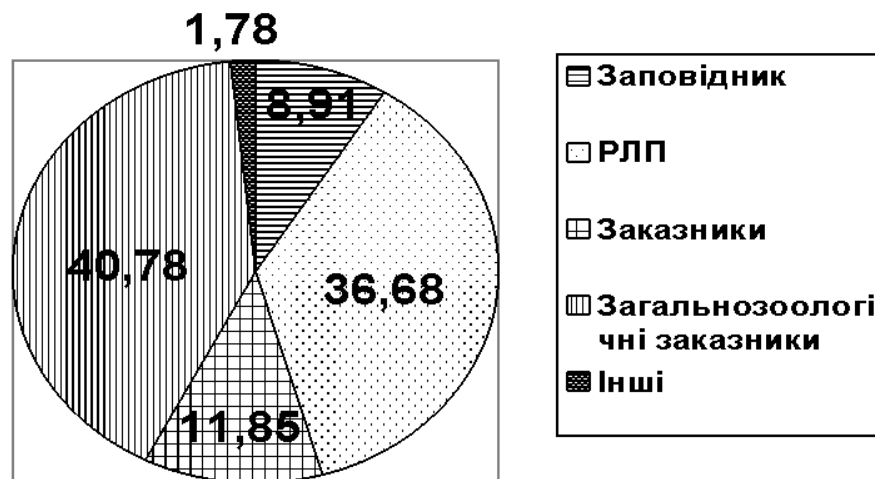

Рис. 1. Структура заповідних площ за основними категоріями.

Загальнозоологічні заказники займають чільне місце у структурі природно-заповідного фонду Тернопільської області. Вони є великоплощадними об’єктами, які істотно впливають на ступінь заповідності території, на територіальну організацію заповідних об’єктів. У

деяких природних чи адміністративних районах частка загальнозоологічних заказників сягає 80-95% заповідних площ (Бережанський, Теревовлянський, Збаразький, Зборівський, Козівський адміністративні райони та Мильнівський та Збаразький ландшафти Товтровоного природного округу, Гаєвський ландшафт Малого Полісся.). Тобто вони є базовими заповідними об'єктами багатьох адміністративних і природних районів. (Рис. 2.)

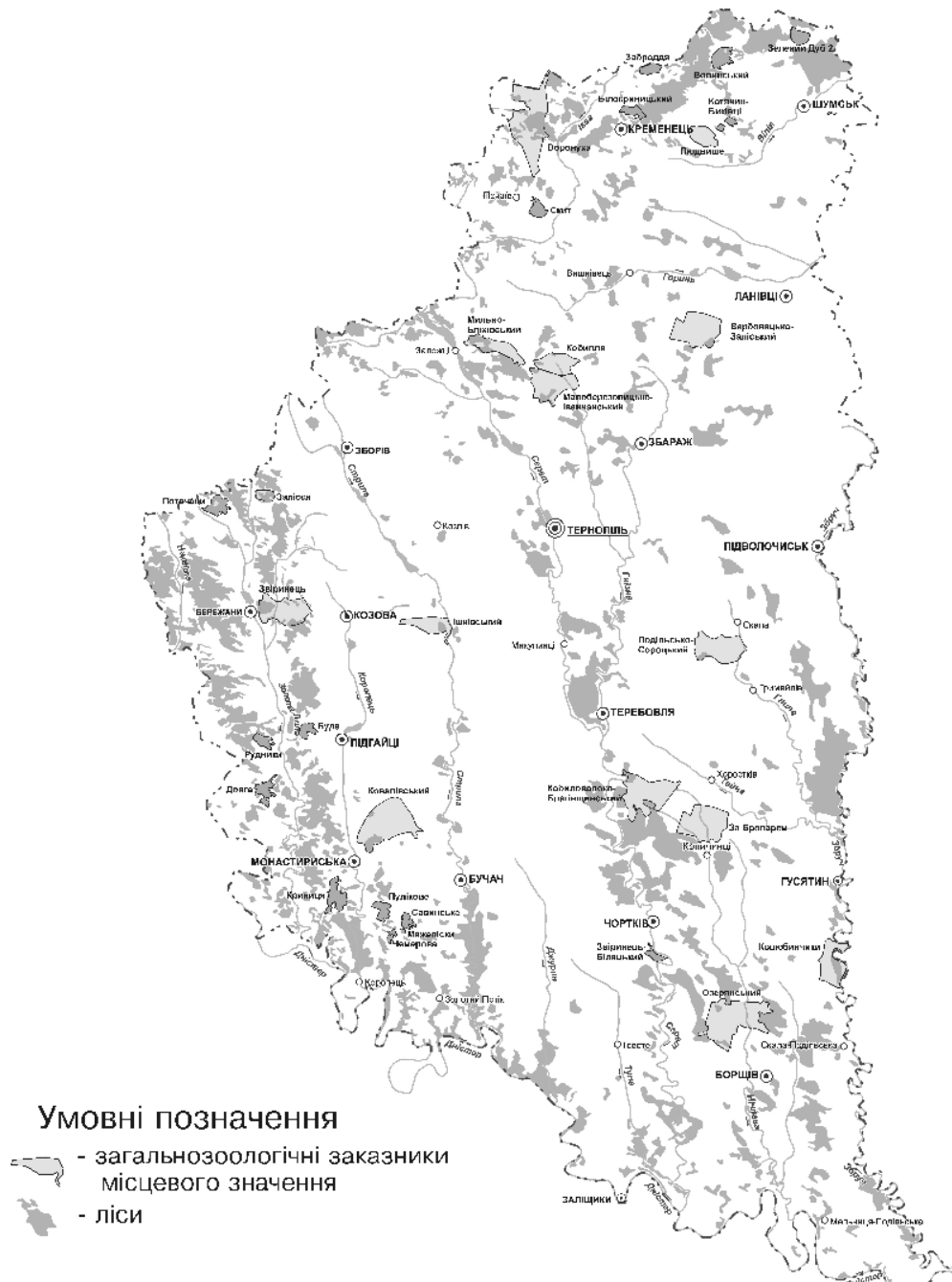

Рис. 1. Загальнозоологічні заказники Тернопільської області

В процесі аналізу тридцяти одного загальнозоологічного заказника області на предмет структури їх угідь виявлено ряд особливостей, які проаналізовані стосовно їх структурно-функціональних властивостей (Табл.1., Рис.2.).

Структура земельних угідь загальнозоологічних заказників Тернопільщини (за матеріалами [4])

№ з/п	Назва заказника	Загальна площа, га	Забудовані землі, га (%)	Рілля, га (%)	Сіножаті, пасовища, багаторічні насадження га, (%)	Ліси та інші лісовкриті площі, га (%)	Землі під водою та болота, га (%)
1	“Білокриницький”	457,0	5,6 (1,1)	2,1 (0,4)	2,2 (0,5)	447,1 (98,0)	-
2	“Буда”	398,0	1,5 (0,4)	2,1 (0,5)	2,1 (0,5)	392,3 (98,6)	-
3	“Чемерове”	159,0	-	1,8 (1,1)	-	157,2 (98,9)	-
4	“Довге”	376,0	2,2 (0,6)	3,4 (0,9)	4,2 (1,1)	366,2 (97,4)	-
5	“Ішківський”	1366,0	103,7 (7,6)	751,1 (56,2)	207,3 (15,2)	179,1 (13,1)	154,1 (7,9)
6	“Кобилівсько-Благівщинський”	3220,0	58,0 (1,8)	2558,3 (79,5)	283,3 (8,8)	281,7 (8,8)	36,0 (1,1)
7	“Кобилівський”	1603,0	112,0 (7,0)	1168,5 (72,9)	207,5 (13,0)	108,0 (6,7)	7,0 (0,4)
8	“Котячин-Биківці”	178,0	-	2,3 (1,3)	2,8 (1,6)	172,9 (97,1)	-
9	“Коцюбинчики”	3205,0	153,5 (4,8)	2263,8 (70,7)	426,8 (13,2)	340,4 (10,6)	21,3 (0,7)
10	“Ковалівський”	2959,0	2,0 (0,1)	2358,5 (79,7)	206,7 (5,0)	391,8 (13,2)	-
11	“Криниця”	1052,0	12,9 (1,3)	8,6 (0,8)	2,4 (0,2)	1028,1 (97,7)	-
12	“Людвигівський”	2080,0	20,0 (1,0)	1148,3 (55,2)	645,9 (31,0)	250,0 (12,0)	15,8 (0,8)
13	“Межеліски”	48,0	-	2,4 (4,8)	0,5 (1,0)	45,2 (94,2)	-
14	“Мільно-Бліхівський”	3488,0	159,9 (4,6)	1904,4 (54,6)	821,9 (23,5)	543,5 (15,6)	58,3 (1,7)
15	“Малоберезовицько-Іванчанський”	2253,0	62,8 (2,6)	1918,0 (75,1)	268,8 (10,4)	293,4 (11,4)	14,8 (0,5)
16	“Озерянський”	4184,0	7,9 (0,2)	3423,5 (81,9)	364,6 (7,7)	375,0 (8,9)	13,0 (0,3)
17	“Подільсько-Сороцький”	2284,0	2,8 (0,1)	1756,7 (73,7)	513,0 (21,5)	111,5 (4,7)	-
18	“Поточани”	722,0	-	-	7,3 (1,0)	715,1 (99,0)	-
19	“Пулікове”	544,0	-	1,9 (0,4)	4,9 (0,9)	537,2 (98,7)	-
20	“Рудники”	418,0	-	1,5 (0,4)	1,5 (0,3)	414,9 (99,3)	-
21	“Савинське”	353,0	-	6,0 (1,7)	14,0 (3,9)	326,9 (92,5)	-
22	“Скиг”	468,0	3,7 (0,8)	4,9 (1,0)	2,5 (0,5)	456,9 (97,7)	-
23	“Вербовецько-Заліський”	2699,0	93,0 (3,5)	2057,0 (76,2)	285,0 (10,5)	236,0 (8,8)	28,0 (1,0)
24	“Волинський”	689,0	3,4 (0,5)	1,0 (0,1)	32,3 (4,7)	652,1 (94,6)	-
25	“Воронуха”	4814,0	-	3048,5 (63,4)	1185 (24,5)	530,5 (11,0)	50,0 (1,1)
26	“Заброддя”	435,0	2,3 (0,5)	14,8 (3,4)	18,1 (4,2)	399,8 (91,9)	-
27	“За Броварем”	3380,0	125,9 (3,6)	3050,1 (90,2)	180,4 (5,5)	-	23,6 (0,7)
28	“Залісся”	400,0	2,7 (0,7)	265,0 (66,2)	132,3 (32,7)	-	-
29	“Зелений дуб 2”	518,0	2,8 (0,5)	1,5 (0,3)	-	513,7 (99,2)	-
30	“Звіриньцько-Білецький”	309,0	9,0 (2,9)	2,6 (0,9)	1,6 (0,5)	295,8 (95,7)	-
31	“Звіриньць”	2302,0	13,4 (0,6)	812,2 (35,3)	1032,4 (44,8)	442,0 (19,3)	-
	Всього	47361,0	961,0 (1,8)	28540,8 (60,0)	6857,3 (14,3)	11004,3 (23,0)	421,9 (0,9)

Так, загальнозоологічні заказники, створені у горбогірних чи рівнинних записаних територіях цілком відповідають своєму функціональному призначенню. Такі заказники мають збалансовану структуру земельних угідь. Лісистість більшості з цих заказників коливається у межах 92-99%. У загальній кількості їх нараховується 16 і вони займають площу 7124 га, що складає 15 % площ загальнозоологічних заказників.

Другу групу складають заказники з розбалансованою структурою земельних угідь, високою часткою ріллі і забудованих площ у загальній площі заповідного об'єкту. Їх нараховується п'ятнадцять. Їх частка у структурі площ загальнозоологічних заказників становить 85%

На особливу увагу заслуговують такі заказники, як: „За Броварем”, Кобилівсько-

Благівщинський, Кобилівський, Коцюбинчики, Ковалівський, Мільно-Бліхівський, Малоберезовицько-Іванчанський, Озерянський, "Подільсько-Сороцький, Вербовецько-Заліський", Воронуха, Залісся. У них частка антропогенних ландшафтів становить від 62,5% (Ішківський) до 94% (За Броварем).

Вважаю за доцільне встановити частку антропогенізованих ландшафтів у структурі загальнозоологічних заказників не вищою за 25%, для залучення до заказників перехідних прилеглих ландшафтів у якості периферійних зон.

Тому у процесі створення проектних моделей екомереж при обґрунтуванні їх основних структурних елементів (природних ядер та екологічних коридорів) необхідно переглянути режими природозаповідання загальнозоологічних заказників: частину їх реформувати і перевести у ландшафтні заказники для ефективного збереження всього природного комплексу. При створенні перспективних загальнозоологічних заказників необхідно залучати до їх складу якомога менше площ господарського призначення, бо необґрунтовано висока їх частка у складі заказників не сприяє реалізації основного завдання природозаповідання.

Література:

1. Андрієнко Т.Л., Онищенко В.А., Клецов М.Л., Прядко О.І., Арап Р.Я. Система категорій природно-заповідного фонду України та питання її оптимізації (під ред. д.б.н. проф. Т.Л. Андрієнко). - К.: Фітосоціоцентр, 2001. - 60 с.
2. Закон України „Про природно-заповідний фонд”/ Екологія і закон. Екологічне законодавство України. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – Кн. 2 – С. 14-51.
3. Охорона і менеджмент об’єктів неживої природи на заповідних територіях. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (смт. Гримайлів, 21-23 травня 2008р.). – Гримайлів-Тернопіль: „Джура”, 2008. – 340с.
4. Реєстр заповідних об’єктів Тернопільської області. – Тернопіль, 2007. – 75с.
5. Розвиток заповідної справи в Україні і формування пан’європейської екологічної мережі. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Рахів, 11-13 листопада 2008 року). // Ред. кол.: Гамор Ф.Д. (відп. ред.) та ін. – Рахів, 2008. – 510с.
6. Царик Л.П. Еколого-географічний аналіз і оцінювання території: теорія та практика. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2006. – 256с.
7. Царик Л.П. Регіональна екомережа: географічні аспекти формування і розвитку (на матеріалах Тернопільської області). – Тернопіль : Вид-во ТНПУ, 2005. – 172 с.

Summary:

Piter Tsaryk. PROBLEM APPROACHES IN RELATION TO NATURE RESERVE (ON THE EXAMPLE OF ZOOLOGICAL RESERVE).

A role and place of zoological is analyzed in the natural-protected fund of the Ternopil region. The question of misbalanced of structure of the landed lands of zoological reserve and approaches is considered to its optimization.

Надійшла 15.11.2008р.

УДК 504.03 + 504.75

Ірина БАРНА

ТРАДИЦІЙНЕ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ ТА "ХИМЕРНИЙ ЕТНОС"

Екологічні реалії сьогодення чітко вказують на необхідність узгодження взаємодії людського суспільства з природою. Зміни в довкіллі набули загрозливого характеру для подальшого існування людського соціуму, поза-як супроводжуються екологічними кризовими ситуаціями різного рівня. Зважаючи на те, що людська цивілізація є етнічно поліморфною, доцільним та актуальним видається аналіз традиційних систем, механізмів природокористування в контексті оптимізації взаємин людини з природою.

Окремі аспекти з цієї проблематики з’ясовані завдяки дослідженням українських та зарубіжних вчених [1,2,5,6]. Метою нашого дослідження є спроба узагальнити існуючі підходи до вирішення проблем доцільності збереження традиційних систем

природокористування, головним чином в умовах доволі умовної ізольованості, автономності етнокосистем.

Факту неможливості існування етнічної спільноти поза довкіллям, яке є одночасно умовою і її виникнення, і її функціонування, не заперечують ні послідовники Ю. Бромлея, ні прихильники Л. Гумільова. Різні точки зору з приводу домінантності соціальних чи біологічних чинників етногенезу згаданих вчених сукупно полегшують аналіз процесів формування етнокосистем та принципів природокористування. Людина як носій етнічності не пасивно перебуває у ландшафті, а вилучає з нього джерела існування. Процес привласнення людиною (суспільством, соціальною групою, колективом) природного середовища і його ресурсів для життєзабезпечення, виробництва і відтворення життя становить суть природокористування.

Воно склалось тоді, коли найдавніші гомініди освоїли виготовлення знарядь праці, ввели в практику колективні промисли, включаючи мисливство та збиральництво, прийшли до "ідеї будинку" і поставили в центр свого буття приручений, одомашнений вогонь. Природокористування є феноменом властивим лише людині, її спільнотам. Запасання корму, полювання, якими займаються інші біологічні види, принципово відрізняються від збиральництва та мисливських промислів людей. Використання умов та продуктів лісу або водойм тваринами нетотожне лісокористуванню та водокористуванню як складових людської культури. Подібно і вогнекористування, як унікальне заняття людини, не властиве тваринам, які інстинктивно бояться вогню, хоч і можуть користуватись результатами його дії.

Природокористування в рамках конкретної етнічної групи, етносу або групи етносів, що живуть в даному середовищі і займаються схожими або взаємозв'язаними видами промислових і інших господарських занять прийнято вважати традиційним. Воно сформувалося на основі локально-групових традицій взаємодії етносу з природою. Виникнення традиційних форм природокористування детерміноване процесами етногенезу, тому первісне природокористування не було етнічним через несформованість, неоформленість етносів. З іншого боку, особливості природокористування окремих людських спільнот сприяли етнічній диференціації первісних людей.

Шляхом "спроб і помилок" етноси відшукують оптимальні варіанти природокористування, завдяки чому аборигенні етноси на своїй автохтонній території знаходяться, як правило, у стійких відносинах із довкіллям [6]. Впродовж етногенезу етноси взаємодіють з довкіллям, чітко прирученим до етнічної території, зумовлюючи певні зміни у ньому (рис. 1). Однак, ці зміни (b) мають органічний характер, спрямовані на гармонізацію взаємовпливів в етнокосистемі, відтак відповідають екофільним тенденціям. Намагання етнічних спільнот привести у відповідність вплив людини на природу потенціалу саморегуляції, самовідновлення екосистеми (a) продиктоване бажанням уникнути демо-екологічних криз, в умовах яких з'являється загроза існуванню етносу. Якщо етнос виходить з установки на підкорення природного динамічного середовища штучному культурному (b>a), то відбувається швидкий занепад і природи, і соціуму. Адже природа – основа людського буття, її субстанційна підстава.

У міру накопичення відповідного досвіду, людські спільноти приходили до необхідності охороняти природне середовище, берегти її ресурси, раціонально їх використовувати, планомірно регулювати свою дію на природу на користь життєзабезпечення на даний момент і на перспективу. Саме відтоді природокористування, зокрема і традиційне, передбачає існування природоохоронного аспекту.

Успішна адаптація етнічних спільнот до території як середовища існування завершувалась сприйняттям останньої як "своєї". Практично у всіх етносів існують свого роду символи етнічної приналежності, прототипами яких служать елементи ландшафту (тополя в українців, береза у росіян, сакура у японців, кленовий листок у канадців і т. ін.),

поєднані з топонімією (Дніпро в українців). Сформовані спільнотою навички природокористування з часом набували статусу традицій, а тому передавались нащадкам, як механізм успішного життєзабезпечення етносу. Оптимальне забезпечення потреб вимагало дотримання традицій природокористування. Останні залишались тим стійкішими, чим довше жив етнос на даній території.

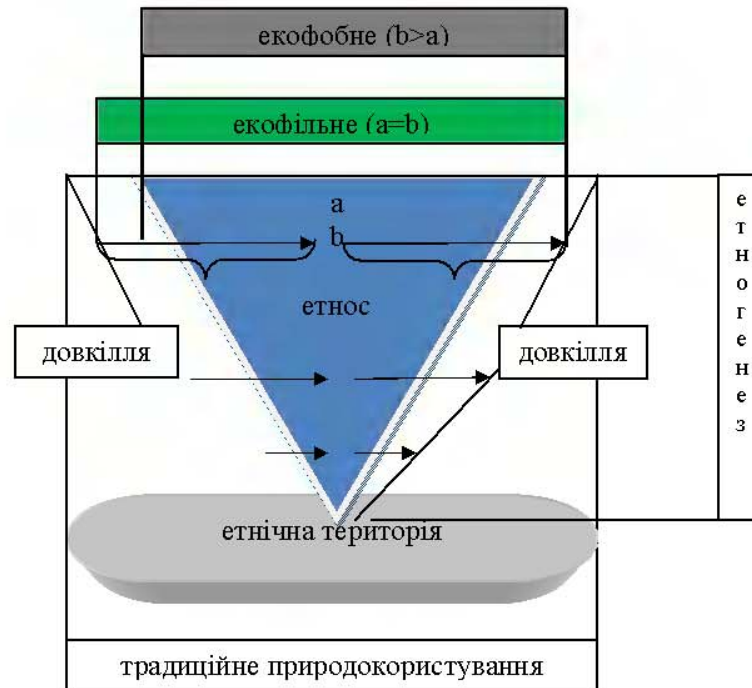

Рис. 1. Форми традиційного природокористування.

У минулому етноси сформували зразки гармонійного природокористування, які було закріплено у структурі ментальності, обрядовості, релігійності, традиціях. Ці етноси Л. Гумільов називає персистентними, на відміну від пасіонарних, які рівновагу в етнокосистемі порушують.

За даними археології, етнографії, історії традиційне природокористування в Україні засноване на орному землеробстві. Це напряду впливає з високої родючості ґрунтів України, зокрема чорноземів. Сприяли цьому також кліматичні умови, а саме помірно холодна зима, відносно тепле літо, рівнинний характер поверхні, які уможлилювали й стимулювали не лише землеробство, але і інтенсивні економіко-культурні контакти з іншими народами. Іншими традиційними видами господарської діяльності українців були скотарство, рибальство, мисливство та бджільництво. Таким чином, традиційне природокористування в Україні характеризувалося екофільністю, відсутністю протиставлення природного та штучного, привнесеного в природу людиною, відсутністю прагнення підкорити світ природи.

Розвиток етносів та біосфери є взаємопов'язаним та закономірним процесом, за яким формуються певні механізми гармонізації взаємин людини з природою [2]. І якщо етнічні спільноти в межах території існування зацікавлені в оптимізації її предметно-практичного перетворення, то за її межами така пріоритетність діяльності здебільшого втрачається. Прийшло населення, мігруючи на чужу етнічну територію, часто з винятковою жорстокістю чиняє варварські дії щодо природи автохтонів.

Світова історія рясніє прикладами деструктивного впливу мігрантів, чужинців на етнокосистеми завойованих народів. Римляни спочатку завоювали Північну Африку, а потім занастили свою житницю, яку згодом з великими труднощами відновили корінні

жителі Сахари – араби. Нові колонізатори, якими стали французи, остаточно перетворили цей регіон на велику пустелю. Така схема є типовою і для інших ситуацій, в яких, з одного боку, виступає переможець, а з іншого – переможені людина і природа.

Неправильним природокористуванням прийшлому населенню була зумовлена прогресуюча деградація ґрунтів Месопотамії через їх засолення. Традиційно землеробство тут велось на основі будівництва каналів-проток, через які надмірна сіль виводилась в ріку. Загроза утворення солончаків існувала внаслідок не лише значної солоності ґрунтів Месопотамії, а й слабкого нахилу рівнини у бік моря. За таких умов землеробство, яке враховувало згадані особливості території та ґрунтів, було помірно продуктивним, доволі працездатним, оскільки потребувало створення систем шлюзів та каналів. Прийшли египетські радники запровадили в Месопотамії египетську систему осушення, яка склалась в умовах великого нахилу долини Нілу через що ґрунти тут не засолювалися. Це дозволяло давнім египтянам збирати потужні врожаї двічі-тричі на рік після короткочасного розливу Нілу навесні та повного осушення після цього сільськогосподарських угідь. Впровадження природоневідповідних методів обробки землі з боку египтян зумовили після декількох років потужних врожаїв у нижній течії Тигру та Євфрату утворення солончаків, внаслідок чого чимала кількість ґрунтів була виведена з сільськогосподарського обігу.

Ці та багато інших прикладів наштовхнули Л. Гумільова на створення концепції “хімерного етносу” як негармонійного поєднання двох-трьох етносів, які мають різний світоглядний устрій, практику природокористування, етнічні цінності тощо. На основі цієї концепції доступним є розуміння екологічної збитковості будь-яких мілітарних завоювань.

У випадку, коли на цілісне світовідчуття аборигенів накладається таке саме цілісне, але інше світовідчуття мігрантів, утворюється химера, дискомфорт, породжений невідповідністю способів природокористування усталених, продукованих аборигенних населенням та нових, нав’язаних мігрантами. Через це відбувається соціокультурна деградація корінного етносу, руйнування його етноекосистеми. Дискомфорт в середовищі прийшлого етносу має іншу природу, оскільки спричинений реалізацією статусу переможця, господаря, але на чужих землях. Як зауважує М. Бородай, в таких ситуаціях і починає проявлятися вандалізм, котрий однаково деформує і тих, кого гублять, і тих, хто губить. Тут виникає масовий психологічний синдром, що знаходить вираження у потребі будь-що “переробити” природу і культуру, яка їх не влаштовує, причому переробка ця, як правило, постає руйнуванням. Справедливість згубного впливу завойовників на підкорені народи та їх природу засвідчує історична доля римлян, монголів, хозар, іспанців, португальців, французів, англійців, росіян.

Химерні етноси, таким чином, це спільноти, котрі позбавлені традиційної екологічної культури, які не набули нових регулятивних механізмів у своїх взаєминах із довкіллям. Тому їхнє утвердження як складника цивілізації є важким процесом не лише для етнокультури, а й етно- та біосфери, котрі зазнають відчутних збурень. З часом, однак, “хімерні етноси”, трансформуючись, можуть набувати рис нової екологічної культури, але процес її формування доволі тривалий в часі і супроводжується екологічними збитками.

Згідно даних В. Крисаченка та О. Мостяєва, одним з перших пасіонарних етносів в Україні відомий хато-хурритський етнос трипільців, який прийшов, очевидно, з північної Месопотамії і запровадив тут землеробство. Однак, та система природокористування, яка корисна для Північної Месопотамії, в Україні призвела до порушення балансу довкілля, унаслідок чого відбулася дезінтеграція цієї першої землеробської культури на теренах України. Прийшли народи хато-хуррити трипільці або іраномовні кочовики пізніших часів спричинювали порушення традиційних “органічних”, фактично усталених, перевірених відносин автохтонного населення України з довкіллям.

Українські землі неодноразово впродовж історичного розвитку потрапляли в поле зору завойовників, що не могло не накладати відбитку і на цілісність еколого-етнічного середовища в Україні. Прийшли етноси, які розглядали етнічні території українців в якості

природо-ресурсної колонії, згідно концепції Л. Гумільова, формували коло “хімер”. Поряд з ними, з’являлись недержавницькі етноси, які здебільшого доволі узгоджено вписувались в структуру як етносфери, так і екосистеми України. Насамперед, це стосувалось єврейських, німецьких поселень, караїмських громад.

Найбільш несприятливими для природи України вчинками химерного етносу були, по-перше, нищення Степу, Лугу та Дикого Поля, а по-друге – “сталінський план перетворення природи” [6]. Не зважаючи на істотну віддаленість в часі, в обох випадках традиційне природокористування українців зазнало впливу через втілення ідей “хімерами”. Залюднення південних теренів російськими землевласниками, а також сербськими, хорватськими, чорногорськими, грецькими та німецькими колоністами[3] спричинило зміну устрою життя та природокористування внаслідок нав’язування ціннісних орієнтацій з боку прийшлого етносу. Як наслідок, на кінець XIX ст. практично повністю через розорювання було знищено Степ (розораність перевищила 90 %), вирубані основні лісові масиви, що знаходилися на його території. Впродовж радянського періоду в Україні розорано майже всі придатні для цього землі, вирубано більшість первинних лісів, Дніпро перетворено на низку водосховищ, Криворіжжя “вкрито” кар’єрами, Донбас – шахтами, незадовільною є екологічна ситуація в Прикарпатті, Поліссі, Причорномор’ї.

З появою гігантських колгоспів та радгоспів в Україні значні площі засіяно монокультурами, які виснажують ґрунт, руйнують природні екосистеми. Їх функціонування вимагає постійного втручання людини. Натомість, в природних умовах ґрунт відновлюється за рахунок різноманіття рослинного та тваринного світу. Таке різноманіття має органічний характер, зумовлений взаємозалежністю складових екосистеми.

В умовах промислового чи аграрного освоєння українських земель нівелювалися та трансформувалися унікальні особливості питомих мешканців, з їхнім неповторним світом, закоріненим в рідні ландшафти, а, натомість, утворювалися уніфіковані представники «нової історичної спільноти». Тому, коли під води йшли придніпровські простори, то зникало щось більше, ніж чергові гектари земель. Кожен з представників етнічної спільноти є гармонійним поєднанням природного, закодованого в генах та проявленого в конкретному екоотопі, та соціального, що співвідносить його з іншими в спільноті та поза нею. Реалізувати гармонію вдається за умов узгодження обох складових буття людини. Тому так важливо зберегти адекватне етносу, природне середовище, з яким він перебуває в гармонійних відносинах, перебуває в злагоді. З іншого боку, особистісна цілісність людини, як носія етнічності вбереже докільля від негативних проявів химерного етносу на своїй землі.

Література:

1. Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. – Москва: Наука, 1983. – 412с.
2. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. – Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1989. – 496с.
3. Заставний Ф. Д. Українські етнічні землі. – Львів: Світ, 1993. – 176с.
4. Кашимуллин А.М. Историческое исследование региональных экологических проблем. – М.: Прометей, 2006. – 368с.
5. Коржик В. “Ничейные” ландшафты: к вопросу пассионарности // Ландшафти і сучасність. Збірник наукових праць. – Київ-Вінниця: “Гіпаніс”, 2000. – С.164-166.
6. Крисаченко В., Мостяев О. Україна: природа і люди. – К.: НІСД, 2002. – 623с.

Summary:

Barna I. TRADITIONAL ENVIRONMENT UTILIZATION AND “WHIMSICAL ETHNOS”.

The mechanism of cooperation of native population and whimsical ethnos is analysed. The consequences of realization of ideas of whimsical ethnos are found out on ethnoecosystems. It is indicated on the necessity of observance of traditional forms of environment utilization.

Надійшла 08.11.2008р.

ПОНЯТТЄВО-ТЕРМІНОЛОГІЧНА СИСТЕМА ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИРОДНИХ РЕКРЕАЦІЙНИХ РЕСУРСІВ

Про рівень розвитку науки свідчить перш за все ступінь розробки її поняттєво-термінологічного і категорійного апарату. Будь-яка галузь знань базується на системі понять, які відображають внутрішню сутність, зовнішні ознаки і характеристики досліджуваних об'єктів і виступають, водночас, елементами наукових законів і теорій для пізнання й відображення об'єктивної реальності. В рекреаційній географії (як складової частини суспільної географії) ще не завершився процес формування свого власного поняттєво-термінологічного апарату. Як наукові напрями, що розвиваються на стику соціально-економічних і природничих наук, рекреаційна географія користується тим класичним поняттєво-термінологічним "арсеналом", який склався в суспільній географії, фізичній географії, економічній географії, медичній географії, географії населення, ландшафтознавстві, екології, геології, архітектурі і інших наукових напрямках. А тому стає цілком зрозумілим, чому зміст цієї термінології часто носить багатозначний, а часом і дискусійний характер. Також рекреаційна географія оперує власною термінологією, яка розвивалась протягом останніх 30-40 років, продовжує поглиблюватись і розширюватись, віддзеркалюючи відповідні соціальні замовлення та суспільні процеси [2]. Розвиток рекреаційної сфери, як швидкоокупної і пріоритетної, поставив перед наукою не лише питання про необхідність більш глибокого аналізу проблем, пов'язаних з використанням природних рекреаційних ресурсів, але й більш чіткого розуміння самого поняття "природні рекреаційні ресурси".

Різноманітні аспекти зазначеної проблематики висвітлено у наукових працях Л.О. Багрової, М.В. Багрова, О.О. Бейдика, Ю.О. Веденіна, С.А. Генсірука, М.С. Мироненка, М.С. Нудельмана, В.С. Преображенського, М.Ф. Реймерса, І.Т. Твердохлебова та ін.

Мета: розробити поняттєво-термінологічну систему, щодо дослідження природних рекреаційних ресурси, та безпосередньо пов'язаних з ними категорій і понять, - "рекреація", "рекреаційні ресурси", "природно-рекреаційний потенціал", розглянути класифікації природних рекреаційних ресурсів.

Поняттєво-термінологічна система дослідження природних рекреаційних ресурсів представлена на рис. 1.

Для того, щоб осмислити і інтерпретувати поняття "природні рекреаційні ресурси", перш за все потрібно з'ясувати таке ключове поняття рекреаційної географії як "рекреація".

Мироненко, Твердохлебов дають таке визначення терміну "рекреація" - це сукупність етимологічних значень: *gesteatio* (лат.) – відновлення, *gesteation* (франц.) – розвага, відпочинок, зміна дії, що виключає трудову діяльність і характеризує пов'язаний з цими діями простір. Відповідно, термін "рекреація" характеризує не лише певні види діяльності людей в вільний час, але й той простір, в якому вони функціонують. Отже, рекреація – це сукупність явищ і відношень, що виникають в процесі використання вільного часу для оздоровчої, пізнавальної, спортивної і культурно-розважальної діяльності людей на спеціалізованих територіях, що знаходяться поза межами населеного пункту, що є місцем постійного проживання [11]. На рахунок того, що рекреаційна діяльність відбувається на територіях лише поза межами населеного пункту, в якому проживає рекреант, з авторами можна не погодитися, оскільки є і короткотривала рекреаційна діяльність, яка може відбуватися і в межах населеного пункту, в якому проживає рекреант.

За В.С. Преображенським [7] рекреація :

1) просте відновлення фізичних і духовних сил, витрачених людиною в процесі трудової, навчальної та побутової діяльності;

2) у вузькому розумінні – різноманітні види людської діяльності у вільний час, спрямовані на відновлення сил і задоволення широкого кола особистих і соціальних потреб.

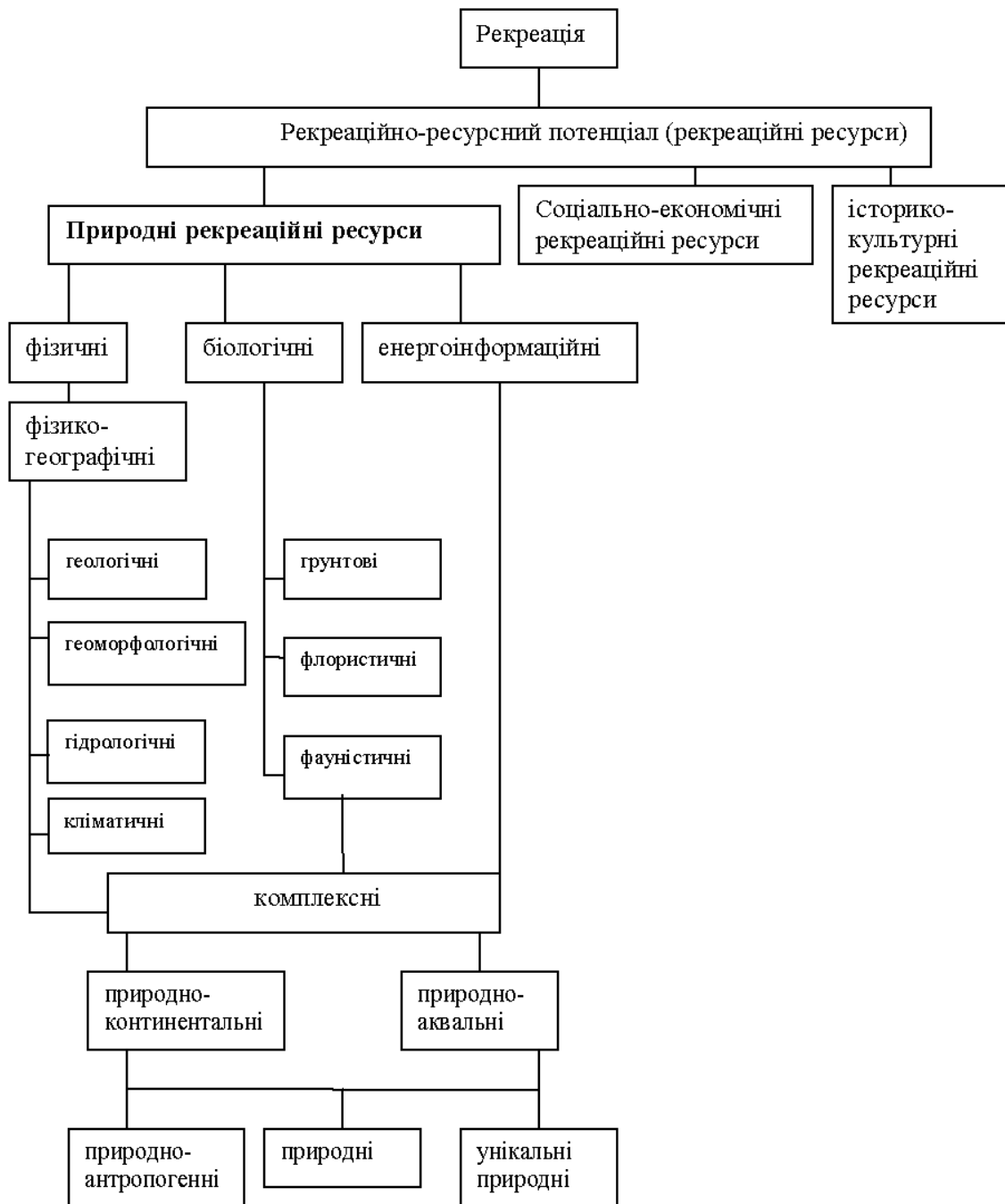

Рис1 Поняттєво- термінологічна система дослідження природних рекреаційних ресурсів.

Останні включають розвиток фізичних і духовних сил людини, навичок спілкування між людьми, підвищення соціально-трудового і культурного потенціалу суспільства, а також формування нових рис та якостей особистості, у тому числі культури міжособистісних, міжвікових і міжнаціональних контактів, навичок сприйняття природних і культурних цінностей.

За М.Ф. Реймерсом [15] рекреація – це відновлення здоров'я і працездатності шляхом відпочинку поза межами житла – на природі чи під час туристської подорожі, пов'язаної з відвідуванням цікавих місць, в т.ч. національних парків, архітектурних і історичних пам'ятників, музеїв і т.п.

Вся сукупність природних, культурно-історичних і соціально-економічних передумов для організації рекреаційної діяльності на певній території утворює рекреаційний потенціал цієї території [11]. М.С. Мироненко вважав поняття “рекреаційний потенціал” синонімом поняття “умови і фактори розвитку рекреаційної діяльності”. Є.К. Трушиньш розглядає рекреаційний потенціал як “кількість ефекту, яку може отримати максимальна кількість рекреантів при найбільш сприятливих параметрах середовища з урахуванням екологічних обмежень” [3].

М.М.Блага під рекреаційно-ресурсним потенціалом території розуміє сукупну продуктивну спроможність її рекреаційних ресурсів. Ми вважаємо, що останнє визначення є досить вдалим, і при вивченні потенціалу рекреаційних ресурсів слід здебільшого розглядати його природничі критерії, а саме враховувати продуктивну спроможність рекреаційних ресурсів витримувати і відновлювати певні рекреаційні навантаження з урахуванням екологічних критеріїв.

Основною складовою рекреаційного потенціалу території є рекреаційні ресурси (головним чином природні рекреаційні ресурси).

Введення в арсенал географічної науки поняття “рекреаційні ресурси” було не таким простим, як здається на перший погляд [16]. Раніше при аналізі проблеми організації курортної та рекреаційної діяльності використовували, як правило, тільки такі терміни, як “умови рекреаційної діяльності”, “лікувальні або курортні фактори”, “об'єкти туризму чи екскурсій”. Характерною рисою цих понять було те, що вони визначали, перш за все, якісний бік можливостей організації відпочинку, давали оцінку комфортності умов відпочинку, корисності використання того чи іншого лікувального фактору, атрактивності культурно-історичного чи соціально-технічного об'єкта.

Тривалий час не співставляли природні умови і фактори з ресурсами. Це пояснюється двома причинами: по-перше, незвичністю характеристик об'єктів, які розглядають в якості рекреаційних ресурсів, таких, наприклад, як краса пейзажів, унікальність природних, не змінених людиною ландшафтів і т.д.; по-друге, тим, що сама рекреаційна сфера не відносилась більшістю дослідників до системи народного господарства.

Вирішальним кроком на шляху формування сучасного уявлення про рекреаційні ресурси стала стаття Л.А. Багрової, Н.В. Багорова і В.С. Преображенського [1], в якій вперше було подано визначення поняття “рекреаційні ресурси”. “Рекреаційні ресурси – це природні, природно-технічні і соціально-економічні геосистеми і їх елементи, які, при існуючих технічних і матеріальних можливостях, можуть бути використані для організації рекреаційного господарства”. При цьому, за визначенням Багрової і її співавторів, рекреаційний ресурс – це лише одна з ланок в складному ланцюзі еволюційних уявлень: природний об'єкт – умови відпочинку – ресурси – фонди. Умови відпочинку виступають як перший фактор на шляху аналізу об'єктів з позиції їх придатності для рекреаційного використання. Перехід від умов рекреаційної діяльності до ресурсів пов'язаний перш за все з осмисленням господарської цінності об'єктів, їх просторово-часових характеристик, економічних можливостей освоєння.

Рекреаційні ресурси (за М.С. Мироненком) [11] – це компоненти географічного середовища і об'єкти антропогенної діяльності, які, завдяки таким властивостям, як унікальність, історична, чи художня цінність, оригінальність, естетична привабливість і лікувально-оздоровча значимість, можуть використовуватися для різних видів і форм рекреаційної діяльності.

Рекреаційні ресурси (за М.Ф. Реймерсом) [15]– це частина природних і культурних

ресурсів, що забезпечує відпочинок, як засіб підтримки і відновлення працездатності і здоров'я людей.

О.О. Бейдик дає таке визначення рекреаційним ресурсам [7] – це об'єкти та явища природного і антропогенного походження, що їх використовують для туризму, лікування, відпочинку, і які впливають на територіальну організацію рекреаційної діяльності, формування рекреаційних районів (центрів), їх спеціалізацію та економічну ефективність. Тобто, рекреаційні ресурси – сукупність природних, природно-технічних, соціально-економічних комплексів та їх елементів, що сприяють відновленню та розвитку фізичних і духовних сил людини, її працездатності, і які при сучасній і перспективній структурі рекреаційних потреб і техніко-економічних можливостях використовують для прямого і непрямого споживання та виробництва курортних і туристичних послуг.

Подібне визначення рекреаційним ресурсам дає В.А. Трешніков [6] – природні і антропогенні об'єкти, які при сучасному рівні розвитку виробничих сил можуть використовуватись для задоволення рекреаційних потреб суспільства і організації галузі народного господарства, що спеціалізується на рекреаційному обслуговуванні населення.

Традиційно в якості рекреаційних ресурсів називають перш за все компоненти природного або культурного ландшафту, відповідно виділяються кліматичні, водні, гідромінеральні, лісові, орографічні і інші ресурси [16]. При цьому нерідко в якості ресурсів розглядають лише ті природні об'єкти, які послужили причиною самого факту здійснення рекреаційних подорожей (комфортний клімат, водойма, лісовий масив). Поміж тим кожна з субгалузей рекреаційного господарства пов'язана, як правило, не з одним, а з багатьма природними комплексами чи об'єктами, які виступають в якості елементарних ресурсів. Таким чином, виникає необхідність в виділенні сукупності ресурсів, тобто сукупності компонентів природного і культурного ландшафту, що визначає можливість організації певних рекреаційних занять. Кожне поєднання рекреаційних ресурсів включає дві групи елементарних рекреаційних ресурсів.

Перша група визначається структурою циклів рекреаційних занять. Уявлення про комфортність відпочинку доповнюється просторовими і часовими критеріями, що впливають з вимог ефективності організації заходів рекреаційного господарства – санаторіїв, будинків відпочинку і т.д. До першої групи відносяться кліматичні, гідромінеральні, гідрографічні (морські акваторії та внутрішні водойми), флористичні та інші види ресурсів.

Друга група визначається структурою рекреаційно-господарського циклу функціонування рекреаційного господарства. До неї входять енергетичні, водні ресурси, які безпосередньо не пов'язані з рекреаційною діяльністю, але необхідні для функціонування підприємств рекреаційного господарства.

Аналізуючи всі ці визначення, важко не погодитися з М.М. Поколюдою [13] стосовно того, що рекреаційні ресурси – це категорія історико-економіко-історична, бо в залежності від зміни певних історичних умов відбувається поява нових видів рекреаційної діяльності, що в свою чергу призводить до змін уявлень як про необхідний обсяг використовуваних ресурсів, так і про їх якісний стан. Обсяг і зміст рекреаційних ресурсів залежить від рівня організації рекреаційної діяльності і від того, здійснюється вона в межах одного підприємства відпочинку, рекреаційного району чи рекреаційної галузі в цілому. Визначення складу рекреаційних ресурсів ускладнюється різноманітністю і різним генезисом ресурсів в залежності від місця, часу й суспільних відносин. За генезисом М.М. Поколюдою виділено чотири типи рекреаційних ресурсів: природні, природно-антропогенні, історико-культурні, інфраструктурні і екологічний блок.

В функціонуванні територіальних рекреаційних систем провідна роль належить реалізуючим факторам, тобто тим, які забезпечують саму можливість організації відпочинку. На перше місце в цьому випадку виходять природні рекреаційні ресурси, як база розвитку,

що визначає на відповідному історичному етапі спеціалізацію території.

Рекреація як вид діяльності має чітко виражену природно-ресурсну орієнтацію. Природні ресурси є провідним фактором, що визначає рекреаційне використання території. Від того, яким набором природних ресурсів володіє територія, залежить організація видів і форм рекреаційної діяльності.

Як зауважує М.С. Мироненко [4], правомірність віднесення ряду природних тіл, елементів, компонентів і їх властивостей до категорії природних рекреаційних ресурсів обумовлена не лише їх прямим (мінеральні води, лікувальні грязі) і опосередкованим використанням (естетичні властивості ландшафтів), але й потрапляння їх в сферу матеріальної діяльності місцевого населення тієї території, де розвивається рекреаційна функція. Від того, наскільки рівноправно ці ресурси поряд з іншими ресурсами матеріальної діяльності будуть включені в господарський обіг, настільки буде ефективним відпочинок.

Не дивлячись на те, що цілий ряд науково-дослідних інститутів займається вивченням природних рекреаційних ресурсів, в вітчизняній і зарубіжній науковій літературі досі немає єдності поглядів з приводу їх сутності і класифікації. Одні автори відносять до природних рекреаційних ресурсів властивості окремих компонентів природи або в цілому природних комплексів. Інші розглядають природні рекреаційні ресурси як «специфічні споживацькі цінності» чи елементи природного середовища і антропогенної діяльності, котрі при певних умовах можуть використовуватись для організації рекреаційної діяльності. Під природними рекреаційними ресурсами також розуміють специфічну комбінацію природних можливостей навколишнього середовища і потреб людини в її використанні для відпочинку. Розглянемо деякі визначення ПРР.

С.А. Генсірук, М.С. Нижник виділяють природні рекреаційні ресурси як сукупність природних елементів навколишнього середовища (ресурси літо-, гідро-, біосфери і клімату), які на даному рівні розвитку суспільства можуть використовуватися для організації відпочинку, оздоровлення і туризму, задоволення фізичних, естетичних і пізнавальних потреб людини [5].

М.С. Нудельман [12] розділяє поняття природні рекреаційні ресурси і рекреаційні умови. Природні рекреаційні ресурси – це природні територіальні комплекси, окремі компоненти природного середовища і їх речовинні складові, які володіють сприятливими для рекреаційної діяльності якісними і кількісними параметрами і служать, або мають всі передумови послужити матеріальною основою для організації відпочинку, туризму, лікування і оздоровлення людей. До таких ресурсів відносяться лікувальні речовини (мінеральні води, грязі, озокерит), природні комплекси, що володіють лікувальними і оздоровчими властивостями багатопільового призначення (ліси, аквальні комплекси, лікувальні кліматичні місцевості). А природні рекреаційні умови можна визначити як компоненти і властивості природного середовища, які сприяють рекреаційній діяльності, але не є її матеріальною основою (естетичність, пейзажне різноманіття ландшафтів, кількість сонячних днів в році, тривалість залягання снігу в горах і т.п.).

Атори монографії “Природные рекреационные ресурсы, состояние окружающей среды и экономико-правовой статус прибрежных курортов” [14] визначають природні рекреаційні ресурси як комплекс фізичних, біологічних і енергоінформаційних елементів і сил природи, які використовуються в процесі відновлення і розвитку фізичних і духовних сил людини, її працездатності і здоров’я.

Природні рекреаційні ресурси можна класифікувати таким чином: 1) за походженням; 2) за видами рекреаційного використання; 3) за вичерпністю (швидко вичерпні, повільно вичерпні, невичерпні); 4) за можливістю самовідтворення і культивування (відтворювальні, відносно відтворювальні і невідтворювальні) [15].

Залучення природних ресурсів в процес рекреаційної діяльності може бути різноманітним за характером: 1) сприйматися візуально – пейзажі, екскурсійні об’єкти; 2)

використовуватися без прямого витрачання; 3) безпосередньо витратитися в процесі рекреації.

В першому випадку рекреаційна діяльність не чинить негативного впливу на природне середовище, в другому – природні рекреаційні ресурси зазнають впливу, змін і деградації, а в третьому випадку природні рекреаційні ресурси можуть виснажуватися і навіть зникати при нерациональному використанні. Градація природних ресурсів за їх використанням відповідно визначає ступінь їх необхідного відновлення. В першому випадку відновлення природних рекреаційних ресурсів не потребується, в другому – вимагається часткове відновлення, в третьому – повне відтворення [14].

За походженням природні рекреаційні ресурси діляться на фізичні, біологічні і енергоінформаційні (Рис. 1).

Фізичні рекреаційні ресурси – це всі компоненти неживої природи, що відносяться до фізико-географічних ресурсів (геологічні, геоморфологічні, кліматичні, гідрологічні).

Біологічні рекреаційні ресурси – це всі компоненти живої природи, які включають в себе ґрунтові, фауністичні і флористичні ресурси.

Енергоінформаційні рекреаційні ресурси являють собою специфічні поля ноосферної природи, які служать факторами атрактивності (привабливості) місцевості, чи ландшафту і тривалий час впливають на психофізичний (емоційний і духовний) стан людини. Цей тип ресурсів є основою для розвитку культурного і релігійного туризму.

Всі ці види природних рекреаційних ресурсів нерозривно пов'язані між собою потоками речовини та енергії і формують в сукупності комплексні рекреаційні ресурси, або ресурси природно-територіальних рекреаційних комплексів, які діляться на природно-континентальні і природно-аквальні. Кожен і них ділиться на природні (заповідники, долини рік і т.д.), природно-антропогенні (парки, сквери, лісопарки, національні парки і т.д.) і унікальні природні [14]. Унікальні природні комплексні рекреаційні ресурси виділені з природних і природно-антропогенних штучно. Це пов'язано з тим, що для розвитку рекреаційно-орієнтованої економіки унікальні ресурси мають виключно важливе значення, оскільки вони є найбільш привабливими туристичними об'єктами. Дещо подібний за змістом, але більш розширений термін “суперточка – тур” ми зустрічаємо у О.О. Бейдика – це точкова територія, яка поєднує унікальні природні та суспільні ресурси, займає домінуючу висоту і характеризується суттєвою соціально-історичною значимістю подій, що відбувались (відбуваються) в її межах або в межах простору, що візуально сприймається з неї. Цьому простору притаманне, як правило, високе пейзажне різноманіття, сполучення природних компонентів, атрактивність ландшафту [2].

О.О. Бейдик також виділив природно-географічні і природно-антропогенні рекреаційні ресурси. До природно-географічних рекреаційно-туристських ресурсів він відносить об'єкти та явища натурального походження, залучені у сферу рекреації та туризму.

До природно-антропогенних рекреаційно-туристських ресурсів відносяться геосистеми, до складу яких входять природні і антропогенні об'єкти, що використовуються в рекреаційному господарстві – заповідники, заказники, національні природні парки і інші об'єкти природно-заповідного фонду.

Кожен тип природних рекреаційних ресурсів володіє власними ознаками і властивостями, на основі яких виділяються види: 1) за можливістю використання (прямі і опосередковані); 2) за ступенем атрактивності (привабливості); 3) за лікувально-оздоровчими властивостями; 4) за історичною і еволюційною унікальністю (пам'ятки природи, ендемічні і реліктові форми); 5) за екологічними критеріями.

Під прямими рекреаційними ресурсами розуміють ті тіла і сили природи, які безпосередньо сприяють відновленню і розвитку фізичних і духовних сил людини. До них відносяться геоморфологічні, кліматичні, гідрологічні, енергоінформаційні, флористичні, фауністичні і комплексні. Опосередковані рекреаційні ресурси впливають на формування

прямих. До них відносяться геологічні, ґрунтові, частково геоморфологічні, енергоінформаційні, флористичні і фауністичні.

Класифікують природні рекреаційні ресурси і за критерієм обов'язковості їх використання. Виділяються технологічно обов'язкові, або необхідні, і технологічно необов'язкові, або супутні, природні рекреаційні ресурси.

Розглянемо окремі типи природних рекреаційних ресурсів більш детально.

Кліматичні природно-рекреаційні ресурси є одним з провідних видів ПРР, що обумовлюють просторову організацію відпочинку. При оцінці клімату, як рекреаційного ресурсу, необхідно виявити ступінь його сприятливого впливу на людину, на її здоров'я. Найбільш сильно вплив клімату проявляється через реакцію людини на погоду, тобто на комплекс геофізичних (освітленість, тривалість світлої частини доби, прихід сумарної сонячної і ультрафіолетової радіації, прозорість повітря і ін.) і метеорологічних (температура повітря і його вологість, швидкість вітру, хмарність і ін.). Природно, що при різних видах сезонної рекреаційної діяльності, а також при кліматотерапії оцінки ступеня сприятливості однієї і тої ж погоди для організму людини неоднакові. Літня рекреаційна діяльність висуває одні вимоги до погодних умов, зимова – зовсім інші. Погоди для кліматолікуванням оцінюються за їх впливом на хвору людину при її знаходженні на відкритому повітрі в стані спокою (аеро- і геліотерапія) і можуть бути комфортними (найсприятливішими), чи відносно сприятливими, ніж при активному туризмі і відпочинку здорових людей [16]. Найкращий – сприятливі кліматичні умови протягом 9,5-10,5 місяця: тепле літо і помірно холодна зима з стійким сніговим покривом або спекотне тривале літо і коротка тепла зима без стійкого снігового покриву. Добрий – сприятливі кліматичні умови протягом 7-9 місяців: спекотне і сухе літо і м'яка зима зі стійким сніговим покривом. Задовільний – сприятливі кліматичні умови протягом 3-6,5 місяця: прохолодне дощове літо і м'яка зима з нестійким сніговим покривом або спекотне засушливе літо і сувора зима. Поганий – сприятливі кліматичні умови менше 3 місяців: спекотне засушливе літо і нестійка зима з незначним сніговим покривом, або без нього. Дуже поганий – сприятливі кліматичні умови протягом 1-2 місяців: коротке прохолодне літо і тривала зима або спекотне літо і безсніжна зима [21].

Гідрологічні рекреаційні ресурси включають в себе два основних підтипи [20]: рекреаційні ресурси поверхневих вод, гідромінеральні рекреаційні ресурси підземних вод. До рекреаційних ресурсів поверхневих вод належать ріки, озера, ставки, водосховища, які є придатними для відпочинку населення на всій своїй протяжності, або частково (для пляжно-купального відпочинку, водного туризму, веслування на човнах, парусного спорту і т.п.). Гідромінеральні ресурси є сприятливими для курортного лікування. Найкращі – теплі моря з температурою води вище $+17^{\circ}\text{C}$ протягом 3-4 місяців. Добрі – теплі озера, водосховища, крупні ріки і прохолодні моря з температурою води близько $+16^{\circ}\text{C}$ протягом 2-3 місяців. Задовільні – прохолодні озера, водосховища, річки і холодні моря. Погані - теплі малі ріки, прохолодні великі ріки, холодні озера і водосховища. Вельми погані – холодні водойми і прохолодні малі ріки з температурою води нижче $+12^{\circ}\text{C}$ [21].

Геологічні рекреаційні ресурси – це елементи геологічного середовища, які володіють лікувальними властивостями, особливою науковою, психолого-естетичною цінністю і використовуються для відновлення духовних і фізичних сил людини. Взагалі геологічні ресурси відносяться до вичерпних (наприклад, родовища лікувальних грязей – пелоїдів). Але, якщо говорити про геологічні природно-рекреаційні ресурси, які сприймаються візуально і є елементом атрактивності (наприклад, гірські вершини в складі ландшафтів), або використовуються без прямого витрачання (наприклад, екскурсії в печерах, або по гірських каньйонах), вони невичерпні. Як зазначає О.О.Бейдик [2], особливе місце в блоці фундаментальних ресурсних факторів належить геологічним рекреаційним ресурсам – пам'яткам, геосайтам (це геологічне або геоморфологічне місцезнаходження, територія чи ландшафт визначної цінності, що має важливе значення для розуміння геологічної історії

країни, регіону, континенту, планети), карстовим проявам, спелеоресурсам, які мають науково-пізнавальне, культурно-історичне, спортивне значення.

Геоморфологічні рекреаційні ресурси - це поєднання елементів, форм і типів рельєфу, які мають різний генезис, вік і еволюцію, володіють науковою, медично-біологічною і психолого-естетичною цінністю і використовуються для задоволення потреб людей в рекреації. Залучення геоморфологічних ресурсів в процес рекреаційної діяльності може бути різноманітним за характером: 1) як елемент атрактивності може сприйматися візуально - пейзажі, екскурсійні об'єкти; 2) як база розміщення об'єктів рекреаційного призначення, в результаті чого ці ресурси піддаються впливу, змінам і деградації. Характер рельєфу впливає на різні види рекреаційної діяльності, визначає естетичні властивості пейзажів, умови сонячного освітлення, можливості будівництва. Кожному типу рельєфу відповідає певний тип рекреаційної спеціалізації [14]. Найкращий – гірський (до висоти 2000 м над рівнем моря), передгірський, пересічний: пагорбово-грядовий, ерозійно-розчленований. Добрий – сходиново-пересічний, ерозійно-розчленований. Задовільний – пагорбовий, слабо пересічний. Поганий – площинно-пагорбовий. Вельми поганий – площинний і гірський (важкодоступні місцевості) [21].

Біотичні рекреаційні ресурси – це ресурси живої природи, сприятливі як для лікування та оздоровлення, так і задоволення духовних потреб людини та організації окремих видів туризму (мисливські тури, фіш-тури тощо). В структурі біотичних рекреаційних ресурсів важливе місце займають лісові ресурси. С.А. Генсірук, М.С. Нижник вважають, що практично всі ліси, придатні для організації в них відпочинку і оздоровлення населення, являються рекреаційними, використання яких обумовлене наявністю унікальних природних комплексів з мальовничими ландшафтами, багатим рослинним і тваринним світом [5]. А в монографії “Рекреационные ресурсы СССР: Проблемы рационального использования” [16] групою авторів виділено дві категорії лісів, що використовують для рекреації. До першої відносяться рекреаційні ліси, що виконують переважно рекреаційні функції (парки і лісопарки в містах і приміських зонах, окремі ділянки ПНП, що призначені для відпочинку відвідувачів). Важливою якісною характеристикою рекреаційних лісів є їх підготованість до масового відпочинку, що досягається при загальному благоустрої території, насиченості її дорожньо-стежковою мережею і т.д. До другої категорії відносяться ліси, які лише частково використовуються з рекреаційною метою, тоді як їх основне призначення може бути іншим (експлуатаційним, водоохоронним, ґрунтозахисним). Найкраща лісова рослинність – сухі соснові, широколистяні ліси, а також змішані з домішками субтропічних видів. Добра – сухі темнохвойні листяні, кедрові, дрібнолисті ліси. Задовільна – частково заболочені темнохвойні, листяні і змішані ліси. Погана – притундрові березові рідколісся, далекосхідні листяні ліси в поєднанні з болотними угрупованнями. Дуже погана - заболочені ліси, арктичні і гірські лісотундри, ліси по болотах [21].

В результаті аналізу терміну “природні рекреаційні ресурси” можна прийти до висновку, що на сьогоднішній день немає однозначного трактування цього терміну (так само, як і термінів “рекреація”, “рекреаційні ресурси”, “природно-рекреаційний потенціал”), існує певна невизначеність щодо ознак, за якими характеризуються природні рекреаційні ресурси, є різні підходи щодо того, які саме об'єкти, явища і сили природи повинні виступати в якості природних рекреаційних ресурсів. Це пов'язано, на нашу думку, як з тим, що рекреаційна географія, як наука, є ще порівняно молодого, і процес формування свого власного поняттєво-термінологічного апарату ще не завершився, він продовжує поглиблюватися і розширюватися, а також і міжпредметністю досліджень рекреаційних ресурсів (окрім рекреаційної географії їх досліджують різні галузі природничих і суспільних наук: соціологія, економіка, медицина і ін.), і, відповідно, різними підходами до поняттєво-термінологічного відображення їх суті. Тому, виявлення нових типів природних рекреаційних ресурсів, розширення самого змісту поняття “природні рекреаційні ресурси” -

це процес неминучий, оскільки пов'язаний з процесами освоєння нових районів, змінами в староосвоєних районах, а також зміною соціально-економічного укладу країни. Зокрема, розвиток нетрадиційних видів рекреаційної діяльності (екстремальних видів і ін.), також сприятиме виокремленню нових типів природних рекреаційних ресурсів.

Література:

1. *Багрова Л.А., Багров Н.В., Преображенский В.С.* Рекреационные ресурсы (подходы к анализу понятия). // Изв. АН СССР. Серия География. 1977. №2 – С. 5-12.
2. *Бейдик О.О.* Методологія та методика аналізу рекреаційно-туристських ресурсів України: Автореф. дис...доктора географ. наук: 11.00.02 /КНУ імені Тараса Шевченка – Київ, 2004. – 23 с.
3. *Блага М.М.* Рекреаційно-ресурсний потенціал і фактори його використання//Укр. геогр. журн. – 2000. -№2. – С.28-30.
4. *Валев Э.Б., Мироненко Н.С., Нефедова В.Б.* Некоторые проблемы развития рекреационной географии.// Вестник Московского университета: Серия 5 География: И-во Московского университета, №1, 1986. –С.31-35
5. *Генсірук С.А., Нижник М.С., Возняк Р.Р.* Рекреационное использование лесов. – К.:Урожай, 1987. –245с.
6. *Географический энциклопедический словарь (ред. Трешников В.А.)* – М.: «Советская энциклопедия», 1988. – 431с.
7. *Географічна енциклопедія України: В 3-х томах.* – Київ, 1990. т.3: П-Я – С.119-122, 313.
8. *Карпатський рекреаційний комплекс /* Под ред. *М.И.Допишиного, М.С.Нудельмана, К.К.Ткаченка* и др. – Киев: Наукова думка, 1984. – 145с.
9. *Котляров Е.А.* География отдыха и туризма: формирование и развитие ТРК. –Москва: Мысль, 1978 – 229с.
10. *Лиханов Б.Н., Преображенский В.Г., Веденин А.Ю., Зорин И.В., Мухина Л.И.* География рекреационных систем и их районирование. // Теоретические основы рекреационной географии - М., 1975
11. *Мироненко Н.С., Твердохлебов И.Т.* Рекреационная география. – М.: Изд-во МГУ, 1981. – 286с.
12. *Нудельман М.С.* Социально-экономические проблемы рекреационного природопользования. – Киев: Наукова думка, 1987. – 125с.
13. *Полодна М.М.* Рекреаційні ресурси Харківської області, їх географічна характеристика та раціональне використання: Автореферат дис...канд. географ. наук: 11.00.11/Тавр. нац. ун-т імені В.І.Вернадського – Сімферополь, 2003. -20с.
14. *Природные рекреационные ресурсы, состояние окружающей среды и экономико-правовой статус прибрежных курортов /* М. М. *Амирханов, Н. С. Лукашина, А. П. Трунев* и др. — М.: ОАО "Издательство "Экономика", 1997 . — 207 с.
15. *Реймерс Н.Ф.* Природопользование: словарь-справочник. – М.: Мысль, 1990. – 637с.
16. *Рекреационные ресурсы СССР: Проблемы рационального использования/* Под ред. *Веденина Ю.А.* и др. – М.: Наука, 1990. – 168с.
17. *Сазыкин А.М.* Полемические заметки географа о проблемах терминологии в рекреационной географии и туризме.// Туризм на Дальнем Востоке: Бизнес, инвестиционные стратегии, образование и экология. Материалы региональной научно-практической конференции Дальтур – 2001, 16-17 мая 2001г. – Владивосток, 2002. -С.306-310.
18. *Смаль І.В., Смаль В.В.* Рекреація, туризм і дозвілля: тлумачення і співвідношення понять. // Педагогічні та рекреаційні технології в сучасній індустрії дозвілля. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Київський національний університет культури і мистецтв. 4-6 червня 2004р.
19. *Теоретические основы рекреационной географии.* – М., 1975
20. *Царик Л.П., Чернюк Г.В.* Природні рекреаційні ресурси: методи оцінки і аналізу (на прикладі Тернопільської області) – Тернопіль: Підручники і посібники, 2001. – 188с.
21. *Фоменко Н.В.* Рекреаційні ресурси та курортологія. Навчальний посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2007. – 312 с.

Summary:

Novitska S.R. CONCEPT-TERMINOLOGY SYSTEM OF RESEARCH OF NATURAL RECREATIONAL RESOURCES.

The concept-terminology system is developed, in relation to research of term “natural recreational resources” and terms direct-coupled with him “recreation”, “recreational resources”, “natural recreational potential”, to consider classifications of natural recreational resources.

Надійшла 06.11.2008р.

ПРОПОЗИЦІЇ ЩОДО ФУНКЦІОНАЛЬНОГО ЗОНУВАННЯ ТЕРИТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ПРИРОДНОГО ПАРКУ “ПРИП’ЯТЬ-СТОХІД”

Національні природні парки мають кілька напрямків використання. Вони призначені для охорони та відтворення природних комплексів, пам’яток природи, організації туризму, оздоровлення і відпочинку. Тому функціональне зонування є важливою складовою раціонального та збалансованого господарювання на територіях природних національних парків. Теоретичною основою комплексного вивчення і вирішення цієї проблеми служить системний підхід, завдяки якому природоохоронна територія ділиться на окремі ділянки (зони) з рекомендованими для них видами й режимами використання.

У географічній енциклопедії України вказується, що функціональне зонування – це спосіб моделювання, основою якого є комплексна оцінка територій, з метою виділення відповідних ділянок (зон) [3]. Фоменко Н. В. вказує, що функціональне зонування національних природних парків – це виділення територіальних зон, які мають різні режими охорони і природокористування [10]. Хомин Б вважає, що одне із головних завдань ландшафтно-екологічного менеджменту національних природних парків є наукове обґрунтування та розроблення функціонального зонування їх територій [11]. Отже, функціональне зонування територій природних національних парків необхідне для диференційованого способу ведення природоохоронного господарства, збереження та відтворення біологічного і ландшафтного різноманіття, ведення рекреаційно-туристичної діяльності. При проведенні функціонального зонування потрібно враховувати цінність окремих територій парку: наукову, історико-культурну, оздоровчу, туристично-рекреаційну.

Відповідно до ст. 21 Закону України “Про природно-заповідний фонд України, на території національних природних парків з урахуванням природоохоронної, оздоровчої, наукової, рекреаційної, історико-культурної та інших цінностей природних комплексів та об’єктів пропонується виділити такі функціональні зони:

- 1) заповідну;
- 2) зону регульованої рекреації;
- 3) зону стаціонарної рекреації;
- 4) господарську зону [8].

Заповідна зона – призначена для охорони та відновлення найбільш цінних природних комплексів, режим якої визначається у відповідності з вимогами, встановленими для природних заповідників. В межах *зони регульованої* рекреації проводяться короткострокові відпочинки та оздоровлення населення, огляд особливо живописних і пам’ятних місць; у цій зоні дозволяється створювати та відповідно облаштовувати туристичні маршрути і екологічні стежки; тут забороняються рубки лісу головного використання, промислове рибальство та охота, інша діяльність, яка може негативно вплинути на стан природних комплексів та об’єктів заповідної зони. *Зона стаціонарної рекреації* призначена для розміщення готелів, мотелів, кемпінгів, інших об’єктів обслуговування відвідувачів парку. В межах *господарської зони* проводиться господарська діяльність, направлена на виконання покладених на парк задач [8].

Мета нашого дослідження є попереднє зонування природного національного парку (НПП) “Прип’ять-Стохід”, керуючись Законом України “Про природно-заповідний фонд України”.

Для досягнення поставленої мети поставлено такі завдання:

- 1) дослідити цінність окремих територій парку: наукову, оздоровчу, туристично-рекреаційну;
- 2) дослідити правову основу функціонального зонування території НПП “Прип’ять-Стохід”;

3) викласти пропозиції щодо зонування НПП “Прип’ять-Стохід”.

Указом президента від 13 серпня 2007 року з метою збереження, відтворення та раціонального використання типових та унікальних природних комплексів Волинського Полісся, що мають важливе природоохоронне, наукове, естетичне, рекреаційне та оздоровче значення, відповідно до статті 53 Закону України “Про природно-заповідний фонд України” на території Любешівського району Волинської області створено національний природний парк “Прип’ять-Стохід” з підпорядкуванням його Міністерству охорони навколишнього природного середовища України. Площа земель національного природного парку “Прип’ять-Стохід” становить 39315,5 гектара, в тому числі 5961,93 гектара земель, що вилучаються в установленому порядку та надаються йому у постійне користування див. табл. 1.

Таблиця 1

*Перелік земель, які мають бути надані у постійне користування національному природному парку “Прип’ять-Стохід” **

Найменування землекористувача	Площа гектарів
Любешівська районна державна адміністрація	5342,93
Любешівське міжгосподарське спеціалізоване лісогосподарське підприємство	619
Усього	5961,93

*Додаток №2 До Указу Президента України від 13 серпня 2007 року №699/2007

Заплави Прип’яті і Стоходу є унікальними природними комплексами, що включають заплавні озера Люб’язь і Скорінь, болота, заплавні луки, надзаплавні тераси з лісами. Частина цієї території (заплава р. Прип’ять та заплава р. Стохід) постановою Кабінету Міністрів України від 8 лютого 1999 р. №166 віднесена до водоболотних угідь загальнодержавного значення. Площа угідь складає 22,0 тис. га [2].

Тваринний світ парку налічує 255 видів хребетних, серед яких найбільш чисельними є птахи - близько 186 видів [6]. Найбільшу фауністичну цінність національного парку складають рідкісні види фауни, занесені до Червоної книги України: ропуха очеретяна, лелека чорний, гоголь, скопа, лунь польовий, шуліка рудий, зміїд, орел-карлик, підорлик малий, беркут, орлан-білохвіст, глушець, журавель сірий, деркач, кулик-сорока, красуня-діва, махаон, мінога українська, вусач мускусний, каптурниця пишна, казарка червоновола, крячок каспійський, пугач, сорокопуд сірий, очеретянка прудка, горностай, норка європейська, борсук, видра річкова, а також 8 видів, занесених до Європейського Червоного списку тварин, що знаходяться під загрозою зникнення у світовому масштабі – казарка червоновола, шуліка рудий, орлан-білохвіст, деркач, очеретянка прудка, вовк соня горішкова та видра річкова і 2 види, занесені до Червоної книги Міжнародного Союзу Охорони Природи – ропуха очеретяна та орлан-білохвіст. Ці заплави мають стратегічне значення для збереження, міграцій та поширення видового біорізноманіття у регіоні, та між екосистемами.

На території парку, серед лісів, боліт та лук, зростають більше ніж 550 видів вищих рослин, серед них 21 вид занесені до Червоної книги України – щитолісник звичайний, альдрованда пухирчаста, сальвінія плаваюча, пальчатокорінники м’ясочервоний, травневий та плямистий, плаун річний, баранець звичайний, лілія лісова, булатка довголиста, гніздівка звичайна, любка зеленоквіткова, любка дволиста, осока затінкова, верба Старке, береза низька, рястка Буше, близько 20 видів занесені до списку регіонально рідкісних рослин [1].

На рис. 1 видно, що 42% території парку займають ліси. Ліс позитивно впливає на нервову систему та органи дихання людини, тому в межах парку доцільно розвивати лікувально-оздоровчий екотуризм. Різні форми пізнавального екотуризму у НПП „Прип’ять-Стохід” розвиваються завдяки великій розмаїтості флори та фауни.

Щодо гідрологічної цінності парку – площа водного дзеркала його озер становить 1083,0, відповідно коефіцієнт озерності – 2,75%; сумарна довжина руслової гідрографічної мережі становить 1010,09 м, відповідно коефіцієнт густоти руслової мережі – 2,56 км/км² [2, 9]. Завдяки добрим гідрологічним показникам в межах парку можна розвивати лікувально-

оздоровчий, пізнавальний, спортивний види екологічного туризму. Сьогодні в межах національного природного парку „Прип’ять-Стохід” створено три туристичних маршрути на мотоциклових, та п’ять на байдарках.

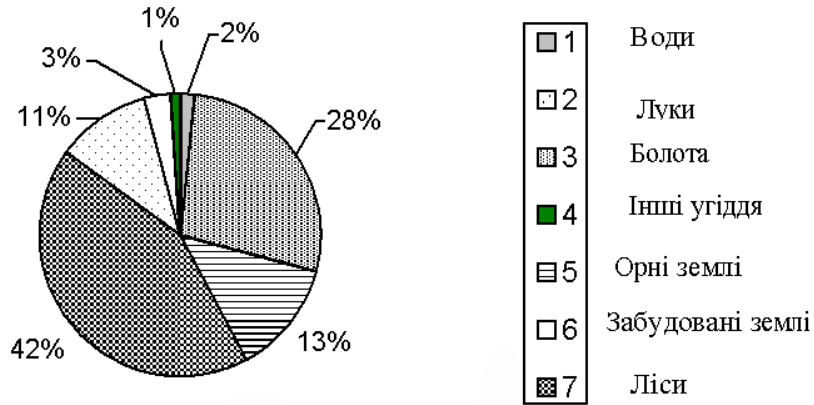

Рис. 1. Розподіл території НПП „Прип’ять-Стохід” за угіддями [6; 7; 9].

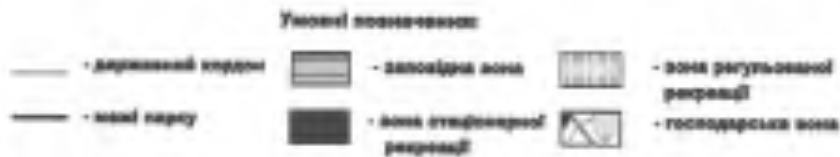

Рис. 2 Попереднє функціональне зонування НПП “Прип’ять-Стохід”

Відповідно до ст. 9 Закону України “Про природно-заповідний фонд України”, території і об’єкти природно-заповідного фонду можуть використовуватись в такі цілях: природоохоронних, науково-дослідницьких, оздоровчих та рекреаційних, освітньо-виховних [8].

Територію заповідної зони можна використовувати для наукових досліджень з метою збереження і відновлення природних комплексів. Тут забороняється будь-яка господарська діяльність, що суперечить цільовому призначенню цієї зони.

До заповідної зони національного природного парку (НПП) “Прип’ять-Стохід” пропонується віднести Сваловицьку та Бучинську дачі, а також існуючі заказники і пам’ятки природи у заплаві Прип’яті див. рис. 2. Загальна площа заповідної зони має складати близько 9390 га. Проте, лише 5957,5 га заповідної зони передаються парку із вилученням.

Зона регульованої рекреації може використовуватись в таких цілях: наукова (для збереження та відтворення біорізноманіття парку), рекреаційно-туристична діяльність та оздоровлення. Слід відмітити, що рекреаційно-туристична діяльність у цій зоні повинна здійснюватись тільки в тих місцях і об’ємі, наскільки це гарантує збереження виділених для заповідання об’єктів. Необхідний новий підхід щодо визначення масштабів рекреаційно-туристичної діяльності, який передбачає облік лінійних навантажень на прокладених та відповідно облаштованих екологічних стежках. До зони регульованої рекреації в межах парку варто віднести території, які традиційно використовуються місцевими жителями та приїжджими для короткочасного відпочинку, наприклад, пляжі вздовж берегів річок та озер. Для розвитку аматорського екотуризму до цієї зони потрібно віднести місця рибної ловлі, збирання ягід та грибів. Отже до зони регульованої рекреації в межах природного національного парку “Прип’ять-Стохід” слід віднести території, по яких пройдуть туристичні маршрути, а також ділянки, що традиційно використовуються для туристично-рекреаційних цілей: ур. ГЕС – 10,0 га, с. Заріка – 8,0 га, пляжі біля с. Заручі – 6,0 га, ур. Сирині – 2,0 га, ур. Стовпець – 1,0 га, ур. Глушка – 2,0 га, ур. Бистриця – 1,0 га, пляжі біля села с. Бучин – 1,0 га, оз. Любязь – 20,0 га, с. Сваловичі – 3,0 га, ур. Муравина – 4,0 га, ур. Парок – 2,0 га, ур. Нігин – 2,0 га, оз. Скорінь – 10,0 га, пляжі на оз. Любязь – 20,0 га, ур. Хотот – 8,0 га, пляжі на р. Прип’ять – 4,0 га (Любязька сільська рада), ур. Буван – 10,0 га, ур. Люботин- 5,0 га, оз. Біле – 10,0 га., оз. Рогізне – 4,0 га., р. Прип’ять – 10 га (Ветлівська сільська рада), р. Прип’ять – 8,0 га (Великоглушанська сільська рада), р. Прип’ять – 10,0 га (Щитинська сільська рада), ур. Озерце – 4,0 га. Перспективними для прокладання туристичних маршрутів (водних, пішких, велосипедних) є окремі ділянки річок Прип’ять і Стохід, ліси поблизу озер Люб’язь та Біле.

В межах господарської зони проводиться господарська діяльність, спрямована на виконання покладених на парк завдань. Нині мережа об’єктів готельного типу в межах НПП „Прип’ять-Стохід” розвинута слабо. Проте велика частка місцевого населення може запропонувати відпочинок у сільській оселі, маючи з певного набору послуг (ночівля, харчування) додатковий заробіток. Тому на початковому етапі діяльності національного природного парку “Прип’ять-Стохід” до зони стаціонарної рекреації доцільно включити ділянку площею 4,4 га біля с. Любязь, ділянку площею 5,2 га в с. Сваловичі, а також ділянку узбережжя озера Біле площею 3,0 га. Загальна площа зони стаціонарної рекреації на цьому етапі становитиме 12,6 га. У господарській зоні можуть знаходитись об’єкти комунального призначення парку, а також землі землевласників і землекористувачів (що включені до складу парку), на них господарська та інша діяльність здійснюється із дотриманням загальних вимог щодо охорони навколишнього природного середовища. Загальна площа господарської зони становитиме 41015,35 га.

Отже, таке зонування території природного національного парку “Прип’ять-Стохід” дозволяє забезпечити збереження унікальних природних об’єктів, більш раціонально розподіляти антропогенні навантаження, упорядкувати використання природних ресурсів,

розвивати різноманітні види та форми сільського та екологічного туризму.

Зонування території національного парку, рекреаційна та інша діяльність на його території повинні проводитись у відповідності з Положенням про національний парк і Проектом організації території національного парку. В Указі Президента України “Про створення національного природного парку” “Прип’ять-Стохід” від 13 серпня 2007 р. наказується:

– вирішити питання щодо утворення адміністрації національного природного парку “Прип’ять-Стохід” та забезпечити її функціонування;

– розробити у 2008 – 2009 роках та затвердити в установленому порядку Проект організації території національного природного парку “Прип’ять-Стохід”[4, 5].

Адміністрація національного природного парку “Прип’ять-Стохід” на сьогоднішній день функціонує, проте коштів на виготовлення Проекту організації території парку немає.

При виділенні зон регульованої та стаціонарної рекреації необхідно встановити допустиме та максимальне навантаження на ландшафти або окремі їх компоненти. Дотримання відповідних науковообґрунтованих норм і правил забезпечує довге використання ландшафтів для лікування і відпочинку, дозволить зберегти їх рекреаційно-туристичну цінність.

На даний час існує ряд методик визначення рекреаційного навантаження на територію. Однак в Україні, крім Державних будівельних норм України 360-92 “Містобудування. Планування і забудова міських і сільських поселень”, жодна з методик не має нормативного характеру і не є обов’язковою для виконання. Розробка методики визначення рекреаційного навантаження на природні ландшафти природного національного парку “Прип’ять-Стохід” стане метою наших подальших досліджень.

Література:

1. Андрієнко Т. Л., Прядко О. І. Флористичне та ценопічне різноманіття проектованого національного природного парку “Прип’ять – Стохід” // Науковий вісник ВДУ ім. Лесі Українки. – 2007 – № 11. – Ч. 2 – С. 133.
2. Водно-болотні угіддя міжнародного значення. 1. Заплава р. Прип’ять / Водно-болотні угіддя України. Інформаційні матеріали. – Київ, 1999. – С. 1-2.
3. Географічна енциклопедія України: В 3-х т. / Редкол.: О. М. Маринич (відп. ред.) та ін. – К.: 1993. Т. 3: П-Я. – С. 349
4. Додаток № 1 до Указу Президента України від 13 серпня 2007 року № 699/2007.
5. Додаток № 2 до Указу Президента України від 13 серпня 2007 року № 699/2007.
6. Клецов М. Л., Щербак В. І., Ковальчук І. П. та ін. Сучасний стан водно-болотних угідь регіонального ландшафтного парку “Прип’ять – Стохід” та їх біорізноманіття / Під ред. В. І. Щербака. - К.: Фітосоціоцентр, 2001. – 108 с.
7. Проект організації регіонального ландшафтного парку “Прип’ять-Стохід” (під ред. О.Бондара, М.Химина). – Луцьк, 1994. - 33 с.
8. Про природно-заповідний фонд України: Закон України, 16 червня 1992 р. // Відомості Верховної Ради. – 1992.– № 34. с. 502.
9. Україна. Навчальний атлас. Головне управління геодезії, картографії та кадастру при Кабінеті Міністрів України. – К., 1998. – 96 с.
10. Фоменко Н. В. Рекреаційні ресурси та курортологія. – К.: Центр навчальної літератури, 2007. – 312 с.
11. Хомин Б. Підходи до обґрунтування ландшафтно-екологічного менеджменту національних парків // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. географічна. – 2004. □ Вип. 31. □ С. 350-354.

Summary:

Mishchenko O. V. PROPOSALS CONCERNING TERRITORY FUNCTIONAL ZONING OF THE NATURAL NATIONAL PARK PRYPYAT-STOHYD.

The article deals with scientific recreational tourist’ values of the natural national park Prypyat-Stohyd, the proposals of the territory functional zoning are concerned.

Key words: functional zoning, natural national park, value of territory.

Надійшла 05.11.2008р.

ПЕРСПЕКТИВНІ ЗАВДАННЯ ЕКООСВІТНЬОЇ ТА ЕКОВИХОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ І МОНІТОРИНГ ЇЇ ЕФЕКТИВНОСТІ

Сучасний період розвитку України супроводжується великомасштабними соціально-економічними, демографічними, геоecологічними змінами і трансформаціями. Вони суттєво впливають на стан навколишнього природного середовища, спричиняють сьогочасні та віддалені екологічні, демографічні та геополітичні наслідки. Екологічні проблеми стають найважливішими проблемами не лише сьогодення сьогодення, не лише України, а й усього людства. Тому й увага до них повинна зростати.

Одним з важливих підходів до їхнього вирішення має бути екоосвітній моніторинг. Однак питання ефективності екоосвітньої та ековиховної діяльності навчальних закладів до недавнього часу практично не досліджувалися, хоч цей аспект є вкрай необхідним, адже від ступеня досконалості освітньої та виховної систем залежить ефективність підготовки як фахівців-екологів, так і фахівців інших спеціальностей, здатних вирішувати екологічні проблеми людства і планети Земля.

Мета і завдання екологічної освіти дітей, школярів і студентів, розуміння її сутності розроблялися колективними зусиллями науковців та педагогів багатьох країн світу. Одне з найбільш поширених визначень поняття „екологічна освіта” прийняте на першій міжнародній нараді з педагогічних питань екології (штат Невада, США, 1970 р.). Ним користуються у більшості країн, у тому числі й в Україні [16, С14].

Екологічна освіта – це системний, комплексний процес формування екологічного світогляду, екологічної культури; важлива складова загальноосвітнього процесу. Здійснюється через безперервну систему навчання й виховання. Відповідно до міжнародних вимог, базисною, вихідною ідеєю, методологічною основою екологічної освіти має бути гармонізація взаємовідносин суспільства і природи. Основні складові екологічної освіти: формальна і неформальна освіта й виховання, екологічне просвітництво, післядипломна екологічна освіта, підготовка керівних кадрів у цій сфері [2, С.53].

Проблемі обґрунтування екологічно оптимальної взаємодії суспільства з природою присвячено ряд робіт всесвітньо відомих вчених - В. Вернадського, А. Габора, Б. Коммонера, О. Леопольда, Дж.П. Марша, А. Тойнбі, Л. Чайнта, А. Швейцера та ін.

Теоретичні засади розвитку екологічної освіти і виховання склалися під впливом гуманістичних ідей передових мислителів різних епох (Платон, І.Г. Песталоцці, Ж.-Ж. Руссо, Я.А. Коменський, К.Д. Ушинський) і вітчизняних учених (Г.С. Сковорода, В.І. Вернадський, В.О. Сухомлинський, М.А. Голубець, К.М. Ситник, Г.О. Білявський та ін.).

Вагомий внесок у теорію і практику екологічної освіти і виховання зробив В.О. Сухомлинський, педагогічні ідеї якого лише тепер починають усвідомлюватися сучасниками. Ним сформульовані принципи педагогічного управління емоційним і раціональним сприйняттям природи. Процес, історія становлення і розвитку екологічної освіти й виховання в Україні були предметом наукового дослідження О.В. Плахотнік, С.В. Шмалей, І.М. Костицької, інших вчених.

Ця проблема завжди була в центрі уваги вітчизняних педагогів Н.А. Пустовіт, Г.П. Пустовіта, В.С. Крисаченка, М.І. Дробнохода, І.М. Костицької, Л.Б. Лук'янової, І.С. Мітрасової, Г.С. Тарасенко, А.В. Степанюк, О.В. Плахотнік, С.В. Шмалей, Н.П. Єфименко, Н.А. Негруци, Т.С. Нінової, Л.А. Сатановської, Т.Г. Вайди та ін.

Оригінальні погляди на мету, завдання і принципи екологічної освіти сформулювали І.Д. Зверев, О.М. Захлебний, визначивши теоретичні й методичні засади побудови системи екологічної освіти та її змісту в середній школі.

Як свідчать результати еколого-педагогічних досліджень вчених [2, 3, 10, 13, 17], вивчення проблем екологічної освіти і виховання повинне базуватися на таких засадах:

- принципі природовідповідності, обґрунтованому у класичній педагогіці (Платон, І.Г. Песталоцці, Я.А. Коменський, Г.С. Сковорода, Ж.-Ж. Руссо, К.Д. Ушинський, М. Монтессорі, В.О. Сухомлинський та ін.);
- історико-педагогічному, загальнопедагогічному і психологічному підходах до аналізу сучасного стану екологічної освіти і виховання (О.А. Абдуліна, Г.П. Бачинський, Г.О. Білявський, А.С. Волкова, Є.В. Гірусов, С.У. Гончаренко, М.І. Дробноход, А.М. Захлібний, І.Д. Зверев, І.М. Костицька, В.С. Крисаченко, І.Я. Лернер, Б.Т. Ліхачов, М.М. Моїсеєв, Л.С. Нечепоренко, І.Т. Суравегіна, В.О. Сухомлинський, Г.С. Тарасенко, Г.І. Швєбс, М.А. Голубець, І.П. Ковальчук, З.М. Шевців, Н.Б. Щокіна та ін.);
- наукових засадах формування відповідального ставлення дошкільнят, учнів і студентів до природи (Н.А. Пустовіт, Д.І. Трайтак, Л.М. Немець, І.П. Ковальчук, Н.В. Лисенко та ін.);
- загальнопедагогічних і психологічних засадах екологічного виховання (Я.І. Габєв, А.М. Галєєва, С.Д. Дерябо, О.М. Захлєбний, І.Д. Зверев, Б.Г. Йоганзен, Р.А. Науменко, С. Є. Павлюченко, І.Т. Суравегіна, А.П. Судельковський та ін.);
- врахуванні вікових особливостей формування екологічної культури учнів (О.В. Коваль, С.Г. Лебідь);
- комплексному підході до формування в дітей дбайливого ставлення до рослинного світу (Г.С. Марочко);
- теорії і методіці формування еколого-педагогічної культури вихователя дошкільного закладу в системі вищої педагогічної освіти України Н.В. Лисенко);
- концептуальних підходах, принципах та критеріях відбору і побудови різнорівневого змісту екологічної освіти й виховання учнів 1-9 класів у позашкільних установах (Г.П. Пустовіт);
- врахуванні народних традицій та їхнього впливу на процес природоохоронного виховання (В.І. Скутіна, Т.І. Ковальчук);
- взаємозв'язках естетичного, морального та екологічного виховання (Л.П. Печко);
- принципах конструювання цілісного змісту навчального матеріалу про живу природу, фундаменталізації та інтеграції знань щодо вивчення живої природи (А.В. Степанюк);
- принципах формування ціннісно-зорієнтованої відповідальної поведінки людини за збереження довкілля (В. Василенко, Ю. Вейденгаммер, Д. Леонтєв, Є. Подольська, С. Рубінштейн та ін.);
- врахуванні досягнень екологічної підготовки учнів і студентів у процесі вивчення різних навчальних предметів у школі та ВНЗ (Н.М. Буринська, А.С. Волкова, Я.І. Габєв, Л.П. Лаврух, О.В. Лабєнко, Н.В. Левчук, Л.Б. Лук'янова, Г.С. Марочко, О.П. Мітрьєсова, В.М. Назаренко, Р.А. Науменко, А.Н. Некос, Л.М. Немець, М.П. Откаленко, Г.П. Пустовіт, Н.А. Пустовіт, М.С. Швед, Н.Б. Щокіна та ін.);
- аналізі рівня підготовленості майбутніх учителів до екологічної освіти й виховання учнів (А.В. Афонін, М.М. Бойчева, С.М. Глазачов, О.М. Дорошко, Т.В. Корнер, Т.С. Нінова, Г.Ф. Пономарьова, Л.В. Романенко, О.П. Сідельковський, О.С. Сластьоніна, С.В. Совгіра, Є. Флешар та ін.).

Ефективність реалізації цих підходів і принципів повинна відстежуватися і контролюватися як у ході педагогічних експериментів, так і у процесі моніторингу.

Інтерес до моніторингу в вітчизняній і зарубіжній науці та практиці посилюється у 90-х роках ХХ століття [1]. Моніторинг у сучасному житті застосовується в різних сферах діяльності людини і залишилося мало галузей, де він у тій чи іншій формі не використовується.

У педагогіці за допомогою моніторингу досліджують: рівень готовності дітей до школи; ефективність роботи початкових шкіл (Вільямс); динаміку набутих знань і вмінь; ефективність навчальних програм (Д. Кемпбелл); інтеграцію нових методів навчання в

навчально-виховний процес (Ч.Тедді) тощо. На даному етапі в Україні створені та розвиваються моніторингові служби якості освіти загальноосвітніх навчальних закладів [12].

Моніторинг потрібний, коли в розробці будь-якого процесу важливо постійно відстежувати, що відбувається в реальному середовищі з метою включення результатів поточних спостережень у подальше управління цим процесом [11, С.105].

На відміну від довготривалого (лонгітюдного) дослідження (Д.Блок з Інституту розвитку людини Каліфорнійського університету, Г.Томе з Німеччини, Д.Бахман з Мічиганського університету та ін.), моніторинг має певні особливості:

- він є цілісною системою, яка реалізує велику кількість функцій;
- виділяються аспекти моніторингу, які вирізняють його від інших близьких або подібних педагогічних процесів, а саме: неперервність, діагностичність, інформативність, науковість (обґрунтованість моделі та параметрів), зворотній зв'язок.

Технології використання моніторингу в екоосвітній діяльності можна звести до кількох груп: поточне спостереження, метод тестових ситуацій, експлікація (розгортання, пояснення змісту навчально-еколого-виховної діяльності), опитування, аналіз результатів еколого-виховної діяльності, тестування [11]. Використовується і метод спостереження за попередньо розробленою програмою.

Моніторинг – це багаторівнева система діагностичних процедур. Перш за все, в ньому виділяються підготовчі, робочі та управлінські етапи діяльності:

1. Підготовчі етапи: визначення об'єкта і предмета дослідження; постановка завдання; формулювання гіпотези; визначення критеріїв; підбір тестів відповідних методик дослідження.
2. Робочі етапи: збирання інформації (тестування, анкетування, бесіда, спостереження та ін.); систематизація та оброблення даних; формування науково-обґрунтованого прогнозу та рекомендацій; збереження та розповсюдження інформації.
3. Управлінські етапи: обґрунтування та реалізація управлінських рішень, спрямованих на оптимізацію ековиховної та екоосвітньої діяльності.

Особливо ретельно слід підходити до підготовчого етапу моніторингу, оскільки від цього залежить реалізація мети дослідження.

Моніторинг екоосвітньої та ековиховної діяльності здійснюється згідно з поставленими завданнями. Завдання ставляться учням, педагогічному колективу навчального закладу, батькам. При доборі моніторингових процедур потрібно враховувати замовлення, мету та пам'ятати про принцип доповнення методик [11, С.108].

Об'єктами моніторингу екоосвітньої та ековиховної діяльності повинні виступати дошкільні дитячі установи, ЗНЗ I-III ступенів, ліцеї, коледжі, ПТНЗ, академії, інститути, університети, заклади післядипломної освіти; учнівські і студентські колективи (класи, групи), вчителі-предметники, заступники директорів з виховної роботи, педагогічні організатори, а також місцеві жителі різних вікових категорій і соціальних груп.

Суб'єктами моніторингу можуть бути вчителі, викладачі, студенти, окремі дослідники, науково-дослідні та навчальні заклади.

Мета дослідження: оцінити стан існуючої системи екологічної освіти і виховання, виявити проблеми, недоліки у цій сфері, забезпечити постійне відстежування рівня екоосвітньої та ековиховної роботи, її ефективності та наслідків, виявити рівень екологічної грамотності та освіченості об'єктів виховного процесу, обґрунтувати систему рекомендацій, спрямованих на підвищення рівня екологічної грамотності, свідомості і культури дітей та громадян і дієвості навчально-виховного процесу.

Структурними елементами системи моніторингу екоосвітнього та ековиховного впливу навчальних закладів та інших суб'єктів освітньої діяльності на учнів, студентів, населення в цілому через надання екоосвітніх та ековиховних послуг, на наш погляд, повинні виступати:

- блок збору інформації;
- блок нагромадження, обробки, аналізу та узагальнення інформації про форми, методи впливу системи шкільного виховання на сформованість екологічної культури в об'єктах екологічного навчання і виховання;
- блок технологій, за допомогою яких забезпечуватиметься проведення моніторингу;
- блок статистичної обробки даних експерименту;
- система експертних оцінок виховних впливів навчальних закладів на сформованість у дітей та студентів екологічної свідомості і культури;
- система доступу до банку даних моніторингу, розповсюдження інформації;
- система управління та реагування навчальних закладів, управлінських структур держави на результати моніторингу цього виду навчальної і виховної діяльності.

У загальноосвітніх навчальних закладах Львівської області нами проводився моніторинг виховного впливу школи на сформованість у дітей та молоді екологічної свідомості та культури. Актуальність пілотного дослідження та першого заміру виховного впливу школи базувалася на відстежуванні ефективності шкільних виховних заходів екологічного спрямування, необхідності підвищення ефективності еколого-виховної, природоохоронної та екоосвітньої роботи згідно з єдиною системою екологічної освіти і виховання, аналізі рівня сформованості системи екологічної освіти та виховання, відстежуванні рівня скоординованості планів виховної роботи в школі, аналізі програм предметів, планів виховної роботи класних керівників з позиції наявності екоосвітньої та ековиховної складових.

Для того, щоб ситуацію покращити, потрібно зробити аналіз системи виховання з позиції дотримання принципу наступності і виявлення рівня інтегрованості екологічних знань у спектрі природничо-математичних, гуманітарних, суспільно-історичних дисциплін.

В основу дослідження були покладені ідеї Концепції екологічної освіти України [9]. На основі проведеного аналізу результатів пілотного дослідження з'ясовано, що проблема екологічної освіти і виховання постає у регіональному педагогічному баченні як головний чинник забезпечення можливості буття та життєдіяльності людей. З одного боку, накопичений достатній теоретичний і практичний педагогічний досвід, а з іншого – досі не спостерігається глибоких змін у формуванні екологічної культури молоді.

Результати дослідження свідчать, що трохи більше третини респондентів вважають, що в Україні не існує цілісної системи неперервної освіти і виховання на практиці, незважаючи на прийняту Концепцію екологічної освіти та екоосвітню й ековиховну роботу, яка реалізовується у школах (використовуються елементарні форми учнівської науково-дослідної роботи екологічного змісту (81% респондентів), проводиться спостереження за станом довкілля (58%), його змінами під впливом природних і техногенних чинників; школярі беруть участь у тижнях екологічних знань (89%), природоохоронній діяльності (91%), у роботі шкільних лісництв (12%), в експедиціях (30%), екологічних стежках (38%), екологічних таборах (7%), зльотах, конгресах тощо). 100% школярів залучені до екологічної роботи хоча б однієї природоохоронної акції („Не рубай ялинку”, „Посади своє дерево”, „Прибери планету”, „Піклування про птахів”, „Чисті джерела”, „Первоцвіти”, „Струмочок, річечка, ріка”, „Зелена аптека” тощо).

У школах області проводяться тижні екологічних знань. Згідно з програмою тижня, виконується комплекс заходів, пов'язаних з прильотом птахів, насадженням дерев і кущів, впорядкуванням території школи, села, міста, з охороною ранньоквітучих рослин тощо. У цей період проводиться велика робота з пропаганди екологічних знань через радіо і пресу, розповсюдження листівок тощо. З метою вивчення рослинного світу, грибів, птахів та їх голосів, комах тощо у всіх школах проводяться тематичні екскурсії у природу.

Учні шкіл області під керівництвом вчителів і студентів беруть активну участь у роботі шкільних лісництв, екологічних загонів, екологічних експедицій та екологічних стежок.

Використовуються також елементарні форми учнівської науково-дослідної роботи екологічного спрямування. 58% заступників директорів з виховної роботи та 43% педагогів-організаторів мають у своїх школах учнів, які проводять спостереження за станом довкілля, його змінами під впливом природних і техногенних чинників, узагальнюють отримані дані та аналізують їх на семінарах і конференціях.

У школах (46% респондентів) є учні-дописувачі місцевої преси. Вони висвітлюють роботу екологічних служб в екоінформаційних розділах газет, розкривають знання про флору та фауну Червоної книги рідного краю тощо.

Педагоги, які займаються виховною роботою в школі, вважають, що найважливішими напрямками реалізації системи заходів, спрямованих на вирішення проблем екологічного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах, є:

- введення самостійного предмета з основ екології та природозбереження;
- проведення інтегрованих уроків екологічного спрямування;
- інтегрування екологічних знань у спектр природничо-математичних, гуманітарних, суспільно-історичних дисциплін;
- проведення виховних заходів, спрямованих на формування у школярів екологічної свідомості та культури;
- використання елементарних форм учнівської дослідної роботи екологічного спрямування;
- проведення спостережень за станом довкілля, його змінами під впливом природних і техногенних чинників, узагальнення отриманих даних та виступи на семінарах, конференціях;
- оволодіння навичками природоохоронної роботи через участь в акціях;
- підготовка і публікація статей екологічного спрямування у місцевій пресі;
- організація експедицій, екологічних таборів, зльотів, конгресів та забезпечення активної участі в них старшокласників;
- обговорення екологічних проблем у вигляді круглих столів, прес-конференцій, диспутів, вікторин, конкурсів, КВК, рольових екологічних ігор тощо.

Нами проведений аналіз системи неперервної екологічної освіти й виховання та координації планування виховної роботи в школі. Отримані результати свідчать, що від злагодженої спільної ековиховної роботи педагогічного колективу школи залежить ефективність та результативність шкільних виховних заходів екологічного спрямування, еколого-виховної природоохоронної та екоосвітньої роботи.

При проведенні моніторингу ми повинні враховувати, що єдина система екологічної освіти і виховання має охоплювати порівняно самостійні підсистеми: дошкільного, шкільного, вузівського, післядипломного та масового екологічного виховання з усіма прямими та зворотними зв'язками, а головним завданням становлення єдиної системи екологічної освіти та виховання є розробка і втілення єдиних, послідовних програм екологічної освіти та виховання всього населення України. Ці програми повинні забезпечити засвоєння обов'язкового понятійно-термінологічного апарату, а також формування основ екологічних знань, вмінь та навичок для усіх рівнів навчання.

Крім того, зміст навчання повинен враховувати необхідність постійного ускладнення матеріалу, передбачити розширення вже отриманих знань та сприяти формуванню екологічної моралі і принципів екологічної доцільності у суспільстві. На жаль, досвіду втілення єдиної системи екологічної освіти та виховання дуже небагато, і ґрунтується він тільки на ентузіазмі вчителів, вихователів, педагогів позашкільних закладів і всіх тих, кому не байдуже життя майбутніх поколінь [4, С.300].

Народна педагогіка стверджує, що навчання як і виховання тільки тоді буде результативним, коли відбуватиметься безперервно, упродовж усього життя. Цієї ж думки дотримуються визначні вітчизняні та зарубіжні педагоги і психологи [3, 10, 12, 16].

У системі неперервної екологічної освіти і виховання шкільний етап ґрунтується на позитивному емоційному досвіді спілкування з природою і розвитку вже набутих знань, умінь, навичок та переконань у необхідності жити в злагоді з природою. Він є базою для формування екологічної культури школярів і подальшого поглиблення екологічної освіти на основі наступності.

Важливою проблемою екоосвіти й ековиховання є пошук системи методів реалізації концепції екологічної освіти. Усю багатоманітність методів передачі навчальної інформації об'єднують (Л. Садовська, О.А. Драган, І.П. Ковальчук та ін.) у чотири групи: аудіальні, візуальні, кінестичні та полігенетичні методи.

Метод ЗСП (Знання – Ставлення – Поведінка) ґрунтується на припущенні, що засвоєні знання впливають на наше ставлення до екологічних проблем і системи цінностей, викликаючи відповідні зміни в поведінці. Проте набуті в окремій галузі знання не впливають механічно на відповідну поведінку. Притаманні нам ставлення до певних екологічних проблем і система цінностей нагадують швидше фільтр, який пропускає тільки ті знання, що підтримують установлені погляди на певні екологічні проблеми суспільства. Інші факти відфільтровуються і не допомагають впливати на нашу поведінку.

Для того, щоб змінити поведінку, способи й методи навчання мають активно впливати на ставлення до чогось і систему цінностей та виховувати здатність і бажання до дії. Одним із таких методів є „комбінована освіта”. Вона складається з чотирьох елементів: теорії, практики, оцінки і дії.

Теорія полягає насамперед у „традиційному викладанні” й повідомленні основних даних, тобто формуванні в учнів, студентів, населення екологічних знань та екологічного світогляду.

Практика є другим елементом. Найважливіше у ньому – особистий досвід і запитання, пов'язані з предметом вивчення. Можна сказати, що посадивши дерево, очистивши струмок своїми руками, стаєш переконаним екологом.

Оцінка – третій елемент, пов'язаний з індивідуальним чи груповим ставленням до предмета вивчення. Навчання вчить давати індивідуальну чи групову оцінку стану навколишнього середовища, робити інсценізацію того, у який спосіб можна використати свої екологічні знання, розуміння і досвід, щоб прислужитися суспільству у підвищенні його екологічної культури.

Дія – це четвертий елемент цього навчального способу, який стосується зв'язку між предметом вивчення, особою, реальністю і тим, як ми своїми діями впливаємо на підвищення екологічної грамотності, свідомості і культури.

У процесі екоосвітньої та ековиховної діяльності необхідно тримати у полі зору цей аспект конструювання змісту і суті навчально-виховного процесу, а в ході моніторингу відстежувати його дієвість.

У пілотному дослідженні брали участь заступники директорів з виховної роботи (65 респондентів) Жовківського, Сокальського, Самбірського, Стрийського, Яворівського, Мостиського, Турківського, Кам'яно-Бузького, Городоцького, Пустомитівського, Перемишлянського, Золочівського районів, міста Червонограда та міста Львова.

Для першого заміру нами були розроблені анкети для опитування заступників директорів з виховної роботи, вчителів-предметників з позиції наявності екоосвітньої та ековиховної складових у програмах предметів, старшокласників дев'ятих, десятих та одинадцятих класів (450 учнів чотирьох шкіл Львівської області та 55 педагогів цих шкіл).

Для прикладу, проаналізуємо відповіді на два запитання із розроблених анкет (табл. 1)

Найбільш характерні відповіді старшокласників на два запитання із розроблених анкет:

□ **десятикласників:**

* „Я вважаю, що єдина система екологічного виховання в Україні ще не досягла потрібного рівня, багато людей ще не усвідомлює нарастаючих екологічних проблем”.

- * „Практично ні”.
- * „Варто лише подивитися на вулиці в наших містах.”
- * „Мене це зовсім не цікавить”.
- * „Вона застаріла і недієва...”
- * „...примітивна і майже не несе користі...”.
- * „Екологічна освіта і виховання в Україні досить розвинена і результативна”.
- * „Вона недієва, нерезультативна, примітивна...”.
- * „Вона застаріла, недосконала і примітивна...”.
- * „Судячи про стан забруднення довкілля, можна зробити відповідні висновки”.
- * „Екологічна освіта є дуже дієвою для формування екологічної культури...”.
- * „...введення самостійного предмета доцільне та актуальне...”.
- * „На мою думку не дала майже ніяких результатів, оскільки кожен дивиться на іншого, не починає з себе... і тому у нас таке забруднення довкілля...”.

Таблиця 1

**Деякі результати анкетування учнів стосовно
ефективності існуючої системи екологічної освіти і виховання**

№ з/п	Запитання	Типи відповідей		
		Позитив-ні	Невизна-чені	Негатив-ні
1.	Чи дієва і результативна система екологічної освіти й виховання в Україні, чи забезпечує вона формування екологічної свідомості і культури?	Відповіді десятикласників		
		31%	12%	57%
		Відповіді одинадцятикласників		
		52%	19%	29%
2.	Чи вважаєте за доцільне введення самостійного предмета „екологія” у шкільну програму	Відповіді десятикласників		
		78%	8%	14%
		Відповіді одинадцятикласників		
		84%	5%	11%

□ одинадцятикласників:

- * „Я думаю, що система екологічної освіти й виховання в Україні саме зараз стала найбільш актуальною”.
- * „...система є, але вона нерезультативна... треба міняти психологію людей...”.
- * „...є слабкою, а так хочеться жити в чистому довкіллі...”.
- * „...Україна мало робить для формування екологічної свідомості і культури...”.
- * „Потрібно вводити новий предмет - „екологію”, бо старшокласники – нове покоління, яке ще щось може зробити для природи”.
- * „Доцільно вчити дітей сумлінно ставитися до природи, бо світові буде загрожувати екологічне лихо...”.
- * „Потрібно, щоб кожен знав, що природу потрібно охороняти і берегти...”.
- * „Екологію потрібно вивчати всім: і першокласникам, і старшокласникам...”.
- * „Дуже поганий рівень інформованості суспільства, через що плачевні результати...”.
- * „Виховувати потрібно все суспільство...”.
- * „Потрібно вивчати, адже, знаючи проблеми і шляхи їх вирішення, ми зможемо раціонально використовувати багатства, покращити стан довкілля, а отже і своє життя...”.
- * „Знаючи проблему і шляхи вирішення, можна раціонально використовувати природні багатства і жити в чистому і здоровому довкіллі”.
- * „...зміни ставлення до довкілля потребує вся світова спільнота...”
- * „Ми хочемо жити в чистому довкіллі...”.
- * „...система потребує вдосконалення...”.
- * „...людина і природа існують як єдине ціле...”
- * „вивчаючи предмет „екологія”, можна навчитися раціонально використовувати природні

багатства...”

* „...вивчення „екології” сприятиме формуванню екологічної свідомості...”

* „Потрібно вивчати „екологію”, тому що учні знатимуть, яка загроза стоятиме перед ними, якщо вони не змінять свого ставлення до природи...”.

Плани роботи школи, складовими яких є виховна робота, та плани виховної роботи кожного класу складаються, за висловлюваннями педагогічних працівників, „спільно” або „враховуючи думки педагогів, заступника з виховної роботи школи та окремі міркування учнів”.

Вчителі-предметники свої думки щодо наявності екоосвітньої та ековиховної складових висловили кожен по-своєму:

- вчитель **біології**: „...біологія належить до загальноосвітньої галузі... і передбачає формування в учнів цілісного уявлення про сучасну природничо-наукову картину світу, роль і місце людини в довкіллі, її моральну відповідальність за збереження природи і цивілізації в цілому... гармонійні стосунки з довкіллям можливі за умови дбайливого ставлення до нього...”;
- вчитель **фізики**: „...фізика – це світ знань про природу, перебіг багаточисельних природних явищ. Більшість з них суттєво впливають на екологічний стан життєвого середовища людини, тому і інтегрувати фізичні та екологічні знання в різних темах є не так складно...”;
- вчитель **хімії**: „...залучення дітей до науково-дослідної роботи щодо оцінювання хімічного впливу на довкілля (надмірної хімізації ґрунтів, забруднення повітря і води, техногенного попадання радіонуклідів у довкілля тощо) – найкращий метод формування їхньої екологічної свідомості та культури...”;
- вчитель **географії**: „...географія – наука і природнича, і суспільна. Вона вивчає взаємодії і взаємовпливи у системі „природа – суспільство”. Від екологічного стану цієї системи залежить майбутнє людства, а географія, вивчаючи цю систему, обґрунтовує рекомендації як зберегти довкілля для майбутніх поколінь. Тому географія є наукою екологічною.”
- вчитель **української мови та літератури**: „...Засобами художнього слова можна найкраще передати традиції нашого народу у ставленні до природи, розумного використання її ресурсів і сил, і таким чином передати молоді цей добрий досвід...”

Базуючись на результатах моніторингу екоосвітнього та ековиховного впливу на учнів (на прикладі загальноосвітнього навчального закладу) та результатах досліджень вітчизняних авторів, вважаємо, що:

- екологічне виховання має бути щоденним завданням не лише дітей та юнацтва, але й кожної людини, незважаючи на її вік, фах і займану посаду;
- завдання формування екологічно грамотної особистості мають реалізовуватися через систему неперервної екологічної освіти і виховання;
- систему заходів, спрямованих на вирішення проблем екологічного виховання у загальноосвітньому навчальному закладі необхідно диференціювати за ступенями:

1. У загальноосвітньому навчальному закладі I ступеня (1-4 класи):

- 1.1) участь молодших школярів у природоохоронній діяльності:
 - озелененні школи, подвір'я, мікрорайону, присадибних ділянок;
 - догляді за кімнатними рослинами, квітами на подвір'ї;
 - виготовленні та розвішуванні найпростіших годівниць для птахів;
 - підгодовуванні птахів у зимовий період;
 - допомога дорослим у догляді за домашніми і дикими тваринами (у лісопаркових зонах, живих куточках природи, у парках відпочинку тощо);
 - охороні мурашників, водних джерел, цінних видів рослин тощо.
- 1.2) проведення еколого-виховних заходів: екскурсій у природу, ранків,

- обговорення фільмів, радіопередач екологічної тематики;
- 1.3) інсценування (драматизація) казок, використання усної народної творчості екологічної тематики (народні прикмети про довкілля, прислів'я, приказки; загадки, вірші, легенди, казки, повір'я, пісні);
 - 1.4) використання ігор (навчання, праця, екскурсії);
 - 1.5) формування норм культури поведінки у природі.
- 2 У загальноосвітньому навчальному закладі II ступеня (5 – 9 класи) :
- 2.1) екологізація навчальних предметів та проведення інтегрованих уроків;

природоохоронна діяльність:

 - участь у озелененні міста (села) та школи;
 - участь в охороні джерел, річок, мурашників, зелених насаджень, рідкісних та лікарських рослин;
 - очищення замулених джерел, малих річок;
 - охорона, приваблювання та пригодовування птахів;
 - відновлення ареалів лікарських рослин.
 - 2.2) створення та забезпечення активної участі дітей в роботі екологічних клубів, шкільних лісництв, зелених та голубих патрулів, екологічних загонів, наукових товариств, екологічних експедицій, екологічних стежок тощо;
 - 2.2) обговорення екологічних проблем у вигляді круглих столів, прес-конференцій, диспутів, вікторин, конкурсів, КВК, рольових екологічних ігор тощо;
 - 2.3) використання елементарних форм учнівської дослідної роботи екологічного спрямування.
3. У загальноосвітньому навчальному закладі III ступеня (10-11 (12) класи):
- 3.1) введення самостійного предмета з основ екології та природозбереження (який повинен викладатися за єдиною програмою), засвоєння екологічних знань, проведення інтегрованих уроків, участь в олімпіадах;
 - 3.2) оволодіння навичками природоохоронної роботи через участь в акціях: „Прибери планету”, „Посади своє дерево” „Не рубай лишку”, „Первоцвіт”, „Піклування про птахів”, „Струмочок, річечка, ріка”, „Робота екологічних таборів” , „Наша допомога птахам”, „Чисті джерела”, „Живе срібло”, „Первоцвіти просять захисту”, „Зелена аптека” тощо;
 - 3.3) проведення спостережень за станом довкілля, його змінами під впливом природних і техногенних чинників, узагальнення отриманих даних та виступи на семінарах, конференціях;
 - 3.4) участь у природоохоронних телепрограмах і радіопрограмах екологічного спрямування;
 - 3.5) підготовка і публікація статей у місцевій пресі;
 - 3.6) організація експедицій, екологічних таборів, зльотів, конгресів та забезпечення активної участі в них старшокласників;
 - 3.7) проведення позакласних заходів екологічної тематики (брейн-ринги, екологічні театри, виступи екологічних агітбригад, екологічні турніри, конкурси, вікторини, КВК, літературно-музичні композиції тощо).

Результати моніторингу свідчать про недосконалість системи екологічного навчання і виховання та вимагають реалізації комплексу заходів, спрямованих на оптимізацію процесу формування у дітей і молоді екологічної свідомості і культури..

Загальновідомо, що ефективною робота буде тоді, коли в ній братимуть участь поряд із учнями вчителі різних предметів, батьки, працівники позашкільних закладів, науковці профільних вищих навчальних закладів освіти різних рівнів акредитації, представники громадських екологічних організацій, підприємств, владних структур тощо. Тому поєднанням зусиль, урізноманітненням форм, методів і підходів до екологічного виховання

можна вирішити його завдання.

Отже, введення самостійного предмета з основ екології та природозбереження, інтегрування екологічних знань у спектр продничо-математичних, гуманітарних, суспільно-історичних дисциплін, забезпечення комплексного підходу до вивчення екологічних проблем з використанням міжпредметних зв'язків, старанний добір оптимальних форм, методів і прийомів екологічної освіти і виховання, організація безпосередньої участі школярів у заходах з охорони природи, урахування індивідуально-психологічних, вікових і пізнавальних особливостей учнів у процесі формування екологічної свідомості і культури, створення системи безперервної екологічної освіти та виховання, вироблення вмінь активно і цілеспрямовано використовувати екологічні знання у професійній діяльності, якісна екологічна підготовка педагогічних кадрів, моніторинг результатів екоосвіти та ековиховання є найважливішими напрямками реалізації системи заходів, спрямованими на формування у дітей і молоді екологічної свідомості і культури.

На сучасному етапі розвитку суспільства для глибокого розуміння проблем навколишнього середовища в усій їх складності і визначенні шляхів їхнього розв'язання потрібен новий тип освіти. У міру того, як наше розуміння навколишнього середовища поглиблюється, принципи екологічної освіти можуть стати тією серцевиною, навколо якої формуватиметься майбутня стратегія загальної освіти, завдяки якій буде виховано громадян з новим світоглядом і новими ціннісними орієнтаціями, що більшою мірою відповідатимуть потребам зрівноваженого розвитку сучасного суспільства і природи.

Література:

1. *Бабінець С.* Моніторинг якості освіти як предмет педагогічного аналізу // Педагогічні новачі столичної освіти: теорія і практика: Науково-методичний щорічник / За ред. Л.М. Ващенко та Б.М. Жебровського. К., 2004. – С.16-23.
2. *Білявський Г. О.* Освіта екологічна // Екологічна енциклопедія: У 3 т. / редколегія: А. В. Толстоухов (головний редактор) та ін. – К.: ТОВ „Центр екологічної освіти та інформації”, 2008. – Т. 3: О-Я. – С.53-54.
3. *Ковальчук І. П.* Дидактичні засади підготовки фахівців екологічного профілю в системі неперервної професійної освіти і виховання: проблеми та перспективи. // Теоретичні та методичні засади вивчення природничо-математичних дисциплін у професійних закладах освіти: перспективи XXI століття: Колективна монографія / Ємчик Л. Ф., Кміт, Я. М., Ковальчук І. П. та ін. – Львів: Сполом, 2004. – С.155-184.
4. *Ковальчук Т. І.* Завдання, форми і методи екологічного виховання // Вісник Львівського університету. Серія географічна. Львів, 2003. – Вип. 29. Част. 2. – С.295-304.
5. *Ковальчук Т. І.* Методичні засади організації екологічного виховання в загальноосвітніх навчальних закладах // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія: Географія №2 (7) – 2002. – С.271-275.
6. *Ковальчук Т. І.* Нові підходи до екологічного виховання (досвід освітян Яворівщини) // Педагогічна думка. – Випуск II. – Тернопіль. – СМП „Астон”, 2002. С.49-55.
7. *Ковальчук Т. І.* Краєзнавчі дослідження етнонаціональних традицій українців як засіб формування екологічної культури // Педагогічна думка. – Випуск I. – Тернопіль – СМП „Астон”, №1-2-2003. – С.66-74.
8. *Ковальчук Т. І.* Наукові засади моніторингу виховного впливу школи на сформованість у дітей та молоді екологічної свідомості та культури // Педагогічна думка. – Львів. – „Проман”, №1, 2007. – С.49-54.
9. Концепція екологічної освіти України. // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. – 2002.- №7.
10. *Крисаченко В.С., Хилько М.І.* Екологія, культура, політика: Концептуальні засади сучасного розвитку. К.: „Знання України”, 2002. – 598 с.
11. *Лукіна Т.* Моніторинг якості освіти: теорія і практика. – К.: Вид. дім „Шкільний світ”. Вид. Л.Галіцина, 2006. – 128 с.
12. *Марченко І.* Психологічний моніторинг у системі професійно-технічної освіти // Педагогіка і психологія професійної освіти: Науково-методичний журнал. – 2006. – № 5. - 218 с.
13. *Плахотнік О. В.* Розвиток геоекологічної освіти в Україні: Автореф. дис. док. пед. наук: 13.00.04. – К.: 1998. – 35 с.
14. Програма дійсвий: Повестка дня на XXI Век и другие документы конференции в Рио-де-Жанейро в популярном изложении. — Женева: 1993.
15. *Пустовіт Г. П.* Європейський досвід неформальної екологічної освіти // Біологія і хімія в школі. – 2000. - №2. – С.28-31.

16. Пустовіт Г. П. Екологічне виховання учнів початкових класів у позашкільних навчальних закладах. Навчально-методичний посібник. – К.: Інститут проблем виховання, 2002. – 270 с.
17. Пустовіт Г. П. Теоретико-методичні основи екологічної освіти і виховання учнів 1-9 класів у позашкільних навчальних закладах: Монографія. – К.: - Луганськ: Альма-матер, 2004. – 540 с.
18. Сатановська Л. А. Екологічна освіта і виховання – додаткова складова предмету географія // Вісник Харківського державного університету. – 1997. - №394 – С.58-64.

Summary:

Tamara Kovalchuk PERSPECTIVE TASKS OF ECOLOGICAL EDUCATION AND ECOLOGICAL PROTECTION ACTIVITIES AND MONITORING, AND IT'S EFFECTIVENESS.

There is drawn spectrum of tasks ecological education and ecological protection different ranges, well-founded system of monitoring, effectiveness actual system ecological education and up bringing.

Надійшла 3.11.2008р.

УДК 911.5/9

Ольга РОМАНЮК

ВИДІЛЕННЯ ЯДЕР У ЛАНДШАФТНІЙ СТРУКТУРІ УКРАЇНИ ЗА БІОЛОГІЧНИМ ПОКАЗНИКОМ

Просторову структуру ландшафтного покриття складають певні утворення, що мають здатність до організації навколишнього середовища, впливаючи на розміщення та міграцію речовини. Погляд на ландшафт як на сукупність центричних структур, що здатні самоутворюватись та розвиватись і знаходиться у постійному взаємозв'язку між собою, дає можливість комплексного та різнобічного вивчення організації ландшафту. Виділення ландшафтних ядер (структур, що виконують роль центрів у природних комплексах) дозволяє не лише досконаліше вивчити процеси та зв'язки, що мають місце у ландшафті, але і прослідкувати місця концентрації елементів та організмів, накопичення речовини. Це, зокрема, дасть змогу виділити та окреслити ареали біологічного різноманіття і внести деякі корективи у план проекту Екологічної мережі.

Завданням статті є: по-перше, вивчення шляхів заселення, міграції та акумуляції живої речовини, з метою виявлення місць найбільшої концентрації біоти у ландшафтному покритті України; по-друге, дослідження та визначення ядер "консервації" біологічної речовини, що дозволить визначити місця знаходження та розташування ядер біологічного різноманіття у структурі ландшафтного покриття.

Питанням заселення території Європи біологічною речовиною займалось багато вчених та дослідників. Такі науковці, як П.І. Дорфеев (1951), Ю.Д. Клепов (1931), В.Л. Комаров (1940), присвятили значну кількість праць дослідженню міграції та переселення рослинних угруповань з північного сходу Азії на територію північної та центральної Європи, а також, впливу льодовикових мас на подальше формування та поширення рослинного покриття.

Роботи Є.М. Лавренко (1926, 1927) присвячені переважно вивченню території України – дослідженню історії рослинності та виділенню реліктових центрів в Українських Карпатах.

А.В. Магошко, Ю.Г. Чугунний (1993) та І.С. Паранько, С.В. Ярков (2006) досліджували Дніпровське зледеніння та пов'язані з ним кліматичні і ландшафтні зміни на території України, а зокрема, вплив на швидкість міграцій у рослинному світі та можливість "закріплення" деяких видів флори на даній території.

Я.П. Дідух (2007) присвятив свою статтю виявленню у ландшафтах певних скупчень з високою концентрацією видів рослин за допомогою «ефекту мішені», що визначався переважно за кліматичним показником.

І.Ф. Удра (1988) у роботі "Розселення рослин та питання палео- і біо- географії" спробував узагальнити роботи багатьох географів, палеоботаніків, біологів та геологів, з

метою виявлення так званих ядер концентрації і консервації біологічної речовини та визначення умов їх утворення та формування.

Отже, виявлення ядер біологічного різноманіття у ландшафтному покриві України є питанням дуже актуальним і поширеним серед дослідників різних галузей науки. Не менш важливим воно є для розвитку географії та ландшафтознавства, займає значне місце у дослідженні природного середовища, тому і потребує узагальнення та більш детального вивчення.

Перед тим як перейти до розгляду безпосередньо ядер біологічного різноманіття у ландшафтному покриві, необхідно зазначити що ландшафтним ядром є певні утворення (організаційні начала), що є складовими ландшафту, мають здатність впорядкувати та трансформувати середовище свого існування і відіграють роль центрів, концентруючи навколо себе елементи та компоненти просторової структури, а також те, що прослідковуються вони в усіх компонентах ландшафту: в ґрунтах, водних об'єктах, геологічних структурах, біологічній речовині, повітрі та антропогенних комплексах і являють собою речовину, що перебуває у різних станах (однорідному, дисперсному, безмасивному та інших), виділення цих структур у ландшафтному покриві, з подальшим їх вивченням та дослідженням, можливе за декількома показниками:

- Рельєфом (найвищі та найнижчі ділянки території забезпечують накопичення та розтікання речовини у ландшафтному просторі);
- Поверхневими та підземними водами (гідрологічні басейни і водні потоки є своєрідними центрами та «коридорами» накопичення, а також, трансформації речовини у водному просторі ландшафтів);
- Біотою (розміщення та поширення рослинного покриву у просторі дозволяє прослідкувати шляхи міграції та виявити місця найбільшої концентрації біологічного різноманіття);
- Повітряними масами атмосфери (формування циклонів та антициклонів з центрами високого та низького тиску і переміщення повітряних мас, утворюють в атмосферному просторі місця скупчення та міграції речовини).

Для того, щоб виділити на території України ядра ландшафтного біорізноманіття, що вираховуються за біологічним показником, необхідно спочатку проглянути шляхи формування ландшафтного покриву та виявити місця найбільшої концентрації рослинних та тваринних угруповань, що формувались впродовж історичного розвитку ландшафтного покриву України.

Багато років вчені спирались у своїх дослідженнях переважно на палеонтологічні дані та на фрагментарні палеоботанічні залишки, що були тісно пов'язані з геологічним та палеонтологічним уявленнями щодо льодовикових процесів, які мали місце у четвертинний період.

Відомо, що льодовик охопив переважно північні та центральні райони території сучасної України. Точніше, він проходив по лінії Рівне – Бердичів – Дніпропетровськ (про це свідчить накопичення моренних та флювіальних відкладів). Південніше зазначеної широти формувалися товщі жовтуватого-палевих лесоподібних суглинків. Такий склад літооснови обумовив зміни у фітоценозах території України. В межах лісової та лісостепової зон домінували холодостійкі дерева та чагарники, у відкритих заплавах – мохи та папороті, а у межах степової зони впродовж дніпровського часу вододільні частини території займало різнотрав'я, для долин були характерні невеликі лісові масиви [11, 79-80].

Як зазначали у своїй роботі А.В. Матошко та Ю.Г. Чугунний (1993) льодовиковий чохол на території України не був суцільним, отже, певні ділянки залишались вільними від крижаного покриву і являли собою певні осередки “життя”, що зберігали різновиди рослинності, тваринного світу, ґрунтового покриву, а таким чином і ландшафтів. Про це свідчать наявність у дніпровських лесах Волинської височини прісноводних моллюсків, що

існували у дрібних пересихаючих водоймах; скупчення степової рослинності у найбільш північній льодовиковій зоні, що приурочені до сіл Малого Полісся [10, 166-167]. Не можна сказати, що ці ділянки впродовж Дніпровського зледеніння залишались незмінними, адже вони зазнавали вплив льодовика, проте, вони були місцями скупчення живої речовини, можна навіть сказати, місцями збереження ландшафтно-інформації, з яких у післяльодовиковий період відбувалось розселення та поширення об'єктів по всій території північної України.

Ця думка прослідковується у роботах багатьох вчених – біогеографів. Зокрема, І.Ф. Удра дослідив і розкрив це питання найбільш повно, до того ж, він запропонував свою схему заселення Східно-Європейської рівнини рослинами у четвертинному періоді. Він допускав існування у захищених долинах річок перигляціальної частини Східно-Європейської рівнини, деревних порід, що завдяки екстремальним кліматичним умовам з періодичними потепліннями, розмножувались сім'яним шляхом. Отже, ці види були першими поселенцями на звільнених від льодовика та талих вод територіях. Пізніше, до них приєдналися і більш вимогливі до кліматичних умов породи.

Ботаніки, під впливом робіт зоогеографів висловлювались за можливість збереження третинних лісів південніше умовної межі зледеніння. На той час серед геологів була поширена думка про існування у північній частині Європи давнього зледеніння.

Застосовуючи, систематико-географічний метод дослідження ареалів рослин широколистяних лісів (без врахування катастрофічної дії льодовика у помірних широтах Європи), дослідники виділили на Східно-Європейській рівнині ряд центрів „консервації” реліктової флори, які розміщені на Подільській, Придніпровській, Середньоруській та Приволзькій височинах, а також на Донецькому кряжі та на прилеглих до них та сильно розчленованих територіях вздовж річок. Флора широколистяних лісів цих районів, пише Удра І.Ф., збагачена реліктовими, ендемічними та рідкісними диз'юнктивно розміщеними видами рослин, значну частину яких складають третинні ліси [12, 148].

Пізніше, такі дослідники як Є.М. Лавренко [7-9] та Ю.Д. Клепов [3-4] прийняли геологічну концепцію про вплив дніпровського льодовика на природне середовище Східно-Європейської рівнини та дещо змінили свою попередню думку, яку І.Ф. Удра вважав більш правильною. Вони заперечували існування третинних (дольодовикових) лісових угруповань на Східно-Європейській височині, через їх занадто близьке розташування до „вогнища” Дніпровського зледеніння та постійного впливу „карпатських фірнів”.

Однак, у роботі “Розселення рослин та питання палео- та біо- географії”, І.Ф. Удра спростовує цю думку і зазначає, що головні аргументи існування суцільного дніпровського зледеніння з його катастрофічними наслідками не підтверджуються сучасними дослідженнями, а локальні гірські Карпатські льодовики не могли суттєво впливати на кліматичні зміни величезних прилеглих територій.

Як вважає більшість дослідників саме завдяки захисту гірських систем (в тому числі і Карпатських) збереглися третинні реліктові та ендемічні деревні породи. Навіть зміна клімату на посушливий та прохолодний (але все ж таки м'який і достатньо вологий) та існування сильних вітрів, вважає дослідник не мали значного впливу на формування центрів „консервації” реліктової флори на зазначених територіях [12, 153].

П.І. Дорфеев, спираючись на палеокарпологічні дані, вважав, що основна маса видів рослин дольодовикової флори пережила дніпровську епоху [2].

Отже, на даному етапі дослідження ні геологічні ні палеогеографічні дані не дозволяють остаточно визначити які ж природні умови господарювали у період льодовикових епох четвертинного часу. Геолог Д. Боуен вважає головним фактом – відсутність задовільного пояснення причин гляціокліматичних змін та їх часових параметрів. На його думку, в основі повинні бути кліматичні зміни, адже самі четвертинні відклади не завжди не завжди підлягають генетичному розшифруванню і розташовані переривчасто і

фрагментарно. Але як саме визначати ці кліматичні зміни, стверджує І.Ф. Удра, він не вказує.

Автор вважає, що при реконструкції льодовикових епох перш за все повинні враховуватись міграційні можливості багатовікових сім'яних рослин, особливо деревних порід. Рослини не здатні розселятись безмежно, і кожен вид має свої темпи міграції [27, 156].

У роботі дослідник приводить таблиці з розрахованими темпами міграції рослин різних видів [12, 90-91], що дозволяють наочно, шляхом простого аналізу та порівняння, побачити і простежити темпи розселення та міграції рослин. Визначними параметрами міграційної здатності багаторічних сім'яних рослин І.Ф. Удра вважає ефективну дальність розсіювання пилку та сімен і початковий вік першої зміни покоління у конкретного виду. Для визначення швидкості міграції будь-якого виду сім'яних рослин дослідник розрахував формулу, яку приводить у гл. II: $W=S/A$, де W – швидкість міграції (розселення), S – максимально можлива дальність прояву самосіву у плодоносящих особин, A – найбільш вірогідний вік початку плодоношення у нового покоління того ж виду [12, 63 – 168].

Помилковою, вважає дослідник, також є думка про масові міграції рослин з гірських територій та рівнинні, адже наявність деяких стійких до змінних екологічних умов видів у гірських районах не спостерігається на рівнинній частині, і навпаки, - відсутність в горах багатьох бореальних видів. Цю думку у свій час підтримала не лише значна частина ботаніків, але і деякі палеопалеологи. Вони вважали, що без прийняття факту існування багаточисельних ядер „консервації” флори, не можливе пояснення її подальшого поширення та існування на сучасному етапі реліктових, рідкісних та диз'юнктивних рослин на території Східно-Європейської рівнини.

Думки про голоценові міграції лісових рослин від узбережжя Середземного моря до Уралу протягом 5-8 тис. років протиріччять даним про популяційну структуру таких видів, які залежно від умов розселення утворюють більш-менш обмежені популяції (ділянки від декількох гектарів до окремих урочищ і навіть районів).

Важливим аргументом автохторного розвитку флори будь-якого району є фактор наявності в ньому ряду явних реліктових видів рослин, що підтверджені палеоботанічними макрорештками.

Точка зору про менш різкі (не катастрофічні) зміни клімату четвертинного періоду у помірних широтах Північної півкулі, що дозволили вижити основному ядру сучасних широколистяних лісів у багатьох ядрах „консервації” Східно-Європейської рівнини, підтверджується даними біогеографії, генетики та ряду інших сумісних наук [27, 152-163].

Отже, у біогеографічних роботах І.Ф. Удри (1988), часто йдеться мова про формування і походження центрів та шляхів міграції рослинності (як окремих видів, так і цілих флористичних комплексів та флор).

В своїй роботі „Розселення рослин та питання палео- і біо-географії” він писав, що будь-який вид рослин, що виник у будь-якому місці спрямовує своє розселення у всіх напрямках (променеподібно, або радіально) і намагається максимально розширити площу свого існування. Враховуючи те, що види пристосовані перш за все до утворення популяцій поблизу материнської рослини (так вони є більш стійкими та конкурентноспроможними по відношенню до інших представників рослинного світу), тому закономірним є те, що кожен вид розселяється в межах кола з радіусом, що дорівнює відстані ефективного запилення та дисемінації (у ареалі максимально сприятливих біоекологічних умов для даного виду).

Усі переміщення рослин за межами свого ареалу І.Ф. Удра назвав міграціями (або імміграціями) видів. Головним спрямовуючим фактором при міграції рослин за межі своїх ареалів є клімат. Його сумісність із рельєфом і відсутністю біотичних перешкод визначають шляхи та темпи міграції. Такий перерозподіл у просторі екологічних факторів утворює для організмів екологічні шляхи міграції, які автор назвав „екологічними жолобами” [12, 115-129].

Автор писав, що сім'яні рослини мігрують повільно і поступово, шляхом інвазії окремих особин крайових популяцій будь-якого виду в інші спільноти або на не заселені місця. Скачкоподібні далекі міграції у світі рослин - явище виключно рідкісне, характерне в основному для спорових рослин, або для рослин з легкими, пилоподібними сіменами. На такі міграції здатні лише окремі популяції, або навіть особини периферійних популяцій виду. Групи видів, а тим більше, спільноти, формації та флори реально в природі не мігрують. Тому такі міграції можливо враховувати як такі що мали місце, лише при дослідженні історії формування рослинного покриву.

Найбільш важливими шляхами міграції більшості рослин є долини та схили річкових терас і схили гірських хребтів, їх підніжжя, а для специфічних рослин – морські узбережжя, степи та пустелі. Це обумовлено їх більш – менш однорідними та майже безперервними екологічними умовами (субстрат, оголення порід, ґрунти, мікроклімат, гідрологічний режим).

Автор виділив *два типи міграції*, які назвав *гомоекологічним* (здійснюється за рахунок розширення ареалу певного виду на територію з формування циклонів та антициклонів з центрами високого та низького тиску і переміщення повітряних мас, утворюють в атмосферному просторі місця скупчення та міграції речовини подібними умовами) та *дивергентним* (можливий за рахунок міграції виду у відмінні екологічні умови, з його одночасною поступовою генетико-фізіологічною та морфологічною перебудовою у різновид або новий вид).

Гомоекологічний тип міграції може здійснюватись радіальним, секторальним, фронтальним та лінійним (стрічковим) варіантами. Дивергентні міграції відбуваються дуже повільно, спочатку за лінійним (локальним) варіантом, а з часу виділення нового екотипу чи виду – радіально або секторально [12, 169 – 170].

Окремо дослідник приділив увагу заселенню рослинами Східно-Європейської рівнини у дольодовиковий період.

У період епох еоцен-міоцен, пише автор, відбулась заміна в Європі полтавської флори на тургайську. Мігрувала тургайська флора, про що свідчать палеоботанічні рештки, зі Східної Азії у Європу. Однак, відносно місця походження, тобто генетичного центру цієї флори не має єдиної думки, тому досі це питання залишається дискусійним. До початку міоцену на Європейській частині континенту була розміщена полтавська флора з вічнозеленими тропічними та субтропічними видами. В еоцені Євразія та Північна Америка (з Гренландією) за рахунок руху материків, з'єднувались між собою навколо північного полюсу, утворюючи єдину палеоарктичну сушу, яка у неогені розпалась. У цей час, вважає Удра І.Ф., і була формована зона помірних лісів листопадного мезофільного типу, що займала єдину територію з помірними кліматичними умовами. Пізніше, поступове зміщення Північного полюсу відносно континентів, що перебували у русі, спричинило зміну поясності, а разом з нею і міграцію та перебудову флор. В період, коли Європа разом із Гренландією наближались до полярного кола, їх субтропічні та на самому півдні тропічні флори почали вимирати у зв'язку з похолоданням, зміною довжини дня та проявом сезонності.

Основна маса тургайської флори (флористичні елементи помірної флори мезофітного листопадного типу), повільно іммігрувала з північного сходу Азії, центром формування якої дослідник вважає Ангариду – Беренгійську сушу. (Ангарида – східна Азія на межі субтропічної та помірної зон). З заходу по безперервному суходолу із континентальних плит Північної Америки, Гренландії та Європи відбувалось проникнення деяких західних елементів північноамерикансько-гренландської флори. Таким чином пояснюється наявність змішаної флори Кринки на Україні, у палеонтологічних рештках якої були знайдені як північноамериканські, так і східноазіатські види [12, 119]

Згідно з палеоботанічними даними, складається думка про існування великої кількості центрів формування флор, тому різні екологічні типи флор, що мали визначені місця

формування, безперервно збагачувались різноманітними міграційними елементами, що виникали у інших місцях. Про це свідчать аналізи сучасної флори різних регіонів Ю.Д. Клепова [3-4].

Основний міграційний шлях тургайської флори з північно – східної частини Азії в Європу пролягав по території Сибіру, на північ від Тетиса, вздовж гірських хребтів, їх схилів та прилеглих рівнин. Цей шлях просунення у Європу добре підтверджений як палеоботанічними так і флористичними дослідженнями [3-6].

При біогеографічних дослідженнях, вважає дослідник, необхідно спиратись на аналіз систематико-географічних, палеоботанічних та геологічних даних, узгоджуючи їх з біоекологічними закономірностями та міграційною здатністю організмів, що розглядаються [12, 121].

І.Ф. Удра не був єдиним, хто звернув увагу на наявність та умови утворення так званих ядер концентрації та консервації біологічної речовини.

Я.П. Дідух у статті “Географічний аналіз флори: минуле, сучасне, майбутнє” (2007), займаючись питанням природного розподілу ареалів рослин дійшов висновку, що розподіл відображається у певному порядку, організації, що проявляється у кількісних співвідношеннях між елементами і характеризує географічну структуру флори, показники якої не є довільним, хаотичним нагромадженням ареалів одного виду на іншій, а відзначається певною впорядкованістю, закономірністю [1, 503].

Він застосував термін «ефект мішені», що підтверджує наявність у ландшафтах певних скупчень з високою концентрацією видів рослин. Простежити це на схемах території України дозволили вибірки для ареалів видів за кліматичним показником (що виступав формуючим фактором поширення тих чи інших видів). В результаті, дослідник отримав декілька точок перетинів, що розміщались у західних (Львів, Луцьк, Івано-Франківськ, Чернівці), південних (Миколаїв, Херсон, Сімферополь) та центральних (Вінниця, Кіровоград, Дніпропетровськ) районах України (див. схему).

Схематичне відображення ядер “консервації” біологічного різноманіття дає змогу наочно оцінити їх розміщення у ландшафтному просторі. У минулому, ці ядра виконували роль концентратів біологічної речовини, саме тут збереглись реліктові та ендемічні види, і саме з цих територій відбувалось подальше розселення та міграція біоти в межах України. Отже, на даному етапі розвитку ці ядра є одночасно і ядрами “концентрації”, і ядрами “розселення” (розсіювання) речовини. Таких ядер на території України (див. схему) утворилось декілька: Карпатське, Подільське, Придніпровське, Донецьке та Кримське.

Найбільша концентрація та різноманітність видів спостерігається у долинах річок та вздовж узбережжя водойм, отже, їх, безумовно, теж можна віднести до ядер концентрації та подальшого розселення біологічної речовини, це – Дніпровське (долина р. Дніпро), Дністерське (долина р. Дністер), Прикарпатське (долина р. Прут), Південно-Бузьке (долина р. Південний Буг), Північно-Західне (долина р. Прип’ять), Сіверсько-Донецьке (долина р. Сіверський Донець) та Приморське (узбережжя Чорного та Азовського морів).

Розселення та міграція біологічної речовини відбувалось поступово, в усіх можливих напрямках, тобто – променеподібно (або радіально), що вже довів у своїй роботі І.Ф. Удра [12].

Враховуючи наведені вище факти та результати досліджень, необхідно зазначити, що ландшафтним ядром є складова частина ландшафтного простору, яка відіграє роль центру завдяки здатності впорядкувати та трансформувати середовище свого існування. Ландшафтні ядра являють собою речовину, що перебуває у різних станах (однорідному, дисперсному, безмасивному та інших) і мають здатність концентрувати навколо себе елементи та компоненти просторової структури. Прослідковуються ядра в усіх компонентах ландшафту: в ґрунтах, водних об’єктах, геологічних структурах, біологічній речовині, повітрі та антропогенних комплексах.

Виявлення ядер у структурі ландшафтного покриття за біологічним показником є актуальним питанням для багатьох наук, зокрема його вивченню присвятили свої роботи видатні палеогеографи, ботаніки, геологи, фізико географи та ландшафтознавці. Важливим це питання залишається для розвитку науки на сучасному етапі, адже, виділення ядер концентрації біорізноманіття та реліктової флори дозволяє деяким чином доповнити план проекту екологічної мережі та внести корективи у формування природно-заповідного фонду України.

Література:

1. Дідух Я.П. Географічний аналіз флори: минуле, сучасне, майбутнє //Український ботанічний журнал, 2007, т. 64, № 4 - С. 485 – 507.
2. Дорфеев П.И. Неогенове и четвертичные флоры юго-востока европейской части СССР.- Л.: Изд-во АН СССР, 1951. – 234 с.
3. Клепов Ю.Д. До історії рослинного вкриття України //Четвертинний період. – К., 1931. – Вип.. 1-2. – С. 123-151.
4. Клепов Ю.Д. Основные черты развития флоры широколиственных лесов европейской части СССР //Материалы по истории флоры и растительности СССР,1941, т. 1. – С. 183-255.
5. Комаров В.Л. Учение о виде у растений. – М.: Изд-во АН СССР, 1940. – 244 с.
6. Комаров Н.Ф. Этапы и факторы эволюции растительного покрова черноземных степей //Зап. Всесоюз. геогр. о-ва СССР. Нов. сер., 1951, т. 13. – 326 с.
7. Лавренко Е.М. Леса Донецкого кряжа //Почвоведение. – 1926. – Вып. 3-4. – С. 49-66.
8. Лавренко Е.М. Рослинність України //Вісник природознавства. – 1927. – Вип. 1-2. – С. 1-41.
9. Лавренко Е.М. Лесные реликтовые (третичные центры) между Карпатами и Алтаем //Журн. Рус. ботан. о-ва. – 1930. - Т. 15, № 4. – С. 351-363.
10. Матошко А.В., Чуğunный Ю.Г. Днепровское оледенение территории Украины (геологический аспект). – Киев: Наукова думка, 1993.
11. Паранько І.С., Ярков С.В. Геолого – географічна історія України: Навчальний посібник. – Кривий Ріг: Видавничий дім, 2006.
12. Расселение растений и вопросы палео- и био- географии / Удра И.Ф. – Киев: Наук. думка, 1988. – 200 с.

Summary:

O.Romanyk THE DISTINGUISHING IN LANDSCAPE SPHERE NUCLEUSES BY BIOLOGICAL INDEX.

The article is dedicated to the investigation the nucleuses in landscape structure of Ukraine. Was observed the question of migration and concentration of biological substance in landscape sphere.

Надійшло 06.10.2008р.

УДК 911.3

Вікторія БОНДАР

АНТРОПОГЕННІ ЗАПОВІДНІ ОБ'ЄКТИ ЖМЕРИНСЬКОГО РАЙОНУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Антропогенні заповідні об'єкти (АЗО) з кожним днем набувають значної наукової, естетичної, пізнавальної та виховної цінності не лише в межах тих населених пунктів, в яких вони розташовані, але й на території такого регіону, як Поділля. Крім того, ними можна значно розширити природно-заповідних фонд.

Дослідження, що стосуються АЗО Поділля, їх виділення в окремий клас заповідних об'єктів, беруть початок у працях Г.І. Денисика [2], який їх ділить на три підкласи: власне антропогенні, ландшафтно-інженерні та ландшафтно-техногенні системи. Аналогічні розробки, що стосуються індустріальних об'єктів, які потребують заповідання, є у працях Ю.Г. Тютюнника [5], В.Л. Казакова [4], М.Г. Демчишина, О.М. Беспалової, О.М. Анацького, Т.В. Кріль [3].

Дослідити АЗО Жмеринського району з метою їх заповідання та оптимізації туризму на Поділлі.

У процесі розробки єдиної системи заповідних об'єктів Поділля, крім окремих антропогенних заповідних об'єктів, можна виділити низку комплексів, які в силу історико-географічних умов можуть займати й поселення. Вони, в свою чергу, виступатимуть своєрідними вузлами АЗО Поділля, де представлені майже усі об'єкти трьох основних класів антропогенних заповідних об'єктів.

Унікальним у цьому відношенні є село Межирів, що знаходиться у межиріччі Рову і Думки. Тут рідко можна побачити юрбу галасливої молоді чи переповнений автобус заклопотаних мешканців, що повернулися в базарний день із Жмеринки... Мало хто повірить, що на місці цього села із розмитими дорогами було місто, де "кипіло" життя.

Письмові документи про Межирів датуються XVI століттям [1]. В цей час тут було споруджено замок, залишки якого й досі називають замчиськом. До кінця XVI ст. Межирів був багатолюдним поселенням, котрому у 1591 р. даровано магдебурзьке право і право на самоуправління. Це був час найбільшого розквіту міста (Вінниця на той час таким правом не користувалась). У 1612 р. Межирів розорений татарами, але київський воєвода Жолкевський сприяв його відновленню, причому були відновлені колишні привілеї міста і даровані нові. З 1640 р. Межирів стає ареною багатьох битв; ним володіють то козаки, то поляки, то росіяни, то турки. Кожного разу містечко піддавалось значним спустошенням.

Створення перших ландшафтно-інженерних (ЛІС) та ландшафтно-техногенних систем (ЛТС) у Межиріві пов'язано з ім'ям Андрія Орловського, який у 1780 році придбав Межирівський маєток у Потоцьких і збудував тут винокурний завод, паперову фабрику і одночасно костюл (рис. 1).

Костюлу близько 300 років і діяв він до 1945 року. Тепер він, як самотній відблиск минулого, височіє без стелі і даху, яку зняли в 1953 році для господарських потреб місцевого колгоспу. Неподалік нього – синагога, зруйнована ще у війну. Лиш одна православна церква встояла перед усіма потрясіннями.

Така різноманітність культових споруд (як приклад ЛТС) пояснює той факт, що Межирів населяли люди різних релігійних поглядів.

Можливо, місто розвивалося б і далі, та будівництво (понад сто років тому) залізниці через Жмеринку поступово віддаляло від нього жителів і переміщувало торгівельні центри до зручних шляхів сполучення. Справжній занепад Межирова почався після війни.

Підземна частина Межирова перекопана численними ходами, які є причиною провалів землі в селі, в результаті чого утворюються ями, які люди засипають сміттям. Зараз це село «вмирає», залишилися лише пенсіонери й дачники. Важко повірити, що сто років тому тут разом жили українці, поляки та євреї.

Рис.1. Руїни костюлу

На території, що прилягає до міста, є ще один унікальний об'єкт, що доповнює перелік ландшафтно-техногенних систем, – пам'ятник археології – вали Скіфського

городища (поселення трипільської культури) (рис. 2), а біля Станіславчика ще й досі височить козацька могила – свідок відчайдушної боротьби українського народу за волю, незалежність. Саме тут пролягав давній Кучманський шлях, яким татарські загарбники йшли в глибини Поділля.

Рис.2. Старовинне городище. Околиці Межирова

Доповнюють перелік антропогенних заповідних об'єктів ландшафтно-техногенні системи села Чернятин, що розташоване на правому березі річки Рів, за 16км від Жмеринки. Час заснування поселення датується XVII століттям. Перлиною цього невеличкого поселення є парк площею 31га. Він є одним із найдавніших пейзажних парків Вінниччини, заснований у 1814 р. садівником-пейзажистом Діонісієм Маклером, з каскадом невеликих ставків.

Насадження парку налічують понад 100 видів дерев і чагарників. Унікальною є алея 300-річних дубів, велетенські екземпляри тополі сріблястої, що досягають 5-6м в товщину, білі тополі, катальпа, форзиція, тамариск. До 1980 року парк прикрашав найстаріший і найпривабливіший об'єкт живої природи, так званий “Дуб Пушкіна”, який в обхваті сягав 9м, мав вік більше 500 років, крона – біля 30м. Дерево асоціювалося з поемою О.С. Пушкіна “Руслан і Людмила”, що і сприяло виникненню його назви. Руками небайдужої до відновлення пам'яток природи молоді було посаджено молодий саджанець у пні славнозвісного велета.

Окрасою парку є палац Вітославських-Львових (рис. 3), збудований у неоготичному стилі. Існує думка, що автором готичного стилю фасаду палацу міг бути польський архітектор Генріх Ігтар. Зараз тут базується Чернятинський аграрний коледж, завдяки чому, мабуть, палац є досить доглянутим і обжитим.

Рис.3. Палац Вітославських-Львових (с. Чернятин)

Прикладом ландшафтно-інженерних систем у Чернятині слугує збудований у 40-х роках XIX ст. цукровий завод, який потім був переобладнаний на пивоварний завод, що проіснував до 1927 року. До цього часу завод набув популярності, успішно конкуруючи на пивоварному ринку.

Оригінальним і цікавим осередком АЗО є село Северинівка, розташоване за 15км від Жмеринки. Важко знайти в Україні село, яке було б сплановано так геометрично правильно: вулиці перетинаються під прямим кутом або не перетинаються взагалі. Ландшафтно-техногенні системи (ЛТС) тут представлені палацом Северина Орловського, збудованим кріпаками у 1810р (рис. 4).

Рис.4. Палац Северина Орловського в с. Северинівка

Палац характеризується прямолінійністю і деякою сухістю архітектурного ансамблю. Привертає увагу відвідувачів розкішна зелень парку, який закладено у 1814 році уже згадуваним садівником Діонісієм Маклером. Характерним почерком майстра є те, що він, не порушуючи природного ансамблю місцевості, проектує парки, вносить лише деякі доповнення. У Северинівському парку є природні камені-скелі, які сьогодні місцеві жителі називають каменями Зустрічі, Кохання, Розлуки. На жаль, зникли з паркових галявин пробкові дерева, які ще на початку XX ст. радували прохолодою крон. Кілька пробкових дерев залишилось в урочищі Козацька долина, що знаходиться у двох кілометрах від села.

Зоофітологічна група власне антропогенних заповідних об'єктів представлена трьома дубами-велетнями (їх вік – 300 років), які знаходяться за Війтівським лісом.

Прикладом гідрологічної групи власне антропогенних заповідних об'єктів можуть слугувати цікаві ставки, такі як Грицеве море, Гаврилів та Колгоспний.

Белігеративна група ЛТС представлена “Турецько могилою”, що розташована на південному сході села. Нині це невеликий горб, а колись, за довідками місцевих жителів він мав висоту 12м.

Перелік ЛТС села доповнюють руїни “водяного” млина (рис. 5), зведеного у другій половині XIX ст. Це масивна триповерхова споруда, складена з природного каменю з кованими розтяжками, вікна та двері якого обрамлені вузькою червоною цеглою.

Наступним прикладом найчисленнішого класу АЗО ландшафтно-інженерних систем є палац у селі Носківці, збудований у XVII ст. у романському стилі за проектом невідомого архітектора. Він має арочний в'їзд та підземний хід. Поблизу розташовувався великий манеж. У 1999 році внаслідок пожежі основна частина палацу зазнала значної шкоди і чекає реставрації. Тепер манеж і парк оточує садибний парк. Чотири дерева занесені до реєстру заповідних об'єктів Вінницької області (бук червонолистий та зелений, плакучий ясен та

Веймутова сосна висотою до 30м, товщиною до 1м та віком до 200 років). До 1926 р. Носковецький парк займав значно більшу територію; дві третини парку вирубали.

Рис.5. Залишки “водяного” млина поблизу с. Северинівна Жмеринського району

Потужним осередком антропогенних заповідних об’єктів є містечко Браїлів. До найвідоміших ландшафтно-техногенних систем відносимо Браїлівський замок, побудований в 1440. Він зазнав багато руйнацій і перебудов. Після турецької навали існувала заборона на реконструкцію замків. Тож руїни Браїловського рушилися, доки ними не заволоділи магнати Потоцькі. Вони відбудували замок і так він простояв до 1790р. При замку існували потаємні підземні ходи, один з яких вів до костелу, а інший до монастиря. Зараз на території колишнього замку знаходиться соко-морсовий завод.

Вдало доповнює перелік ЛТС Браїлівський монастир. У 1740 р. його розпочав будувати Францишек Потоцький, а завершив Станіслав Потоцький. Він має типову композицію: костел і приєднаний до нього з боку хору корпус келій. Однак костел має вигляд дещо нетрадиційний. З північної сторони при вході здіймається дзвіниця, що своєю багатогою пластикою і великими нішами, швидше нагадує пишну палацову башту в стилі бароко. В склепінчастих перекриттях зроблено овальні ніші – дзвони тут звучали по-особливому. В прозрічастому малюнку кованих поручнів другого ярусу дзвіниці центральне місце займає зображення семикінцевого хреста під короною – гербу Потоцьких, переробленого після переведення монастиря в православний старообрядний хрест. Браїлівські розписи монастиря славились далеко за межами міста. Виконав їх наприкінці XVIII ст. фарбами штукатуркою художник-монах Йосип Прахтль на замовлення Франциска Потоцького. На жаль, їх сюжетні декоративно-орнаментальні мотиви збереглися погано. Зараз фрески частково реставровані. Після польського повстання 1831р. монастир було переведено в православний Троїцький, а тому були внесені деякі корективи в архітектуру будівель. У зв’язку із відходом у 1793 р. Поділля до складу Росії, у 1832 р. з Браїлівського монастиря виселили католицьких монахів, а православна церква почала клопотання про перехід Вінницького жіночого монастиря в Браїлів.

Найвидатнішим періодом в історії Браїлова стало XIX століття. У 1868 році інженер-будівельник залізничних доріг Карл фон Мекк отримує у володіння Браїлівський маєток (рис. 7). Сімейство приділяло велику увагу благоустрою міста. Розвиток господарства також досяг високого рівня: товари вмілих браїлівських ремісників користувалися великим попитом. У цей же час був організований військовий лазарет, побудована невелика церква Усіх Святих, Кам’яна каплиця на Москалівці. Надія Філаретівна фон Мекк найняла садівників для створення великого парку і догляду за ним. Три штучних озера гармонійно

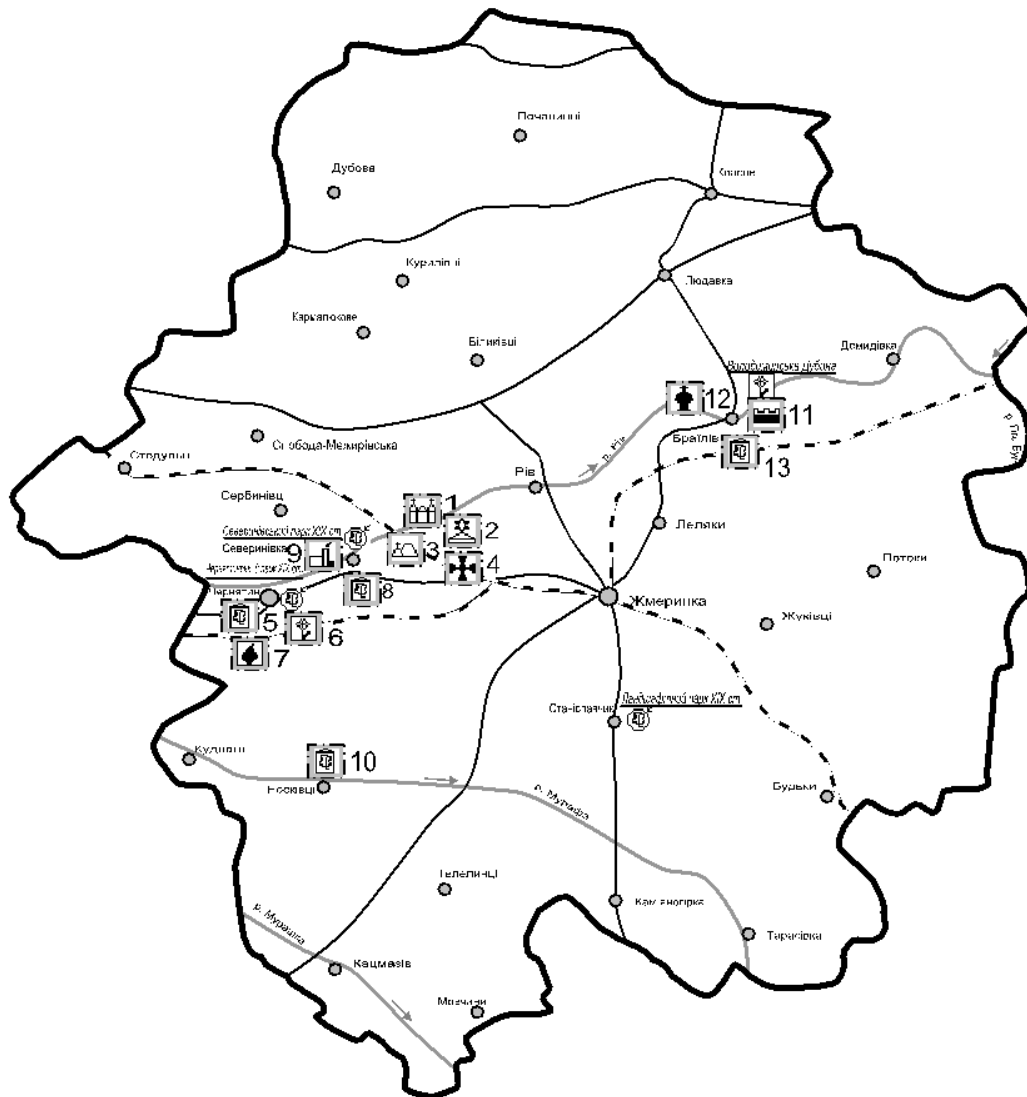

Рис. 6. Існуючі та перспективні антропогенні заповідні об'єкти Жмеринського району

 - існуючі заповідні об'єкти загальнодержавного та місцевого значень.

 Перспективні АЗО:

1 – Руїни костюлу (с. Межирів); 2 – Руїни синагоги (с. Межирів); 3 – Стародавнє городище (с. Межирів); 4 – Єврейський цвинтар (с. Межирів); 5 – Палац Вітовських-Львових (смт. Чернятин); 6 – «Дуб Пушкіна»; 7 – Каскад ставків у Чернятинському парку; 8 – Палац Северина Орловського (с. Северинівка); 9 – Залишки водяного млина (околиці с. Северинівка); 10 – Палац 17ст. (с. Носківці); 11 – Браїлівський замок; 12 – Браїлівський монастир; 13 – Палац фон Мекк (смт. Браїлів).

Рис.7. Палац фон Мекк

Навесні 1878 року Чайковський відгукнувся на запрошення багатой меценатки приїхати в Браїлів. Візит залишив у нього незабутні враження. Красивий палац, розкішний парк і озера з лебедями – справжній рай. Усі побутові дрібниці були продумані, челядь заздалегідь проінформували про звички і смаки композитора. Обстановка сприяла творчості. Тут була створена перша оркестрова сюїта, опера “Орлеанська дівка”, п’єси для скрипки, 7 романсів, зокрема, “Серед шумного балу” і “То було ранньої весни”, серенада Дон Жуана та ін. Тут уперше зустрілися два композитори Петро Ілліч Чайковський і молодий тоді Клод де Бюсі.

Пізніше Петро Ілліч напише: “У Браїлові хочу віддатися моїй любові до природи. Немає місця в усьому світі, що давало б мені в цьому відношенні так багато простору. Поїздки в Браїлів залишаться в моїй пам’яті променистим спогадом про найпоетичніші дні мого життя”. У реставрованому палаці відкрито музей композитора. Експозиція знайомить відвідувачів з творчістю П.І. Чайковського. Парк із величними липами і грабами запрошує відпочити під шатром дерев, де прогулювався колись композитор, створюючи прекрасну музику.

Розпочаті дослідження поселень Поділля висвітлили багато проблем, основними з яких є їх занедбаний стан та недостатнє фінансування не лише занесених до реєстру заповідних, а й не менш унікальних перспективних об’єктів. Поки-що дослідження ведуться лише в окремих регіонах. Вивчення найбільш унікальних об’єктів, вузлів, регіонів з метою створення бази даних (рис. 6), котра дасть можливість розробити індивідуальні проекти відновлення, збереження та раціонального використання усіх антропогенних заповідних об’єктів Поділля.

Література:

1. *Антонюк М.* Через віхи історії. – Вінниця: “О.Власюк”, 2004. – 574с.
2. *Денисюк Г.І.* Антропогенні ландшафти Правобережної України. – Вінниця, 1998. – 289с.
3. *Демчишин М.Г., Беспалова О.М., Анацький О.М., Кріль Т.В.* Охорона та збереження об’єктів культурної спадщини в контексті сталого збалансованого розвитку. / “Екологічна освіта та виховання”. - № 10. – с. 36-39.
4. *Казаків В.Л., Тітов В.В.* Теоретико-методологічні засади вивчення об’єктів індустріальної спадщини Кривбасу. / Матеріали Другої всеукраїнської наукової конференції “Індустріальна спадщина в культурі і ландшафті”. – Київ, 2007. – Вип. № 4. – С. 31-37.
5. *Тютюнник Ю.Г.* Концепція об’єктів індустріальної культури и проблемы сохранения наследия. / Матеріали Другої всеукраїнської наукової конференції “Індустріальна спадщина в культурі і ландшафті”. – Київ, 2007. – Вип. № 4. – С. 11-18.

Summary:

The unique anthropogenic protective objects of Zhmerynka district of Winnitsa region, explored as a result of the field researches, are described in the article. Except for existent objects, we offer the list of perspective units, which can replenish the naturally-protected fund.

Надійшла 31.10.2008р.

ЛІСОВІ РЕСУРСИ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ: СТАН, ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ

Лісові ресурси займають близько 6% вартісної структури природно-ресурсного потенціалу області, однак їх природна роль і різноманітні функції у геосистемах незрівнянно вищі, що обумовлює постійну увагу цьому природному компоненту зі сторони природодослідників і фахівців лісового господарства.

Питанню дослідження лісів присвячена чимала наукова література. Слід зазначити Українську енциклопедію лісівництва за редакцією С.А.Генсірука, наукові публікації П.С.Погрібняка, С.М.Стойка, А.О.Бондара, Г.Т.Криницького, В.Д.Бондаренка [1] та інших. Названі автори присвятили ряд своїх публікацій дослідженню лісів Поділля, заповідника "Медобори". Крім того необхідно відмітити публікації місцевих науковців з даної проблематики. Зокрема, М.П.Чайковського, М.Я.Музики, Г.І.Оліяр, І.М.Попадинця, П.Б.Хаєцького та інших.

Основною метою проведеного дослідження є всесторонній еколого-географічний аналіз лісових ресурсів області, їх стану, проблемам збереження за перспективі розвитку.

Провідним природними чинниками, що здійснюють вплив на ріст, розвиток та розміщення лісів Тернопільської області є геологічна будова, рельєф, ґрунти, клімат. Природно-кліматичні умови області є в цілому сприятливими для розвитку лісівництва. Окрім того, додатковим стимулом розвитку лісівництва є включення Тернопільської області у зону широколистяних лісів згідно нової схеми фізико-географічного районування [6].

Тернопільська область відноситься до малолісистих областей України. У відповідності до матеріалів лісовпорядкування та враховуючи ділянки новостворених лісових насаджень, на які оформлено державні акти на право користування, площа земель лісогосподарського призначення області станом на 01.01.2008 р. становила 207,9 тис. га, з них 192,7 тис.га – землі вкриті лісовою рослинністю. Лісистість Тернопільської області складає 13,9 %, що нижче за науково-обґрунтований показник для регіону (22 %) та середній для України (16 %).

Ліси на території області розташовані вкрай нерівномірно і зосереджені, в основному, у північній (з переважанням соснових деревостанів) і північно-західній частині (бук, граб), де лісистість досягає 20-25 %, а також в південній частині (дуб, граб), де лісистість досягає 14-18 %. Лісові масиви розташовані, в основному, на плато та схилах Бережанського горбогір'я, Кременецьких гір, Товтровою кряжу та у долинах річок Золота Липа, Коропець, Стрипа, Серет, Збруч, Дністер та виконують захисні, водорегулюючі, рекреаційно-оздоровчі функції і мають обмежене експлуатаційне значення. [4.].

Найбільш залісненими районами Тернопільщини є Бережанський, Монастирський, Шумський, Кременецький та Підгаєцький, де лісистість становить 16-32% (Табл. 1). Такі адміністративні райони як Борщівський, Гусятинський, Бучацький мають показники лісистості вищими за пересічно обласний показник у межах 14,6-14,8%. Близькою до обласного показника є лісистість Заліщицького району. Однак у шести адміністративних районів цей показник коливається від 7,5% до 4,2%, що є неприпустимо низьким для територій лісової зони (Рис. 1).

Таким чином, першим і основним завданням для Тернопільщини є нарощувати темпи лісонасаджень. Для цього є всі необхідні передумови, оскільки значна частина орних земель є еродованими та малопродуктивними для сільського господарства.

На даний час 156,6 тис.га лісів області (75 %) перебувають у постійному користуванні 7 державних підприємств Тернопільського обласного управління лісового та мисливського господарства, а саме: Тернопільського, Кременецького, Бучацького, Чортківського лісових господарств, Бережанського лісомисливського господарства, природного заповідника

Розподіл лісів області в розрізі адміністративних районів

Адміністративні райони	Загальна площа тис.га.	Площа лісових земель(чисельник-всього;знаменник-вт.ч.покриті лісом/тис.га., та процент лісистості						Всього	Ступінь залісенос
		Ліси ДЛФ	%	І інші відом.	%	Ліси агроф.	%		
Бережанський	61,7	16,8/15,8	25,6	-	-	4,9/4,2	6,8	21.7/20.0	32.4
Монастирський	58,0	11,2/10,6	18,2	0,4/0,4	0,6	2,6/2,3	3,9	14.2/13.3	22.9
Шумський	86,4	15,5/13,9	16,0	-	-	5,3/4,7	5,4	20.8/18.6	21.5
Кременецький	89,2	9,3/8,5	9,5	1,2/1,2	1,3	6,4/5,8	6,5	16.9/15.5	17.4
Підгаєцький	52,1	6,9/6,4	12,2	-	-	2,5/2,3	4,4	9.4/8.7	16.7
Борщівський	100,9	14,5/13,4	13,2	-	-	1,6/1,5	1,4	16.1/14.9	14.8
Гусятинський	101,5	15,6/14,3	14,0	-	-	0,8/0,7	0,6	16.4/15.0	14.7
Бучацький	80,2	10,9/10,2	12,7	0,1/0,1	0,1	1,5/1,4	1,7	12.5/11.7	14.6
Заліщицький	68,4	9,2/8,5	12,4	-	-	1,0/0,9	1,3	10.2/9.4	13.7
Чортківський	90,4	10,2/9,5	10,5	-	-	1,1/1,1	1,2	11.3/10.6	11.7
Зборівський	97,7	8,5/7,8	7,9	-	-	2,2/2,2	2,2	10.7/10.0	10.2
Теребовлянський	115,0	8,5/7,7	6,6	0,1/0,1	0,08	0,9/0,8	0,6	9.5/8.6	7.5
Збарзький	87,2	5,6/5,0	5,7	-	-	1,6/1,3	1,4	7.2/6.3	7.2
Тернопільський	76,9	4,2/3,9	5,0	-	-	0,9/0,9	1,1	5.1/4.8	6.2
Лановецький	63,2	2,6/2,4	3,7	-	-	1,0/0,8	1,2	3.6/3.2	5.1
Козівський	66,5	3,6/3,1	4,6	-	-	0,1/0,1	0,1	3.7/3.2	4.8
Підволочиський	83,7	3,3/3,1	3,7	-	-	0,8/0,7	0,8	4.1/3.8	4.5
м.Тернопіль	3,8	0,1/0,1	2,6	-	-	0	0	0.1/0.1	2.6
По області	1382,8	156,5/144,2	10,4	1,8/1,8	0,1	35,2/31,7	2,2	193,5/177,7	13,9

(Складено за матеріалами Тернопільського обласного управління лісового господарства)

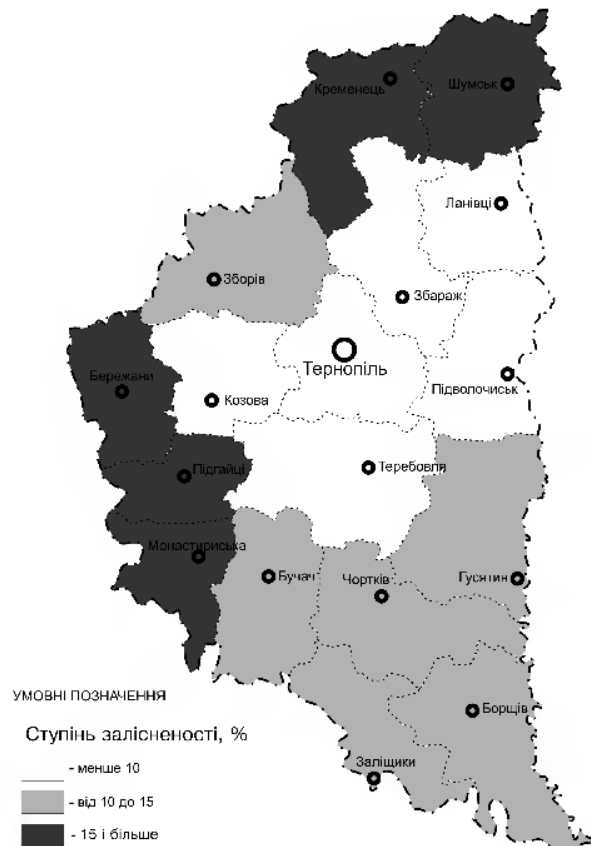

Рис. 1. Лісистість території Тернопільської області

„Медобори” та ДП „Тернопільліснасадінняцентр”. В свою чергу, 25,1 тис.га - ліси агролісогосподарських підприємств Мінагропротітики (1 державне та 6 комунальних підприємств).

Непереданих будь-якому користувачеві та не взятих під охорону державними лісогосподарськими підприємствами лісових земель нараховується біля 5,4 тис.га. Стан охорони цих лісів, які перебували в користуванні колишніх колективних сільськогосподарських підприємств, вкрай незадовільний: у складних соціально-економічних умовах, при відсутності належного контролю з боку органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, відбулося неконтрольоване використання лісових ресурсів, а в непоодиноких випадках – знищення або значне пошкодження лісів.

Характеристика земель лісогосподарського призначення області наведена у таблиці 2

Таблиця 2

Землі лісогосподарського призначення та основні показники стану лісів Тернопільської області (станом на 01.01.2008 року)

№ з/п		Одиниця виміру	Кількість
1.	Загальна площа земель лісогосподарського призначення у тому числі:	тис. га	207,9
1.1	площа земель лісогосподарського призначення державних лісогосподарських підприємств, що перебувають у віданні Тернопільського обласного управління лісового та мисливського господарства	тис. га	156,6
1.2	площа земель лісогосподарського призначення агролісогосподарських підприємств, що перебувають у віданні головного управління АПК Тернопільської ОДА	тис. га	25,1
1.3	площа земель лісогосподарського призначення власників лісів	га	182,4
1.4	площа земель лісогосподарського призначення, що не надана у користування	тис. га	21,4
2.	Площа земель лісогосподарського призначення, що вкрита лісовою рослинністю	тис. га	192,7
3.	Загальний запас деревини за звітний період	тис. м ³	29700
4.	Запас деревини у розрахунку на один гектар земель лісогосподарського призначення	м ³	141
5.	Середня зміна запасу	м ³ / га	3,7
6.	Площа лісів у розрахунку на одну особу	га	0,18
7.	Запас деревини у розрахунку на одну особу	м ³	26,8
8.	Лісистість (відношення покритої лісом площі до загальної площі області)	%	13,9

В області за останні роки помітна незначна позитивна динаміка у зміні площ лісових ділянок та запасу деревостанів, однак серйозних поступальних зрушень не спостерігається (Табл. 3). Основною причиною цього є значні рубки лісів, які фактично балансують на рівні щорічного приросту запасів деревини.

Таблиця 3

Динаміка зміни площі лісів та запасу деревостанів

Показники	1981 рік	2004 рік	2005 рік	2006 рік	2007 рік
Площа лісів, тис.га *	185,1	207,8	207,8	207,8	207,9
Площа лісів, у % від загальної площі області	12,4	13,9	13,9	13,9	13,9
Середній запас деревини, кбм/га	91	136	137	141	141
Середня зміна запасу, кбм/га	2,0	3,68	3,69	3,70	3,70

* - згідно із даними державного лісового кадастру з врахуванням площ новостворених лісозахисних насаджень, на які виготовлено державні акти на право постійного користування

Ліси Тернопільщини виконують переважно захисні, водорегулюючі, рекреаційно-оздоровчі функції і мають обмежене експлуатаційне значення. До лісів I групи відноситься 120,2 тис.га (58 %), до лісів II групи – 87,7 тис.га земель лісогосподарського призначення

області. За категоріями лісів I група представлена захисними (78,5 тис.га) та рекреаційно-оздоровчими лісами (41,7 тис.га). Можливих для експлуатації лісів у I та II групах налічується 103,0 тис.га, що складає 49,5 % всіх лісів регіону. Розподіл земель лісгосподарського призначення в розрізі категорій земель наведено у табл. 4.

Таблиця 4

Землі лісгосподарського призначення регіону в розрізі категорій земель (станом на 01.01.2008 року)

Землі лісгосподарського призначення (усього), тис. га	Лісові землі, тис. га					Нелісові землі, тис. га						
	вкриті лісовою рослинністю		не вкриті лісовою рослинністю			Усього лісових земель	у тому числі сільськогосподарські угіддя				інші нелісові землі	усього нелісових земель
	усього	у тому числі лісові культури	незімкнуті лісові культури	інші не вкриті лісовою рослинністю	усього не вкритих лісовою рослинністю		сіножаті	рілля	пасовища	разом с/г угідь		
207,9	192,8	101,5	4,4	6,5	10,9	203,7	0,9	0,8	0,1	1,8	2,4	4,2

У породному складі лісів області переважають насадження твердолистяної групи порід (дуб, бук, ясен, клени, граб). Вони займають 80,9% території, в тому числі дуб звичайний (*Quercus robur*) - 56,1%. Переважна більшість твердолистяних порід зосереджена в західних адміністративних районах (Бережанському, Підгаєцькому, Монастириському), а також на півночі та півдні області. Дубові, грабові та букові ліси ростуть у Придністров'я, Кременецьких горах, в північній частині Товтрового кряжу. Букові ліси на території області ростуть на підвищених місцевостях Тернопільського плато. Суцільні лісові масиви бук утворює лише в південно-західній частині області (понижзя р.Коропець), а в інших місцях зростає у вигляді окремих острівців. Через територію області проходить східна межа поширення бука в Європі (бучина на Товтровому кряжі біля річки Збруч). Крім цих переважаючих формацій у твердолистяних лісах зустрічаються ясен, клен, явір, берест і акація.

Значну площу земель у Тернопільській області займають хвойні ліси. Група хвойних порід (сосна, ялина, модрина), в основному, зосереджена в північних, північно-західних районах та на території Кременецького лісгоспу і складає - 16,1 % території. Серед хвойних порід найбільше поширення мають соснові ліси (30,0 тис. га.), вони займають північну частину області – низовину Малого Полісся. Ростуть на піщаних ґрунтах і розміщені на терасах Горині, Ікви, Вілії. Крім переважаючої сосни в цих лісах спостерігається ялина європейська, а також модрина японська.

Рис.2. Розподіл лісів Тернопільської області за основними лісоутворюючими породами (Складено за матеріалами Тернопільського обласного управління лісового господарства)

Найменшу площу в Тернопільській області займають ліси з м'яколистими породами (3,3%). Ці породи ростуть в основному в підлісках двох попередніх. Зосереджені вони переважно в північних, північно-західних і західних адміністративних районах, а також у Кременецькому держлісгоспі (1,3 тис. га.). Найбільш переважаючі формації займають береза (4,431 тис. га.) та вільха (2,807 тис. га.). Зустрічаються також осика, липа, тополі та верби. (Рис.2.).

У віковій структурі лісів Тернопільщини переважають молоді та середньовікові насадження. (Рис. 3.). Ця тенденція зберігатиметься тривалий час, до поки не зменшиться вирубки пристигаючі і середньовікових лісів, що дасть можливість збалансувати вікову структуру дерево станів.

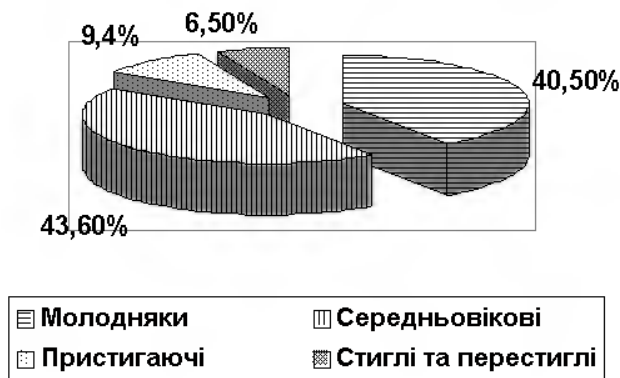

Рис. 3. Вікова структура лісових насаджень Тернопільської області
(Складено за матеріалами Тернопільського обласного управління лісового господарства)

Середній вік лісів Тернопільської області становить 38 років, причому в агроформуваннях він становить 28 років, а в лісгосподарських підприємствах – 48 років. Вік деревини зростає з північного-сходу та заходу(24-25 р.) на південний схід та південь (32-39р.).

Що стосується бонітету лісів, то він по області становить 1,5 , причому наявна тенденція його росту з північного сходу (1,1) на захід (2,8). Це залежить від ряду таксаційних показників, зокрема від повноти деревостанів (Табл. 5).

Таблиця 5

Середні таксаційні показники

Середні таксаційні показники Адміністративні райони та лісгосподарські підприємства	Запас деревини, тис. куб. М			Середній запас на 1 га покритих лісом земель, куб. м	Середній запас на 1 га стиглих і перестиг. куб.м	Вік	Повнота	Бонітет
	всього	в.т.ч. стиглі і перестиг	%					
Кременецький	684,74	5,72	0,83	117	229	29	0,7	1,5
Шумський	526,40	18,40	3,49	111	139	25	0,71	1,1
Зборівський	220,42	2,02	0,91	101	166	27	0,66	1,4
Збаразький	152,22	0,34	0,22	101	148	26	0,64	1,4
Лановецький	96,26	7,46	7,74	115	242	27	0,65	1,3
Бережанський	255,65	-	-	61	-	24	0,65	2,4
Підгаєцький	189,30	11,30	5,96	90	109	32	0,7	2,8
Козівський	0,38	-	-	95	-	29	0,52	1,9

Тернопільський	66,90	-	-	104	-	33	0,64	1,7
Підволочиський	68,75	8,34	12,1	94	190	25	0,66	1,6
Требовлянський	66,36	2,36	3,55	88	103	30	0,64	1,8
Монастирський	288,66	1,10	0,38	102	115	31	0,69	1,8
Бучацький	170,62	11,62	6,81	119	124	39	0,62	2,1
Чортківський	94,62	6,41	6,77	82	138	25	0,62	1,3
Гусятинський	87,53	-	-	105	-	27	0,67	1,4
Заліщицький	97,64	2,40	2,45	67	158	22	0,66	2,0
Борщівський	144,14	16,04	11,12	103	146	32	0,65	1,7
Всього	3210,5	93,51	2,91	98	145	28	0,69	1,8
Кременецьке	5066,7	601,7	11,87	193	258	59	0,71	1,1
Тернопільське	3887,7	207,1	5,32	168	185	48	0,69	1,1
Бережанське	4982,0	169,1	3,39	185	171	49	0,69	1,0
Бучацьке	3817,4	204,5	5,35	155	153	46	0,70	1,3
Чортківське	5070,4	241,9	4,77	156	182	48	0,72	1,6
«Медобори»	1590,8	138,2	8,68	166	228	49	0,72	1,3
Всього	24515	1562,5	6,37	171	203	48	0,70	1,2
Разом	27725	1656,0	5,97	134,5	174	38	0,69	1,5

(Складено за матеріалами Тернопільського обласного управління лісового господарства)

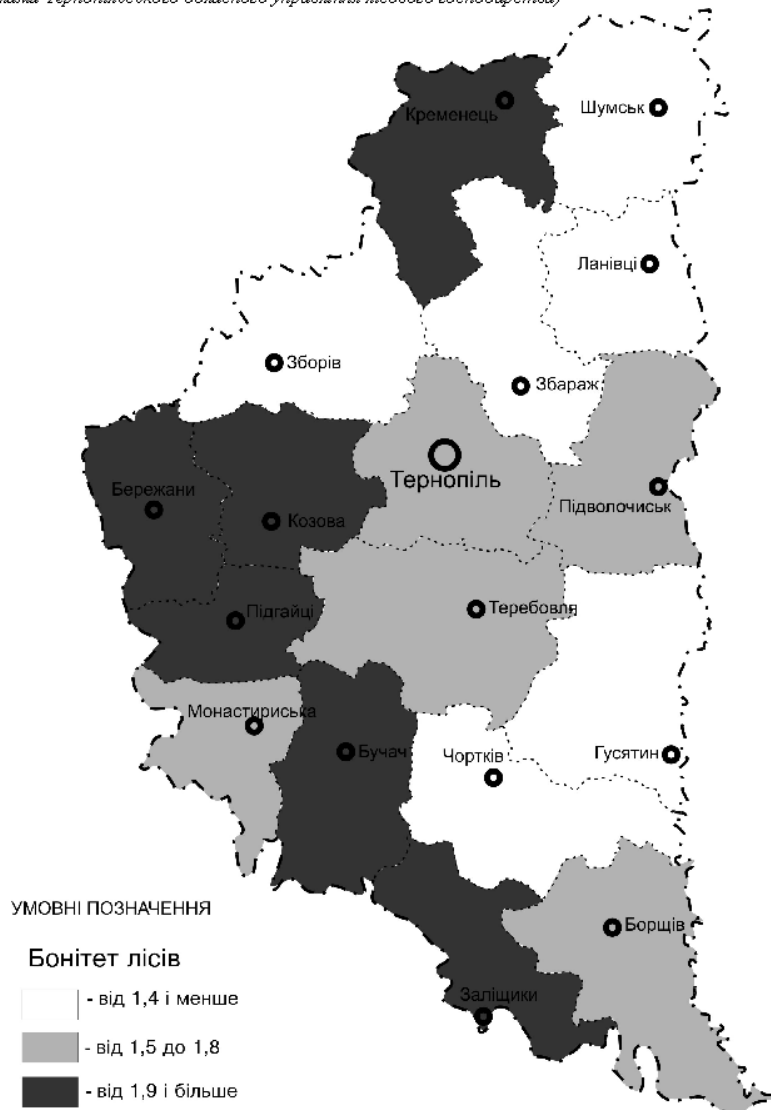

Рис. 2. Бонітет лісів Тернопільської області

Важливим при характеристиці розвитку лісогосподарського комплексу обласного рівня є проведення економічної оцінки лісових ресурсів. Потенціал лісових ресурсів в Тернопільській області становить 307,708 млн. грн. При чому спостерігаються суттєві відмінності у його величині в межах різних адміністративних районів (Табл. 6).

Таблиця 6

Потенціал лісових ресурсів Тернопільської області.

Адміністративні райони	Покриті лісом землі, тис. га	Середньорічн. запас деревини куб. м / га	Ціна знеособленої деревини	Потенціал млн. грн.
Кременецький	15,5	158	10,94	26,792
Шумський	18,6	172	10,94	35,0
Зборівський	10,0	159	10,94	17,395
Збаразький	6,3	163	10,94	11,234
Лановецький	3,2	173	10,94	6,056
Бережанський	20,0	158	10,94	34,570
Підгаецький	8,7	159	10,94	15,133
Козівський	3,2	173	10,94	6,056
Тернопільський	4,8	156	10,94	8,192
Підволочиський	3,8	153	10,94	6,361
Требовлянський	8,6	165	10,94	15,524
Монастирський	13,3	153	10,94	22,262
Бучацький	11,7	149	10,94	19,072
Чортківський	10,6	153	10,94	17,742
Гусятинський	15,0	158	10,94	25,928
Заліщицький	9,4	155	10,94	15,940
Борщівський	14,9	150	10,94	24,451
Всього	177,7	158	10,94	307,708

(Складено за матеріалами Тернопільського обласного управління лісового господарства)

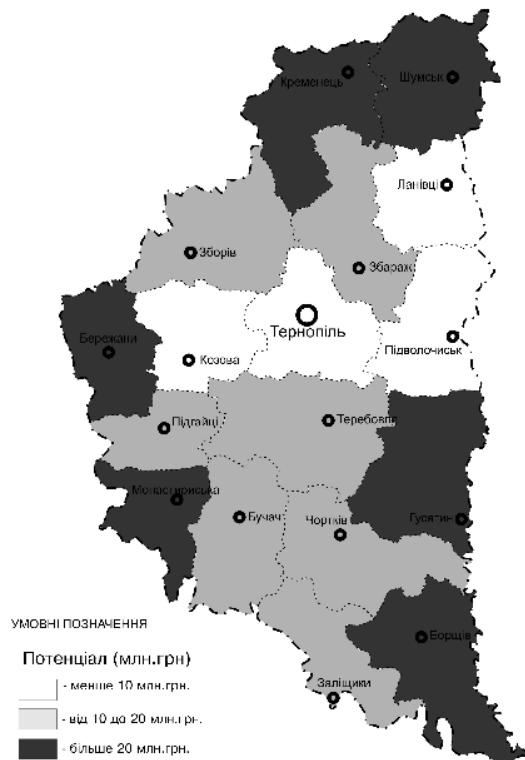

Рис. 3. Потенціал лісових ресурсів Тернопільської області
(Складено за матеріалами Тернопільського обласного управління лісового господарства)

Найбільшим потенціалом володіють такі адміністративні райони: Бережанський, Шумський, Гусятинський, Кременецький, Борщівський та Монастирський. Це означає, що його всіляко необхідно примножувати, а не масштабно використовувати, оскільки за абсолютними показниками він є невисоким у порівнянні з сусідніми регіонами. Найменший потенціал лісових ресурсів спостерігається у Лановецькому, Козівському та Підволочиському районах, який у п'ять-шість разів поступається Шумському. Завдання нарощування лісового потенціалу для даних районів є особливо важливим, і вкрай необхідним.

Проведене дослідження стану лісових ресурсів Тернопільської області дає можливість зробити наступні висновки:

- лісистість області не відповідає науково-обґрунтованим показникам її положення в межах зони широколистяних лісів і потребує значних площ під лісорозведення;
- вікова структура деревостанів є розбалансованою і потребує проведення оптимізаційних заходів, спрямованих на зменшення рубок пристигаючої і середньовікових лісів;
- структура лісів за породним складом в цілому є задовільною і її покращення відбувається за рахунок посадок найоптимальніших для природних умов Тернопільщини лісових порід дуба і бука;
- за потенціалом лісових ресурсів спостерігається значна диференціація територій адміністративних районів, що є критерієм необхідності його нарощування у значній частині районів.

Література:

1. Бондаренко В.Д., Криницький Г.Т., та інші. Стратегія і тактика природоохоронної діяльності лісового заповідника (На прикладі природного заповідника «Медобори») – Львів, СПОЛОХ, 2006.- 408 с.
2. Генсірук С.А. Ліси України. -- К.: Наукова думка, 1992. – 408 с.
3. Генсірук С.А., Нижник М.С., Копій Л.І. Ліси Західного регіону України. Львів: Наукове товариство ім. Т.Шевченка, 1998. 407 с.
4. Лісове господарство Тернопільської області., Львів, „Каменяр”, 1968. – 128 с.
5. Пироженко К.Г. Еколого-географічні проблеми використання лісових ресурсів України., Укр.геогр. журнал.,1993, №2.
6. Природа Тернопільської області / За ред. К.І. Геренчука — Львів: Вища школа, 1979. — 167 с.
7. Чеболда І.Ю. Територіальна структура природно-ресурсного потенціалу (ПРП) Тернопільської області.//Наукові Записки ТДПУ., Серія: географія., 1999,№2. – С. 175-182.
8. Лісове господарство України: стратегія розвитку За ред. академіка НАН України, народного депутата України Юхновського І.Р.– Київ,2003.– [http:// makr@kmu.gov.ua](http://makr@kmu.gov.ua)
9. Тернопільське обласне управління лісового господарства. – [http:// www.ternopilis.te.ua](http://www.ternopilis.te.ua).

Summary:

G. Lopuh. FOREST RESOURCES OF THE TERNOPIIL REGION: BEING, PROBLEMS, PROSPECTS.

Considered questions of being of forest resources of the Ternopil region, problems of their development on a modern stage and given suggestions in relation to optimum development of forestry.

Надійшла 20.10.2008р.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

1. **Барановський Микола Олександрович** – кандидат географічних наук, завідувач кафедри географії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.
2. **Вітенко Ігор Михайлович** – методист географії лабораторії природничо-географічних дисциплін Тернопільського обласного комунального інституту післядипломної педагогічної освіти.
3. **Волік Олена Володимирівна** – кандидат географічних наук, асистент кафедри фізичної географії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
4. **Габчак Наталія Францівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри фізичної географії та раціонального природокористування Ужгородського національного університету, доцент кафедри країнознавства та міжнародного туризму Закарпатського державного університету.
5. **Грицевич Володимир Степанович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка.
6. **Дем'янчук Петро Михайлович** – кандидат географічних наук, асистент кафедри фізичної географії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
7. **Дзюблюк Тетяна Василівна** – завідувача відділом з питань екології та раціонального природокористування Хмельницької міської ради.
8. **Заставецька Леся Богданівна** – асистент кафедри географії України і туризму Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
9. **Івах Ярослав Євгенович** – асистент кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка.
10. **Касіяник Ігор Петрович** – асистент кафедри географії, методики її викладання та екології Кам'янець-Подільського державного університету імені Івана Огієнка.
11. **Книш Мирослава Михайлівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка.
12. **Ковалишин Деонізія Іванівна** – кандидат сільськогосподарських наук, професор кафедри фізичної географії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
13. **Ковальська Леся Володимирівна** – кандидат географічних наук, викладач кафедри географії Івано-Франківського державного університету імені В. Стефаніка.
14. **Кривицька Наталія** – асистент кафедри географії України, картографії та геоінформатики Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
15. **Кузишин Андрій Васильович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії України і туризму Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
16. **Кузняк Лідія Мирославівна** – вчитель географії загальноосвітньої школи №2 міста Зборова, здобувач кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка.
17. **Манько Андрій Михайлович** – асистент кафедри туризму Львівського національного університету імені Івана Франка.
18. **Мариняк Ярослав Омелянович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії України і туризму Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

19. **Микитчин Оксана Іванівна** – аспірант кафедри конструктивної географії і картографії Львівського національного університету імені Івана Франка.
20. **Новицька Світлана Романівна** – асистент кафедри геоєкології та методики викладання екологічних дисциплін, декан географічного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
21. **Павловська Тетяна Сергіївна** – кандидат географічних наук, в.о. доцента фізичної географії Волинського державного університету імені Лесі Українки.
22. **Подвірна Христина Євгенівна** – аспірант кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка.
23. **Потокий Михайло Васильович** - кандидат географічних наук, доцент кафедри економічної та соціальної географії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
24. **Путренко Віктор Валентинович** – аспірант відділу природокористування та збалансованого розвитку Інституту географії НАН України.
25. **Рудакевич Іван Романович** – аспірант кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка.
26. **Рунців Оксана Іванівна** – аспірант кафедри географії України і туризму Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
27. **Свинко Йосип Михайлович** – кандидат геолого-мінералогічних наук, професор, завідувач кафедри фізичної географії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
28. **Сивий Мирослав Якович** – доктор географічних наук, професор кафедри фізичної географії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
29. **Смакула Марія Іванівна** – асистент кафедри економічної та соціальної географії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
30. **Стецький Василь Володимирович** - кандидат географічних наук, доцент кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка.
31. **Сухий Петро Олексійович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії України, картографії та геоінформатики Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
32. **Царик Любомир Петрович** – кандидат географічних наук, в.о. професора кафедри геоєкології та методики викладання екологічних дисциплін, декан географічного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
33. **Царик Петро Любомирович** – кандидат географічних наук, в.о. доцента кафедри географії України і туризму Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
34. **Чеболда Ігор Юрійович** – кандидат географічних наук, доцент, завідувач кафедри геоєкології та методики викладання екологічних дисциплін Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
35. **Яворський Богдан Ігорович** – аспірант кафедри фізичної географії Львівського національного університету імені Івана Франка.

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ ГЕОГРАФІЇ ТА ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ

Степан ПЦУК, Ярослав ЖУПАНСЬКИЙ, Іван КОВАЛЬЧУК, Любомир ЦАРИК. НАУКОВИЙ ФАХОВИЙ ЧАСОПИС: СТАНОВЛЕННЯ ТА ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ РОЗВИТКУ ГЕОГРАФІЧНОЇ НАУКИ, ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ ГЕОГРАФІЧНИХ ЗНАТЬ	3
Володимир ГРИЦЕВИЧ, Христина СЕНЬЧУК. ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЗАЛІЗНИЧНОЇ МЕРЕЖІ В ЗАХІДНОМУ РЕГІОНІ УКРАЇНИ	6
Оксана ЗАЯЧУК. ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ОСВІТИ НА БУКОВИНІ (до 1920р.)	12
Роман ГИЦУК. ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ ПЕРВІСНОЇ МЕРЕЖІ ПОСЕЛЕНЬ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ	16
Михайло ПОТОКІЙ. НЕЗАВЕРШЕНА ЕКСПЕДИЦІЯ ЕДУАРДА ТОЛЛЯ	22

ФІЗИЧНА ГЕОГРАФІЯ

В'ячеслав ЯВКІН, Наталія ПОЛЮГА. ВПЛИВ ГОСПОДАРСЬКОЇ ОСВОЄНОСТІ ТЕРИТОРІЇ НА ВОДНИЙ РЕЖИМ РІЧОК ЗАХІДНОГО ПОДІЛЛЯ	29
Леонід КИРИЛЮК. ВИСОТНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ПРИРОДНИХ ЛАНДШАФТІВ НА ТЕРИТОРІЇ СХІДНОПОДІЛЬСЬКОГО ВИСОТНО-ЛАНДШАФТНОГО РАЙОНУ У МЕЖАХ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ	35
Сергій ЯРКОВ. ПЕРВИННІ СУКЦЕСІЇ ЛАНДШАФТНО-ТЕХНІЧНИХ СИСТЕМ (ВІДВАЛІВ ГЗК) КРИВБАСУ, СКЛАДЕНИХ ПУХКИМИ ПОРОДАМИ КАЙНОЗОЮ	40

ЕКОНОМІЧНА ТА СОЦІАЛЬНА ГЕОГРАФІЯ

Петро СУХИЙ, Мирослав ЗАЯЧУК, Тетяна НЕКРАСОВА. ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ АГРОПРОДОВОЛЬЧОГО КОМПЛЕКСУ У ЗВ'ЯЗКУ ІЗ ВСТУПОМ УКРАЇНИ ДО СОТ	46
Микола БАРАНОВСЬКИЙ. САНАЦІЯ ДЕПРЕСИВНИХ АГРАРНИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ШЛЯХИ УДОСКОНАЛЕННЯ	51
Сергій ГРЕКОВ. ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ТА ЕФЕКТИВНОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ОСОБИСТИХ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ	59
Мирослава КНИЩ. МОДЕЛІ СВІТУ В ТЕОРІЯХ І КОНЦЕПЦІЯХ ЗАХІДНИХ ВЧЕНИХ	65
Галина КРУЛЬ. ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ ПОСЕЛЕНСЬКОЇ МЕРЕЖІ ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ НА КІНЕЦЬ XV ст.	70
Андрій КУЗИШИН. СОЦІАЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА РІВНЯ ДОБРОБУТУ НАСЕЛЕННЯ (НА ПРИКЛАДІ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ)	76
Леся ЗАСТАВЕЦЬКА. СОЦІАЛЬНА СФЕРА ЯК ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК ФУНКЦІОНУВАННЯ ЛОКАЛЬНИХ СИСТЕМ РОЗСЕЛЕННЯ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ	79
Ярослав ШТОКАЛО. МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ОЦІНКИ РІВНЯ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ РЕГІОНУ	82
Наталія СМОЧКО, Олег САДОВНИК. АНАЛІЗ ДЕМОГЕОГРАФІЧНОЇ СИТУАЦІЇ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ ТА ВИЗНАЧЕННЯ ПРИЧИННО-НАСЛІДКОВИХ ЗВ'ЯЗКІВ НЕГАТИВНИХ ЗМІН	86

РЕКРЕАЦІЯ І ТУРИЗМ

Тетяна БОЖУК. АНІМАЦІЙНІ РЕКРЕАЦІЙНО-ТУРИСТИЧНІ ПОСЛУГИ: СУЧАСНИЙ СТАН І ПОТРЕБА ІННОВАЦІЙ	93
Ярослав МАРИНЯК. ТУРИЗМ ЯК ОБ'ЄКТ СТАТИСТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	97
Світлана ШЕПЕТЮК. ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ, ЯК ОСНОВА ПІЗНАВАЛЬНОГО ТУРИЗМУ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ	111
Олена ПОБІГУН. ГРЯЗЬОВІ ВУЛКАНИ КРИМУ ЯК ОБ'ЄКТИ ГЕОТУРИЗМУ	115
Оксана РУНЦІВ. СТАН РИНКУ ТУРИСТСЬКИХ ПОСЛУГ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ ТА МЕТОДИ ЙОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	118
Марія БАЛАНЧУК. СУСПІЛЬНО-ІСТОРИЧНІ ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ ПОДІЛЛЯ	124
Любомир БЕЗРУЧКО. СОЦІОКУЛЬТУРНІ ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ РЕКРЕАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ШАЦЬКОМУ НПП ТА СУМІЖНИХ ТЕРИТОРІЯХ	130
Надія СТЕЦЬКО. СИСТЕМНИЙ ПІДХІД ДО АНАЛІЗУ ТУРИСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	135

КОНСТРУКТИВНА ГЕОГРАФІЯ ТА ГЕОЕКОЛОГІЯ

Іван ВОЛОШИН, Ольга СОБЕЧКО. ЕКОЛОГІЧНИЙ СТАН ПАРКОВО-ВУЛИЧНИХ НАСАДЖЕНЬ МІСТА ЛЬВОВА	146
Любов ЯНКОВСЬКА. ТЕХНОГЕННЕ НАВАНТАЖЕННЯ НА ДОВКІЛЛЯ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ	150
Сергій КОРОТУН. ЕКОЛОГІЧНА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ВИКОРИСТАННЯ	

ЗЕМЕЛЬНИХ ТА ВОДНИХ РЕСУРСІВ У СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОМУ ВИРОБНИЦТВІ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ	156
Ігор ВІТЕНКО. ЕКОЛОГО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ АТМОСФЕРНИХ ЗАБРУДНЕНЬ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ	167
Олеся ШАПОВАЛОВА. АНАЛІЗ МЕТОДІВ ОЦІНКИ ЕСТЕТИЧНОЇ ПРИВАБЛИВОСТІ ЛАНДШАФТІВ	171
Сергій ПАНЬКЕВИЧ. ГІДРОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОВЕРХНЕВИХ ВОД ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ ТА ЇХ СУЧАСНОГО ГІДРОЕКОЛОГІЧНОГО СТАНУ	174

РАЦІОНАЛЬНЕ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ І ОХОРОНА ПРИРОДИ

Ярослав ЖУПАНСЬКИЙ, Олександр ФЕДОРУЦА, Миколай ЗАЯЧУК. ДО ПИТАННЯ АГРОЛАНДШАФТНОГО ПІДХОДУ ПРИ ЗДІЙСНЕННІ ГРОШОВОЇ ОЦІНКИ ЗЕМЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ	179
Любомир ЦАРИК. ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ ЗАПОВІДНОЇ МЕРЕЖІ ЛАНДШАФТНИХ РАЙОНІВ ПОДІЛЛЯ: ПІДХОДИ ДО ЇЇ ПРОСТОРОВО-ФУНКЦІОНАЛЬНОЇ ОПТИМІЗАЦІЇ	183
Миколай ПИТУЛЯК, Миколай ПИТУЛЯК. СТРУКТУРНО-СИСТЕМНИЙ АНАЛІЗ ЗЕМЕЛЬНИХ РЕСУРСІВ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ	189
Петро ЦАРИК. ПРОБЛЕМНІ ПІДХОДИ ЩОДО ПРИРОДОЗАПОВІДАННЯ (НА ПРИКЛАДІ ЗАГАЛЬНОЗООЛОГІЧНИХ ЗАКАЗНИКІВ)	194
Ірина БАРНА. ТРАДИЦІЙНЕ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ ТА "ХИМЕРНИЙ ЕТНОС"	198
Світлана НОВИЦЬКА. ПОНЯТТЄВО-ТЕРМІНОЛОГІЧНА СИСТЕМА ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИРОДНИХ РЕКРЕАЦІЙНИХ РЕСУРСІВ	203
Олена МІЩЕНКО. ПРОПОЗИЦІЇ ЩОДО ФУНКЦІОНАЛЬНОГО ЗОНУВАННЯ ТЕРИТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ПРИРОДНОГО ПАРКУ "ПРИП'ЯТЬ-СТОХІД"	212
Тамара КОВАЛЬЧУК. ПЕРСПЕКТИВНІ ЗАВДАННЯ ЕКООСВІТНЬОЇ ТА ЕКОВИХОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ І МОНІТОРИНГ ЇЇ ЕФЕКТИВНОСТІ	217
Ольга РОМАНЮК. ВИДІЛЕННЯ ЯДЕР У ЛАНДШАФТНІЙ СТРУКТУРІ УКРАЇНИ ЗА БІОЛОГІЧНИМ ПОКАЗНИКОМ	227
Вікторія БОНДАР. АНТРОПОГЕННІ ЗАПОВІДНІ ОБ'ЄКТИ ЖМЕРИНСЬКОГО РАЙОНУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ	233
Галина ЛОПУХ. ЛІСОВІ РЕСУРСИ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ: СТАН, ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ	240

ВИЗНАЧНІ ПОДІЇ

Михайло ПОТОКІЙ. ПЕТРО ОЛЕКСАНДРОВИЧ ЧИХАЧОВ. До 200-річчя від дня народження	248
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	252

Вимоги до матеріалів, які подаються до часопису!

Надіслані статті обов'язково повинні відповідати Постанові президії вищої атестаційної комісії України "Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України" від 15.01.2003р. №7-05/1.

Для публікації матеріалів в нашому журналі необхідно представити до редакції:

- Статтю в редакторі WORD (версія не нижче 6.0., шрифт Times New Roman, кегль 12, одинарний інтервал) на дискеті 3,5", надруковану на папері формату А4, всі поля 20 мм; рисунки (обов'язково чорно-білі) вставити у текст і представити їх копії на дискеті (*.jpg *.cdr);
- Рецензію провідного фахівця з даної галузі науки, як правило, доктора наук, завірену відповідним чином;
- Виписку із протоколу засідання кафедри;
- Експертний висновок про можливість відкритого опублікування матеріалів;
- Резюме англійською мовою, ключові слова;
- УДК теми статті;
- Відомості про авторів (прізвище, ім'я, по-батькові, місце роботи, посада, науковий ступінь та звання, адреса, телефон, електронна пошта).

При відсутності однієї з вище перелічених вимог подані матеріали не прийматимуться до розгляду.

Контактні телефони 8 (0352) 43-61-54

8 (095) 830-80-66

E-mail: pitertsaryk@rambler.ru, pitertsaryk@ukr.net, pitertsaryk@gmail.com

Здано до складання 20.11.2008. Підписано до друку 01.12.2008. Формат 60x84/18. Папір друкарський. Умовних друкованих аркушів 16. Обліково-видавничих аркушів 15,1. Замовлення № 135.

Видавничий відділ ТНПУ. 46027, м. Тернопіль, вул. М.Кривоноса, 2.

Свідоцтво про реєстрацію ТР № 241 від 18.11.1997.